

De dashboardsamenleving

Citation for published version (APA):

Bamps, D. (2020). *De dashboardsamenleving: van improvisatie tot providere*. [, Maastricht University]. Maastricht University. <https://doi.org/10.26481/dis.20201118db>

Document status and date:

Published: 01/01/2020

DOI:

[10.26481/dis.20201118db](https://doi.org/10.26481/dis.20201118db)

Document Version:

Publisher's PDF, also known as Version of record

Please check the document version of this publication:

- A submitted manuscript is the version of the article upon submission and before peer-review. There can be important differences between the submitted version and the official published version of record. People interested in the research are advised to contact the author for the final version of the publication, or visit the DOI to the publisher's website.
- The final author version and the galley proof are versions of the publication after peer review.
- The final published version features the final layout of the paper including the volume, issue and page numbers.

[Link to publication](#)

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

If the publication is distributed under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license above, please follow below link for the End User Agreement:

www.umlib.nl/taverne-license

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at:

repository@maastrichtuniversity.nl

providing details and we will investigate your claim.

DE DASHBOARDSAMENLEVING

Van improvisatie tot providere

David Bamps

DE
DASHBOARDSAMENLEVING
'VAN IMPROVISATIE TOT PROVIDERE'

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van doctor aan de Universiteit Maastricht,
op gezag van de Rector Magnificus, Prof. dr. Rianne M. Letschert
volgens het besluit van het College van Decanen,
in het openbaar te verdedigen
op woensdag 18 november 2020 om 12.00 uur
door

David Arnold Maria Bamps

Promotores

prof. dr. mr. J.M. Nelen

Copromotor

dr. R. Moerland

Beoordelingscommissie

Prof. mr. A.H. Klip (Voorzitter)

Prof. dr. J.C.J. Boutellier (Vrije Universiteit Amsterdam)

Prof. dr. M. Cools (Universiteit Gent, België)

Prof. mr. E. van de Luijngaarden

Prof. dr. ir. H. van Lente

“Het idealisme van de Toekomst ziet een dieper konflikt:
dat van mensch en menschheid;
de individu wordt ingekneld in de machine der samenleving,
van de menschenwereld verwacht hij zijn geluk, hulp en brood;
maar zij redt de soort ten koste der individualiteit;
zij werpt hem uit, zoo niet hijzelf zijn plaats vasthoudt
Zij is de hardvochtige moeder, die hem zijn eigen weg laat zoeken.
Van de menschheid wachten meer gevaren dan van de natuur, want van haar wacht hem de onver-
holen vijandschap. Het betere moet hij zichzelf verschaffen. Wil hij liefde ontvangen, hulpbetoon,
sympathie, hij zelf moet haar veroveren; maar jaloezie, tegenwerking en verachting zijn háár ge-
schenk. Het idealisme der Toekomst nu verwacht het gouden tijdperk, waarin de mensch met de
menschheid bevriend is en één liefde het vergeestelijkt menschdom doorstroomt. Beide idealismen
gelooven dat harmonie openbare harmonie moet zijn. Daarom hebben zij in de verte gezocht.”
Uit ‘De verborgen harmonie’

“And coming events cast their shadow before”
Uit ‘Lochiel’s Warning’²

Woord vooraf

Tijdens een mooie zomermiddag slenterde ik ergens op de bovenste verdieping van de faculteit Rechtsgeleerdheid van Maastricht University. Enkele rapporten van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (afgekort WRR) lagen keurig uitgestald op een tafel met daarbij de melding: 'om mee te nemen, gratis'. Aan de binnenzijde van de kaft las ik geschreven met potlood 'Korsten Privé'; de rapporten zijn waarschijnlijk eigendom geweest van prof. dr. A.F.A. Korsten. "Na afloop van deze algemene toekomstverkenningen leefde de overtuiging, dat in het vervolg in toekomstverkenningen het normatieve element een duidelijkere eigen plaats zou moeten hebben."³ En een paar zinnen verder: "Na publicatie werd het resultaat van de toekomstverkenningen vrijwel als een gegeven aanvaard. Een echte discussie over de vraag, of de beschreven toekomst wel gewenst werden geacht en zo ja, door wie en waarom, bleef achterwege. De maatschappelijke discussie over te voeren beleid werd zo eerder gedempt dan gestimuleerd. Een wezenlijk doel van elke toekomstverkenning, namelijk het verschaffen van een mogelijkheid tot anticipatie, werd aldus niet bereikt."⁴

Na het lezen van deze passage vroeg ik mij af of het toch niet mogelijk of wenselijk was een 'moreel kompas' te ontwerpen waar iedere burger wat aan heeft, dat wil zeggen onafhankelijk van het beoogde 'goede leven' en de daarbij horende normativiteit. Binnen het domein van de normatieve ethische theorieën bestaat namelijk niet één noordpool: er zijn meerdere poolreizen mogelijk om de metafoor door te trekken. Indien men echter voor zichzelf besloten heeft om een weg te kiezen, dan moet men dat wel zo goed mogelijk en anticiperend kunnen doen. Deze monologue intérieure vormde de banale aanleiding voor het schrijven van onderhavig proefschrift.

Voorwaardelijk gesteld: indien men voor waarde X en norm Y kiest, zou men in de toekomst een beroep kunnen doen op een methode van ijking om volgens dat geprefereerde normatief ethische referentiekader te leven. Men zou een dergelijk hulpinstrument kunnen kwalificeren als een passe-partout: afhankelijk van de gekozen levensfilosofie zou iedere burger zichzelf kunnen toetsen en supporteren teneinde de gekozen samenleving of leefgemeenschap te optimaliseren of te verbeteren, vandaar het idee van een dashboard (waar de titel van het proefschrift naar verwijst)⁵. Ik vermoedde dat mogelijkheden aanwezig zijn om het geheel beter te doen: cognitief, ethisch normatief en wetgevend. De voorwaarden zijn gelegen bij het frame waarin we orde kunnen denken. Dat wist ik toen nog niet, maar ontdekte ik enkele jaren later, op 2 december 2010 om precies te zijn. Toen presenteerde Hans Boutellier namelijk zijn nieuwe boek *De improvisatiemaatschappij*⁶. Deze studie over de complexiteit van de huidige samenleving gaat om de sociale ordening als proces in relatie tot "de inrichting van de morele ruimte, vanuit het oogpunt van de continuïteit van de samenleving."⁷ Ik las zijn publicatie met veel belangstelling en moest constateren dat hij een zeer interessante analyse maakte. Het is het uitgangspunt geworden van de analyse en discursieve beschouwing in dit proefschrift met één verschilpunt: het onderzoek naar de dashboardsamenleving richt zich op de complexiteit van een (mogelijke) toekomstige samenleving. Het getuigt niet van pessimisme om te geloven in pragmatisme en verbetering, integendeel. Mijn inspiratie hiervoor was prof. Hans Boutellier.⁸ Met veel dankbaarheid denk ik ook terug aan zijn aanvaarding van de uitnodiging om samen een tandem-lezing te houden voor mijn studenten te Gasthuisberg, in Leuven op 24 november 2014. Het was een grote eer om dat samen te mogen doen.

Het schrijven van een voorwoord is een persoonlijke aangelegenheid waarbij ik iets wil vertellen over de bijzondere motivatie en liefdevolle dankbaarheid die ik heb ervaren tijdens mijn promotieonderzoek. De uiteindelijke voltooiing van het proefschrift is om twee redenen atypisch verlopen.

De dag dat ik bij wijze van spreken de eerste letter aan het papier toevertrouwde, is mijn geestelijke vader overleden. Hij was zeer ongerust over zijn geliefde die verweesd achterbleef. In de keuken vond ik een brandende noevenkaars met daarbij het handgeschreven briefje: 'Zorg voor mijn vrouw'. Ik sprak twee beloftes uit aan het sterfbed: dat ik het proefschrift zou voltooien en voor haar zou zorgen. Dat deed ik liefdevol en dankbaar gedurende tien jaar tot ze is gestorven op de gezegende leeftijd van 90 lentes. Dat was mijn existentie.⁹ Teneinde mijn promoveren met deze zorg te kunnen combineren, heb ik van prof. dr. mr. Hans Nelen de mogelijkheid gekregen om de dissertatie te voltooien in de hoedanigheid van buitenpromovendus. Ik ben hem eeuwig dankbaar voor zijn uitmuntende rol als promotor en zijn waardevolle aanmoedigingen langs de zijlijn. Hetzelfde geldt voor mijn copromotor, dr. Roland Moerland. Beiden genieten mijn hoogste achting en grootste respect. Het proefschrift draag ik op aan de heer Simon de Jong, mijn grootvader en geestelijke vader.

In november 2019 werd ik onverhoeds verzocht om een boek te publiceren in opdracht van het University College Leuven-Limburg. Ik kreeg daarvoor enkele maanden de tijd. Gedurende de tussenliggende jaren waren reeds teksten opgeleverd in het kader van mijn promotietraject; om de haast onmogelijke deadline te kunnen halen, was ik genooddaakt dit materiaal te gebruiken. Het resultaat is dat mijn ideeën door de Vlaamse uitgeverij LannooCampus wereldkundig werden gemaakt, voordat het proefschrift naar de commissie werd gestuurd. Het boek kreeg de titel *Puzzelstukken voor een nieuwe moraal: over sociale ordening in de toekomst*, verder afgekort tot *Puzzelstukken*. Het manuscript werd eind juli 2019 na peerreview en redactionele feedback op de drukpers gelegd. Juridisch werd bedongen dat bepaalde secties van de boekpublicatie *ad libitum* gebruikt konden worden in het proefschrift¹⁰.

Dank aan de leden van de leescommissie voor het grondig nalezen van het manuscript. Ook de faculteit Rechtsgeleerdheid dank ik voor het toekennen van de Metrobeurs om vakliteratuur aan te kopen.

Tot slot. Geen schaduw zonder licht. Kijk naar de schilderkunst van de Nederlandse grootmeesters in de Gouden Eeuw met als hoogtepunt de raadselachtige en onnavolgbare kleurstelling van Johannes Vermeer. Hij schilderde precies het soort licht dat je nodig hebt om in vervoering te geraken. Tijdens mijn studies en het schrijfproces, was ik omringd door lichtbrengers à la Vermeer, zwarte gaten en sterren.

Mijn dank gaat in deze constellatie naar: mr. Diënne Hoofs, Angelo De Simone, Roby Roels, Cathia Coekaerts, dr. ir. Tessa Avermaete, dr. ir. Ann Verlinden, Bernadette Willemans, Katelijne Van Lommel, dr. T. Quaghebeur, Peter Wouters, Kris Daniels, Maurits Wysmans, Mariëlle Timmermans, ing. Dagmar Goffings, Willy Bleus, notaris Jean-Luc Snyers, Koen Vandeloock, prof. Lize Verbeke, prof. Stefaan Van den Bossche, prof. em. Helmut Girndt, prof. Karl Heinz-Pohl, prof. em. Wolfgang Blankenforth, prof. em. Antoon Vandeveld, wijlen prof. Patricia De Martelaere, mijn geliefde Katrien en onze dochters Rosalie Madeleine & Catalina Francesca.

David Bamps,
Universiteit Maastricht
20 februari 2020

Inhoud

WOORD VOORAF	5
1 ALGEMENE INLEIDING	9
§ 1.1 Historische probleemcontext: van oude beschaving naar netwerksamenleving	9
§ 1.2 Afbakening thema	14
§ 1.3 Relevantie van het onderzoek	15
§ 1.4 Sociale ordening in functie van moresvorming: stand van zaken	16
§ 1.5 Twee perspectieven: morele coherentie en institutionele inrichting	19
§ 1.6 Onderzoeksvragen	20
§ 1.7 Methodologie	21
§ 1.8 Opbouw van het boek	28
2 KANTTEKENINGEN BIJ DE IMPROVISATIEMAATSCHAPPIJ	31
§ 2.1 Inleiding	31
§ 2.2 Verbetering: een moeilijk concept	31
§ 2.3 Methodologische annotaties, structuur en conceptuele opbouw	35
§ 2.3.1 Op zoek naar een laterale oplossing	36
§ 2.3.2 Concept engineering	37
§ 2.4 Weeffouten, vreemde patronen en open gaten	39
§ 2.4.1 Morele weeffouten (type 6)	41
§ 2.4.2 Complexiteitstheorie: geen geruststellende patronen	46
§ 2.4.3 Gaten in onze informatie, cognitieve en morele vermogens	52
§ 2.5 Conclusie en reflecties	54
3 BURGERSCHAP IN ONTWIKKELING	57
§ 3.1 Inleiding	57
§ 3.2 Van het burgherlick leven tot emerging governance	57
§ 3.3 Transformatie naar een 'dashboardburgerschap' onlife	61
§ 3.3.1 Gevolg 1: uitbouw van een nieuwe wetenschap	63
§ 3.3.2 Gevolg 2: aanvullende realiteit (AR) bij wetgeving en ordehandhaving	65
§ 3.3.3 Gevolg 3: een vervaging tussen realiteit en virtualiteit	69
§ 3.3.4 Gevolg 4: de ontwikkeling van een nieuwe besturingsfilosofie (ego-opticon)	74
§ 3.4 Conclusie en reflecties	88

4 HET MORELE KOMPAS	91
§ 4.1 Inleiding	91
§ 4.2 Extrapolatie van een gematerialiseerde moraliteit	91
§ 4.3 Gedachte-experiment: het morele kompas	94
§ 4.4 Hypothese van een nieuwe moraal (6 ^e type)	100
§ 4.4.1 Moraal in ontwikkeling: transitie naar een niet-cerebrale gereedschapskist	102
§ 4.4.2 Implicaties van een diagonale moraliteit	104
§ 4.5 Collectief transhumaan geweten: verbetering als inzet	105
§ 4.5.1 In functie van normatieve problemen	105
§ 4.5.2 In functie van systemische problemen	107
§ 4.5.3 In functie van een psychisch welzijn	108
§ 4.6 Conclusie en reflecties	109
5 IN HET SPOOR VAN PROMETHEUS: MORELE DILEMMA'S	111
§ 5.1 Inleiding	111
§ 5.2 Hermeneutische cirkel van keuzeprobleemdomeinen	112
§ 5.2.1 Domein I: morele dilemma's i.v.m. voorspelbaarheid, evenwicht en afstemming	115
§ 5.2.2 Domein II: morele dilemma's i.v.m. het ontwerp van een ego-opticon	131
§ 5.2.3 Domein III: morele dilemma's i.v.m. een moreel kompas	137
§ 5.3 Conclusie en reflecties	142
§ 5.4 Suggesties voor vervolgonderzoek	143
EPILOOG	145
REFERENTIES	152
EINDNOTEN	168
Curriculum Vitae	199
BIJLAGEN	200
Bijlage nr. 1: Sociaal experiment: 2F Society (instructieblad)	201
Bijlage nr. 2: Toelichtende tekst – proeftuin bouwrenovatie	204
Bijlage nr. 3: Info-uitwisseling - frequentietabellen (output SPSS)	211
Bijlage nr. 4: Register van quotes (belastingvermindering vs. retributie)	218
Bijlage nr. 5: Scenariostudies – frequentietabel ego-opticon tools 1 (output SPSS)	250
Bijlage nr. 6: Register van quotes bij verdiepende vragen ego-opticon tools 1	253
Bijlage nr. 7: Valorisatie-addendum	300
Bijlage nr. 8: Samenvatting	303
Bijlage nr. 9: Summary	309

1 Algemene inleiding

Het idee dat we in een complexe samenleving leven en op zoek zijn naar een moreel kompas is de aanleiding geweest voor het schrijven van dit proefschrift. In deze algemene inleiding wordt dit uitgangspunt in een historische probleemcontext geplaatst. Dit betreft een context met een dubbele insteek.

De eerste insteek heeft betrekking op de relatie tussen de graad van complexiteit waarmee (oude) samenlevingen op een gegeven moment te maken krijgen met als direct gevolg een expliciete vraag naar normatieve sturing.

De tweede insteek heeft betrekking op de gebrekkigheid van het cognitieve apparaat om valide en betrouwbare (morele) beslissingen te nemen in een complexe omgeving. Het ontbreekt ons aan een maat, een ijkpunt. Het is niet de bedoeling elke mogelijke vorm van ordening te bestuderen in het licht van een toekomstige samenleving. De nadruk ligt op de wijze waarop moraliteit en normativiteit tot stand kunnen komen. De rol van technologie wordt daarbij steeds belangrijker.

Het is een opstap naar het gedachtegoed van Boutellier die worstelt met vergelijkbare problemen in een tegenwoordige tijd. Immers, zijn studie naar sociale ordening bevat bijna altijd een verwijzing naar de relatie tussen complexiteit en moresvorming.¹¹ “Overall waar hij kijkt vindt hij wel aangrijpingspunten voor de heruitvinding van de morele uitdagingen voor onze hedendaagse maatschappij”,¹² stelt Daems terecht. De twee hoofdproblemen die de basis vormen van deze uitdagingen zijn steeds: (1) de ordening van de samenleving en (2) de moraal die past bij deze ordening. Het één ligt daarbij in het verlengde van het ander. Dit wordt verduidelijkt in de algemene inleiding. Om abstractie te vermijden, worden enkele recente studies en cases gebruikt ter illustratie.

§ 1.1 Historische probleemcontext: van oude beschaving naar netwerksamenleving

De associatie tussen sociale complexiteit en de roep om normatieve sturing op het vlak van moraliteit is een zeer oud gegeven in onze beschaving. Het maakt deel uit van een evolutionaire puzzel met duidelijke oorzaak-gevolgrelaties.

Onderzoekers van Oxford University analyseerden systematisch “414 samenlevingen die de afgelopen 10.000 jaar in dertig verschillende regio’s wereldwijd te vinden waren.”¹³ Ze kwamen in 2019 tot de vaststelling “dat het geloof in morele goden in de meeste samenlevingen pas ontstond *nadat* ze waren uitgegroeid tot “complexe samenlevingen.”¹⁴ “Er zijn sterke aanwijzingen dat het geloof in morele goden geen vereiste is voor het ontstaan van grote complexe samenlevingen. Het lijkt er eerder op dat morele goden pas betekenisvol en functioneel werden, nadat samenlevingen een bepaalde grootte en complexiteit hebben bereikt.”¹⁵ Met andere woorden: het verlangen naar normatieve sturing volgt uit de ervaren complexiteit.

Het is interessant om deze historische conclusie door te trekken naar onze huidige samenleving en de vraag te stellen of het geloof in morele goden plaats heeft gemaakt voor een betekenisvol alternatief. Opnieuw is een graad van complexiteit bereikt. De ontwikkeling van de samenleving heeft de laatste decennia immers snelle veranderingen doorgemaakt: “Het gaat onder andere over de instroom van migranten, de dominantie van het (globale) kapitalisme en marktdenken, het daarmee gepaard gaande consumentisme, de sterk toegenomen mobiliteit, de voortschrijdende secularisatie, de emancipatie van vrouwen, de seksuele revolutie, de toegenomen variatie in het gezinsleven, de differentiatie in levensstijlen, de democratisering van het sociale leven, de onstuitbare opkomst van elektronische massamedia enzovoort.”¹⁶ Vooral de opkomst van technologie oftewel artificiële intelligentie (AI) en het gebruik van netwerken is een belangrijke evolutie. “De sociologen Wellman en Hampton spreken in

dat verband over een paradigmashift ‘*from living in ‘little boxes’ to living in networked societies*’.”¹⁷ We kunnen leunen op het werk van de socioloog Castells om inzicht te krijgen in wat zich onderhuids afspeelt. Hij introduceerde het begrip “netwerksamenleving”¹⁸ als typering om de dynamiek van de huidige samenleving te kenschetsen. Het is een samenleving die in belangrijke mate wordt gevormd door processen van digitale informatie-uitwisseling. Een netwerksamenleving heeft een aantal karakteristieken waarmee deze zich onderscheidt van andere sociale structuren en die van belang zijn als we willen begrijpen wat de maatschappelijke effecten zijn. Deze karakteristieken zijn volgens Frissen “deterritorialisering, horizontalisering, fragmentatie en virtualisering.”¹⁹

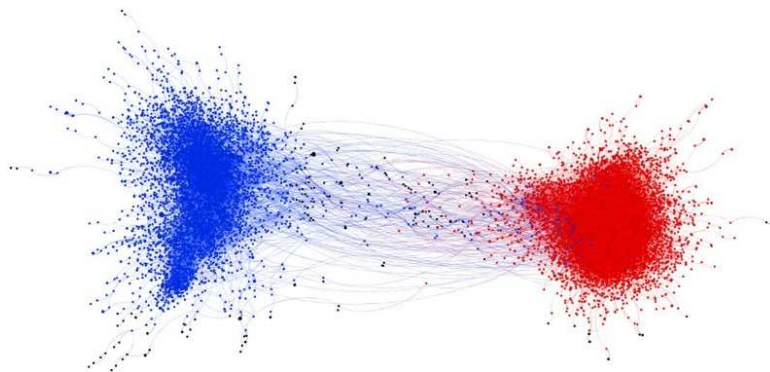
“*Deterritorialisering* verwijst naar het feit dat een netwerksamenleving vrijwel grenzeloos is. De fysieke plaats verliest aan betekenis. Informatie strekt zich niet meer uit tot een staat en is vaak niet meer te reduceren tot een domein of terrein.

Horizontalisering betekent dat steeds meer informatie toegankelijk is voor steeds meer mensen. In theorie kan iedereen met iedereen internetverbindingen aangaan. Dat zorgt voor andere machtsverhoudingen. Binnen netwerken zijn overheden niet langer de top van de gezagspiramide maar worden eerder een partner bij het ondersteunen van de burger.

Fragmentatie verwijst naar een versnippering van bijvoorbeeld normen- en waardenpatronen. Dat is ook een logisch gevolg van het feit dat iedereen een toegangspoort tot de wereld heeft. Er is geen gedrag, hoe deviant, vreemd of pervers ook, dat niet kan worden gezien of geïmiteerd. Van Jole stelt in dit verband ‘dat het internet de vorm aanneemt van een amorele ruimte, die een unieke doorkijk levert op wat er allemaal omgaat in de menselijke geest’.²⁰

Virtualisering verwijst naar het ontstaan van nieuwe (virtuele) gemeenschappen. Binnen deze gemeenschappen is identiteit een te manipuleren en te creëren fenomeen. Er ontstaan ook publieke discussie-ruimtes (fora), nieuwe kanalen en platforms waar mensen uitdrukking kunnen geven aan wensen, behoeftes, interesses en opinies.”²¹

De voorgaande beschrijving dateert van achttien jaar geleden. De netwerkdynamiek heeft intussen steeds meer en belangrijke ‘aansturende’ eigenschappen gekregen. De wijze waarop alles en iedereen verbonden is met elkaar is zeer bepalend geworden voor de manier waarop we over problemen nadenken, in het bijzonder wanneer deze een normatieve lading hebben. Met andere woorden: het stuurt de wijze waarop we onze samenleving “ordenen”. Brady et al. onderzochten in 2017 de ordenende eigenschappen van Twitternetwerken op politieke fora, zie figuur 1.

Figuur 1 Netwerkgrafiek van conservatieve vs. liberale Twitteraccounts

“Het toont het complexe netwerkverkeer van twitter-accounts. Elk knooppunt representeert de zender van een bericht met een politiek-beladen topic van allerlei aard (bijvoorbeeld wapenbezit, homohuwelijken, klimaatsverandering etc.) en de lijnen symboliseren een twitteraar die retweet op een andere twitteraar. Het gaat om veel tweets: n= 525,229. De blauwe

wolk representeert een liberaal midden en de rode wolk representeert een conservatief midden. Het valt op dat links en rechts over het algemeen geïsoleerd zijn van elkaar in hun communicatie, en de retweets zelden de eigen informatieve groepsbubbel verlaten.”²²

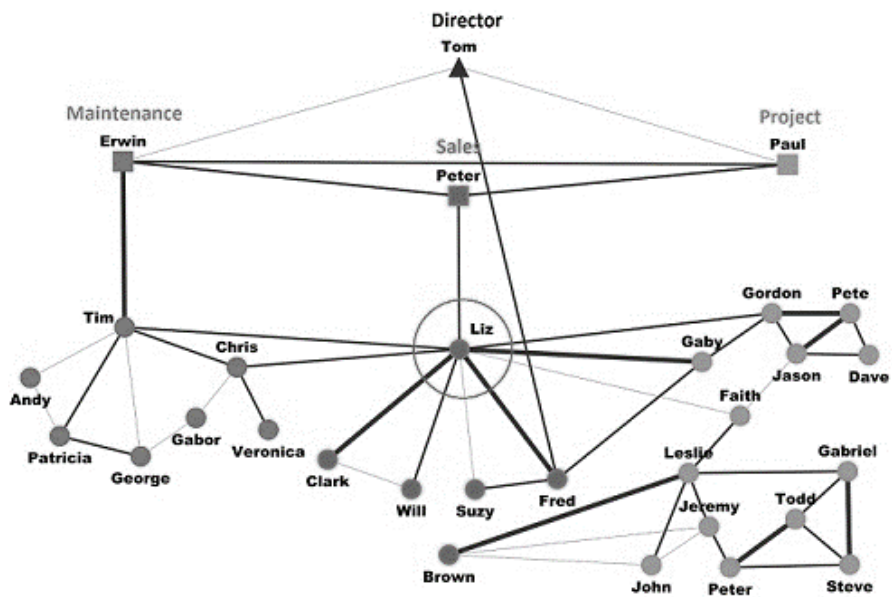
Dit laat zien dat netwerkwetenschap complexe processen van ordening inzichtelijk kan maken. Het is een kenmerk van het nodale universum dat technologie deze functie kan aannemen. Nodaal verwijst naar het Latijnse *nodus*, wat knooppunt betekent. Boutellier introduceerde het begrip in zijn oratie ‘Nodale orde: veiligheid en burgerschap’ voor de aanvaarding van de Frans Denkens Leerstoel in 2007.²³

Hij verduidelijkte de horizontalisering waar Frissen naar verwees door dit te linken aan de ontzuiling van de samenleving. Daarvoor was de samenleving verticaal georganiseerd: “de waarden, normen en gedragsvoorschriften werden gerealiseerd door de gemeenschap van de civil society.”²⁴ “Na het wegvallen van een coherente gemeenschapsmoraal ziet de staat zich genoodzaakt deze zelf te organiseren.”²⁵ “Van de overheid wordt verwacht dat zij orde schept”²⁶ (om bijvoorbeeld veiligheid te garanderen). De overheid verwacht vervolgens van de burgers dat zij hier de actieve drager van zijn. In de praktijk betekent dit dat deze burgers op zoek gaan naar nieuwe identiteiten en een eigen invulling van normen en waarden. Niets is daarbij nog vanzelfsprekend: de ene burger doet dat op een uitbundige en positieve manier, terwijl de andere burger afglijdt in fundamentalisme. Boutellier spreekt over een mentale verandering die wordt gekenmerkt door ‘intensivering’: “Het verwijst naar de grote dynamiek van onze samenleving; we willen steeds maar hoger, harder en sneller. Dit leidt tot een zekere uitbundigheid en onbegrensde waarmee het eigen levensproject wordt vormgegeven. De individuele beleving vormt een belangrijk criterium voor het gedrag.”²⁷ Het genereert zowel normoverschrijding als geïntensiverde vrijheidsbeleving.”²⁸ Aangezien mensen (individueel) zelf wel uitmaken wat het beste voor hen is, is de beslissingsruimte grenzeloos en onoverzichtelijk. Mensen zijn ook steeds minder afhankelijk van anderen. Daardoor is het gevoel van complexiteit op verschillende punten in de samenleving sterk toegenomen.

Boutellier stelt terecht “dat de netwerksamenleving vergaande consequenties heeft voor burger en bestuur. Besturen is ingewikkelder geworden en burgers voelen zich onzeker en onbehagelijk. Men vreest wanorde.”²⁹ Meer nog: er lijkt zelfs iets normatief van uit te gaan. Boutellier bekrachtigt dit door te stellen “dat er een berusting bestaat in het idee dat wanorde en chaos noodzakelijk zijn in een samenleving.”³⁰ De onverschillige houding van de cultuurpessimisten staat Boutellier tegen: “Dat is volgens mij een onhoudbaar en onaantrekkelijk perspectief. Ik geloof er niet in (...).”³¹

Dat is de reden waarom Boutellier op zoek is gegaan naar een nieuwe vorm van ordening.³² Die is namelijk aanwezig, maar men moet daarvoor graven in de systemische grondlaag van de samenleving. Op een hoger, eerder oppervlakkig niveau lijkt de wijze waarop de samenleving zich organiseert op een groot, onsamenhangend spinnenweb. Eenzelfde complexiteit herhaalt zich op organisatieniveau. Indien men echter de grondlaag in kaart kan brengen, dan is het mogelijk te bepalen welke knooppunten echt belangrijk zijn en wat de gevolgen voor de toekomst zijn wanneer het netwerk anders wordt georganiseerd.

Dit wordt geïllustreerd door de volgende casus. Dit betreft een onderneming waar Tom directeur is en Liz één van de werkkrachten. Oppervlakkig bekeken lijken alle werkkrachten op elkaar. Het is niet eenvoudig om op dit niveau vast te stellen wie wat doet, tenzij men met behulp van netwerkwetenschap afdaalt naar een dieper niveau. Kennis over dit dieperliggende niveau van knooppunten en relaties geeft macht en biedt de mogelijkheid om bepaalde prestaties te verbeteren. In figuur 2 is een casus uit 2014 weergegeven waarin een organisatienetwerkanalyse (ONA)³³ is toegepast.

Figuur 2 Organisatienetwerkanalyse (ONA)

“Bedrijven hebben hun eigen unieke patronen en netwerken van relaties, met een paar mensen die daadwerkelijk van invloed zijn. Dit zijn de mensen die producten of business units verbinden en meningen en gedrag beïnvloeden. Maar ze hebben niet per se leidinggevende posities. Als je weet hoe je de mensen opspoot die daadwerkelijk invloed hebben, dan heb je de sleutel in handen tot het maximaliseren van de prestaties van een bedrijf via menselijke relaties. Liz is duidelijk het informatieknooppunt die verschillende afdelingen verbindt. Als zij zou weggaan bij het bedrijf, zou dit de informatievoorziening en kennisdeling ernstig benadelen.”³⁴

Het is voor een goed begrip van de (toekomstige) samenleving zeer belangrijk om de kracht van digitale netwerkverbindingen te begrijpen. Figuren 1 en 2 illustreren in die context zeer goed wat Boutellier tien jaar eerder in zijn oratie een “netwerkwetenschap”³⁵ heeft genoemd. Het is een relatief nieuwe wetenschappelijke discipline: “Het helpt ons om de netwerksamenleving voor te stellen als een complex systeem met immanente ordeningsprocessen door middel van hubs, links en connectoren. Zij kennen principes van robuustheid en richting.”³⁶ In dit geval verloopt het netwerkverkeer niet zonder richting. Het is mogelijk om wetmatigheden te ontdekken. Zo stelde men vast dat het gebruik van moreel-emotioneel geladen woorden, de transmissiesnelheid van het Twitterverkeer doet toenemen met 20%.³⁷ Bovendien is het mogelijk om met een ONA belangrijke informatieknooppunten binnen een bedrijfsorganigram in kaart te brengen.

Dit kan ook op het niveau van een samenleving gebeuren. Het meest actuele en misschien ook wel het meest krachtige voorbeeld van netwerkwetenschap komt uit het Coronatijdperk waarin smarthelthtechnologie op multiple manieren is ingezet, bijvoorbeeld om besmette personen te traceren en de contactgeschiedenis in kaart te brengen (de TraceTogether-app die door de overheid in Singapore is ontwikkeld) en hun toegang tot openbare gelegenheden te beperken (cf. AliPay Health Code in de provincie Zhejiang, China, als hulpinstrument om de sociale afstand van 1,5 meter te waarborgen, oftewel slimme armbanden).³⁸

Resumerend, met behulp van een netwerkwetenschap kan men ‘ordering’ op het spoor komen en vermoedelijk ook aanwijzingen vinden hoe men dit kan bewerkstelligen of zelfs opleggen. Er ontstaat een nieuwe soort normativiteit.

Geen normativiteit zonder identiteit en beschermende voorwaarden

Grote gebeurtenissen werpen hun schaduw vooruit. Het stond reeds jaren in de boeken geschreven. Een samenleving in goede banen leiden gaat in essentie altijd over normen en waarden. In verband met bewaren van veiligheid, stelde Boutellier reeds de vraag wat men op dat vlak van burgers kan verwachten en hoe realistisch het is dat burgers zich houden aan de gemaakte afspraken.³⁹

De coronacrisis heeft ons inzichten gegeven met betrekking tot deze vraagstelling. Zelfs het bewaren van een veilige afstand van 1,5 meter (wat een relatief simpele regel is) bleek een grote beproeving met veel mislukkingen. Een samenleving heeft niet veel *covidiot*s nodig om vele dodelijke slachtoffers te maken. Het viel – zoals reeds gesteld – op dat veel landen expliciet naar technologie grepen om orde op zaken te stellen. Het werd een verlengstuk van de controleurs en het normatieve kader. Wanneer men technologie inzet ‘om mores te leren’, neemt het de premature vorm aan van een moreel kompas. Dat is het uitgangspunt van het proefschrift. Dit heeft direct te maken met de nieuwe ordening die Boutellier op het spoor is gekomen.

Het is niet voor niets dat in deze inleiding zo vaak wordt verwezen naar de publicaties van Boutellier. Hij poneerde reeds in 2011 het idee “dat deze netwerken zich niet aandienen als oorzaak maar veeleer als oplossing van de beschreven en ervaren complexiteit⁴⁰, mits zij normatief richting krijgen vanuit duidelijke identiteiten”.⁴¹

Het laatste stuk van dit citaat wijst opnieuw op het belang, de *voorwaarden* en de mogelijkheid van een moreel kompas opdat burgers weten welke rol ze kunnen spelen in de samenleving om betekenisvol te zijn.⁴²

Met de verwijzing naar het netwerk als mogelijke oplossing voor de ervaren complexiteit, ontstond het idee dat technologie een voorname en bemiddelende rol zou kunnen spelen in de toekomst om tot betere moresvorming te komen. In gewone mensentaal: dat burgers met behulp van AI beter in staat zouden zijn om ethische beslissingen te nemen of bepaalde sociale processen van ordening te verbeteren. Normatief verwijst dan naar ‘hoe het moet’. De technologie krijgt daarbij een bepalende stem en kan met andere woorden mede de maat bepalen waarmee de samenleving vorm krijgt.⁴³

Zo leert de Princeton-studie van Brady (figuur 1) dat issues een morele lading krijgen door interactie met leden van dezelfde politieke ideologie en dat emoties daarbij een zeer belangrijke rol spelen. Deze emoties zijn eerder de oorzaak dan het gevolg van een ‘morele besmetting’.⁴⁴ “Technologie draagt bij aan deze besmetting, zelfs in die mate dat non-morele issues opeens een zware morele lading krijgen omdat ze aangevuurd worden door hoogoplopend, emotioneel twitterverkeer.”⁴⁵

Het toont ook nog een andere zijde van de discussie. Bij de Corona-apps was vrijwel meteen sprake van een risico voor de privacy van burgers: “De *New York Times* onthulde in een reportage dat de app een functie “*reportInfoAndLocationToPolice*” bevat, die informatie over de burger naar de lokale politie verstuurt, zodat die kan optreden bij schendingen van zelf-quarantaine.”⁴⁶ De vraag is of we dit willen als samenleving. Misschien willen we deze informatie wel geven wanneer de nood het hoogst is of een zaak op leven en dood, maar in andere gevallen niet. Vervolgens rijst de vraag wat de politie of de overheid in een later stadium met deze privacygegevens doet. Dat zorgt voor beroering en een terechte angst. Het is een januskop. Technologie kan zeer hulpvaardig en ondersteunend zijn als instrument om ordening, veiligheid of normativiteit te waarborgen, maar kan evenzeer ontwaarden in een nachtmerrie wanneer het op een onethische manier wordt aangewend. Kortom, zelfs indien de rol van de burgers en de controleurs duidelijk is, kan technologie als normatief instrument zonder beschermende voorwaarden niet schitteren.

De algemene inleiding heeft tot nu toe een duidelijke toon gezet. Het laat zien hoe technologie steeds meer een bepalende rol speelt bij normatieve processen met politiek-ideologische of beleidsmatige consequenties. Nu zit er nog een mens achter de technologie, maar in de toekomst wordt ordening met behulp van AI wellicht een autonoom proces waarbij de menselijke machtsfactor minder speelt maar wel weer nieuwe uitdagingen en risico's ontstaan. Het tekent de contouren van een nieuwe moraal die past bij de complexiteit van de samenleving in ontwikkeling naar een nieuw type samenleving. Uiteindelijk krijgt technologie zelf een stem, een eigen stem, waarmee orde in een complexe samenleving wordt gebracht. Dat is een directe verwijzing naar de Oxford-studie waarmee de algemene inleiding opende. Er lijkt vanuit de beschreven dynamiek van de netwerksamenleving een deus ex machina-oplossing in de maak: de morele God van het verleden lijkt met de opkomst van technologie steeds meer een artificieel intelligente God die de normativiteit aanstuurt. Dat is misschien ook een betekenisvolle ontwikkeling voor de toekomst.⁴⁷

In het geval technologie een hoofdrol krijgt bij het afstemmen van burgers op elkaar, dan zal moraliteit niet alleen voorwerp zijn van filosofische beschouwingen maar in handen van sociale ingenieurs omgezet worden naar een ontwerpprobleem. Daarmee vat de zoektocht naar een nieuwe samenlevingsvorm en een passende moraal aan.

§ 1.2 Afbakening thema

Het vraagstuk van het morele kompas stelt zich als een studie naar nieuwe vormen van sociale ordening. Boutellier vat het kernachtig samen: "Ik constateer op basis van de veldstudies dat de wereld totaal, maar dan ook totaal veranderd is."⁴⁸ "Nieuwe omstandigheden vragen om nieuwe vormen van ordening."⁴⁹ Het is niet de eerste keer dat dit gebeurt, maar we staan wel op het punt om opnieuw een omslag mee te maken.

Ter verduidelijking: de veranderingen laten zich in de recente geschiedenis optekenen in drie ordeningsstructuren: "Na de gemeenschap (Gemeinschaft) met zijn mechanische orde, en de maatschappij (Gesellschaft) met zijn organische orde zouden we kunnen spreken van een Netzschaf (…). In netwerkstructuren ontwikkelt zich een nieuwe vorm van samenleven, een sociale ordening van knooppunten en relaties daartussen⁵⁰. Deze kan iedere denkbare gedaante aannemen, afhankelijk van de bewegingen van de omliggende (horizontale en verticale) knooppunten."⁵¹ Het feit dat deze ordening iedere denkbare gedaante kan aannemen, is vanuit het perspectief van morele oordeelsvorming problematisch. Het drukt een hyperdynamiek uit die past bij een hypermoraliteit. Er ontstaat een spanningsveld. Moraliteit vraagt om een ijkpunt, een referentiekader, een duidelijk principe (...); in ieder geval iets dat niet elke keer een andere gedaante aanneemt. Anders is het evenwicht zoek en rest alleen nog een speelveld van oneindige en onbegrensde fluctuaties. Dat kenmerkt onze realiteit, typeert onze actuele moraliteit en vraagt om een gepaste oplossing. Het ligt in de lijn van de verwachting dat zich na de Netzschaf een nieuwe samenlevingsvorm aandient met een eigen wijze van ordenen.

Het proefschrift onderzoekt welke vorm sociale ordening *in de toekomst* zou kunnen aannemen om deze manier van samenleven te verbeteren. Dat is een eerste afbakening van het thema. Het is een toekomstverkenning waar verbetering van het samenleven (en de normativiteit) centraal staat. Het betreft een nieuwe ordeningsstructuur.

Het idee dat we elkander voortdurend de maat nemen zonder feitelijk een objectieerbare maat te hebben, wijst op een onvermogen. Met andere woorden: er zou een instrument moeten komen om onze morele overtuigingen te ciseleren tot aanvaardbare principes die tot op zekere hoogte 'objectiebaar' zijn. Het ontbreekt ons permanent aan feitenkennis⁵². Het stelt

een disruptieve evolutie in het vooruitzicht. In vergelijking met voorgaande ordeningsstructuren, waarbij de mens steeds aan zet was, is er nu een groot verschil: we staan niet meer alleen op het speelveld.

Het proefschrift onderzoekt de mogelijke effecten van sociale ordeningsprocessen in het domein van de moraliteit met behulp van een instrumentenpaneel (technologie). Dat is een tweede afbakening van het thema. Het gaat over een hypothetische samenlevingsvorm waar technologie gedetailleerde (verborgen) feitenkennis en de uitvoering van het normatieve proces zichtbaar maakt.

Kortom: hoe stemmen we het gedrag op onze geprefereerde normen en waarden af, niet enkel in het uiterlijke vertoon maar ook in de diepe processen die verborgen liggen in onszelf en de krochten van de maatschappij? Het grote probleem is dus dat we momenteel niet beschikken over deze cruciale informatie onder de oppervlaktelaag. Dat is fruikend voor een goede werking van de samenleving. Daar ronkt nochtans de motor van de moresvorming. We weten, om de vergelijking door te trekken, niet of te weinig wat onder de motorkap gebeurt. Hypothetisch gesteld: indien we met behulp van AI in de toekomst wel in staat zouden zijn om in een dergelijk dashboard te voorzien, ontstaat misschien een mogelijkheid om het beslissingsproces van burgers en bestuurders te verbeteren. In dat geval zou in het digitale netwerk de oplossing gevonden kunnen worden voor de ervaren complexiteit. De scoop van de dissertatie is beperkt tot het bestuderen van deze hypothese, waarbij het accent ligt op de rol die een dashboard (als extra technologisch hulpinstrument bij moresvorming) kan spelen in een toekomstige samenlevingsvorm. Scherp verwoord komt dit neer op het ontwerpen van een nieuwe (hypothetische) samenlevingsvorm.

§ 1.3 Relevantie van het onderzoek

De zoektocht naar een technologisch hulpinstrument is om verschillende redenen relevant. Het betreft een poging om de sociale ordening niet alleen te begrijpen maar ook om verbeteringen aan te brengen met behulp van technologie en AI. Daar is behoefte aan: “Vrije mensen bepalen immers in een door en door pragmatisch proces naar welke interne normen zij wensen te leven.”⁵³ De interne normering blijft echter vaak een verborgen proces. “Als iedereen van God los is, is moraal een private kwestie geworden. Wat bindt ons dan nog en waar ligt dan nog een gemeenschappelijke grond”⁵⁴, stelt Boutellier in dit verband.

Dit vraagstuk is ook relevant voor de sociale wetenschappen en in het bijzonder voor de moraalwetenschappen. Zonder data onttrekt de moraal zich feitelijk aan het oog van de (moraal)wetenschappen. Het resultaat is wel min of meer zichtbaar maar niet de onderliggende principes, de diepe wortels.⁵⁵ Dat is het verschil tussen een nominale definitie en een reële definitie van normen en waarden.

Het maakt toetsbaar en inzichtelijk waarom burgers zich met veel moeite een moraliteit bij elkaar bricoleren. De ene burger kan dat al beter dan de andere, maar we raken veelal niet op elkaar afgestemd. Dat is geen abstract gegeven. “Het pragmatisme blijkt bijvoorbeeld niet in staat om het vluchtelingenvraagstuk op te lossen”⁵⁶, stelt Hoogland in een reactie op Boutellier. Het geeft uiteindelijk een gevoel van onbehagen en een gemis aan zingeving. Dat wordt nog versterkt, omdat van de burger heel veel actief burgerschap wordt verwacht zonder dat deze daarvoor goed is uitgerust.⁵⁷ Er is enkel oppervlakkige, rizomatische kennis.⁵⁸ Daar kan misschien verandering in worden gebracht door gebruik te maken van technologie als hulpinstrument bij het proces van sociale ordening, in het bijzonder waar het moresvorming en verduidelijking van onze identiteit betreft.⁵⁹

Technologie opvoeren als hulpinstrument heeft in essentie te maken met “deep learning”.⁶⁰ Het betekent vanuit een sociologisch perspectief dat we met behulp van AI patronen

kunnen ontdekken in het gedrag van burgers, organisaties en andere maatschappelijke schakels, die tot nu toe verborgen bleven. Het kan leiden tot belangrijke inzichten pro en contra. Het ligt in de lijn der verwachting dat deze inzichten enerzijds de moraliteit naar een hogere vorm van ontwikkeling kunnen brengen maar dat er anderzijds ook (onverwachte) 'bijwerkingen' kunnen optreden.⁶¹ Het is zowel theoretisch als praktisch relevant om de mogelijke gevolgen in kaart te brengen.

§ 1.4 Sociale ordening in functie van moresvorming: stand van zaken

Bij de studie van de sociale ordeningsprocessen bestaat, zoals reeds gezegd, een grote schatplichtigheid aan Boutellier, in het bijzonder zijn beschrijving van de improvisatiemaatschappij. Het betreft de zoektocht naar een andersoortige sociale ordening waarbij een "sprankje hoop"⁶² wordt gegeven in termen van moraliteit, maakbaarheid en de wijze waarop de maatschappij zou kunnen ontwikkelen. Wie goed leest, kan wegwijzers vinden. Het is daarom van belang zijn inzichten en verdiensten mee te nemen in de studie. Het biedt tevens een goed overzicht van de gevoerde discussies en stand van zaken binnen het wetenschappelijke domein dat zich buigt over de sociale ordeningsprocessen als studieobject. De zoektocht naar een andersoortige ordening kent een lange aanlooptijd in het werk van Boutellier. Met deze inzet vervolledigt hij zijn inhoudelijke programma⁶³:

"Een typerende kentrek van zijn publicaties – om niet te zeggen van gans zijn oeuvre – ligt erin dat hij de lezer de weg wil wijzen in een wereld die in verandering is. Vanaf zijn eerste publicaties begin jaren '80 tot en met *De improvisatiemaatschappij* (sic, en later met de publicatie van *Het Seculiere Experiment*) werpt hij zichzelf op als gids, die ons allen bij de hand neemt, en ons inzicht wil bieden in de complexe maatschappij waarin wij leven en de uitdagingen waarvoor wij staan."⁶⁴

"Onze moderne samenleving wordt gekenmerkt door een bijzondere dynamiek: bij elk probleem dat we oplossen, ontstaat weer een ander probleem,"⁶⁵ stelt Bauman in deze context. Dat maakt dat het moderne leven constant in beweging is. Hij typeert het als een 'vloeibare moderniteit'.⁶⁶ In zijn oratie *Nodale orde: veiligheid en burgerschap* zocht Boutellier aansluiting bij deze visie: "Tegenover de solide structuren van de moderniteit, plaatst Bauman een wereld van vloeibare structuren, vloeibare identiteiten en vloeibare relaties. De behoefte aan houvast vloeit voort uit een verlies van controle."⁶⁷ Deze vinden we niet in onze hedendaagse samenleving. Alles lijkt voortdurend in beweging; tot op zekere hoogte is daardoor sprake van een algehele onbegrensdeheid.⁶⁸ Toch is Boutellier van mening dat ook in de vloeibare samenleving van Bauman orde denkbaar is. Dit wil overigens niet zeggen dat liquiditeit geen invloed heeft. Het heeft wel degelijk gevolgen voor onze beleving van de moraal.⁶⁹ Boutellier verduidelijkt dit door de moraal⁷⁰ op drie wijzen te bekritisieren: "ze is te dun, te smal en te relatief."⁷¹

Om sociale ordening in functie van moresvorming beter te begrijpen, is het zaak hier dieper op in te gaan.

Met **te dun** bedoelt Boutellier dat de moraal onvoldoende in staat is om de verhoudingen tussen de burgers te reguleren. In psychologisch opzicht is deze geënt op een gebrek aan empathie, wat Boutellier bij uitstek de psychologische categorie van de gevictimaliseerde moraal noemt. "Niet een keuze voor het goede leven, maar de afwijzing van vernedering, wreedheid en discriminatie bepalen morele keuzes in een 'tijdperk zonder illusies' (een typering van Bauman). Het feit dat deze gevictimaliseerde moraal tekortschiet voor de huidige situatie leest Boutellier in de toename van criminaliteit, overlast, antisociaal gedrag en onbetamelijk gedrag, veelal samengevat als hufferigheid. Dat wast op een tekort aan empathisch vermogen⁷² dat een slachtoffermoraal veronderstelt."⁷³

Met **te smal** bedoelt Boutellier dat dit type moraal “past bij een geïndividualiseerde samenleving maar te weinig betekenis heeft voor de beleving van gemeenschappelijkheid.”⁷⁴ Als al verbetering nodig is, dan kan men vanuit dit tekortschieten zien waar de behoefte het grootst is: op het vlak van empathie en op het vlak van de beleving van gemeenschappelijkheid.

Met **relatief** bedoelt hij “dat de Nederlandse samenleving met haar dunne en smalle moraal wordt geconfronteerd met nieuwkomers die minder zuinige normatieve posities innemen.”⁷⁵ Een belangrijk voorbeeld hiervan is het godsgeloof, dat haaks staat op de naoorlogse geschiedenis waarin Nederland dit soort geloof juist afzwoor. Dit veroorzaakt een groot spanningsveld. Bovendien rijst de vraag wat ons dan nog bindt. Om samen te leven is behoefte aan een gemeenschappelijk verhaal dat enkel kan groeien op basis van wederzijds respect en heldere posities. Uit de beschreven analyse van Boutellier bleek dat deze voorwaarden niet evident zijn: “We herkennen deze hoop in begrippen als gedeeld burgerschap, actief burgerschap en participierend burgerschap. Maar wat de bron kan zijn van deze vormen van performatief burgerschap blijft onduidelijk.”⁷⁶ Kortom, er is verbetering nodig.

Vanuit het oogpunt van de beschreven moraal zouden we een aanknopingspunt tot verbetering kunnen formuleren maar dit veronderstelt dat de samenleving tot op zekere hoogte ‘maakbaar’ is. De meningen hierover zijn echter verdeeld.

Boomkens meent dat door de globalisering een einde kwam aan het idee van een maakbare samenleving. Het resultaat is ‘een nieuwe wanorde’, zoals hij het beschrijft. Misschien zijn de spelregels anders geworden, toen de geschiedenis een wending nam: “De moderniteit was een periode van maakbaarheid, een vruchtbare combinatie van politiek beleid en wetenschappelijke kennis die werd ingezet voor de herinrichting van de samenleving. De essentie daarvan is maakbaarheid, het basisvertrouwen dat met het juiste beleid, op basis van wetenschappelijke kennis, de samenleving transparanter en rechtvaardiger gemaakt kan worden. Het proces van globalisering wordt eerder gekenmerkt door gevoelens van onvermijdelijkheid, onbestuurbaarheid, centrumloosheid. Er ligt vrij weinig vast. Vroeger konden mensen zich makkelijk op een bepaalde identiteit beroepen, nu is dat lastiger geworden. De identiteit is verschaald, verdund, versnipperd.”⁷⁷

Niet iedereen is het met deze cultuurfilosoof eens; een dergelijke opvatting zou bovendien überhaupt het failliet betekenen van elke poging tot verbetering door de mens, waar het in dit proefschrift intentioneel om gaat. Boutellier zet de deur voor verbetering en maakbaarheid op een kier en stelt formeel “dat deze typering door Boomkens eenzijdig en onverschillig is, en niets zegt over de pogingen om deze wanorde te overwinnen”.⁷⁸ Verderop stelt hij ook: “We kunnen ons verzoenen met de kosmopolitische wanorde – dat is de libertaire oplossing. Maar we kunnen ook proberen te zoeken naar een ander ordeningsprincipe.”⁷⁹ Om vervolgens het programma van een sociale ordening in dat complexe kader helder te krijgen, moeten we volgens Boutellier dus op zoek gaan naar een ‘nieuwe ordening’; naast orde en wanorde is een alternatief aanwezig, een zogenaamde derde weg. Daar is een passend en verklarend frame voor nodig.

“Het begrip ‘improvisatiemaatschappij’ biedt een frame waarmee de morele incoherentie en de institutionele complexiteit van deze tijd beter begrepen kan worden. In normatieve zin beschouw ik improvisatie als de belofte van ‘georganiseerde vrijheid’. Het gaat om een dynamiek die uitstijgt boven het beeld van chaos versus ordening. In het begrip ‘vrijheid’ – zowel positief als negatief – herkennen we de grandioze premisse van de rechtsstaat, op basis waarvan iedere burger op basis van gelijkwaardigheid en zonder willekeurige overheidsinterventies zijn eigen levensproject kan realiseren.”⁸⁰

Daar waar Boomkens kiest voor een ‘nieuwe wanorde’, opent Boutellier de weg voor een ‘nieuwe orde’. Indien men deze weg verder volgt, kan men ‘aanknopingspunten tot verbetering’ op het spoor komen. De opgestarte ordeningsprogramma’s waren tot nu toe geen groot

succes. In §2.2 wordt hier dieper op ingegaan en wordt verduidelijkt waarom twee van de drie programma's zijn mislukt. Met het voorbeeld van de beschreven 'moraal' in het achterhoofd, gaf Boutellier zelf aan dat de nood bestaat om een frame te ontwikkelen waarbij de verhoudingen tussen burgers beter geregeld kunnen worden. De inzet van deze gedachte is het verbeteren van de empathische vermogens. Daarvoor is scholing nodig vanuit een brede gedachte. Hij gaf ook aan dat de nood bestaat voor een beleving van gemeenschappelijkheid. De inzet van deze gedachte is het verbeteren van deze collectieve gevoelens. Dit vraagt om een verruiming van het bewustzijn. Tot slot stelde hij dat de nood bestaat aan een groter wederzijds respect. Tegelijkertijd vraagt dit om een scherpere verdeling en verduidelijking van de rolposities. De mate waarin dit lukt, is bepalend voor het kunnen samenleven met burgers die in bepaalde grondhoudingen extreem ver uit elkaar staan.

Dit zijn allemaal variaties op een welbekend thema. "In de sociologie is veel gezocht naar een eenheidschepend principe dat onder de sociale ordening ligt."⁸¹ Feitelijk is dit principe nooit gevonden. Durkheim zocht het "in de gemeenschap en God".⁸² In onze contreien hebben we het geloof in beide grotendeels verloren na de secularisatie. "Maar als we nu ook nog ons geloof in de gemeenschap verliezen, welk alternatief staat ons dan nog ter beschikking? Is er nog een optie denkbaar – misschien zien we wel iets over het hoofd!? We kunnen vasthouden aan wat er was (God of gemeenschap) – dat is de conservatieve oplossing. We kunnen ons ook verzoenen met een kosmopolitische wanorde – dat is de libertaire oplossing. En we kunnen proberen te zoeken naar een ander ordeningsprincipe."⁸³

Boutellier kiest voor dit laatste. De improvisatiemaatschappij levert uiteindelijk een realistische en inspirerende voorstelling van een nieuwe sociale orde, maar de aanknopingspunten voor verbetering bleven feitelijk uit, op één uitzondering na. Het betoog over de nieuwe sociale ordening levert een bijdrage aan het idee van een 'sociale continuïteit'. Boutellier stelt in dit verband: "Dat begrip verwijst naar een robuust samenlevingsverband dat zowel standvastig als flexibel is teneinde zijn voortbestaan in de toekomst te garanderen: Het gaat om sociale orde als inrichting van de morele ruimte, vanuit een oogpunt van de continuïteit van de samenleving. De samenleving opgevat als het geheel van betrekkingen tussen mensen die formeel en informeel zijn geregeld of als vanzelfsprekend gelden. De sociale continuïteit vormt misschien wel een motief om ordening te realiseren, maar het is nog geen richtinggevend begrip."⁸⁴

Het is één van de belangrijkste redenen waarom het niet borg kan staan voor de verbetering waarnaar de vraagstelling van het onderhavige proefschrift zoekt. Het denkkader van een improvisatiemaatschappij biedt slechts een frame waarmee de gestelde problemen begrepen kunnen worden. Boutellier zegt in dit verband: "Kijk, ik los met dit boek geen enkel probleem op. Sterker nog: ik geef op veel plekken in het boek aan wat er volgens mij niet goed gaat."⁸⁵ "De ontwikkeling van de moderniteit heeft altijd een zekere ongerustheid over de inrichting van de morele ruimte met zich meegebracht."⁸⁶ Dat sentiment deelt Boutellier ook. Dat is één van de redenen waarom hij een "geruststellende voorstelling"⁸⁷ wil maken van de hedendaagse poging tot ordening. In het algemeen zou men kunnen stellen dat moraliteit en zeker ethiek aan 'geruststelling' niet genoeg heeft. Een 'mogelijke voorstelling' of een 'blik op de werkelijkheid' kan aanzetten tot denken, maar er is meer nodig in het geval men tot werkbare directieven wil komen. Het betreft de zoektocht naar een referentiekader. Voor Boutellier lijkt het voldoende te zijn om de analyse tot hier te voeren en niet verder. Dat is een kwestie van afbakening. Ook anderen kwamen tot die vaststelling: "Het is een drijfveer van Boutellier om te schrijven en te spreken – het is dan ook niet toevallig dat hij spreekt over een 'diagnose van de onbegrensde wereld': een diagnose kan je immers laten volgen door een remedie."⁸⁸

Jammer genoeg blijft de remedie beperkt: wat rest is "een handleiding tot de complexe wereld waarin een lezer soms het noorden kwijtraakt."⁸⁹ De gids toont slechts de weg naar een sociale ordening die opborrelt vanuit de diepe krochten van de werkelijkheid maar geen

bestemming in het verschieft stelt. Men moet bijna durven geloven op een goede afloop. Enkel bij de gratie van dit geloof, rest er hoop.

§ 1.5 Twee perspectieven: morele coherentie en institutionele inrichting

De tijden zijn veranderd. Het is ondertussen de 21^e eeuw. Er bestaan auto's en robots. De samenleving is geëvolueerd naar een postmoderne samenleving, maar er ontbreken schakels. In vergelijking met de auto is het 'vehikel' van de samenleving achtergesteld. De burger heeft nog altijd geen 'dashboard' in de vorm van een digitale engelbewaarder of een digitaal alter ego met een gewetensvolle en overtuigende stem om het eigen handelen te controleren of om de inrichting van de morele ruimte te toetsen op afgesproken waarden en normen. Er is geen dashboard waarmee de overheid de sociale processen van de samenleving in goede banen kan leiden. Er bestaat geen gereedschapskist waarmee we het burgerschap actief en kwalitatief kunnen borgen. Er is geen richtinggevend en normatief-informatief *passé-partout* dat als technologisch instrument ter beschikking kan worden gesteld in functie van de beoogde normen en waarden. Het doel van dit proefschrift is om te onderzoeken of daar verbetering in kan worden gebracht.

Dit brengt ons via een omweg bij het kernvraagstuk van de sociologie. Oosterlynck en Van Bouchaute formuleren de vraagstelling als volgt: "Hoe komt het dat zoveel mensen met al hun verschillende levenswijzen, noden en ambities er in de meeste gevallen in slagen op een relatief ordentelijke manier samen te leven? Er werd traditioneel gesteld dat het antwoord op deze vraag is gebaseerd op de onderliggende solidariteit."⁹⁰ Dit brengt ons terug bij de gedeelde waarden en normen, oftewel de moraal. Als de "essentie van onze moraal erin bestaat om rekenschap af te leggen aan de samenleving" (wat zo is, volgens de visie van De Waal⁹¹ met in zijn kielzog een exquis gezelschap van moraalfilosofen), dan hebben we thans zeker niet te maken met de meest efficiënte samenlevingsvorm. Het enige wat inzicht kan verschaffen, is een geweldig ingewikkeld boek met regels, wetten en verordeningen. Wanneer we tot het besef komen dat we een regel of wet overtreden hebben, is het vaak te laat. In het slechtste geval kunnen we het uitleggen aan de rechter en wachten we op onze straf, maar in de gevangenis leren we ook niet echt hoe we opnieuw een goede burger kunnen worden.⁹² Pedagogisch gezien is dit dus een zwaktebod. Een echte cultuur van beloning kennen we niet. Bovendien zijn we getuige van een kwalijke evolutie: "Het strafrecht was vroeger de allerlaatste instantie waar iemand die een norm overschreed mee te maken kreeg. De morele vorming van het individu gebeurde binnen de dominante levensbeschouwingen. De zuilen waren morele gemeenschappen die afwijkend gedrag corrigeerden. Met de bevrijding uit de verzuilde gemeenschappen werden volgens Boutellier de definities van 'het goede' en 'het kwade' vrijgegeven."⁹³ Het resultaat is verwarring wat vervolgens wordt gecompenseerd met "psychologische bricolage"⁹⁴. In feite gaat het om een cognitieve stijl van werken die ontstaat wanneer het lineaire denken niet meer kan worden voortgezet. Stafford gebruikt in deze context ook de term "*mosaic presentation*"⁹⁵. Illustratief zijn de professionals die niet meer weten welke rol ze precies moeten spelen: de deontologische grenzen vervagen zienderogen. Deze kwalijke evolutie maakt de probleemstelling des te scherper. We moeten ons dringend herbezinnen op de normen en waarden waarnaar we willen leven: individueel, in onze maatschappij en in onze instellingen. De burger leeft zogenaamd in een postmoderne samenleving maar op maatschappelijk vlak – kijkend naar de architectuur en infrastructuur van de samenleving – leeft diezelfde burger feitelijk in een primitieve samenleving: blind voor de eigen daden, onvolgende in staat om de consequenties van het gedrag te voorspellen of om de beperkingen van de cognitieve schemata te overstijgen en de voortdurende aanwezigheid van bias in het morele oordelen bij te sturen. Alle besproken eigenschappen zijn bijzonder problematisch en

dodelijk voor de verdere ontwikkeling van de moraal. Daar klopt het hart van de samenleving en dat is de kern van het gestelde probleem.

De probleemstelling in het proefschrift wordt verder uitgewerkt naar analogie van de improvisatiemaatschappij. **Het feit dat de probleemstelling de structuur van een tweevork aanneemt, is als stijlfiguur overgenomen van Boutellier.**

In *De improvisatiemaatschappij* stelt hij op pagina 28 dat het boek gaat “over de sociale ordening en dat de sociale orde een groot begrip is, met lange tradities in de filosofie en rechtswetenschappen.”⁹⁶ Vervolgens legt hij uit hoe hij de vraag naar sociale ordening behandelt vanuit twee perspectieven: (1) dat van de morele coherentie en (2) dat van de institutionele inrichting van de samenleving.⁹⁷ De dashboardsamenleving gaat ook over sociale ordening, maar in een hypothetische nieuwe toekomstige samenlevingsstructuur. We hernemen bij de behandeling de twee perspectieven van Boutellier en vertalen dit tegelijkertijd naar de nieuwe context. Dat resulteert in de volgende tweedeling:

Eerste perspectief

Het eerste perspectief van de ‘morele coherentie’ is herwerkt naar een moraal die past bij dit nieuwe frame. Dit perspectief is uitgewerkt in de eerdergenoemde boekpublicatie *Puzzelstukken*.

Tweede perspectief

Het tweede perspectief van de institutionele inrichting betreft een nieuwe wijze van organiseren die past bij de nieuwe samenlevingsvorm en bijhorende moraal. Het betreft een nieuwe wijze van ordening, ‘transhumaan georganiseerde vrijheid’ genaamd.

§ 1.6 Onderzoeksvragen

Boutellier heeft in *De improvisatiemaatschappij* een poging ondernomen om de hedendaagse samenleving onder woorden te brengen. Hij gebruikt verschillende concepten om de samenlevingsvorm te typeren. Ze leggen allemaal andere accenten en zijn tegelijk van toepassing. Het is een analyse in viervoud:

- Typering 1. De netwerksamenleving duidt op de infrastructuur van knooppunten (tussen individuen en organisaties) en de relaties daartussen;
- Typering 2. De informatiemaatschappij wijst naar de technologische condities daarvoor;
- Typering 3. Met een ‘onbegrensde wereld’ verwijst Boutellier naar de globale dimensies van de huidige samenleving;
- Typering 4. Met de improvisatiemaatschappij typeert Boutellier de hedendaagse samenleving op eigen wijze. Het is een goede metafoer om de ‘complexiteit zonder richting’ duidelijk te maken. Het onderliggende principe van ordening is gebaseerd op een ‘georganiseerde vrijheid’.

De dashboardsamenleving betreft een doorontwikkeling naar een mogelijke toekomstige samenlevingsvorm en voegt een typering toe:

- Typering 5. De dashboardsamenleving verwijst naar een hypothetische samenlevingsvorm in een toekomstige maatschappij. Het betreft een synthese van typering 1, 2, 3 en 4. Het zou een mogelijke “verbetering” kunnen zijn voor de beschreven ‘complexiteit zonder richting’ door er met behulp van technologie (meer) richting aan te geven. Het dash-

board synthetiseert de onderliggende analyses van 1, 2, 3 en 4 en suggereert de mogelijkheid van een collectief transhumaan geweten (Bamps, 2019). Bij deze nieuwe moraal past een nieuwe samenlevingsvorm, de dashboardsamenleving genaamd. Het onderliggende principe van ordening is gebaseerd op een 'transhumane vrijheid'.

Deze nieuwe samenlevingsvorm (typering 5) veronderstelt een overgang van 'improvisatie naar providere'. Het proefschrift beoogt inzicht te krijgen in deze nieuwe ordeningsstructuur. Dit resulteert in de volgende vier onderzoeksvragen:

- Q1. Hoe kan 'georganiseerde vrijheid' als principe van 'sociale ordening' worden verbeterd?
- Q2. Wat zijn de consequenties voor het burgerschap van de toekomst indien technologie de rol aanneemt van een persoonlijk assistentschap en deel uitmaakt van de 'institutionele inrichting'?
- Q3. Hoe kan de morele coherentie verder doorontwikkelen tot een transhumaan geweten?
- Q4. Welke mogelijke ethische dilemma's ontstaan bij de processen van sociale ordening binnen een dashboardsamenleving?

§ 1.7 Methodologie

Voor de beantwoording van de vier onderzoeksvragen worden de volgende onderzoeksmethoden gehanteerd.

Literatuurstudie

In dit verband zijn twee publicaties bijzonder van belang: *De improvisatiemaatschappij* van Boutellier, uitgegeven door Boom (tweede druk) en *Puzzelstukken*, uitgegeven door CampusLannoo, van mijn eigen hand. De improvisatiemaatschappij is belangrijk, omdat de analyse van de dashboardsamenleving vertrekt vanuit het betoog van Boutellier om een nieuw frame te ontwerpen, te beginnen met een inventarisatie van verbeterpunten om daarna te bekijken hoe deze voorstelling van zaken geconcretiseerd kan worden. Een groot gedeelte van deze ideeën is reeds uitgeschreven in *Puzzelstukken*. Een gecomprimeerde versie van deze boekpublicatie is geïntegreerd in hoofdstuk 4 van het proefschrift. Alleen al voor dit corpus zijn 191 externe bronnen geraadpleegd.

Bij de voorbereiding van het proefschrift is bewust gekozen om – tot op zekere hoogte – gebruik te maken van dezelfde methodologische insteek als waarmee Boutellier *De improvisatiemaatschappij* schreef.

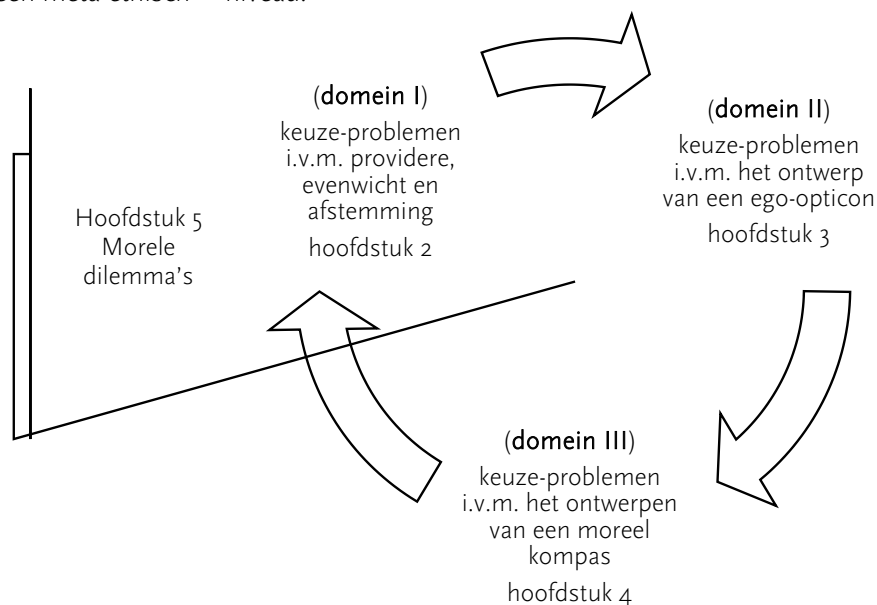
Ten eerste betreft dit de fitting theory van Power: “De methode is er één waarbij een verzameling van argumenten progressief en onophoudelijk wordt aangepast in een proces van zelfkritisch schrijven, het betreft een constante en rusteloze behandeling en uitwisseling tussen theoretische voorschriften en fragmenten van de empirische wereld, waarbij het ene het andere kan verklaren in een ‘waarvandaan en waarnaartoe’ proces, zoals Habermas het onder woorden bracht (in het Duits *hin- und hergrissen*).”⁹⁸

Ten tweede wordt dit gedaan door gebruik te maken van concept engineering: “De methode is er één waarbij concepten worden uitgevonden om de betekenis en waarde van actuele problemen te duiden waarbij inzichten en ideeën uit andere disciplines worden gebruikt om te kunnen speculeren en prikkelen.”⁹⁹ De concepten improvisatie (later omgebogen tot improvisatiemaatschappij) en dashboard (later omgebogen tot dashboardsamenleving) zijn

daar voorbeelden van. Aangezien in hoofdstuk 2 van het proefschrift uitvoerig wordt ingegaan op de aanpak van Boutellier bij zijn studie van de sociale ordening, de bijhorende methode en risico's, blijft de toelichting in deze sectie beperkt tot voorgaande vermelding.

Hermeneutische cirkel

Binnen het proefschrift vindt een proces van interpretatie plaats. In het laatste hoofdstuk (5) wordt getracht om tot bepaalde diepere inzichten te komen die zijn gebaseerd op de verwachtingen van het geheel en de kennis van de delen die al werden beschreven. De verwachting is namelijk dat de dashboardsamenleving een aantal (verborgen) morele dilemma's herbergt. Het is een zoektocht die niet zonder meer haar schatten prijs geeft. Om de schatten naar waarde te taxeren, moet het proces van interpretatie een aantal keren worden herhaald om uiteindelijk de diepste betekenis van hetgeen werd gevonden, te achterhalen. Dit idee werd ontleend aan de Duitse filosoof Schleiermacher die wordt beschouwd als de belangrijkste grondlegger van de moderne hermeneutiek.¹⁰⁰ Het idee van de hermeneutische cirkel verwijst in dit geval naar de slingerbeweging tussen het geheel en de delen van het proefschrift. Dat levert een **hermeneutische cirkel** op met drie keuzeprobleemdomeinen.¹⁰¹ Bij elk domein doemt de vraag op of en welke informatie burgers willen delen. In domeinen I en II wordt deze vraag op een descriptief¹⁰² of prescriptief¹⁰³ ethisch niveau beantwoord, en in domein III op een meta-ethisch¹⁰⁴ niveau.

Figuur 3 Hermeneutische cirkel proefschrift

Het gebruik van het wijsgerige begrip hermeneutische cirkel is weloverwogen.¹⁰⁵ “De hermeneutische cirkel is niet zozeer een gesloten kring, maar eerder een opwaartse spiraal, waarbij de betekenis van te interpreteren teksten met de uitbreiding van de context steeds verder wordt verrijkt met nieuwe inzichten.”¹⁰⁶ Het geeft duiding bij de wijze waarop de globale structuur van het proces van begrijpen tot stand komt.¹⁰⁷ Smaling verduidelijkt: “Zo kun je een roman interpreteren door die eerst globaal te lezen en daarna enkele hoofdstukken nader te bekijken. De interpretaties van deze hoofdstukken stel je bij op grond van het globale idee. Vervolgens stel je je idee van de hele roman bij op grond van de nieuwe interpretaties van de

hoofdstukken. Dit wordt net zo vaak herhaald als nodig is voor een samenhangende interpretatie van het hele boek en de hoofdstukken. Het resultaat van de hermeneutische cirkel leidt tot 'zin' (betekenis) en noemt Dilthey dan ook: *Sinn*.¹⁰⁸

In het geval het betoog van een proefschrift discursief van aard is, kan het nuttig zijn dit principe ook toe te passen op de besproken hoofdstukken, i.c. 2, 3 en 4 om aan het einde te bepalen wat de "*betekenis*" zou kunnen zijn. Dat leidt in dit geval tot een bespreking van morele dilemma's in hoofdstuk 5 (zie figuur 3).

Gedachte-experimenten

Naast de beschreven literatuurstudie spelen gedachte-experimenten een belangrijke rol om op een creatieve manier inzicht te krijgen in wat zou kunnen gebeuren. Deze experimenten worden vooral gebruikt in de fysica en filosofie.¹⁰⁹ Van Speybroeck & Braeckman stellen in dit verband: "Er is echter geen consensus over de definitie van het begrip. De meeste auteurs associëren gedachte-experimenten in de eerste plaats met tegenfeitelijke redeneringen (counterfactuals), d.w.z. hypothetische redeneringen waarvan men gelooft dat het antecedent vals is en daar ook goede redenen voor heeft."¹¹⁰ Ruimer gesteld gaat het om een voorstelling van zaken in het hoofd waarbij men bepaalde gevolgen van een hypothese inzichtelijk kan maken. Het wordt in die betekenis "de maat van het mogelijke"¹¹¹ zoals De Mey het samenvat. Soms haalt op een later tijdstip de werkelijkheid het gedachte-experiment in en kan daadwerkelijk getoetst worden of de hypothesen of de antecedenten kloppen.

Illustratief voor deze methode is mijn publicatie over androïde seksrobotica.¹¹² Met behulp van vier gedachte-experimenten en bestaande technologie construeerde ik een controversieel scenario waarin een fabriek in de toekomst specifieke androïde seksrobotica op de markt zou brengen in de anatomische vorm van perfecte kinderlichamen. Het gedachte-experiment leverde stof voor psychologische, ethische en juridische discussies. Een gecomprimeerde versie van dit betoog kreeg een plaats bij de uitwerking van §3.3.3 in het proefschrift. Ook op diverse andere plaatsen is het gedachte-experiment echter gebruikt als procedé om op een creatieve manier waardevolle ideeën op het spoor te komen of hypothesen kracht bij te zetten. Als stijlfiguur fungeert het tot slot als een krachtig breekijzer om het discursieve betoog open te breken. De blik is daarbij steeds op de toekomst gericht.

Toekomstverkenningen

Het nadenken over de lange termijn kan verschillende vormen aannemen. Om de futurologische aspecten van de onderzoeksvragen te kunnen beantwoorden, is gebruikgemaakt van toekomstverkenningen: "Toekomstverkenningen zijn denkconstructies over een nog niet bestaande werkelijkheid, die duidelijk verschillend is van een waarneembare werkelijkheid. Het is geen methode om te voorspellen. Toekomstverkenningen zijn gericht op de analyse van complexe systemen en het toetsen van beleidsopties. Verandering wordt op een systematische wijze geschetst aan de hand van mogelijke toekomstbeelden en paden. De tijdshorizon (10-50 jaar) is afhankelijk van het doel en de beleidscontext. Het doel is tweeledig: nadenken over belangrijke nieuwe trends en mogelijke interne en externe ontwikkelingen enerzijds én via overleg leren omgaan met onzekerheden anderzijds."¹¹³ Het is een manier om systematisch na te denken over bepaalde mogelijke, doch onzekere ontwikkelingen.¹¹⁴ In de geschiedenis van mens en samenleving heeft men zich hier altijd wel op een of andere manier mee beziggehouden.

Een prematuur voorbeeld is Jules Verne. Het is interessant Trachet veelvuldig te citeren in dit verband: "Hij was geen wetenschapper of ingenieur, wel las hij enorm veel boeken en

tijdschriften over wetenschap en techniek. Zijn 'uitvindingen' waren dan ook volledig gebaseerd op de kennis uit zijn tijd. De door hem beschreven uitvindingen vormen een extrapolatie van wat toen bestond."¹¹⁵ Zo stelt hij een kanonskogel voor om naar de maan te reizen. Het is misschien geen succesvol voertuig voor bemande reizen maar het laat wel zien dat snelheid belangrijk is. Indien de snelheid van het afvuren te groot is, zullen de inzittenden sterven, vermeldt hij in *Autour de la lune* uit 1869. In werkelijkheid kunnen G-krachten inderdaad dodelijk zijn. De geloofwaardigheid komt vervolgens wel in het gedrang wanneer hij stelt te landen met behulp van waterkussens en veren.¹¹⁶ In *Robur le conquérant* uit 1886 voert hij dan weer een ufo op, dat feitelijk een reuzehelikopter blijkt te zijn (in die tijd doken in de pers verhalen op over spookluchtschepen).

Het is aanbevelenswaardig om gebruik te maken van 'functionele extrapolatie', dat wil zeggen: men mag enkel maatschappelijke, historische trends, ontwikkelingen of evoluties doortrekken naar de toekomst indien dat redelijk te verantwoorden is (op basis van een verklarend model, aannemelijke theorie of hypothese, of door middel van andere indicatieve bewijsvoering. De methode van de extrapolatie bezit een waarde die afhangt van de soorten van het beschikbare feitenmateriaal. Jules Verne bezat bijvoorbeeld "25000 fiches met aantekeningen, die helaas niet bewaard zijn gebleven, net zo min als zijn bibliotheek. Ondanks zijn grote expertise van de aardrijkskunde, bleef zijn kennis op andere terreinen vaak oppervlakkig en onjuist".¹¹⁷

Er zijn ook voorbeelden waar men echte wetenschappers aan het woord laat. Gardner Murphy schreef *Human Potentialities* in 1958. In het voorbericht stelt hij in dit verband: "Het ontbreekt niet aan geschriften van Utopia's tot sciencefiction, die de mensheid zeggen dat het leven overrompend nieuw kan zijn. Mijn oogmerk is van enigszins andere aard. Ik zal beoefenaars der natuurwetenschappen, de biologen en de technici 's mensen toekomstige omgevingen laten beschrijven. Mijn eigen hoop hierbij is, aan te tonen welke soorten dingen wij zullen moeten weten, indien wij onze mogelijkheden als menselijke wezens willen verwerkelijken."¹¹⁸ Voor een verkenning van de menselijke naturen van de toekomst bedient hij zich naar eigen zeggen van een "uittrekkingsmethode"¹¹⁹ waarbij de techniek van de extrapolatie op basis van veronderstellingen werd genoemd. Hoe betrouwbaarder de veronderstelling, hoe groter de kans op een goede voorspelling. Het verschil met Jules Verne is dat Gardner Murphy een prognose van de toekomst uitschrijft door gebruik te maken van inschattingen door experts: bijvoorbeeld Margaret Mead (antropologie), Erwin Schrödinger (natuurkunde), Norbert Wiener (cybernetica) of Julian Huxley (biologie).¹²⁰ Hij komt tot de slotsom dat wetenschap en zeer zeker de ontwikkeling van technologie de wereld kan helpen verbeteren.¹²¹ Het proefschrift zoekt aansluiting bij deze benadering à la Murphy en de beschreven techniek. De volgende logische stap is dat wetenschappers en technici aan één tafel worden gezet, gewapend met 'state of the art'-kennis. Het opstellen van toekomstscenario's is een veelgebruikte manier om een indruk te geven van de mogelijkheden van dit soort intelligente omgevingen.¹²²

Recente voorbeelden van zulke initiatieven zijn "Shaping the future. Thoughts on the future of society and governance"¹²³ (een collectie van dertig essays gebundeld door het European Political Strategy Centre), In visie 2050¹²⁴ (een langetermijnvisie voor Vlaanderen), en Policy challenges for the next 50 years¹²⁵, waarin de OESO vanuit een economische trendanalyse kijkt naar de belangrijkste beleidsuitdagingen van de komende decennia.

De instrumenten die futurologen gebruiken komen vaak uit andere wetenschappen, bijvoorbeeld regressieanalyse (statistiek). Andere methoden werden binnen de futurologie zelf ontwikkeld, bijvoorbeeld casual layered analysis (CLA).¹²⁶ Deze techniek werd bedacht door Sohail Inayatullah¹²⁷: het vertrekpunt van deze analysetechniek is niet één trend of één afzonderlijke gebeurtenis. De doelstelling is om te denken in systemen, waarbinnen verschillende niveaus

elkaar beïnvloeden, en waarbinnen men op verschillende niveaus kan interveniëren. In de praktijk dienen verschillende experts daarvoor te overleggen: juristen, technici, psychologen, beleidsmensen, sociologen, ingenieurs, bedrijfsleiders en *last but not least* goede amateurs, oftewel zogenaamde niet-experts. De laatste categorie klinkt verrassend, maar hiervoor zijn goede wetenschappelijke argumenten te vinden. Zo publiceerde Tetlock in 2015 *Superforecasting, The Art and Science of Prediction*. Hij kwam tot de conclusie “dat experts het uiteindelijk niet beter doen dan de spreekwoordelijke aap met de dartpijl”.¹²⁸ “Een kleine groep amateurs bleek daarentegen wel goede voorspellers. De verklaring was dat die ‘supervoorspellers’ twijfelden aan de eigen ideeën, steeds op zoek gingen naar alternatieven en nieuwe informatie, en hun voorspellingen telkens aanpasten, terwijl experts overtuigd zijn dat ze veel weten en hardnekkig vasthouden aan opinies.”¹²⁹ Dit is een toelichting ter verantwoording van de werkwijze in het proefschrift. Het CLA-model is als richtsnoer genomen om verschillende disciplines te betrekken, gecombineerd met kennis van experts en zogenaamde amateurs.¹³⁰ De stelregel is dat niemand de toekomst kan voorspellen. Het gaat om het in kaart brengen van mogelijke toekomst. Dat is een ander uitgangspunt maar daarom niet minder waardevol. De bewijsvoering kan pas later worden geleverd, ter bevestiging. Zie in dit verband het vruchtbare werk van de Information Society Technologies Advisory Group (ISTAG) van de Europese Gemeenschap. Onder leiding van de Europese Commissie publiceerde deze werkgroep vier scenario's die beschreven hoe het alledaagse leven in 2010 er voor ‘gewone’ mensen kon uitzien, ervan uitgaande dat de leefomgeving tegen die tijd doordrongen zou zijn van ambient intelligence-technologie.¹³¹

Empirische studies: algemene verantwoording en zelfkritiek

Het proefschrift is niet enkel gebaseerd op filosofische reflecties. Er is ook een poging ondernomen om bepaalde ideeën te onderbouwen met empirisch materiaal. Het gaat in deze paragraaf om een algemene verantwoording en zelfkritiek die als methodologische aantekeningen passen bij de globale opzet van de uitgevoerde empirische studies. In het proefschrift zelf wordt elke empirische studie nog gedetailleerd en in het bijzonder besproken. Een overzicht van de vijf gebruikte studies is opgenomen aan het einde van deze paragraaf, zie tabel 1.

Het is een voordeel wanneer een onderzoeker over een grote groep proefpersonen kan beschikken. Als hoofdlector sociale ethiek, sociale psychologie en jeugdcriminologie, had ik op geregelde tijden een grote testgroep ter beschikking. Het waren uitsluitend bachelorstudenten (tussen 18 en 21 jaar) met als afstudeerrichting sociaal werk of sociale re-adaptatiewetenschappen van de Sociale School te Heverlee, Campus Welzijn, University College Leuven-Limburg. De empirische studies vonden steeds plaats in een onderwijscontext. Dat wil zeggen in de vorm van een reflectieopdracht of ter voorbereiding van een debatavond. Hoewel het participeren aan het onderzoek in strikte zin niet verplicht was, verklaart dit het responspercentage van nagenoeg 100%. De ethische richtlijn van geïnformeerde toestemming werd wel gevolgd.

Het feit dat alleen maar studenten hebben deelgenomen, draagt bij aan een welbekende kritiek op de veelvoorkomende praktijk van wat statistici in de vakliteratuur ‘*The Science of the Sophomore*’¹³² noemen. Uit onderzoek van Carlson blijkt dat “75% van alle gepubliceerde studies in het domein van de sociale psychologie eerstejaars studenten bevroegen. Maar studenten in het hoger onderwijs weerspiegelen niet de bevolking in het algemeen.”¹³³ Tegelijkertijd moet men altijd afwegen of de selectie van de proefpersonen echt ernstige bezwaren opleveren. Aangezien het in ons geval gaat over een toekomstige samenleving, is een bevraging van de jongste generatie volwassenen misschien wel de meest aangewezen selectie van proefpersonen. Zij brengen hun gehele leven reeds door te midden van technologie en zijn er als het ware mee vervlochten (in vergelijking met de oudere generatie die internet en de computer

nog geboren zagen worden). Vaak kregen studenten eerst een initiatie-college over een bepaald onderwerp, en nadien een login en wachtwoord (zonder ID) om anoniem in een beveiligde intranetomgeving¹³⁴ vragen te beantwoorden. Het probleem met state-of-the-art technologische ontwikkelingen is dat dit buiten het voorstellingsvermogen valt van de gemiddelde burger (en tevens de gemiddelde student). Om bevraging mogelijk te maken, moesten de respondenten eerst inzicht krijgen in de specifieke kenmerken van futuristische technologie teneinde zich een oordeel te kunnen vormen. Het streefdoel bij deze opzet was wat Aronson, Wilson en Brewer “psychologisch realisme”¹³⁵ noemen. Het betekent dat onderzoekers “proberen het psychologische werkelijkheidsgehalte van hetgeen wordt bevestigd (= de mate waarin de psychologische processen die in onderzoeksopzet op gang worden gebracht) zo dicht mogelijk te laten aansluiten bij de psychologische processen die zich in het dagelijkse leven zouden afspelen.”¹³⁶ In ons geval betreft dit de psychologische processen die in het dagelijkse leven zouden kunnen ontstaan wanneer men geconfronteerd zou worden met de beschreven state-of-the-arttechnologie. Het is een moeilijke opgave om daarbij een balans te vinden tussen negatieve sturing in de vorm van bias of het ongewild stimuleren van niet-valide respons door een gebrek aan kennis of verkeerde informatie. Het feit dat de onderzoeker tegelijkertijd docent is, kan ook onbedoeld “modelling effecten”¹³⁷ in de hand werken.

Er kunnen ook enkele kritische kanttekeningen worden geplaatst bij de analyse van de bevraging en de meetinstrumenten zelf. Het betreft in de meeste gevallen een eenvoudige frequentieanalyse bij de kwantificatie van een 5-punts Likertschaal of dichotome vraagstelling. Bij het sociale experiment werd naast een bevraging (waarvan de schriftelijke neerslag per e-mail moest worden geüpload) ook een observatie toegepast. “Bij de *Scientific Method Scale* krijgt de observationele-studie echter een waardering van 1.”¹³⁸ Dat is de laagste waardering.¹³⁹

Met betrekking tot validiteitscriteria beargumenteren Ryan en Gerard dat een theoretische validiteit mag worden verondersteld wanneer de resultaten overeenkomen met de intuïtie van de onderzoeker.¹⁴⁰ Hoewel dit slechts een indirecte maat is, kunnen de resultaten in de gebruikte empirische studies in die zin wel geruststellen. Een ander punt van kritiek zou betrekking kunnen hebben op het feit dat de empirische studies 1, 3, 4 en 5 werden uitgeschreven vanuit gedachte-experimenten en hypothetische scenario's. Wanneer respondenten zich buigen over deze scenario's op papier, dan meet men hypothetisch gedrag. Het is mogelijk dat respondenten zich in realiteit anders gedragen. Aangezien geen echte meting heeft plaatsgevonden in een realistische setting kunnen de gemeten resultaten niet worden vergeleken met het feitelijke gedrag. Daarom is het ook niet mogelijk de gehanteerde vragenlijsten te testen op externe validiteit.¹⁴¹

Alle empirische studies zijn voltooid, met uitzondering van studie 2. Hiervan zijn enkel de resultaten van de debatavond meegenomen, omdat dit een goed beeld geeft van de actuele discussie over het gebruik van data-driven dashboards tijdens gespreksvoering met de computer als tweede beoordelaar.¹⁴² Het eigenlijke validatie-onderzoek in samenwerking met ID-LAB-Imec-UGent loopt nog tot 2022. Bij empirische studie 5 werden oorspronkelijk vier futuristische tools onderzocht. In het proefschrift werd slechts één tool weerhouden om geen overdaad aan vergelijkbare reflecties op te voeren teneinde herhaling en redundantie te vermijden. Bij empirische studie 3 volgden de proefpersonen het instructieblad waarbij men opdrachten moest uitvoeren, maar het accent lag bij de observatie. Dat was de eigenlijke opzet van de studie in functie van de vraagstelling. Daarom werden alleen de resultaten van de observatie meegenomen en niet de vragen van het instructieblad zelf. Bij de resultaten van empirische studie 1 hoort een uitgebreide publicatie waarbij dieper wordt ingegaan op mogelijke juridische, ethische en psychologische consequenties van futuristische seksrobotica. De publicatie zelf is enkel besproken in functie van de vraagstelling in het proefschrift en niet integraal opgenomen. Om geen valse verwachtingen te scheppen, is het van belang deze kritische opmerkingen a priori mee te nemen bij het interpreteren van de resultaten.

Tabel 1: overzicht van de zelf uitgevoerde empirische studies in het proefschrift

Plaats in proefschrift	Type onderzoek	Informatie m.b.t. meetinstrument of type bevraging	Steekproefgrootte	Resultaat
Empirische studie 1 Doelstelling: opinie onderzoek naar het ontwikkelen en gebruiken van androïde kind-seksrobotica.				
Hoofdstuk 3 § 3.3.3	Websurvey (opinie-onderzoek)	Dichotome vragen	N=107	Vervaging tussen realiteit/ virtualiteit en robot vs. machine Bereidheid om seksrobotica in bepaalde situaties in te zetten – onderkenning van (mogelijke) onverwachte gevolgen.
Empirische studie 2 Doelstelling: inzicht krijgen in de wijze waarop technologie menselijke beoordelingen kan ondersteunen/ onderzoek naar spraaktechnologie en stemanalyse in hulpverleningsgesprekken (i.s.m. IDLAB-Imec UGent).				
Hoofdstuk 4 § 4.3	Interview met 'mood induction') validatie-onderzoek	Gestandaardiseerde vragen Validatie van zelflerende computersystemen	n.v.t.	<i>Dit onderzoek loopt nog tot 2022.</i> Enkel de resultaten van de debatavond en de opzet van het onderzoek zijn meegenomen om de rol van technologie als tweede beoordelaar en de functie van een dashboard te kunnen bespreken.
Empirische studie 3 Doelstelling: inzicht krijgen in de wijze waarop moresvorming tot stand kan komen in een microsamenleving met de technologische architectuur van een tweefasenmodel.				
Hoofdstuk 5 § 5.2.1 Bijlage nr. 1	Sociaal experiment	Observatie – gestandaardiseerde vragenlijst (matrix, plan), schriftelijke neerslag upload	N=43	Een spanningsveld tussen verzonnen bottom-up regelgeving en de integratie van controle-instrumenten in een microsamenleving.
Empirische studie 4 Doelstelling: inzicht krijgen in de wijze waarop huurders bereid zijn om in ruil voor informatie-uitwisseling korting te krijgen op energiefacturen of andere vormen van retributie.				
Hoofdstuk 5 § 5.2.1 Bijlage nr. 2, 3 & 4	Websurvey	Dichotome vragen – open vragen Likert type schaalvragen	N=255	Bereidheid om informatie-uitwisseling toe te staan, indien men voordeel kan ontvangen (zelfs als er aantoonbare risico's en negatieve effecten zijn).
Empirische studie 5 Doelstelling: inzicht krijgen in de wijze waarop futuristische tools zouden kunnen worden ingezet (met een analyse van mogelijke voor- en nadelen).				
Hoofdstuk 5 § 5.2.2 Bijlage nr. 5 & 6	Websurvey (scenario-onderzoek)	5-punts Likertschaal, multiple responsevragen – open vragen	N=168	Bereidheid om bepaalde tools te gebruiken, psychologische condities in termen van voordelen en nadelen (in het proefschrift wordt slechts één van de vier tools besproken).

Tabel 1 Overzicht empirische studies proefschrift

§ 1.8 Opbouw van het boek

Het proefschrift heeft als doel de sociale ordening te bestuderen tegen de achtergrond van een toekomstige samenlevingsvorm, namelijk de dashboardsamenleving. Het uitgangspunt is een verbetering van de tot nu toe gekende sociale processen van ordening, in het bijzonder waar het de normatieve sturing betreft. De vier onderzoeksvragen reflecteren de belangrijkste kwesties die bij deze zoektocht een rol spelen. Elk hoofdstuk stelt één van de gestelde onderzoeksvragen centraal.

In **hoofdstuk 2**: Hoe kan 'georganiseerde vrijheid' als principe van 'sociale ordening' worden verbeterd?

De improvisatiemaatschappij is het vertrekpunt. De concepten maakbaarheid en verbetering zijn filosofisch interessant, maar ook een bron van twist en intellectuele ergernis. In het gedachtegoed van Boutellier speelt een discussie over de draagwijdte van deze concepten een belangrijke rol, omdat hij zich uitdrukkelijk afzet tegen cultuurpessimisten die niet geloven in een samenleving die maakbaar en verbeterbaar is (§2.2). Vervolgens worden enkele methodologische annotaties gemaakt bij de structuur en conceptuele opbouw van de improvisatiemaatschappij. Bij de studie van de sociale ordening spelen twee perspectieven een rol: de morele coherentie en de institutionele inrichting. Het lijkt wanorde maar er is sprake van een andersoortige ordening, georganiseerde vrijheid genaamd (§2.3). De analyse van de improvisatiemaatschappij resulteert daarnaast in een aantal tekortkomingen en problemen die uitnodigen tot een verdere reflectie. Dat gaat dan concreet over weeffouten, vreemde patronen en open gaten (§2.4). De argumentatie van Boutellier wordt tot op zekere hoogte gereconstrueerd om tot een constructief omslagpunt te komen van waaruit men scherp(er) kan stellen: hier kan het (eventueel) beter. Deze verbeterpunten vormen uiteindelijk de aanzet tot de hypothese van een nieuwe samenlevingsvorm waarbij het burgerschap een andere 'werkvorm' kan aannemen (uitgewerkt in hoofdstuk 3).

In **hoofdstuk 3**: Wat zijn de consequenties voor het burgerschap van de toekomst indien technologie de rol aanneemt van een persoonlijk assistentschap en deel uitmaakt van de 'institutionele inrichting'?

De dynamiek van een (toekomstige) samenleving valt of staat met een betekenisvolle invulling van het burgerschap. Dit is een intrinsiek gecontesteerd begrip met een lange geschiedenis (§3.2). Het is de bedoeling om de ontwikkeling van het burgerschap in kaart te brengen waarbij opnieuw een antwoord wordt gezocht op een aantal problemen. Indien het burgerschap wordt bestudeerd met behulp van een functionele extrapolatie, stelt men vast dat wordt ontwikkeld naar een onlife-burgerschap waarbij iedere burger over een dashboard op maat van zijn behoeften en wensen kan beschikken. Dat heeft vier mogelijke gevolgen (§3.3): de uitbouw van een nieuwe wetenschap (sociale engineering in de vorm van hightech antropologie), het gebruik van aanvullende realiteit bij wetgeving en ordehandhaving (conversational law), een vervaging tussen realiteit en virtualiteit (bijvoorbeeld androïde robotica) en de ontwikkeling van een nieuwe besturingsfilosofie (ego-opticon genaamd, met tools om morele besluitvorming te boosten met 'providere'). Elk gevolg heeft voor- en nadelen. Voor de doelstelling van het proefschrift is het van belang om te bekijken waar bepaalde ontwikkelingen ten goede kunnen plaatsvinden. De transformatie naar een nieuw type burgerschap ('dashboardburgerschap' genaamd) in de toekomst heeft een aantal ingrijpende consequenties waarbij nieuwe verbeterpunten mogelijk zijn voor oude problemen, in het bijzonder waar het de morele beleving betreft. De hypothese is dat dit in de toekomst de vorm kan aannemen van een digitaal moreel kompas en een transhumaan geweten (uitgewerkt in hoofdstuk 4).

In **hoofdstuk 4**: Hoe kan de morele coherentie verder doorontwikkelen tot een transhumaan geweten?

Dit borduurt verder op het idee dat oplossingen mogelijk zijn. Eén van de meest ingrijpende veranderingen richting de toekomst heeft te maken met de komst van technologie en

de rol die AI daarbij speelt. De burger staat niet meer alleen op het speelveld. Technologie maakt deel uit van de materialiteit die de burger omringt (§4.2). Dit gaf de aanleiding tot een gedachte-experiment van het 'morele kompas' (§4.3). In een data-driven society kan dit de vorm aannemen van een 'cloud' (de morele MindSphere genaamd) die alle data van alle burgers verbindt volgens de besturingsfilosofie van een ego-opticon (zie hoofdstuk 3). De resultante van dit proces is een bijzondere morele beleving waarbij burgers in de eerste plaats zichzelf kunnen controleren. Eén van de assumpties van een morele MindSphere is dat burgers zelf opgeven welke waarden en normen ze belangrijk vinden. De morele MindSphere fungeert vervolgens als een digitale spiegel waarbij burgers zichzelf (en de gestelde daden) kunnen 'reconstrueren' op een bepaalde wijze, namelijk in termen van een verleden, een heden en een toekomst (providere). Het dashboard kan vervolgens worden gebruikt als een tweede beoordelaar om de morele besluitvorming te verbeteren. Data maken dit mogelijk en de morele MindSphere verbindt alle data tot een collectieve set. Dit veronderstelt de komst van een nieuw type moraal (§4.4) met als verschijningsvorm de emergentie van een collectief transhumaan geweten (§4.5). Het is het ultieme antwoord op de nieuwe complexiteit met als inzet een collectieve verbetering in functie van normatieve, systemische en psychologische problemen. De dashboardsamenleving biedt zeker een aantal aanknopingspunten tot verbetering, maar is zeker geen panacee (uitgewerkt in hoofdstuk 5).

In **hoofdstuk 5**: Welke ethische dilemma's ontstaan bij deze processen van sociale ordening?

De dashboardsamenleving is misschien een zeer aantrekkelijke en uitdagende denkoefening, maar tegelijkertijd een gevaarlijke onderneming aangezien deze speelt met de limieten van macht van kennis. De zoektocht naar verbetering kan ook de spreekwoordelijke doos van Pandora openen. Dit gevaar wordt besproken met behulp van een hermeneutische cirkel, waarbij de inzichten uit de vorige hoofdstukken nogmaals kritisch tegen het licht worden gehouden (§5.2). Dit resulteert in een opwaartse, spiraalvormige analyse en eindigt in zeven nieuwe morele dilemma's en één utopie (uitgestrekt over drie keuzeprobleemdomeinen die corresponderen met de besproken hoofdstukken in het proefschrift). De bevindingen zijn niet enkel gebaseerd op een filosofische reflectie, maar op diverse punten tevens verduidelijkt en aangevuld met resultaten uit zelf uitgevoerde empirische studies (zie §1.7, tabel 1 voor een overzicht). De logische gedachte-opbouw in termen van problemen en verbeterpunten is ook uitgeschreven in een mindmap met bijbehorende toelichting en plaatsbepaling in het proefschrift, zie figuur 4.

Redactionele noten

Hoofdstukken 2 tot en met 5 hebben dezelfde opbouw. Ze beginnen met een korte inleiding en aan het einde van elk hoofdstuk worden de belangrijkste conclusies en reflecties op een rij gezet. Aan het einde of aan het begin van de paragrafen is hier en daar een toelichting opgenomen om de logische overgang tussen de gedachten van het proefschrift te verhelderen. Zo is structureel duidelijk waarom bepaalde paragrafen elkaar opvolgen of een eigen logische opbouw kennen in functie van de te beantwoorden onderzoeksvragen. Deze brug-teksten zijn *cursief getypt*.

Alle referenties in de vorm van citaten, parafraseringen of toelichtingen in primaire of secundaire publicaties zijn opgenomen in de eindnoten van het proefschrift. Indien verkorte referenties zijn gebruikt, kan men dit altijd achteraan in de referentielijst terugvinden. Vertalingen, samenvattingen en parafrases werden ook tussen aanhalingstekens geplaatst, om aan te geven dat de auteur van het proefschrift niet persoonlijk aan het woord is.

Figuur 4: Logische gedachte-opbouw proefschrift (mindmap)

2 Kanttekeningen bij de improvisatiemaatschappij

§ 2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt getracht een antwoord te vinden op de vraag: Hoe kan 'georganiseerde vrijheid' als principe van sociale ordening worden verbeterd?

Het antwoord op deze vraag is een ingewikkelde denkoefening en vertrekt vanuit een aantal assumpties. Spreken over verbetering van het frame veronderstelt namelijk een zekere maakbaarheid van de maatschappij. Er wordt stilgestaan bij de discussie hierover, in het bijzonder waar Boutellier in debat gaat met enkele voornamelijk critici van zijn tijd. Dat gebeurt in §2.2.

Vervolgens worden enkele inzichten uit de literatuur tegen het licht gehouden die met het oog op de vraagstelling van belang moeten worden geacht. De primaire bron is *De improvisatiemaatschappij* (aangevuld met secundaire en tertiaire literatuur zoals interviews en online artikelen). Het is de bedoeling hierin selectief te grasduinen en waardevolle 'vondsten' te doen in functie van de vraagstelling. Deze 'vondsten' worden vervolgens in §2.3 ad hoc afgezet tegen eigen inzichten.¹⁴³ Het frame dat Boutellier voorstelt, vertrekt vanuit twee perspectieven: morele coherentie en institutionele inrichting (§2.3.1). Hij gebruikt bij de uitwerking van deze perspectieven 'concept engineering' om ideeën uit andere disciplines een plaats te geven binnen het eigen discours. In dit geval wordt inspiratie gehaald bij de complexiteitstheorie (om via wiskundige systemische modellen een immanente ordening op het spoor te komen) en de jazzmuziek (improvisatie). Samen vormen deze twee ingenieuze concepten de bouwstenen van een georganiseerde vrijheid als eigensoortige ordening. Deze ingewikkelde constructie wordt toegelicht in §2.3.2.

Neergeschreven als een diagnose¹⁴⁴ bevat §2.4 een reconstructie van de belangrijkste problemen. Het idee daarachter is dat Boutellier op bepaalde punten gelijk heeft maar tegelijkertijd een aantal problemen (verbeterpunten) onopgelost laat.¹⁴⁵ Deze problemen werden in *De improvisatiemaatschappij* kort samengevat onder de noemer "weeffouten, vreemde patronen en open gaten". Het bevat een uitnodiging om verder te denken over bijvoorbeeld de persistentie van morele weeffouten (§2.4.1) en het feit dat de complexiteitstheorie vreemde en zelfs onrustwekkende patronen oplevert (§2.4.2). Deze theorie herbergt vier onderliggende partiële problemen die in deze paragraaf worden overdacht en besproken. Tot slot is sprake van een algemeen informatiedeficit (gebrek aan informatie en afstemming op elkaar), waardoor zowel de burger als de overheid in een spagaat blijven staan. Dat wordt versterkt door de invloed van een gebrekkig cognitief vermogen (i.c. bias, ontwikkelingspotentiaal, intelligentie en vaardigheid) (§2.4.3).

§ 2.2 Verbetering: een moeilijk concept

Het is niet altijd eenvoudig om de vraag naar verbetering te duiden, zeker als wordt gekeken naar wat daar in een laatmoderne context onder wordt verstaan: het wordt gereduceerd tot de vraag 'wat effectief werkt'.

Bosselaar is hierover kritisch: "Het blijven zoeken naar het antwoord op de vraag wat werkt is nogal naïef als we zien hoe de laatmoderniteit zich aan ons openbaart."¹⁴⁶ Deze naïviteit heeft vergaande consequenties. "Waar grote behoefte en noodzaak bestaan om als overheid en als samenleving anders op grote vraagstukken te reageren, blijven velen in het idee hangen van een maakbaarheidsideaal. Te beginnen met de 'van bovenaf' geagendeerde en geleide zoektocht naar evidence-based oplossingen die vervolgens met 'methodisch werken' van professionals over burgers en gemeenschappen 'uitgerold' kunnen worden. Vergezeld van

eenzelfde vorm van aansturing van publieke en maatschappelijke organisaties en hun professionals, ongeacht het feit dat we nog steeds niet weten –en kunnen weten– wat werkt.”¹⁴⁷ In een zeer scherp artikel getiteld *After Managerialism: MacIntyre's Lessons for the Study of Public Administration, Administration & Society* fileren Overeem en Tholen deze benadering.¹⁴⁸ “Zij stellen dat het blijven zoeken naar en louter sturen op effectiviteit in deze tijd alleen dient om de eigen organisaties in het middelpunt van het maatschappelijke en politieke proces te plaatsen.”¹⁴⁹ De vraag is wat een streven naar effectiviteit oplevert. “De eenzijdige oriëntatie op evidence based science conform de uitgangspunten van de Campbell Collaboration” heeft volgens Nelen “geleid tot een verschraling van het evaluatieonderzoek.”¹⁵⁰ “Waar een overheidsorganisatie in het leven is geroepen om ‘het goede leven’ van de burgers dichterbij te brengen, dient het effectiviteitsstreven geen ander doel dan de eigen, bureaucratische greep op dat leven te verstevigen.”¹⁵¹ “Gulzig bestuur noemt Willem Trommel dit in zijn oratie (...).”¹⁵² Kortom, “effectiviteit als hoogste maatschappelijke waarde gaat voorbij aan de primaire rol van de overheid en ondermijnt de betrokkenheid, kundigheid en moed van publieke en maatschappelijke professionals en van burgers en gemeenschappen, zo kan de kritiek van de geciteerde auteurs worden samengevat.”¹⁵³

“Met de over ons komende laatmoderniteit dringt zich de vraag op: hoe dan wel?”¹⁵⁴ Het feit dat bepaalde organisaties en overheden een meetcriterium als effectiviteit misbruiken voor hun eigen belangen wil nog niet zeggen dat een streven daarnaar in elk denkbaar geval betekenisloos is.

Het is om te beginnen een kwestie van begripsvaliditeit. ‘Effectiviteit’ is een moeilijk definieerbaar begrip. In de ‘Dikke van Dale’ staat dat effectiviteit een synoniem is van ‘doeltreffend’. Een organisatie of overheid die haar doelstellingen weet te realiseren is niet slecht bezig indien het doel waardevol genoeg is. Aan effectiviteit gaat met andere woorden iets vooraf: het komen tot een consensus over wat de na te streven doelstellingen zijn. Een dergelijk proces vraagt om overzicht, gedeeld normbesef en kenbaarheid. Een andere benadering is te eenzijdig en doet afbreuk aan de complementariteit van de normatieve ethische theorieën. Meten is niet altijd weten of *Erklären*, maar een louter *Verstehen* van de werkelijkheid kan ook niet bevredigen. Om het vraagstuk van verbetering op te lossen, moet men met andere woorden steeds zoeken naar een zekere mate van complementariteit.

Eén van de uitgangspunten van het proefschrift is dat de dashboardsamenleving een *data-driven society* is. Het is daarom interessanter om het vraagstuk van ‘effectiviteit’ te nuanceren en uiteindelijk om te buigen naar nut en betekenisvolheid van data als leidmotief. Data worden niet alleen gebruikt om ‘wat werkt’-vraagstukken op te lossen. Andere vraagstukken zijn minstens even belangrijk, met name de vraag naar het gebruik van het ‘juiste’ referentiekader. In het domein van de normatieve ethische theorieën is het gevaarlijk om uit te gaan van één enkel referentiekader. Bijvoorbeeld: het ‘goede leven’ is typisch een concept waar deugdethici graag mee uitpakken, maar waar andere stromingen binnen de ethiek het veel moeilijker mee hebben. Deugd is namelijk moeilijk meetbaar. Een utilitarist wil graag een resultaat berekenen. Een aanhanger van de plichtsethiek wil vooral duidelijkheid hebben in de vorm van sterk afgebakende principes, wetten en maximes, voordat wordt gehandeld. Dit type referentiekader houdt a priori weinig of geen rekening met mogelijke uitkomsten of onmeetbare attitudes. Dit geeft in een kort bestek aan hoe divers de normatieve theorieën zijn waarmee ethici uitpakken. Het is van belang maatwerk te leveren.

Het valt op dat de Leidse onderzoekers Overeem en Tholen, naar wie Bosseleer verwees, hun kritische visie baseerden op het werk van MacIntyre “die pleit voor een terugkeer naar een hernieuwde oriëntatie op deugden.”¹⁵⁵ Die conservatiereflex is begrijpelijk, omdat men binnen dit referentiekader (in tegenstelling tot bijvoorbeeld een consequentialistische of utilitaristische benadering) zich kan verschuilen achter een ‘onmeetbare’ praktische wijsheid.¹⁵⁶ Deze

selectieve benadering veronderstelt echter wel de aanwezigheid van een 'morele verstandigheid' (ook wel vertaald als *phronèsis* of prudentie). De lat is daarmee hoog gelegd. Wellicht te hoog, gezien de aanwijzingen daarvoor in de geraadpleegde literatuur.

De psycholoog Rindemann gebruikt bijvoorbeeld de Griekse term *phronèsis* in de betekenis van "een omzichtige en doordachte manier van leven op rationele wijze."¹⁵⁷ "Intelligentie is een attribuut van een "*burgher worldview and lifestyle*" – het werkt via inzicht, zelfinteresse, en ethische en culturele effecten."¹⁵⁸ Indien men maatwerk wil leveren, is het een terechte vraag of de veronderstelde 'standaard' haalbaar is.¹⁵⁹ Het antwoord daarop ligt verrat in de praktijk. Daar kan men vaststellen dat veel fundamentele vragen onbeantwoord blijven, wat wijst op een gebrek aan kennis, intelligentie en prudentie of een onhaalbare standaard. Dat kan ook moeilijk anders volgens critici, zoals de liberale feministische filosofe Okin: "Het voornaamste probleem met de ethiek van MacIntyre is dat hij onvoldoende rekenschap geeft van het feit dat de visie op 'goedheid' en 'rechtvaardigheid' bedacht is door een "kleine geprivilegieerde elite."¹⁶⁰

In het proefschrift van Van der Burg volgt zij deze kritiek van Okin en stelt daarbij de volgende vragen: "Hoe zorg je dat iedereen beschikt over de voorwaarden voor goed leven? Hoe moeten de taken worden verdeeld om het goede leven voor meerdere mensen toegankelijk te maken? Is het streven naar goed leven combineerbaar met huishoudelijke en productieve activiteiten? Alleen door dergelijke vragen te stellen kun je een visie op 'goed leven' ontwikkelen die werkelijk bij mensen past, en niet alleen bij een geprivilegieerde elite."¹⁶¹ De conclusie is dus zeer duidelijk. We kunnen deze hoge graad van prudentie en intelligentie niet van iedere bestuurder of burger op eenzelfde manier verwachten. Ik lees daarin opnieuw een argument om te zoeken naar verbetering, in dit geval door middel van technologische hulpmiddelen om het tekort aan morele verstandigheid te kunnen compenseren en te kunnen voorzien in een groei-ethiek op maat van iedere burger. Een dergelijke ethiek gaat uit van het "haalbare"¹⁶² wanneer men niet aan een (te) hoge standaard kan voldoen.

Gegeven de voorgaande argumenten is het streven naar effectiviteit enkel betekenisvol indien men a priori enkele belangrijke randvoorwaarden vooropstelt en kan waarborgen, zoals het zich kunnen oriënteren op de waarden en principes van het hoogste niveau, zonder zichzelf te verliezen. Het is met andere woorden de bedoeling dat men daarbij tot haalbare en wenselijke doelstellingen komt. Men dient ook ruimte te voorzien voor verschillende typen van (zelf)evaluatie. Dit alles veronderstelt de mogelijkheid om in de meest zuivere vorm (zonder bias) aan zelfonderzoek te doen. Boutellier zegt hierover: "Een superdiverse, fluïde netwerksamenleving vraagt om bezinning op de principes die zij wenst te koesteren of die zij achter zich moet laten. Zij doet aan permanent zelfonderzoek. Dat doet soms pijn en gaat gepaard met strijd. Het managen van de stabiliteit en de vitaliteit van de samenleving gaat om mensen."¹⁶³

Het probleem met deze formulering is dat de zojuist vermelde randvoorwaarden niet worden gewaarborgd. De vraag is op welke manier dit 'permanente zelfonderzoek' vorm krijgt binnen de kruitlijnen van een fluïde netwerksamenleving en op welk verstandelijk niveau de bezinning over de vermelde principes verloopt. Er zijn dus geen garanties voor de kwaliteit van dit proces. Zonder evaluatie is ook geen verbetering mogelijk. Het lijkt nu eerder tentatief gesteld. In de praktijk neemt dit volgens Trommel de vorm aan van een 'sociaal improviseren', wat uitmondt in tijdelijke of blijvende "crafting communities".¹⁶⁴ Dat zijn lokale initiatieven waarbij burgers samenscholen en proberen een oplossing te bedenken. Het is een te moeilijke opgave, omdat de tools ontbreken. Het dekt niet de lading van een 'permanent zelfonderzoek' waar de samenleving behoefte aan heeft, wil het via bottom-up initiatieven beklijvende bijdragen leveren. Zonder tools blijven crafting communities veeleer een maat voor het theoretisch 'mogelijke' dan het praktisch 'haalbare'.

De praktijk van het sociaal improviseren werkt volgens Bosseleer dan ook niet: “Veel wetenschappers, bestuurders en professionals zien de ‘misfit’ tussen de op de effectiviteit gerichte top-down sturing en de ontwikkeling van de laatmoderne samenleving met lede ogen aan. Ze zien dat veel burgers en professionals de stress en de frustratie hiervan nog maar moeilijk aankunnen en dat het streven naar ‘het goede leven’ steeds meer naar de achtergrond verdwijnt. Ze zien dat burgers vluchten in angstig ‘lokalisme’ en de verbinding met de overheid en met elkaar verliezen.”¹⁶⁵

Feitelijk klinkt in deze bewoordingen kritiek door op de improvisatiemaatschappij: “het ‘sociale improviseren’ leidt tot stress en frustratie, waarbij het streven naar het goede leven naar de achtergrond is verdwenen.”¹⁶⁶ Kernachtig samengevat: sociale ordening werkt niet optimaal wanneer mensen elkaar niet kunnen vinden op een of andere manier. Dat kan verschillende gedaantes aannemen. Ook Boutellier worstelt in zijn ganse oeuvre met dit probleem. Dat was reeds zichtbaar in zijn vroege publicatie over *Solidariteit en slachtofferschap*. Zijn bezorgdheid daarin had betrekking op de amorele samenleving. Hier bracht hij tegenin “dat we elkaar nog wel vonden in de aandacht voor het slachtoffer.”¹⁶⁷ “Uit zijn volgende publicatie (*De veiligheidsutopie*) valt te concluderen dat we in ieder geval een behoefte aan veiligheid delen. Met *De improvisatiemaatschappij* komt Boutellier tot de conclusie dat – hoewel we dat niet lijken te ervaren – de sociale orde in belangrijke mate gewoon aanwezig is en telkens weer ontstaat.”¹⁶⁸ Boutellier bevestigt de gevoelens van onbehagen: “velen ervaren chaos en onoverzichtelijkheid”.¹⁶⁹ Hij lost dit probleem niet op, maar probeert wel een perspectief te bieden om het onderliggende mechanisme te begrijpen en scheidt op die manier hoop op verbetering. Boutellier richt zich met zijn boodschap tot wat de filosoof Gramsci “de organische intellectueel”¹⁷⁰ noemt. Wat hij daarmee bedoelt, blijkt uit het volgende citaat: “Dat is de bestuurder, de leerkracht, de jongerenwerker, de journalist. Alle personen die vorm en betekenis geven aan de samenleving die we zijn. Mensen die zich op een enigszins reflectieve manier met een praktijk bezighouden. Ik meen een sociale orde te zien, en die heb ik wetenschappelijk gefundeerd willen beschrijven. En daarmee kun je wellicht nieuwe praktijken ontwikkelen of bestaande praktijken versterken.”¹⁷¹ De laatste zin uit het citaat betreft een mogelijkheid tot verbetering. Of deze verbetering uiteindelijk gerealiseerd kan worden, is voor Boutellier een vraag van een andere orde. Hij is wel altijd op zoek geweest naar wat hij ‘aanknopingspunten voor verbetering’¹⁷² noemt. Hij laat in *De improvisatiemaatschappij* zien hoe overheid, politiek en de publieke sector in de afgelopen jaren voortdurend getracht hebben om ‘orde’ aan te brengen, de zogenaamde ordeningsprogramma’s. Boutellier onderscheidt er drie. In een interview¹⁷³ met Piet-Hein Peeters maakt hij de negatieve balans op: “De normen- en waardencampagne: faliekant mislukt.”¹⁷⁴ Reden volgens Boutellier: “een dergelijk top-down verhaal werkt niet in de samenleving.”¹⁷⁵ “De roep om actief burgerschap: faliekant mislukt.” Reden volgens Boutellier: “er wordt meestal op een te instrumentele manier naar burgers gekeken en dat brengt spanningen met zich mee.”¹⁷⁶ De behoefte aan meer veiligheid – volgens Boutellier “het enige programma dat in een bepaalde mate geslaagd is.”¹⁷⁷ Reden van succes: “het is iets dat burgers zelf ook echt willen (bottom-up) terwijl de vorige twee ordeningsprogramma’s vooral ideeën van de overheid zijn.”¹⁷⁸

Samengevat: dit zijn volgens Boutellier allemaal pogingen om orde te scheppen, pogingen om de ervaren complexiteit en het onbehagen te overstijgen, maar met wisselend succes.¹⁷⁹ Dat versterkt en legitimeert de roep om verbetering. Om dat mogelijk te maken, moeten we eerst de methodische weg volgen van waaruit Boutellier vertrekt om te bekijken waar de problemen zich precies bevinden (uitgewerkt in § 2.3 en verder).

§ 2.3 Methodologische annotaties, structuur en conceptuele opbouw

De improvisatiemaatschappij van Boutellier gaat in hoofdzaak “over sociale ordening, niet over de sociale orde. Niet alleen het resultaat maar ook het proces is dus van belang.”¹⁸⁰ Dit proces kan op verschillende manieren geanalyseerd en beschreven worden. De specifieke lezing van Boutellier is van belang; het gaat daarbij naar zijn zeggen “niet alleen om een adequate interpretatie, maar ook over een politiek-bestuurlijk zinvolle beschrijving” waarvan hij hoopt “dat de lezer daar wat aan heeft”.¹⁸¹ In die zin speelt de meer filosofische ambitie van bepaling of rechtvaardiging een rol. ‘Fitting theory’¹⁸² noemt Power dat en daar refereert Boutellier aan.¹⁸³

Deze benadering is niet geheel zonder gevaar. “Met een dergelijke werkwijze doe ik onherroepelijk tekort aan het zorgvuldige onderzoek in de door mij gebruikte disciplines”, erkent Boutellier.¹⁸⁴ Hij excuseert zich vervolgens bij voorbaat bij alle wetenschappelijke collega’s die vinden dat hij ten onrechte geen gebruik heeft gemaakt van hun inzichten. “Ik zoek in mijn eigen werk nu eenmaal liever het overzicht dan het detail”¹⁸⁵, stelt hij tot slot. Hoewel deze kritische annotatie bij zijn eigen literaire verkenning pas helemaal op de laatste pagina¹⁸⁶ van het boek een plaats krijgt, zet het op een positieve manier de deur op een kier voor andere interpretaties, meer detaillistische beschouwingen of zelfs een alternatieve greep uit de canon van de literatuur.

Het is precies deze ruimte die ik wil benutten om enkele kanttekeningen te plaatsen bij de improvisatiemaatschappij. Dat wil zeggen: niet enkel voortbordurend op de inzichten van Boutellier, maar in essentie ook afwijkend van zijn lezing. Het is een queeste naar een ‘opening’ waaruit we zicht (kunnen) krijgen op wat verder mogelijk is en uiteindelijk ter adstructie van onze eigen thesissen in verband met de nieuwe invulling van burgerschap (zie hoofdstuk 3) en moraliteit (zie hoofdstuk 4). We volgen daarbij het spoor naar een nieuwe hypothetische samenlevingsvorm, naar een technische infrastructuur die in het verlengde van de improvisatiemaatschappij wel degelijk een (mogelijk) antwoord wil bieden op een aantal onopgeloste problemen. De oorspronkelijke studie van de improvisatiemaatschappij leent zich daar ook voor.

Boutellier stelt het als volgt: “dat betekent dat geïmproviseerde muziek een geschikte metafoor oplevert om de hedendaagse sociale orde te beschrijven; ik heb daar theoretische en empirische goede redenen voor (die staan uitgeschreven in het boek *De improvisatiemaatschappij*). Daarmee wil ik niet beweren dat deze typering onproblematisch is. Sterker nog, ik los er geen enkel probleem mee op. Het creëert wel een opening naar een nieuwe tijd ... we zitten te veel vast aan het beeld van de samenleving als één organisatie, één groot systeem van waarden en normen etc. Dat ontnemt het zicht op de mogelijkheden en resultaten die in de directe omgeving (fysiek en virtueel) besloten liggen.”¹⁸⁷

Boutellier gelooft in verbetering en zegt in dit verband: “Ik veronderstel dat sociale ordening noodzakelijk is en zich daarom hoe dan ook vestigt – in meer of minder wenselijke vormen. Misschien is ze daarin ook bij te sturen, hetgeen een zekere maakbaarheid zou betekenen.”¹⁸⁸

Uit de citaten zou men kunnen afleiden dat de mogelijkheid bestaat om de sociale ordening bij te sturen en dat ook een zekere noodzaak aanwezig is om dit te doen.¹⁸⁹ Er zijn misschien mogelijkheden om het beter te doen of om het proces van sociale ordening aan te sturen. Het vraagt om een verdieping van wat sociale ordening precies is.

§ 2.3.1 Op zoek naar een laterale oplossing

Boutellier behandelt de vraag naar de ‘sociale ordening’ vanuit twee perspectieven: dat van de ‘morele coherentie’ en dat van de ‘institutionele inrichting’. In de algemene inleiding werd in §1.5 uitgelegd hoe de stijlfiguur van het dubbele perspectief bij Boutellier is overgenomen om de hypothetische samenlevingsvorm van de toekomst te onderzoeken (naar analogie). Een probleem kent vaak een begin- en een eindsituatie. Het is niet duidelijk of het in dit geval mogelijk is een rechte lijn te volgen. We zijn nu op de juiste plaats in het proefschrift om de oorspronkelijke perspectieven toe te lichten. Sociale ordening moet daarbij worden opgevat als een inrichting van de morele ruimte.

Morele coherentie

In *De improvisatiemaatschappij* stelt Boutellier “dat de sociale orde een groot begrip is, met lange tradities in de filosofie, sociologie en rechtswetenschappen.”¹⁹⁰ Morele coherentie heeft te maken met de betekenis die anderen voor ons hebben. Dat is een klassieke vraag uit de filosofie die onlosmakelijk is verbonden met het idee van onze zelfopvatting, onze intuïties en wat Aristoteles het goede leven zou noemen. Als men het woord ‘goed’ in de mond neemt, dan moet men ook over kwaad durven spreken. Wat we als kwaad ervaren, is tot op zekere hoogte ook een ‘sociaal construct’. Boutellier verwijst hierbij graag naar de Poolse socioloog Sztompka.¹⁹¹ In zijn *On the decaying moral space: is there a way out?* gebruikt hij hiervoor de term ‘moral space’. Dit is dan de morele ruimte waarbinnen de sociale orde wordt gerealiseerd. Sztompka wijst op zijn beurt naar de welbekende 4p’s van Merton: “prescriptions, prohibitions, permissions en preferences.”¹⁹² “Het gaat hier over het geheel van verwachtingen en regels die het ‘juiste’ gedrag van personen ten opzichte van elkaar bepalen.”¹⁹³ Het is duidelijk dat elementen zoals cultuur, geschiedenis en opvoeding determinerende factoren zijn. Bij elke tijdsperiode in de geschiedenis is men bezorgd geweest over de inrichting van de morele ruimten. Vanuit deze drijfveren ontstonden krachten die inwerkten op het proces van de sociale ordening: ‘Hoe staat het met de morele ruimte in onze tijd?’.

Institutionele inrichting

De institutionele inrichting heeft betrekking “op de structuren en mechanismen waarmee het gedrag van groepen individuen wordt geleid,”¹⁹⁴ zoals het gezin, het onderwijs en de religieuze organisaties. Boutellier constateert dat deze steeds moeilijker hun taak kunnen vervullen.¹⁹⁵ Samenhang, ketens en netwerken zijn de sleutelwoorden om de institutionele complexiteit te bezweren.¹⁹⁶ De sociologie is nochtans lange tijd op zoek geweest naar de heilige graal van wat men een unificerend principe zou kunnen noemen. Durkheim dacht hierbij aan twee mogelijke kandidaten: “God of de gemeenschap”.¹⁹⁷ De geschiedenis heeft ondertussen zijn werk gedaan. Het geloof is reeds lange tijd geleden van zijn voetstuk gevallen in onze contreien, en als we dan naar het alternatief kijken – volgens Durkheim het enige alternatief – dan is alle hoop gevestigd op de gemeenschap. De vraag is echter wie vandaag de dag nog geloof heeft in de gemeenschap. Voor veel burgers spelen God en de gemeenschap een belangrijke rol, maar de taal die we bezigen, klinkt toch vooral door in termen als pluriformiteit en zelfbeschikking. Vanuit deze drijfveren ontstaan wederom krachten die inwerken op het proces van de sociale ordening: ‘Hoe staat het met de institutionele inrichting in onze tijd?’.

“Als je enige gereedschap een hamer is, ziet elk probleem eruit als een spijker.”¹⁹⁸ De pointe is dat deze vragen niet worden beantwoord door uitsluitend gebruik te maken van de sociologische wetenschappen.

In de algemene inleiding werd verwezen naar een Oxford-studie waarbij men tot de vaststelling kwam dat een verlangen naar normativiteit ontstond nadat een samenleving een zekere graad van complexiteit heeft bereikt. Opnieuw staat de samenleving voor een uitdaging. Opnieuw is er een verlangen naar normativiteit en orde, omdat mensen 'wanorde' ervaren. Boutellier onderzoekt de mogelijkheid naar normativiteit en ordening "opgevat als een inrichting van de morele ruimte, naar organisatie, inhoud en proces"¹⁹⁹ op een tegennatuurlijke manier. Zijn onderzoek volgt namelijk een uitgesproken laterale weg. Dit wil zeggen dat het probleem niet mag worden opgevat als een rechte lijn tussen een begin- en een eindsituatie (natuurlijk denken). Lateraal denken gaat uit van het idee dat nieuwe oplossingen gevonden kunnen worden door bestaande informatie anders te ordenen, of op een indirecte manier te bekijken.²⁰⁰ In de studie van de sociale ordening is het niet mogelijk om rechtstreeks vanuit de probleemstelling af te dalen naar de oplossing. De methodische weg die Boutellier aflegt, laveert eerst langs een aantal obstakels heen en zoekt aanwijzingen in andere disciplines. Het ordenende principe dat uiteindelijk wordt gevonden, is ontdekt naar analogie van andersoortige wetenschappen, zou men kunnen stellen. Dat wordt uitgewerkt in de volgende paragraaf.

§ 2.3.2 Concept engineering

Improviseren is een vreemd begrip – men zal het niet terugvinden in de klassieke canon van de sociologie, filosofie of rechtswetenschap. Eshun spreekt in dat verband over "concept engineering"²⁰¹: het uitvinden van concepten om de betekenis en waarde van actuele problemen te duiden waarbij inzichten en ideeën uit andere disciplines worden gebruikt om te kunnen speculeren en prikkelen.²⁰² Twee domeinen worden hierbij onderscheiden.

Voor de term 'improvisatiemaatschappij' haalt Boutellier de mosterd in eerste instantie uit het domein van de musicologie, in het bijzonder de muziek (met als inspiratiebron het jazzorkest – de orkestleden lijken vrij te spelen maar er zit wel harmonie in en een leidmotief) en in tweede instantie uit het domein van de complexiteitstheorie (het lijkt willekeurig te zijn, maar dat is niet geheel zo; er zit een ingenieus systeem achter van attractoren enzovoort). De improvisatiesamenleving is feitelijk een metafoor of een "social imaginary"²⁰³ om het met de woorden van Taylor te zeggen (waar Boutellier naar verwijst). Het zijn de voorstellingen die wij nodig hebben om de alledaagse praktijk van de samenleving mogelijk te maken. Het zijn meer dan ideeën of levensbeschouwingen; het gaat om de basisnotie van de maatschappelijke orde.²⁰⁴ Deze 'imaginaries' bundelen een gedeeld gevoel van maatschappelijke betekenis, coherentie en oriëntatie rond een aantal zeer complexe en globale issues. De voorstellingen zijn nauw verbonden met de wijze waarop instituties en economische activiteiten worden georganiseerd en gestructureerd. Burgers hebben ook een sterke mening over de wijze waarop zij moeten worden georganiseerd en gestructureerd. Zulke voorstellingen zijn tevens op andere domeinen te vinden, bijvoorbeeld "socio-technische imaginaries"²⁰⁵ of "spatiale imaginaries".²⁰⁶ De crux van de improvisatiemaatschappij is hierin gelegen: als we de organisatie van onze maatschappij analyseren op de wijze waarop Boutellier dat heeft gedaan, dan komen we tot de vaststelling dat deze organisatie wordt aangestuurd door een onderliggend proces met een eigen wetmatigheid. Zij is niet vrij, maar gebonden. Dit is echter niet gebonden door middel van een unificerend principe zoals we dat kennen uit de canon van de sociologie à la Durkheim, maar eerder van een andersoortige orde. Het is geen losgeslagen wanorde of gefixeerde orde maar eerder een 'georganiseerde vrijheid'. Dat is niet in tegenspraak. Binnen improvisatie bepaalt het proces de vorm en de richting. Ze verschijnt min of meer willekeurig.

Om die quasi-willekeurigheid te begrijpen, doet Boutellier opnieuw een beroep op 'concept engineering', maar deze keer vanuit de complexiteitstheorie. "De organisatie van systemen ontstaat rondom zogenaamde 'attractoren'. Een attractor is een toestand waar een systeem zich in de loop der tijd omheen organiseert. Er worden drie typen onderscheiden die

zo kunnen 'aanzetten' tot het sociale orderingsproces: incidenten, initiatieven en zwaartepunten."²⁰⁷ Boutellier samengevat:

- "Incidenten doen zich voor, contingent, en kunnen aanleiding geven tot ad-hoc maatregelen, bijvoorbeeld terroristische aanslagen versus het inzetten van paracommando's in Brussel enzovoort.
- Initiatieven zijn eerder intentionele acties van individuen. Dit moet niet onderschat worden. In tijden van sociale media kan de actie van één persoon een grote massa op de been krijgen.
- Zwaartepunten zijn op te vatten als organisaties of beleidsinstituten die er binnen een bepaald beleidsveld het meeste toe doen."²⁰⁸

Samengevat creëert het incident de actie, het individu het initiatief en het zwaartepunt het veld. De ordening ontstaat door emergentie²⁰⁹; dit impliceert dat door interactie eigenschappen, patronen, regelmatigigheden, oftewel 'orde' ontstaat.

Het is interessant om op dit punt iets toe te voegen aan het betoog van Boutellier. In het begin van de 20^e eeuw zijn pogingen ondernomen om dit proces op een andere manier te duiden. Ik vind deze filosofische uiteenzetting van toegevoegde waarde, omdat het in tegenstelling tot de zuivere complexiteitstheorie duidelijker stelt dat onder bepaalde condities de ordening de vorm kan aannemen van een nieuwe substantie of organisatie. "Naarmate de realiteiten ingewikkelder worden, zal dit proces bijzondere vitalistische wetmatigheden volgen. Murphy refereert bijvoorbeeld aan de leer van Broad²¹⁰ die een onderscheid maakt tussen '*substantief vitalisme*', dat naar nieuwe substanties zoekt naarmate de realiteiten ingewikkelder worden, en '*ontstaansvitalisme*', dat niet naar nieuwe substanties zoekt, maar alleen naar een nieuwe wijze van organisatie en integratie."²¹¹

Emergentie speelt bij deze processen een belangrijke rol. Deze term werd in het wetenschappelijke spraakgebruik geïntroduceerd door George Henry Lewes²¹² in 1875, maar voor een moderne lezing sluit ik liever aan bij Nobelprijswinnaar Phil Anderson:

"In zijn beroemde artikel 'More is different'²¹³ illustreert hij wat emergentie is met de volgende vraag: 'Waarom zijn rijke mensen anders dan arme mensen?' Antwoord: zij verdienen meer. Dat klinkt als een vanzelfsprekendheid maar Anderson wil hiermee zeggen dat grote hoeveelheden van iets (in dit geval: geld) vaak eigenschappen hebben die kleine hoeveelheden niet hebben. Deze nieuwe eigenschappen worden ook wel emergent genoemd. In het voorbeeld: we noemen iemand pas 'rijk' als hij heel veel geld verdient – iemand die een klein beetje geld verdient is niet een klein beetje rijk. Rijkdom is dus een emergente eigenschap. Simpel gezegd kunnen we 'emergentie' samenvatten met de slogan: 'meer is anders'. Beter geformuleerd is emergentie het proces waarbij nieuwe eigenschappen ontstaan door de interactie tussen simpele, kleine entiteiten die deze eigenschappen niet bezitten. Dat is een moeilijke zin, dus laten we het uitleggen aan de hand van een bekend voorbeeld: de zelforganisatie van mieren. Heel veel mieren samen vertonen een collectieve intelligentie die individuele mieren niet bezitten. Zet honderd mieren bij elkaar, en ze zullen doelloos in het rond lopen. Maar een half miljoen mieren samen kunnen bijvoorbeeld een groot nest bouwen, en snel voedsel opsporen. Eigenlijk is het verbluffend dat een mierenkolonie complex gedrag vertoont, terwijl individuele mieren niet zulke slimme dieren zijn."²¹⁴

De ingewikkeldheid van de samenleving kent niet alleen een ontstaansvitalisme (waarin ik de signatuur lees van een georganiseerde vrijheid à la Boutellier), maar ook een substantief vitalisme (waarover tot nu toe nog niets is gezegd). De dashboardsamenleving geeft in feite uitdrukking aan het idee dat de complexiteit van een samenleving een punt heeft bereikt, waarbij naast een nieuw ordeningsprincipe ook een nieuwe substantie nodig is, i.c. een technisch hulpmiddel aangestuurd door AI met een hoger bewustzijnsniveau dan de mens en de huidige samenleving. Dat wordt uitgewerkt in §4.5, onder de vorm van een transhumaan geweten of bewustzijn.

Bovendien is het idee dat in de samenleving simpelweg orde ontstaat *sui generis* tot op zekere hoogte een misleidende voorstelling van zaken. Indien een symfonieorkest zonder dirigent zou spelen, ontstaat ook “muziek” (wat een zekere ordening impliceert), maar het resultaat is naar alle waarschijnlijkheid niet goed (genoeg) voor de kenners in de zaal. Het bevredigt niet. De pointe van Murphy is dat op een gegeven moment de ingewikkeldheid van een systeem vraagt om een bevredigende ‘oplossing’ voor elk aspect van het vitalisme. Bij een symfonisch orkest heeft men dat op een gegeven moment gevonden bij de aanstelling van een dirigent. Duke Ellington of Count Basie gaven hun jazzorkest ook aanwijzingen tijdens een repetitie of stuurden bij tijdens een uitvoering om het gewenste resultaat te krijgen.

Wie dirigeert het orkest van de samenleving?

Boutellier vergelijkt de ingewikkeldheid van de maatschappij regelmatig met het vrijelijk spelen van een jazzorkest. De vraag is of dat wel helemaal mogelijk is. Een prangende kwestie is hoe men in een samenleving de permanente vraag naar afstemming zal realiseren. Bij een jazzorkest zijn de gebruikte instrumenten piekfijn afgestemd en hebben de musici de mogelijkheid om zich op elkaar te richten of hulpinstrumenten te gebruiken voor deze afstemming. Een pianostemmer heeft daarnaast te maken met de mechaniek. Een stemming kan alleen goed gebeuren indien de snaren het toelaten om opgespannen te worden. Dat is dan nog een vrije simpele vorm van ordening. Hiertegenover staat dat deze analogie van een pianostemmer niet geheel kan worden doorgetrokken naar de werkzaamheden van een sociaal ingenieur: er is geen stemvork, wel heel veel vals gestemde instrumenten, hier en daar zeer slechte snaren en een partituur die elke dag van toonaard kan veranderen (afhankelijk van de politieke stroming). In de uiteenzetting over de bricolage enkele alinea's terug, besloten we ook dat dit fenomeen mede werd veroorzaakt door een zekere vorm van onkunde. Het resultaat van die bricolage is met andere woorden zelden van een hoogstaand niveau. Zelfs wanneer dus een cadens gespeeld mag worden, blijken burgers geen volleerde concertpianisten. Dat is de logica zelf.

Elke tekortkoming drukt een vorm van ingewikkeldheid uit waarvoor een oplossing of een verbetering moet worden gevonden. Het vraagt om een verdere analyse van de improvisatiemaatschappij. In de vorige paragraaf kwamen we daarbij nieuwe waardevolle inzichten tegen die we kunnen gebruiken om het ordenende principe van de dashboardsamenleving te verduidelijken, bijvoorbeeld het idee van substantief vitalisme of de zoektocht naar een dirigent van de samenleving. In de komende paragrafen wordt deze werkwijze verder uiteengezet.

§ 2.4 Weeffouten, vreemde patronen en open gaten

Boutellier is zich bewust van de tekortkomingen. Het geheel van knooppunten waar alles en iedereen met elkaar in verbinding staat, geeft een sterk beeld maar schiet volgens Boutellier toch “tekort om de spanningen en de organisatie ervan te kunnen beschrijven”²¹⁵: “Netwerken zijn sociale verhoudingen, waarin macht en gezag, en de strijd daarover, onverkort een rol

spelen.”²¹⁶ Het netwerk wordt ook gebruikt om macht over informatie en informatieverspreiding te bekomen (zie ook de discussie in de algemene inleiding over het gebruik van technologie in de coronacrisis, §1.1). Netwerksites of zoekmachines gebruiken algoritme om klanten een hogere positionering te geven of om informatie te filteren, te koppelen en te selecteren.²¹⁷ Hij stelt daarom in *De improvisatiemaatschappij* terecht en expliciet “dat de netwerksamenleving geen neutraal²¹⁸ weefsel creëert. Er zijn weeffouten, vreemde patronen en open gaten.”²¹⁹ Indien we een verbetering van het ‘frame’ willen realiseren, dan moeten we deze problemen in kaart brengen en bekijken waar we beter kunnen ‘weven’, vreemde patronen kunnen ‘normaliseren’ en gaten in het net sluiten.

Dirven, Rotmans, and Verkaik stellen in dit verband: “Onze complexe samenleving kent hardnekkige (persistente) problemen die reeds decennia lang spelen en waarvoor geen pasklare oplossingen bestaan.”²²⁰ “Verschillende maatschappelijke sectoren worstelen met dergelijke hardnekkige problemen: de landbouw, energievoorziening, milieu, ruimtegebruik, waterbeheer, verkeer en vervoer, onderwijs, arbeidsvoorziening en gezondheidszorg. Deze problemen hebben een gemeenschappelijke aard. Ze zijn ontstaan als gevolg van ‘weeffouten’ (systeemfouten) die gaandeweg in onze maatschappelijke systemen zijn geslopen, door de sterk en snel veranderende maatschappij en door het falen van de traditionele wijze van besturen van met name de overheid.”²²¹ Rotmans definieert weeffouten als “barrières in een systeem die verhinderen dat het systeem optimaal functioneert.”²²²

Vijf typen weeffouten worden onderscheiden door Rotmans in dezelfde publicatie en hierna toegelicht met enkele voorbeelden.

Type 1: institutionele weeffouten

“Het gaat hier om vastgeroeste patronen van handelen van organisaties en/of structuren (instituten) die verandering en/of vernieuwing tegenhouden.”²²³ Bijvoorbeeld: “Het Nederlandse onderwijsbestel vertoont ondanks enkele pogingen om het meer omvattend te maken nog altijd trekken van het standenonderwijs dat het ooit is geweest. De vroege sortering, de geringe effectiviteit van de pogingen om de cognitieve effecten van sociaaleconomische verschillen te bestrijden, de hoge uitval uit het vmbo: het zijn stuk voor stuk weeffouten die toe te schrijven zijn aan de institutionele restanten van het oude standenonderwijs.”²²⁴

Type 2: technologische weeffouten

Bij dit type fouten kan worden gedacht aan de dominantie van bepaalde technologieën waardoor betere alternatieven geen kans maken. Bijvoorbeeld: “De Europese Commissie is een diepgaand kartelonderzoek begonnen naar de Duitse autofabrikanten BMW, Daimler en Volkswagen in verband met het onthouden van uitstoottechnologie aan consumenten. De drie fabrikanten worden door Brussel ervan verdacht onderling afspraken gemaakt te hebben rond uitstoottechnologie. Daarbij werd mogelijk afgesproken elkaar niet te beconcurreren bij de ontwikkeling en introductie van technologie voor het verminderen van uitstoot. Eurocommissaris Margrethe Vestager (Mededinging) stelt dat als dit kartel wordt bewezen, consumenten daardoor niet de mogelijkheid kregen om minder vervuilende auto's te kopen, terwijl de bedrijven de technologie wel beschikbaar hadden.”²²⁵

Type 3: economische weeffouten

“Dit zijn fouten die kunnen insluipen door onvoldoende marktontwikkeling en/of investeringskapitaal.”²²⁶ Bijvoorbeeld: “Een opvallende weeffout in de bouw is dat alles in de bouw gefinancierd wordt, behalve sloop en recycling. Er wordt gebouwd voor onbepaalde termijn en als gebouwen verwijderd moeten worden, betaalt de gemeenschap of de investeerder in nieuwbouw. Het gevolg hiervan is dat de leegstand onder gebouwen toeneemt. Dit zet een rem op

stedelijke vernieuwing. Het advies van de stakeholders aan de overheid luidt: kom met een duidelijke visie op het oplossen van financiële belemmeringen die vernieuwing van steden in de weg zit, zodat de sector met vertrouwen de – circulaire – vernieuwing van de bouw kan oppakken.”²²⁷

Type 4: ecologische weeffouten

Dit betreft fouten die ontstaan door “de dominantie van soorten en/of ecosystemen die andere biodiversiteit bedreigen).”²²⁸ Bijvoorbeeld: “Er zijn veel te veel bijenkorven in Brussel,” zegt Marc Wollast van Apis Bruoc Sella, een organisatie die de natuur in de stad wil bevorderen. “Het is een echte hype. Ze kapen het voedsel weg voor de neus van de honderd soorten wilde bijen in de stad, die levensbelangrijk voor de biodiversiteit zijn. Want niet alleen honingbijen leven van stuifmeel en nectar, ook honderden soorten wilde bijen. Zij produceren geen honing, maar zijn wel uiterst nuttig voor de biodiversiteit. De perenboom bijvoorbeeld is de eerste boomsoort die tot bloei komt. Bij temperaturen onder 12 graden komen honingbijen niet buiten, en dus zijn het wilde bijen die de perenbomen bestuiven, zodat wij later kunnen genieten van peren.”²²⁹

Type 5: sociale weeffouten

Deze fouten markeren “vastgeroeste culturele patronen van handelen, gewoontes die vernieuwing tegenhouden en/of bemoeilijken).”²³⁰ Bijvoorbeeld: “Het nemen van vrijheidsbepurende maatregelen is een controversieel thema binnen de gezondheidszorg. Hoewel het beleid en de praktijk inspanningen leveren, blijft het gebruik van vrijheidsbepurende maatregelen in ziekenhuizen, woonzorgcentra (WZC) en thuiszorg hoog. Bovendien heersen er ook vaak misverstanden over de noodzaak en impact van vrijheidsbepurende maatregelen. Dit is vooral het geval rondom fysieke fixatie (een beschermingsmaatregel waarbij mensen worden vastgebonden in bed). Een alternatief voor fysieke fixatie is slimme technologie. Ook vandaag zijn er in Vlaanderen tal van toepassingen m.b.v. ondersteunende technologie zoals: (zorg)domotica, dwaaldetectiesystemen en sensorentechnologie.”²³¹

Dit zijn vijf duidelijke voorbeelden van systemen waarin ernstige weeffouten zijn geslopen en te lang is doorgewerkt met oude of ondoordachte oplossingen binnen oude instituties en spelregels. “In tegenstelling tot marktfouten kunnen deze systeemfouten niet door de markt worden gecorrigeerd, er bestaat geen correctiemechanisme voor. Door de persistentie en cumulatie van systeemfouten is sprake van een heuse systeemcrisis, zoals eerder ook gesignaleerd door Herman Wijffels.”²³²

*Geen enkel systeem is perfect “geordend”²³³ en het is bijgevolg mogelijk om in elk systeem weeffouten te benoemen. Omwille van de vraagstelling in het proefschrift focust deze studie zich niet op een cumulatie van systeemfouten, maar wel op het domein van de morele procesvorming als subsysteem van de sociale weeffouten (cf. sociale ordening, Boutellier en afbakening thema zoals uiteengezet in §1.2). In *Puzzelstukken* typeerde ik op soortgelijke wijze weeffouten die nog niet in de opsomming door Rotmans worden vermeld, namelijk ‘morele weeffouten’.²³⁴*

§ 2.4.1 Morele weeffouten (type 6)

Dit verwijst op een ontologisch niveau naar de gespleten inrichting van de morele ruimte, te beginnen met de onderbouw van de moraal: de voortdurende strijd tussen onze rationele en irrationele vermogens. De wetenschap is nog maar pas begonnen met het in kaart brengen van deze wezensstructuur, in *Puzzelstukken* de ontologie van de moraal genoemd. Dit leert

ons dat de menselijke moraliteit niet uit het 'niets' is ontstaan. Binnen een evolutionaire opvatting kan men de ontwikkeling van de moraal toeschrijven aan onze adaptieve vermogens die ontstaan zijn door evolutionaire selectieprocessen. Dat verklaart ook de variëteit aan opvattingen: afhankelijk van de context, de situatie en de omstandigheden worden andere specifieke vaardigheden aangesproken. Indien de omstandigheden wijzigden, moest de mens voldoende flexibel zijn om zich aan te passen. De biologische wetmatigheden dragen niet altijd bij aan een "goede" ordening van de samenleving. Verplaetse geeft het voorbeeld van de **'evolutie-paradox van de moraal'**:

"Dat de evolutie egoïsten bevoordeelt, valt gemakkelijk in te zien. Hoewel een zuivere groep altruïsten meer nakomelingen zal hebben dan een zuivere groep egoïsten – samenwerking en onbaatzuchtigheid bieden ongetwijfeld collectieve voordelen – en de altruïsten de egoïsten na ettelijke generaties zullen verdrücken, zijn altruïstische groepen bijzonder kwetsbaar voor egoïsten die zich onder de onbaatzuchtige groepen mengen. Eenvoudige rekenkunde laat zien dat die groep van egoïsten snel groeit en na enkele generaties een meerderheid vormt. Meedogenloos kiest de evolutie partij voor de egoïst die krijgt zonder te geven. Dus samengevat: groepen met veel altruïsten doen het beter dan groepen die niet samenwerken, maar binnen de groepen leggen altruïsten het af tegen zelfzuchtige individuen."²³⁵

Men zou dit een weeffout in de evolutionaire (biologische) ontwikkeling van de moraal kunnen noemen. Dit is geen uitzondering. Zo bestaan er tientallen eigensoortige gevallen met verschillende wortels in dezelfde onderbouw van de moraal; er is met andere woorden iets mis op een systemisch niveau. Deze strijd woedt voortdurend en onophoudelijk in de geschiedenis van de mensheid. Eén van de pijnlijkste problemen waar het morele systeem mee te kampen heeft, zijn de zogenaamde 'tegenstrijdige verlangens': "Als wezens die gedreven worden door twee fundamentele, maar volkomen aan elkaar tegengestelde verlangens, zijn we veroordeeld tot een treurig en ontoereikend liefdesleven. Maar erger nog is onze onrealistische tweespalt onder ogen zien, onze hoop dat die neigingen op de een of andere manier zonder consequenties met elkaar kunnen worden verzoend."²³⁶

Het is een interessante vaststelling *en cours de route*, omdat men op dit punt ook een link kan leggen met de secularisatie; doordat we God de rug toekeerden, hebben we het vermogen om tot eenheid te komen verloren. Vaak verwijst men dan in het westen naar "de teloorgang van het christelijke geloof en de invloed van de kerk. Niet zelden volgt een klaagzang over de buitenwereld."²³⁷ "Maar secularisatie zegt misschien wel evenveel over wat er binnenshuis aan de hand is", stelt Kater.²³⁸ Boutellier herkent dit soort problemen in *Het seculiere experiment*. Twee citaten geven daarbij duiding: "De samenleving ontwikkelde zich tot een pragmatisch bestuurde onderneming"²³⁹, stelt hij enerzijds. De evaluatie volgt ook: "Dat is niet zonder succes maar ook niet zonder problemen."

Het is van belang om geen confectieanalyse te maken. Een analyse die wordt aangeboden in een afgewerkte staat en met het gebruik van veelvoorkomende standaardverklaringen en clichés is snel gemaakt, maar sluit niet zo goed aan. In *Puzzelstukken* stelde ik vanuit die bezorgdheid dat de analyse moest vertrekken vanuit een metafysische denkoefening, niet vanuit een cultuurkritiek of psychologische anamnese. Mijn kritiek op de analyse van zowel Kater als Boutellier is dat de vastgestelde problemen veel verder gaan dan de secularisatie – oftewel: het is niet enkel een kwestie dat we van 'God los gingen leven' – het probleem is wezenlijker. We waren nooit in harmonie met onszelf.

In 1903 werd voor het eerst *The Free Man's Worship* van Russell gepubliceerd, waarin hij besluit "dat de mens en zijn wereld nooit tot eenheid kunnen worden gebracht: ze zijn twee, niet één."²⁴⁰ Met de besproken gespletenheid in de onderbouw van de moraal werd deze

tweeheid ook geïncorporeerd op een dieper niveau: het lijkt alsof de mens ook nooit de tweeheid tussen zijn emotie en rationaliteit kan verenigen. Het is voor deze onrust (die misschien ook verwantschap heeft met de onrust waaruit de zoektocht naar orde is ontstaan in *De improvisatiemaatschappij* door Boutellier) dat een nieuw of aanvullend ordenend principe moet worden gevonden.

Tegenstrijdige verlangens greineren als woekerplanten de vruchtbare akker van ons onbehagen. In het ergste geval stimuleren ze de groei van een weerbarstige wingerd die zich een weg baant door het complexe takkenstelsel van de moraliteit om dat vervolgens langs interne weg leeg te zuigen. Deze morele weeffouten zijn radicaal en gaan met hun wortelstelsel dieper dan een mentale of religieuze setting: ze hebben betrekking op de wetmatigheden en ordeningen van het systeem op het meest diepe, fundamentele niveau. Deze weeffout lijkt zich te manifesteren op verschillende niveaus²⁴¹ in en rondom de mens en de samenleving als variaties op eenzelfde thema.

Neem nu oud-minister en oud-burgemeester van Leuven, Louis Tobback. “In de toekomst”, zo voorspelt hij, “zal de rol van de regelende (zeg maar dirigistische) overheid nog toenemen. Het is de *raison d'être* van de sociaaldemocratische politiek en 'door de samenleving netjes te ordenen, maak je de samenleving tegelijk ook beter: de vrijheid verknecht en de wet bedrijft'.” Tobback koestert het begrip 'georganiseerde vrijheid'. De ellende is alleen dat de vrije burger niet erg meewerkt en dat is voor Tobback een reden om deze grillige en ontombare factor in de maakbare samenleving er behoorlijk van langs te geven: “De gemeenschap wordt van alle kanten getild en bedrogen. Iedereen denkt dat de regels voor anderen zijn en daardoor verloedert de samenleving. Ik zie de onverdraagzaamheid hand over hand toenemen. Er zijn zelfs mensen die komen protesteren tegen het luiden van de klokken. Hoeveel klachten ik niet krijg over spelende kinderen, je houdt het niet voor mogelijk. Maar 'tegen beter weten in' gelooft hij dat de mens verbeterbaar is.”²⁴²

Opmerkelijk is ook dat dit artikel met als titel 'De georganiseerde vrijheid van een mopperaar' verscheen op 4 november 1995 – dat is zestien jaar voor de publicatie van De improvisatiemaatschappij van Boutellier. Markant zijn ook de gelijkenissen in het geloof waar het verbetering betreft.

Het feit dat iedereen denkt dat de regels voor anderen zijn, is de uitdrukking van egoïsme en het gevolg van een evolutionair probleem, dus ook endogeen aan de 'georganiseerde vrijheid'. Nogmaals, dit type systeemvrijheid houdt geen rekening met de mens als hoogste waarde. De mens is een parameter tussen de parameters. Als overleven belangrijk is, heiligt het doel vaak de middelen. Dat werd eerder reeds toegelicht met de evolutieparadox van de moraal door Verplaetse. Indien we aannemen dat de moraal in grote mate het gevolg is van biologische, automatische en emotionele processen²⁴³, dan is het mogelijk de morele weeffout op een menselijk niveau te bestuderen vanuit een cognitief perspectief.

Bijzonder vermeldenswaardig zijn de cognitieve vertekeningen (bias) die ons moreel oordeelsvermogen voortdurend aantasten. Ter illustratie een uitgebreid citaat van Lelieveld: “Een bias die een belangrijke rol kan spelen bij de keuze om wel of niet te vaccineren is de ommissie bias, de neiging om acties erger te vinden dan nietsdoen of nalaten, ook als beide hetzelfde schadelijke effect hebben en vanuit dezelfde intentie gebeuren. Ter illustratie kan worden gewezen op Amerikaans onderzoek waarin ouders werd gevraagd de volgende vaccinatiebeslissing te nemen. Er is een griep epidemie uitgebroken die 10 op de 10.000 kinderen dodelijk zou treffen. Er is een vaccin beschikbaar, maar deze heeft als bijwerking dat er 5 op de 10.000 kinderen zullen sterven. Wat doe je? Hoewel er bij de laatste optie minder kinderen zouden sterven, lieten de resultaten van het onderzoek zien dat de meeste ouders toch kozen om hun

kind niet te laten inenten. Dit kan verklaard worden door de omissiebias. Door deze bias denken mensen in veel gevallen dat het erger is om actief in te grijpen dan om niets te doen, omdat er bij actief ingrijpen een directe relatie is tussen het handelen van de persoon en de negatieve consequenties van die actie. Bij het actief inenten van kinderen voelen ouders zich dus meer verantwoordelijk voor de vijf kinderen die overlijden door de inenting dan voor de tien kinderen die door externe omstandigheden zouden overlijden (als gevolg van de griep).²⁴⁴ Een eenvoudige fout op cognitief niveau kan niet alleen de dood betekenen van een gehele generatie, maar ook van een samenleving in het slechtste geval. Dat risico is zeer aanvaardbaar zelfs. Het toont aan hoe belangrijk het is om te zoeken naar verbetering.

Indien we 'morele weeffouten' willen verbeteren, dan moeten we de immanente ordening trachten te 'sturen' met een krachtwerking die de oude principes doet verbleken. Indien onze (morele) cognitieve vermogens te beperkt zijn om tot betere resultaten te komen, moeten we durven kijken naar alternatieven. Het is van belang om daarbij de ethiek niet uit het oog te verliezen.

Georganiseerde vrijheid: een ethische opgave

Het verlangen naar een verbeterde samenleving heeft ook gevolgen voor de definitie van het begrip 'georganiseerde vrijheid'. Misschien moeten we op zoek gaan naar een 'menselijkere' invulling met andere accenten of een artificiële invulling met andere accenten, dat wil zeggen weg van de bestaande systemische benadering. Het moet in ieder geval meer zijn dan een louter beschrijvende benadering van de werkelijkheid wil het vatbaar zijn voor ethische argumenten. Een systeemtheorie leert hoe we complexiteit kunnen verstaan, maar voegt niets toe aan de intentionaliteit waarmee de mens de wereld maakbaar maakt. Het is slechts door deze toevoeging dat men van georganiseerde vrijheid een ethische opgave kan maken. Het zoekt een wankel evenwicht tussen een te strakke georganiseerde samenleving van Law & Order die de creativiteit fnuikt, of een te losse samenleving waar niemand nog weet hoe het moet of wat de regels zijn.

Het idee om de samenleving te begrijpen naar analogie van een jazzy structuur is niet nieuw. De Beninse gitarist Lionel Loneke (sic Loueke)²⁴⁵ typeerde in een interview de jazzimprovisatie als "georganiseerde vrijheid".²⁴⁶ "Deze uitspraak inspireerde Boutellier tot de uiteindelijke titel van het boek: *De Improvisatiemaatschappij*."²⁴⁷ Dat was een moeilijke opgave. Boutellier heeft naar eigen zeggen, zeer lang gezocht naar een titel voor zijn boek – enkele jaren zelfs.²⁴⁸ Eerder probeerde hij al eens de titel 'een nieuwe ordening'. Dat beviel een beetje; denken in termen van iets nieuws creëert een open mind en maakt nieuwsgierig. Maar het schept ook gauw verkeerde verwachtingen. Het beeld van de jazzimprovisatie werd eerder ook al gebruikt door Dohmen, die weer verwijst naar De Lange en Bateson.²⁴⁹ Het feit dat deze metafoor zo vaak de revue passeert, heeft te maken met een stilistische eigenschap: het maakt een verbinding van twee tegenovergestelde begrippen (vrijheid versus organisatie) mogelijk.

Het doet denken aan de Griekse redekundige stijlfiguur van een oxymoron, zoals zwarte witheid of witte zwartheid. Jazz als 'georganiseerde vrijheid' weet de twee (schijnbare) tegenstellingen te verzoenen in één benadering. Als we deze vergelijking loslaten op de samenleving, dan merken we verschillende stijlbreuken op. We komen historisch gezien vanuit een disciplineringsoffensief met een strakke regie van bovenaf. Dit was een tijd waarin we als maatschappij één grote organisatie waren. Veel mensen zijn nog gepreoccupeerd met dat idee, maar de komst van de netwerksamenleving heeft een paradigmaverschuiving veroorzaakt (zie ook Wellman en Hampton, §1.1). De situatie is niet meer vergelijkbaar met vroeger.

We zijn nu op allerlei niveaus met elkaar verbonden; de samenleving is meer dan de som van de samengestelde delen.²⁵⁰

Dat heeft ook implicaties voor de publieke moraal. Het beschavingsidee van het verleden stoelde nog op de principes van de grote verhalenstructuren, de ideologieën. Deze moraal werd min of meer opgedrongen vanuit de grote organisatie. Op deze manier kunnen we de beschaving niet meer overeind houden. Boutellier zegt hierover dat hij het ook niet “relevant” vindt om het op deze manier te doen.²⁵¹ Het is juist bevrijdend voor mensen om zich los te maken van het idee dat we één grote organisatie zijn, omdat daardoor ruimte ontstaat de ordening te zien die in de complexiteit besloten ligt. Dat is een bepaalde vorm van zelforganisatie.

Met deze beschreven voorgeschiedenis van het begrip ‘georganiseerde vrijheid’, en in het bijzonder het gebruik van de term door Tobback in 1995, was mijn verbazing groot toen ik het tegenkwam in een publicatie van de criminoloog Adolphe Prins uit 1896.²⁵²

Deferme verduidelijkt het belang van zijn publicatie: “In het klein werkje ‘*l’organisation de la liberté et le devoir social*’ verdiept Prins zich in de relatie tussen vrijheid en plicht. De ongelijkheid tussen de mensen noemde hij één van de belangrijkste en onveranderlijke fundamenten van de maatschappij. Die ongelijkheid was zowel moreel, intellectueel als ook fysiek van aard. Uiteraard leidde dat ook tot een heel andere opvatting over vrijheid. Essentieel voor de manier waarop Prins een oplossing aanreikte, was zijn invulling van de goede vrijheid, niet meer als individuele vrijheid in de zin van empowerment, maar onder druk van de holistische inspiratie als een ‘georganiseerde vrijheid’. Het idee dat de vrijheid georganiseerd diende te worden, moet voor velen een schokkend denkbeeld zijn geweest.”²⁵³

Het is nochtans de kern van Prins’ sociale gedachtegoed en had (grote) impact, waarop het Belgische sociale systeem werd gebouwd. De ongelijkheid vroeg om een specifieke aanpak – dat was in de periode rond 1900 zeker geen vanzelfsprekende gedachte.

Vanuit een ethisch perspectief is het idee dat vrijheid georganiseerd moet worden (cf. Prins) interessanter dan een systemische benadering van ‘georganiseerde vrijheid’ (cf. Boutellier). Het ethische vertrekpunt bij Prins is om intentioneel verandering en verbetering te brengen, dat wil zeggen zich juist niet neer te leggen bij de sociale ordening zoals deze op natuurlijke wijze ontstaat. Het is een ethische opgave. De ‘georganiseerde vrijheid’ waar Boutellier het over heeft, veronderstelt “dat sociale ordening noodzakelijk is en zich daarom sowieso vestigt.”²⁵⁴ Hoewel het zo niet is bedoeld, geeft het wel een zeker gevoel van defaitisme. De sociale ordening draagt in deze bewoordingen niet de kwalificatie van een verlangen naar beter; het gaat om een ordening van ‘hoe het zou kunnen zijn’ en minder over hoe de ordening ‘zou moeten zijn’. Dat is het verschil tussen een morele beschrijving en een ethische opgave (prescriptief).

De consequentie van deze opgave is niet gering: het betekent concreet dat we bij het verbeteren van het frame een ‘ethiek of normatieve moraal’ moeten ontwerpen die past bij de noden en uitdagingen van de beoogde dashboardsamenleving. Dat is iets anders dan het beschrijven van een morele gang van zaken, wat mijns inziens eerder aansluit bij de schetsen van een improvisatiemaatschappij. Anders ontstaat het gevaar van een ‘ethisch relativisme’ dat stelt dat een ethisch oordeel afhankelijk is van een context, in dit geval een systemische context. Indien georganiseerde vrijheid het principe is waarmee de continuïteit van een samenleving

wordt gewaarborgd, zoals Boutellier stelt, dan kunnen we daar verder geen ethische kwalificaties aan verbinden. Het mechanisme dat ten grondslag ligt aan deze wijze van organiseren, is een systemische wetmatigheid: het gebeurt reeds duizenden jaren op deze wijze.²⁵⁵

De uiteenzetting tot nu toe leert dat georganiseerde vrijheid op verschillende manieren kan worden bekeken. De argumenten pleiten voor een ethische invulling waarbij vrijheid georganiseerd kan worden op een wijze die ons cognitieve apparatus ten goede komt. Het betekent dat we vergelijkbaar met Boutellier via een laterale weg op zoek moeten gaan naar een ander denkkader. De oplossing voor het gestelde probleem kan niet gevonden worden in de systemische wetmatigheden die ontleend worden aan de complexiteitwetenschappen en de muziektheorie. Om deze nieuwe weg te begrijpen, is het noodzakelijk meer inzicht te krijgen in de complexiteitstheorie om vervolgens op zoek te gaan naar meer (psychologisch, dat wil zeggen cognitief en moreel) houvast.

§ 2.4.2 Complexiteitstheorie: geen geruststellende patronen

“De complexiteitstheorie of complexe systeemtheorie, borduurt voort op de algemene systeemtheorie waarvan Von Bertalanffy de grondlegger was in de jaren '30 van de vorige eeuw.²⁵⁶ Met de oprichting van het Santa Fé instituut in Nieuw Mexico in de VS in de begin jaren '80 ontstond een nieuwe stroming van onderzoekers die feitelijk de basis legden voor de complexe systeemtheorie²⁵⁷. Deze stroming is sterk in opkomst en kent vele toepassingen in de biologie²⁵⁸, economie²⁵⁹, ecologie²⁶⁰, bestuurskunde²⁶¹.”²⁶²

Boutellier poogt de lezer bij de hand te nemen om de complexiteitstheorie te begrijpen tegen de achtergrond van orderingsprocessen in de samenleving.²⁶³ Hij introduceert drie nieuwe begrippen:

- “Structuur: in veel netwerken zit een structuur van knooppunten, hubs (centrale knooppunten), clusters van open en meer gesloten communities en connectoren.”²⁶⁴
- “Synchroniciteit: in veel natuurlijke systemen zitten organische patronen van afstemming en feedback. Denk aan een zwerm spreuwen of aan filegedrag op de snelweg.”²⁶⁵
- “Stabiliteit: netwerken zijn relatief stabiel, dat wil zeggen, ze kennen een balans tussen robuustheid en fragiliteit. Als er een stuk wegvalt kan dat elders worden opgevangen. Maar via de hubs kan een netwerk ook snel geïnfecteerd raken.”²⁶⁶

“Boutellier duikt diep in de complexiteitwetenschappen om te laten zien dat ook een netwerk-samenleving een structuur en bepaalde principes kent.”²⁶⁷ Dat is veelal de populaire verwoording van de wijze waarop journalisten uit kranten en nieuwsbladen de benadering van Boutellier trachten te verwoorden. Ze ronden verder en snel de analyse af, door te stellen dat het komt uit het meest abstracte hoofdstuk van *De improvisatiemaatschappij* (wat toch al een tamelijk abstract boek is).²⁶⁸ In *Puzzelstukken* heb ik de tijd genomen om de wiskundige theorie achter deze concepten tot op zekere hoogte uit te leggen, maar dat zou binnen het proefschrift te ver (af)leiden. In plaats daarvan beperk ik de uiteenzetting tot infra tot een verkorte opsomming van probleempunten, met in het achterhoofd twee functies: (1) om te begrijpen waarom de ‘vreemde patronen’ niet gerust kunnen stellen in tegenstelling tot wat Boutellier zegt, en (2) om de vraag: Hoe kan ‘georganiseerde vrijheid’ als principe van sociale ordening worden verbeterd? te beantwoorden.

Probleem I: multiple interpretatie en onterechte generalisatie

Boutellier spreekt over de complexiteitstheorie zonder al te veel differentiatie, maar de literatuur maakt alleen al vanuit een chaosperspectief drie categorieën van gedetermineerde systemen, al dan niet met niet-lineaire interacties.²⁶⁹ Het gevaar is dat men de complexiteitstheorie als een kapstok wil gebruiken; dat veronderstelt een consistent en eenduidig theoretisch frame. Men moet bij het gebruik van een theorie altijd letten op verkeerde aannames.

Piepers heeft gepoogd om in het tweede hoofdstuk van zijn dissertatie een inventarisatie te maken en komt tot de vaststelling “dat er geen sprake is van een consistent en eenduidig theoretisch complexiteitsperspectief”.²⁷⁰ De inzichten, concepten en theorieën bezitten vaak een ‘eigen’ benadering en focus. Indien Boutellier de complexiteitswetenschap wil gebruiken om bepaalde fenomenen te verklaren, is dat niet helemaal zonder gevaar aangezien men met dezelfde theorie in de hand ook tot andere conclusies kan komen: *quod erat demonstrandum* (q.e.d.). Bovendien is niet duidelijk wat de validiteit is van de complexiteitstheorie binnen de sociale wetenschappen. Deze theorie lijkt beter te passen bij de disciplines uit de natuurwetenschappen. Dat erkent Boutellier ook: “mensen kennen idealen, hebben ideeën; in een menselijk systeem spelen machtsvragen en emoties een doorslaggevende rol”.²⁷¹ Dit citaat komt echter uit een publicatie uit 2014 en dan zitten we ondertussen enkele jaren na de publicatie van *De improvisatiemaatschappij*. Hier lijkt sprake van voortschrijdend inzicht.

Probleem II: systeemoorlogen

Boutellier beschouwt het idee van complexiteit zonder richting als ‘geruuststellend’. Daar valt wel wat op af te dingen als we Piepers lezen. Zijn proefschrift *Dynamiek en ontwikkeling van het internationale systeem: een complexiteitsperspectief*²⁷² werd neergelegd in 2006 ter verkrijging van de graad van doctor aan de Faculteit der Geesteswetenschappen van de Universiteit van Amsterdam. Tien jaar later werd dit gevolgd door de publicatie *2020 Warning: Patterns in war dynamics reveal disturbing developments*.²⁷³

Het is waardevol om de analyse van Boutellier en Piepers met elkaar te vergelijken. De laatstgenoemde maakt net als Boutellier gebruik van de complexiteitstheorie om zijn stellingen hard te maken, maar komt tot minder geruuststellende bevindingen. Eén van zijn bevindingen is dat we aan de vooravond staan van een nakende, grote oorlog. Hij bestudeerde daarvoor een database van conflicten tussen 1495 en 1975 en zocht naar patronen. Met de complexiteitswetenschappen in de hand vond hij deze ook, een verontrustende systematiek zelfs²⁷⁴. Na een groot conflict worden nieuwe conflicten eerst diplomatiek opgelost tussen een aantal landen, maar het netwerk van de betrokken partijen groeit daarna zodanig dat oorlog in het verschiep ligt in het gehele netwerk. Dat moet worden vermeden. Men probeert dat ook, maar de spanningen blijven op een gegeven moment toenemen en kunnen niet meer of onvoldoende worden ontladen. Dit is vergelijkbaar met een kokende vloeistof. Op een gegeven moment wordt een kritische temperatuur bereikt en zoekt de substantie zich een weg naar buiten. Indien niet afgesloten, kookt het gewoon over, maar wanneer deze is afgesloten, dan kan een ontploffing plaatsvinden.

In termen van ‘sociale ordening’ betekent dat een wereldoorlog en in termen van de complexiteitstheorie een kantelpunt van het systeem. In de geschiedenis van 1495 tot 1945 onderscheidt Piepers een viertal systeemoorlogen. De dertigjarige oorlog, de Franse revolutie, WO I en WO II. “Deze oorlogen resulteerden telkens in een nieuwe internationale orde (een periode van relatieve stabiliteit).”²⁷⁵ Uit het onderzoek van Piepers blijkt nu dat deze vier cycli een identieke levensloop en dito patroon volgen.

Patroonvorming in sociale systemen is eerder reeds bestudeerd door Schelling.²⁷⁶ Met behulp van data-analyse kunnen zulke patronen worden herkend, zie ook §1.3. Piepers past dit

toe op onze actuele situatie en wat blijkt: helaas zitten we ook binnen de huidige wereldorde opgescheept met een negatieve dynamiek waarvan de omslag nakend en minder gunstig is, meer bepaald een punctuated equilibrium-patroon.²⁷⁷ Volgens Piepers ligt het kookpunt (de omslag) rond 2020: dan volgt vermoedelijk een nieuwe systeemoorlog (WO III). Deze conclusie schrijft hij in het boek *Warning 2020* dat in 2016 verscheen (tien jaar na zijn doctoraat, maar wel voortbouwend op de inzichten van de complexiteitswetenschappen).

*Door de actualiteit van de coronacrisis in 2020 is het wel interessant om een link te maken naar de beschreven omslag in het systeem. Op biologisch-sociaal niveau bekeken, is het uitbreken van een pandemie een systeemoorlog. Indien bovendien mocht blijken dat een of ander laboratorium mede oorzaak is van dit probleem, dan zal zeer veel diplomatiek overleg nodig zijn om het conflict niet te laten ontaarden.*²⁷⁸

Men zou ook kritiek kunnen hebben op Piepers. Het is controversieel om op basis van bepaalde systemische wetmatigheden een voorspelling te doen. Het is verder niet eenvoudig te beoordelen welke waarde aan zijn werk precies moet worden toegekend. Echter, door gebruik te maken van de 'fitting theorie' (zoals uiteengezet in §1.7) is veel mogelijk, maar niet alles. Het is in dat verband belangrijk op te merken dat het meten en weten sowieso vele obstakels kent in de sociale wetenschappen en menswetenschappen: "Wanneer de sociale wetenschappen voorlopig niet toegerust zijn om met het klassieke onderzoeksinstrumentarium chaos op te sporen, zijn de menswetenschappen dan weer op een ander vlak, namelijk op methodologisch vlak, zelf de meest voor de hand liggende chaos-producenten. De wetenschappelijke toets veronderstelt namelijk dat een onderzoek moet kunnen worden gerepliceerd. Indien het maatschappelijk veld echter chaotisch is van nature, gevoelig is aan beginvoorwaarden, moet een replicatie betrekking hebben op dezelfde initiële condities, niet ongeveer dezelfde, maar exact dezelfde. Elke afwijking van de initiële condities kan tot radicaal andere resultaten leiden. Alleen al omdat het meetapparaat van de sociale wetenschappen zo ruw is, is dit uitgesloten. Wanneer verschil in metingen in exacte wetenschappen al voor chaos zorgt, kan men gemakkelijk indenken dat in de menswetenschappen de problemen immens zijn."²⁷⁹ Dat betekent echter niet dat het gebruik van de chaostheorie per definitie een negatieve evolutie is in de wetenschappen.²⁸⁰ Er lijkt een omgekeerd verband te bestaan tussen het gebruik van de complexiteitstheorie om bepaalde uitspraken te rechtvaardigen. Wat overeind blijft, is een dubbele vaststelling.

Boutellier ziet orde in de chaos en Piepers ziet chaos in de orde.

Het zijn twee kanten van dezelfde medaille, waarbij de pointe is dat geen enkele zijde geruststellend lijkt:

- (1) aangezien de chaostheorie zelf "ernstige beperkingen oplegt aan de mogelijkheden tot controle, manipulatie of terugkoppelen"²⁸¹; en
- (2) de complexe systeemtheorie bovendien nog een bijkomende beperking in de mogelijkheid tot controle introduceert: "systemen evolueren volgens een eigen logica, ongevoelig voor invloeden van externe agenten".²⁸²

Als we deze bevindingen naast die van Boutellier leggen, dan moeten we ons toch de vraag durven stellen in welke mate het geruststellende idee van een 'complexiteit zonder richting' houdbaar en wenselijk is. Met betrekking tot de 'georganiseerde vrijheid' moeten we vaststellen dat de vernietiging van de mens plausibel is – dit kan een gevolg zijn van een sociale

ordening met als eschatologische voorkeurstoestand 'het einde van de wereld of de mensheid'. We moeten daarom zoeken naar een mogelijkheid om meer controle te hebben teneinde een beter beheer van orde en wanorde toe te laten, weg van de systemische wetmatigheid.²⁸³

Met het oog op verbetering staan we voor een collectieve uitdaging. Samengevat moeten we volgens Piepers: "Een 'uitweg' vinden voor de spanningen die zich opbouwen in het systeem; overeenstemming bereiken over een 'nieuwe' internationale orde, die (in ieder geval tijdelijk) weer een afspiegeling is van de feitelijke 'machtsverhoudingen' in de wereld; deze nieuwe orde vreedzaam – niet door middel van een oorlog – implementeren. Het nieuwe frame dat Piepers voorschrijft is gebaseerd op 'communities' – deze samenlevingsvorm is minder vatbaar voor systeemoorlogen, in tegenstelling tot de huidige organisatie in 'staten' (die volgens Piepers het product zijn van de anarchistische internationale orde)."²⁸⁴

De collectieve uitdagingen hoeven niet beperkt te worden tot een ex post evaluatie: het is van belang in te zetten op anticipatie, preventie en vooruitzien (providere). We zouden een frame moeten ontwerpen, waarmee we kunnen ingrijpen alvorens spanningen zich opbouwen. Bij de potentiële spanningen waar dit lukt, hoeft men vervolgens geen uitweg meer te vinden. Het meest interessante aan de collectieve uitdagingen van Piepers is het idee van een *community-based society*. Dit is een strategische bevestiging van wat Zuckerberg in zijn open brief over de toekomst van de samenleving ook reeds aangaf. (zie verder uitgewerkt in § 4.2)

In de toekomst zie ik een samenlevingsvorm waar we op basis van onze morele preferenties de voorwaarden scherpstellen om toe te treden tot een community die deze waarden en normen weerspiegelt. De dashboardsamenleving heeft deze organisatievorm voor ogen: deze gaat hand in hand met de beoogde nieuwe moraal en biedt de beste garantie op een goed leven in een diverse maatschappij waar de versnellingen te ver uit elkaar lopen en de tegenstellingen ons tot politieke wanhoop drijven. Eenmaal toegetreden tot een community kan technologie ons in de vorm van een dashboard helpen om het goede leven waar te maken. De virtuele wereld kan mogelijk een dergelijke 'civically-engaged community' waarborgen.²⁸⁵

Probleem III: abstract, vaag en intrinsiek gecontesteerd

Georganiseerde vrijheid is een redelijk abstract begrip. De complexiteitstheorie kan op een wiskundig niveau intellectuele grond geven aan bepaalde stellingen, maar vanaf het moment dat we dit proberen uit te leggen aan de gewone mens, de burger op straat, verloopt het stroef. Het kost niet alleen moeite om het bevattelijk te verwoorden, maar de kans is ook groot dat de toehoorder zelfs na de uitleg even stil blijft staan en zegt: 'Ik begrijp het niet.' Ter illustratie is de volgende passage opgenomen uit een interview met Boutellier (afgekort tot B) en de interviewer:

"B: Een goed jazzoptreden is georganiseerde vrijheid, ieder nummer keert telkens weer terug in een bepaald motief. Daar moet een bestuurder, de politicus op kunnen aansluiten, op het ritme dat speelt.

Interviewer: Ik zou denken dat die bestuurder de bassist of de drummer is, die legt het ritme neer.

B: "Dat kan, maar dat wisselt telkens. Er ontstaan telkens weer andere krachtsverhoudingen, vormen van samenspel waarbij iedere keer een andere partij de lead heeft. Dat kan dus ook de burger zijn. Een bestuurder moet daarin kunnen meebewegen, de kunst van het improviseren beheersen. Maar dat geldt overigens ook voor de professional en de burger. In een aantal steden zie je het rondom buurtbemiddeling werken, vind ik. Dat iedere betrokkene het gevoel heeft 'dit klopt'... Zo'n term is wetenschappelijk hartstikke

dubieus – ik weet het – maar het is er wel, het swingt. Eberhard van der Laan²⁸⁶ is overigens in dezen ook een intrigerend bestuurder. Die is nu aan de slag gegaan met de veelplegersaanpak en dan zie je dat hij al die betrokken partijen aan zich weet te binden. Hij legt een dominant ritme neer waarin iedereen meegetrokken wordt.”

Interviewer: Klinkt wel vaag. Doet me denken aan de evaluaties van succesvolle, sociale projecten waarin dan staat dat een inspirerende trekker of zoiets essentieel is. Zijn we voor succesvol beleid zo van het toeval afhankelijk?

B: “Nee, het is juist geen toeval! Maar het is wel ontzettend lastig te benoemen, vast te pakken. Waarom klopt een bepaald jazznummer, dat samenspel, wat is daar gebeurd? Dat is niet alleen maar intuïtie. Dat intuïtieve, dat zogenaamd spontane van bijvoorbeeld een Van der Laan leunt op jarenlange ervaring en ideologische voeding. Het samenspel vraagt in ieder geval een paar zeer geoefende spelers.”²⁸⁷

Twee vaststellingen bij het excerpt uit het geciteerde interview zijn:

- (1) Zowel de interviewer als de geïnterviewde spartelen en vechten met het begrippenkader;
- (2) Er zitten enkele lastige veronderstellingen in de uitleg.

Het begrippenkader bevat wat Gallie *essentially contested concepts* noemt.²⁸⁸ In de woorden van Boutellier: “We voelen allemaal wel zo een beetje aan wat er wordt bedoeld, maar de definitie is voorwerp van permanent debat.”²⁸⁹ “We gebruiken ze eigenlijk zoals het uitkomt”. Dit betreft een probleem dat eerder door Boutellier werd aangekaart in verband met bepalende en omstreden begrippen als leeropdracht, veiligheid en burgerschap.²⁹⁰

De uiteenzetting van probleem III demonstreert en bevestigt hetgeen werd aangekaart in §2.2. Het valt op dat vaak gebruik wordt gemaakt van beeldend taalgebruik. “Metaforen stellen expliciet alleen de overeenkomsten in het licht, de uitgewerkte analogie brengt die zwakte duidelijker tot uiting. De metafoor – en dit geldt ook voor op analogie gebaseerde modellen – doet uitstekend dienst als heuristisch instrument mits zij niet meer pretendeert dan op beeldende wijze de voor de onderzoeker meest karakteristieke eigenschappen van de objecten in het veld van onderzoek samen te vatten.”²⁹¹ Het werken met metaforen en analogieën houdt echter zeker ook een gevaar in: “De ontmaskeraar van een wetenschappelijke stroming heeft een krachtig wapen in de hand als hij op het metaforisch karakter van de gebruikte sleuteltermen wijst”²⁹², stelt Guépin.

Probleem IV: dyssynchroniciteit

In de visienota *De transitie naar een digitale samenleving: aanzet voor een integrale beleidsagenda* kan men lezen “dat het tempo waarmee technologie beschikbaar en betaalbaar wordt vaak groter is dan de snelheid waarmee mensen (en hun competenties), organisaties (en hun activiteiten, verdienmodellen, structuren, processen), overheid (beleid, wetgeving, procedures) en onderwijs (curricula, opleidingen en vorming) zich thans (kunnen) aanpassen.”²⁹³ Het geeft aanleiding tot een vergelijkend gedachte-experiment. Men moet daarbij opletten om geen ecologische fout te maken: “Met de ecologische fout wordt bedoeld dat onderzoekers bevindingen op het ene niveau van toepassing verklaren op het andere niveau.”²⁹⁴ Los daarvan lijkt de beschreven ontwikkeling op macroniveau enigszins vergelijkbaar te zijn met een soortgelijke ontwikkeling op microniveau. Daar noemt men het hoogbegaafdheid.

Het risico bestaat dat de verstandelijke ontwikkeling geen gelijke tred houdt met de sociale en lichamelijke ontwikkeling. Dat noemt men in de psychologie het probleem van dyssynchroniciteit. Terrassier, een Franse psycholoog, gebruikte het begrip voor het eerst in 1975.²⁹⁵

Men zou het – bij aanname dat het geen ecologische fout is – ook kunnen toepassen op de verschillende versnellingen in de samenleving en de daarbij horende sociale ordeningsprocessen. Vele processen kunnen gekwalificeerd worden als 4.0, terwijl veel andere processen gewoon 1.0 lijken te blijven. Zo ontstaan wat ik discrepantie-effecten noem. Men zou het met enige verbeelding een vorm van sociale hoogbegaafdheid kunnen noemen op een macroniveau. De mens, en als pendant ook de samenleving, is in de onderbouw cerebraal en biologisch georganiseerd. De emoties regeren nog steeds en dat is vanuit de moraal van een samenleving misschien wel een goede zaak. Verplaetse verwoordt het treffend: “Alleen wanneer we liefde, woede of weezin voelen, komen we in actie, kortom, wanneer we geraakt worden. Dan pas verlaten we onze veilige burchten. Niemand gaat voor morele beginselen de straat op omdat ze beantwoorden aan de categorische imperatief, maar omwille van de strijd tegen het onrecht en de hoop op een gelukkiger bestaan.”²⁹⁶

Er lijkt echter een kink in de kabel te zitten. De transitie naar een digitale samenleving verloopt in vele opzichten disruptief. De ontwikkeling van de samenleving heeft ons via ‘georganiseerde vrijheid’ gebracht tot een punt waarbij we hinder ondervinden van onze “steriele” sociale ordeningsprocessen. Het brengt ons in een gevoelsmatige spagaat: geborgenheid versus oerdrift. Geestelijk acteren we in een geciviliseerde cultuur (dat is wat de mens met technologie heeft geschapen), maar lichamen hebben we geen tred kunnen houden en staan we nog steeds in de natuur. We hebben het nog nooit zo goed gehad in termen van geborgenheid, maar toch groeit het onbehagen op een of andere manier.²⁹⁷ Technologie heeft ons namelijk overvloed gebracht. De Amerikaanse econome Juliet Schor stelt het consumeren als vrijetijdsbesteding aan de kaak; “the new consumurism” noemt ze dat.²⁹⁸ De hedendaagse mens komt om in zijn overvloed. Ik typeer het in de lijn van de reeds vernoemde dyssynchroniciteit graag als ‘geestelijk rijk maar gevoelsmatig arm’. We namen in onze technologische vooruitgang namelijk geen afscheid van onze oeroude verlangens. Kenmerkend voor het discrepantie-effect is dat het zelden bewust aanwezig is; het speelt eerder onderhuids. Het is mijns inziens een versterkende factor in het gevoel van onbehagen waar al zo vaak over werd gesproken in dit proefschrift. Het geeft uitdrukking aan een vitalisme dat zo kenmerkend is voor deze tijd.

Boomkens illustreert dit probleem met een anekdote: “Ik heb ooit meegewerkt aan een boek over Amsterdam-West. Daarin schreef de auteur Willem van Toorn een stuk over zijn jeugd in het West van de jaren dertig. Dat was toen een nieuwbouwwijk met ‘migranten’: mensen uit de Betuwe of Friesland die naar de grote stad waren gekomen. Van Toorn groeide op in een bende-cultuur: de roomsen vochten tegen de protestanten, of de ene straat vocht tegen de andere.” In de ‘geborgenheidsmachine’ zijn zulke knokpartijen taboe. “Door de afwezigheid van reëel, fysiek geweld is de angst enorm toegenomen. Hoe meer geweld in de directe omgeving ontbreekt, hoe meer het als een totale ramp wordt ervaren”, zegt Boomkens. Het leven in de ‘geborgenheidsmachine’ lijkt veilig, maar deze kent ook een grens volgens hem: “Dat is de verveling. Ik ken mensen die naar Los Angeles geëmigreerd zijn. Hun woonwijk wordt bewaakt en de kinderen spelen de hele dag achter hoge hekken. Uit zulke wijken komen de Kurt Cobains, die zich kapot vervelen omdat ze nooit echt iets meemaken. De zanger van Nirvana verloor zich in sex, drugs en rock & roll om te constateren dat hij nog steeds niets voelde. Toen pleegde hij zelfmoord.” Boomkens: “Stel dat je een brood wilt kopen bij de bakker, maar het regent. Je denkt: dit zal me nooit meer gebeuren. De weg van huis naar de bakker moet overkapt worden, dat is veel veiliger en comfortabeler. Na een tijdje ga je verlangen naar een beetje regen.”²⁹⁹

We leven geborgen en geciviliseerd maar de geborgenheidsmachine waar Boomkens naar verwijst, is ons gaan vervelen. Het resultaat is zelfdestructief gedrag en dat weerspiegelt ook de destructieve tendensen in het systeem.

Willen we vrijheid als principe van sociale ordening verbeteren, dan dienen we rekening te houden met de pijnpunten van de beschreven dyssynchroniciteit. Misschien kunnen we gebruikmaken van de dashboardinfrastructuur om de hinderlijke verschillen tussen de versnelingen gelijk te trekken. Het mag geen eenvormig programma zijn dat geen schakeringen toelaat, noch naar boven, noch naar onder. Het vestigt opnieuw de aandacht op hetgeen reeds in §2.2 werd omschreven als het elitarisme van MacIntyre. Het gaat nu niet specifiek om de hoog gegrepen aanname van een praktische wijsheid als noodzakelijk voor het belijden van een deugdzaam leven, maar om de aanname van een hoogstaande morele ontwikkeling die voor iedereen toegankelijk zou zijn. Ook dat is een elitaire gedachte en bovendien geen zaligmakende oplossing. Zelfs indien een hoogbegaafde samenleving een niche van hoogbegaafde burgers mee krijgt in de organisatie, dan kunnen problemen ontstaan door dyssynchroniciteit. Indien we zoeken naar een gedeelde moraal, dan is het van belang ons hiervan bewust te zijn. Een zoektocht naar verbetering mag met andere woorden geen pleidooi zijn voor een elitaire samenleving. Er moet voldoende ruimte overblijven voor een ethiek van het haalbare (cf. groeiethiek §2.2). Daarbij past een gerichte interventie op maat van de individuele burger. Wanneer men inzet op een verbetering van het cognitieve apparaat, dan kan dit betekenisvol zijn voor elke burger (ongeacht waar hij of zij zich in de normaalverdeling bevindt: hoogbegaafd of onderontwikkeld). Dat wordt in de volgende paragraaf verder uitgewerkt.

§ 2.4.3 Gaten in onze informatie, cognitieve en morele vermogens

In *De improvisatiemaatschappij* spreekt Boutellier op pagina 33 over ‘open gaten’, maar het is uit de context van de zin en andere publicaties niet geheel duidelijk wat hij daarmee bedoelt. In dit proefschrift wordt daar een eigen interpretatie aan gegeven.

Het is opportuun te spreken over een permanent gebrek aan informatie, omdat we beperkt zijn in onze cognitieve vermogens – in *Puzzelstukken* ook wel ‘informatiedeficit’ genoemd. Daardoor ontstaan ‘open gaten’ in onze beleving van onszelf en die van anderen. We vertellen bijvoorbeeld vaak meer dan we feitelijk weten. Het is zeer verduidelijkend om bij deze vaststelling het volgende uitgebreide citaat van Wiers te lezen. “Nisbett en Wilson schreven hier een geruchtmakend artikel over met de veelzeggende titel ‘telling more than we can know’. Wat bleek: mensen konden prachtige verhalen vertellen om hun gedrag uit te leggen. Zo zeiden ze bijvoorbeeld een specifiek pak koekjes gekozen te hebben op basis van prijs, kwaliteit of gezondheid. Maar wat hun gedrag werkelijk voorspelde, was de plek in het koekjesvak: koekjes die rechts liggen worden nu eenmaal vaker gekozen dan koekjes die links liggen, ongeacht de soort koekjes. Kortom, de verhalen die we vertellen om onze keuzes te rechtvaardigen, reflecteren niet altijd de daadwerkelijke keuzefactoren.³⁰⁰ In een recent onderzoek gingen Wegner en Wheatley³⁰¹ nog een stap verder. Zij onderzochten de randvoorwaarden waaronder mensen het gevoel van ‘vrije wil’ ervaren, ook wanneer hun (keuze)gedrag aantoonbaar veroorzaakt wordt door een ander. Wanneer ontstaat het gevoel van vrije wil? Wegner en Wheatley noemen drie voorwaarden: we moeten de actie bewust overwegen kort voordat we de actie uitvoeren; de actie volgt consistent op deze gedachte; er zijn geen voor de hand liggende andere oorzaken van de actie. Als hieraan is voldaan, krijgen we het gevoel dat we het zelf doen, of dit nu waar is of niet. De boodschap van Wegner is niet dat gedachten niet kunnen leiden tot acties. Waar het om gaat is dat het gevoel van vrije wil een mentale constructie is en geen directe weergave van de werkelijke oorzaken van een actie³⁰². Er zijn goede redenen om aan te nemen dat de ‘vrije wil’ een gevoel is, vergelijkbaar met het gevoel ergens al eerder

geweest te zijn, wat soms ook onterecht kan ontstaan (het bekende déjà-vu-fenomeen of zoals veel Amerikanen zeggen 'déjà vu all over again'). Het gevoel van vrije wil ontstaat typisch bij acties waar we zelf invloed op kunnen uitoefenen, oftewel bij acties die gereguleerd kunnen worden (en bijvoorbeeld niet bij reflexen). Sommige wetenschappers³⁰³ speculeren dat het gevoel van vrije wil nuttig en wellicht noodzakelijk is voor het leren en ontwikkelen van sociaal gedrag en moraliteit."³⁰⁴

De gevolgen zijn meervoudig problematisch: we zijn niet echt vrij, we hebben slechts een gevoel van vrijheid. Het systeem van informatiebeheer loopt in het honderd: we hebben onvoldoende kennis om beslissingen af te stemmen, onvoldoende kennis over wat we zeggen en wat we uiteindelijk (effectief) doen, onvoldoende kennis om de samenleving en anderen te toetsen op de afgesproken normen en waarden. We werken op basis van een 'gevoel' en dat is geen precies instrument. Dat heeft ook gevolgen voor het spectrum van de morele ontwikkeling en de plaats waar de meeste mensen zich bevinden.

Een voorbeeld is de theorie van Kohlberg.³⁰⁵ Deze Amerikaanse psycholoog deed onderzoek naar de morele ontwikkeling van kinderen, adolescenten en volwassenen. Geïnspireerd door Piaget³⁰⁶ ontwikkelde hij een eigen gedetailleerd ontwikkelingsmodel. Hij beschrijft de ontwikkeling van het morele oordeel in universele stadia. Elk hoger stadium is een uitbreiding en differentiatie van het vorige stadium. In de lagere fasen spelen factoren als straf, groepsdenken, externe autoriteit, regels en wetgeving een grote rol (met de klemtoon op rechts-ethiek). In het hoogste echelon van de morele ontwikkeling, stadium VI, wordt geredeneerd vanuit persoonlijke morele beginselen die door de werking van de uitmuntende rationaliteit opnieuw een universeel karakter suggereren. In de verdeling van de maatschappij bevinden zich maar weinig mensen in het hoogste stadium (zelfs indien men over een zekere scholingsgraad beschikt). "Uit onderzoek van de Freitas³⁰⁷ bij eerstejaars studenten (tandartsopleiding) blijkt dat een meerderheid (47%) zich in stadium II bevindt en slechts één student stadium V had bereikt. Aan de kenmerken van stadium VI voldeed volgens het onderzoeksrapport geen enkele student. De conclusie van de onderzoekers klinkt eenvoudig: "Het niveau van morele ontwikkeling was laag voor studenten op dit niveau, wat de optimale ontwikkeling van toekomstige tandartsen in gevaar zou kunnen brengen. Het lage niveau van morele ontwikkeling kan ook het werk van toekomstige professionals, evenzeer hun behandeling van patiënten en zelfs de samenleving als geheel in gevaar brengen."³⁰⁸

Resumerend zou men in deze paragraaf kunnen stellen dat de 'gaten' waar Boutellier naar verwijst in verband gebracht kunnen worden met de beperkingen van het cognitieve vermogen. Het idee dat we vaak meer vertellen dan we feitelijk weten is symptomatisch voor de wijze waarop de samenleving gebukt gaat onder een permanent gebrek aan 'correcte' informatie. De improvisatiemaatschappij beschreef de onderliggende dynamiek die het inzichtelijk maakte hoe ordening kan gebeuren, maar gaf geen uitsluitsel over de open ruimte en de rafeelige randen van het netwerk zelf. De burger voelt zich niet alleen onbehagelijk, omdat wanorde wordt ervaren; een deel van de negatieve psychologie kan ook worden verklaard door de ontbrekende kennis over oorzaak- en gevolgrelatie en in het bijzonder met betrekking tot de eigen identiteit. Men weet niet welke rol men kan of moet spelen. Men kent letterlijk zijn of haar plaats niet in de wereld. In §2.4 werden voldoende argumenten gegeven om op bepaalde punten afstand te nemen van het systemische niveau als geruststellende gedachte. Om verbetering op het spoor te komen, lijkt het laterale denken eerder te wijzen in de richting van de technologische ontwikkelingen zelf (waarmee de burger kan verstrengelen, waardoor een nieuwe identiteit ontstaat die meer duidelijkheid kan brengen over de rol die men kan of moet spelen). Dat wordt uitgewerkt in hoofdstuk 3.

§ 2.5 Conclusie en reflecties

De vraagstelling als startpunt voor dit hoofdstuk luidde: Hoe kan ‘georganiseerde vrijheid’ als principe van ‘sociale ordening’ worden verbeterd?

In dit hoofdstuk heb ik enkele concepten uit *De improvisatiemaatschappij* tegen het licht gehouden, met het oog op verbetering. Dat bleek een moeilijke opgave: het is niet altijd eenvoudig de vraag naar verbetering te duiden. Men moet bijvoorbeeld opletten met een reductie van het begrip tot wat werkt en wat effectief is. Een superdiverse, fluïde samenleving vraagt om bezinning op de principes die zij wenst te koesteren of die zij achter moet laten. Om dit mogelijk te maken, doet zij aan permanent zelfonderzoek. In de praktijk neemt dit de vorm aan van een ‘sociale improvisatie’. Bosseleer vindt dat dit niet werkt: het lijkt erop dat we elkaar zo niet kunnen vinden, wat leidt tot stress en frustratie waarbij het streven naar het goede leven naar de achtergrond is verdwenen.

De maatschappij vergelijken met een jazzorkest is een te simplistische benadering. In een orkest is de rolverdeling namelijk duidelijk, worden de musici geacht goed te kunnen spelen en is men via een stemvork in staat om de instrumenten af te stemmen.

Dat zijn belangrijke assumpties waaraan een samenleving niet zonder meer kan voldoen: de rolverdeling is complexer en minder duidelijk, en er is te veel diversiteit. De verdeling van bekwaamheden om een instrument te bespelen, vallen samen met een normaalverdeling waarbij onder de gegeven natuurlijke omstandigheden de egoïsten en de intelligente psychopaten steeds winnen. Ze dragen de ring van Gyges³⁰⁹, we kunnen ze niet traceren, en we beschikken niet over een instrumentarium om af te stemmen – zelfs niet in de vorm van een zelfonderzoek. Het resultaat is quasi-willekeurigheid en een gevoel van wanorde en onbehagen, ondanks het feit dat de organisatie wordt aangestuurd door een onderliggend proces met een eigen immanente wetmatigheid. Om deze andersoortige ordening te begrijpen maakt Boutellier gebruik van een tak uit de wiskunde: de complexiteitstheorie. Deze benadering is om een aantal redenen problematisch:

1. Het veronderstelt een consistent en eenduidig theoretisch frame. Dat blijkt niet het geval te zijn, waardoor het gevaarlijk is dit als kapstok te gebruiken om fenomenen te verklaren. De complexiteitstheorie is zo multi-interpretabel dat men er feitelijk alles mee kan verklaren – ook het tegengestelde van wat Boutellier beweert (zie punt 3).
2. Men moet uitkijken voor al te eenvoudige generalisaties vanuit de natuurwetenschappen. Mensen kennen idealen en hebben ideeën; in een menselijk systeem spelen machtsvragen en emoties een doorslaggevende rol.
3. Boutellier beschouwt het idee van een complexiteit zonder richting als ‘geruststellend’. Het is echter mogelijk om met de complexiteitstheorie in de hand tot minder geruststellende gedachten te komen, bijvoorbeeld wanneer het gaat om het gevaar van systeemoorlogen die ontstaan omdat de spanning te veel stijgt en niet op een andere manier ontladen kan worden. In de geschiedenis lijken deze patronen steeds terug te komen in de vorm van oorlogen en conflicten. Met het oog op verbetering staan we voor een aantal collectieve uitdagingen die vragen om een nieuw frame.

Verbeterpunten

De vraag is welke verbeterpunten hieruit af te leiden zijn voor de verbetering van de ‘georganiseerde vrijheid’ als principe van sociale ordening.

Systemen kunnen fluctuerend gedrag vertonen en instabiel worden. Systemoorlogen kennen een cyclisch verloop met een kritisch omslagpunt en laten de samenleving op haar grondvesten daveren. De enige verbetering die hier tegenover kan worden gezet, is het systeem opbreken in kleinere delen. Op het niveau van een samenleving betekent dit dat moet worden gezocht naar kleinere samenlevingsvormen (zogenaamde 'communities') die niet het product zijn van een anarchistische internationale orde (Piepers). Het veronderstelt een nieuw frame.

We vonden een nieuw frame en gaven het een naam: de dashboardsamenleving. Het is gebaseerd op communities en stelt iedere burger in staat om over een eigen dashboard te beschikken. Het is de infrastructuur die hoort bij een transhumane samenleving. Het transhumanisme is gericht op het overkomen van de menselijke beperkingen. Binnen de krijtlijnen van een dashboardsamenleving kan het ook een verbetering opleveren van een aantal weeffouten, vreemde patronen en gaten.

De morele wetmatigheden zijn niet altijd eenduidig. We gaven het voorbeeld van de evolutieparadox: groepen met veel altruïsten doen het beter dan groepen die niet samenwerken, maar binnen die groepen verliezen altruïsten het van zelfzuchtige individuen. Dit kan een morele weeffout worden genoemd. Zo vonden we in de onderbouw van de moraal nog andere tegenstrijdige verlangens en twistpunten.

Het werd hoe langer hoe meer duidelijk dat 'georganiseerde vrijheid' een ethische opgave is. Ik vond inspiratie bij een oude tekst van Adolphe Prins die deze term reeds in 1896 gebruikte maar dan in een specifieke context: vrijheid moet georganiseerd worden. Het ethische vertrekpunt in zijn visie is om verandering en verbetering te brengen, dat wil zeggen juist niet neerleggen bij de sociale ordening zoals die op natuurlijke wijze ontstaat. We verwachten van een dashboardsamenleving dat deze een specifieke bijdrage kan leveren aan de 'georganiseerde vrijheid'. Het kan zelfs een nieuw type vrijheid opleveren bij een verdere ontwikkeling, namelijk een transhumane vrijheid. Deze vrijheid is gebaseerd op een samenleving waarin burgers gebruikmaken van technologie om zichzelf de wet te stellen en gedrag te reguleren. Dat veronderstelt wel een ethisch engagement.

Reflecties

Een *eerste reflectie* heeft te maken met het zogenaamde beschavingsoffensief. Het laat zien hoe politiek en overheid geprobeerd hebben om meer orde aan te brengen in de maatschappij (de zogenaamde ordeningsprogramma's). Ze zijn erop gericht om de ervaren complexiteit en het gevoel van wanorde te beheersen, maar hebben wisselend succes. Het waarden- en normenverhaal is mislukt volgens Boutellier, omdat het niet door burgers zelf gedragen is. Ordening werkt pas als het aansluit bij wat burgers doen en willen. Dat is niet het geval. De improvisatiemaatschappij laat zien hoe dit wel kan, althans in theorie. In de praktijk moet de samenleving aan allerlei voorwaarden voldoen om goede jazz te kunnen spelen. Boutellier stelt bijvoorbeeld dat iemand alleen kan improviseren wanneer iedereen een duidelijke rol heeft. Een pianist moet geen trompet spelen, om de vergelijking door te trekken. De vraag rijst hoe je een identiteit kunt verbeteren.

In de psychoanalytische literatuur zou men verwijzen naar '*le stade du miroir*' (spiegelstadium) van Lacan.³¹⁰ In dit oorspronkelijke stadium van Lacan identificeert het kind zich met zijn beeld (reflectie) in de spiegel (imaginaire identificatie), nog voordat het zichzelf als eenheid kan ervaren. Het is een essentieel moment in de wording van het subject. We houden het kind voor de spiegel en zeggen: 'Dit ben jij.' Dat is een zeer belangrijk moment in een mensenleven, in het bijzonder vanwege de morele ontwikkeling. Een burgerlijk identiteitsgevoel is tot op zeker hoogte vergelijkbaar met deze spiegelmetafoor. Het vraagt om een medium waarbij de burger zichzelf kan 'zien' en dingen op basis van feitelijkheden worden 'benoemd'. Dan pas heeft een normen- en waardenverhaal kans van slagen.

Een *tweede reflectie* sluit hierbij aan en heeft te maken met de mislukking van het actief burgerschap. Op dit punt bestaat een direct verband met de vaardigheid om te kunnen improviseren. Het samenspel vraagt in ieder geval een paar zeer geoefende spelers. Dit betekent dat in een samenleving burgers, bestuurders en politici zeer vaardig moeten zijn als uitdrukking van een automatisch proces. De klemtoon ligt evenwel op de burgers, omdat 'georganiseerde vrijheid' van onderaf moet worden verbeterd met vaardigheidstools. Om dit mogelijk te maken, moet de inrichting van de morele ruimte zelf ook een transformatie ondergaan. In dit geval betreft dit het transformeren naar een datagestuurde omgeving. Dit veronderstelt burgerschap in ontwikkeling.

Het is duidelijk dat een dashboardsamenleving een (andere) invulling van het burgerschap beoogt, waarbij de genoemde tekortkomingen kunnen worden geredieerd. Een nieuw type burgerschap veronderstelt eveneens een aangepaste bestuursfilosofie, waarbij de burger meer armslag heeft dan nu het geval is. Dit wijst in de richting van een burger die steeds meer vervlochten moet raken met de omringende technologie (als Umwelt). De twee besproken reflecties worden verder uitgewerkt in het volgende hoofdstuk.

3 Burgerschap in ontwikkeling

§ 3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt getracht een antwoord te vinden op de vraag: Wat zijn de consequenties voor het burgerschap van de toekomst indien technologie de rol aanneemt van een persoonlijk assistentschap en deel uitmaakt van de 'institutionele inrichting'?

Eerst moet het begrip burgerschap worden verduidelijkt. In §3.2 wordt aangevangen met een korte historische begripsverkenning op basis van *Het Burgerlick Leven* (een politieke verhandeling van Simon Stevin uit 1590) en een puristische besturingsfilosofie met een uitgesproken top-downbenadering. In *De improvisatiemaatschappij* krijgt het burgerschap een andere invulling met meer ruimte voor een bottom-upbenadering. Het betreft een andere besturingsfilosofie. De bespreking sluit af met enkele kritische opmerkingen in de marge bij de praktijk van een emerging governance. Dat levert twee aandachtspunten op: (1) de persistentie van een onverstaanbare regelgeving die gedurende de ganse geschiedenis een goed burgerschap in de weg heeft gestaan en (2) een gebrek aan kennis, middelen en afstemming, waardoor burgers en instituties gedwongen zijn om sociaal te improviseren op een slechte manier.

Dit vraagt om een nieuw type burgerschap. De transformatie naar een dashboardburgerschap online wordt uitgelegd in §3.3 en heeft vier belangrijke gevolgen: de uitbouw van een nieuwe wetenschap (§3.3.1); het ontwerpen van een aanvullende realiteit ter ondersteuning van wetgeving en ordehandhaving (§3.3.2); een vervaging tussen realiteit, virtualiteit, mens en robotica als opstap naar een transhumane samenleving (§3.3.3) en tot slot de ontwikkeling van een nieuwe organisatiefilosofie (§3.3.4). Dit zijn punten van verbetering waarmee de dashboardsamenleving het actief burgerschap nieuw leven kan inblazen.

§ 3.2 Van het burgherlick leven tot emerging governance

Burgerschap heeft in de geschiedenis vaak een andere betekenis gekregen. Toen Simon Stevin in 1590 zijn politieke verhandeling *Het Burgherlick Leven* uitbracht, was dat in een periode dat de Hollandse steden overspoeld werden door vluchtelingen uit Vlaamse en Brabantse contereien die door Parma waren veroverd. In die woelige en verwarrende tijden wilde Stevin de burger richtlijnen geven hoe deze zich politiek correct kon gedragen.

Het is interessant om stil te staan bij dit relatief onbekend traktaat. Het telt amper 56 pagina's en kan worden beschouwd als het eerste wetenschappelijke politieke essay over burgerschap in onze taal: een bespiegeling van wetten, rechten en plichten. Eén van de uitgangspunten is dat een burger moet gehoorzamen. De bestuursfilosofie van Stevin getuigt van een purisme.³¹¹ Men dient zich te voegen naar de bestaande regels of anders zich buiten de grenzen te begeven, naar een plaats waar de regels hem beter schikken.³¹² Hij maakt de vergelijking met een kosthuis om zijn standpunt duidelijk te maken. Een kostganger moet zich ook aan de regels van het huis houden, en als het hem niet bevalt, staat het de kostganger vrij om elders onderdak te zoeken. Of in de woorden van Simon Stevin:

“Om tselve noch opentlicker te betoonen/ ghenomen dat een Burgher die costgangers houdt/ hemlieden verclaert/ eer hyse aanneemt/ de reghelen ende manier van doen/ diemen in sijn huys onderhout; [...] segt daerbeneven dat die het so niet en ghevalt/ mach van daer blyven/ ende na een ander sien.”³¹³

In de huidige context zou men misschien een zweem van verrechtsing en nationalisme proeven in zulke bewoordingen, maar dat is bij Stevin niet echt het geval: het is eerder een zaak

van pragmatisme.³¹⁴ Bekend is zijn uitdrukking: waar het je goed dunkt, is je vaderland.³¹⁵ Hij richt zich niet alleen tot de nieuwkomers, maar tot iedere burger van stand.³¹⁶

Interessant is ook de vraag waarom men het bestaande politiek gezag dient te gehoorzamen.

Stevin beroept zich daarvoor niet op historische of religieuze legitimiteit. Immers, als men maar ver genoeg in de geschiedenis teruggaat “blijkt alle gezag op geweld te berusten”³¹⁷, aldus Stevin. Indien men stelt dat het bestaande politieke gezag dient te worden gehoorzaamd, dan dient dat proces op zichzelf plaats te vinden. Het moet een autonoom karakter hebben – ook wel het *de facto*-principe³¹⁸ genoemd – wat betekent gehoorzamen los van een context a priori. De historische legitimering van gezag is daarbij niet van belang en een burgerlijk persoon moet zich daarom ook niet bekommeren.³¹⁹ Er gaat wel een politiek debat aan vooraf, maar dat moet ook voor iedereen ‘verstaanbaar’ zijn. Dat is misschien wel de belangrijkste pointe van zijn beschouwing. Het politieke gezag mag niet alleen gemaakt zijn door en voor de heersende intellectuele elite. Stevin bant het Latijn uit en richt zich tot de burger in zijn eigen moedertaal. Dat blijkt ook uit het feit dat hij heel veel antieke moraal-filosofische werken heeft vertaald naar het Nederlands. Het berust op een uitgesproken wens:

“[...] onse sprake te beteren/ van vreemde woorden te reynigen/ van verdorvene te genesen/ ende met haren eyghen natuerlicken aert te eeren/ door’t af schuymen/ uyt monsteren ende wegh bannnen/ vande Latijnsche/ Walsche ende vreemde woorden [...] ende versleten Nederlantsche Duytsch weder in gebruyck te brengen [...]”³²⁰

Dit is opvallend. In die tijd sprak men nog niet over sociale rechten (deze terminologie dateert van veel later). Het is goed om even stil te staan bij de ontstaansgeschiedenis van deze rechten. In de beroemde lezing van Marshall werden drie etappen in de ontwikkeling van burgerschap onderscheiden: “In de loop van de achttiende eeuw verwierf een grote groep mensen burgerlijke rechten, in de negentiende eeuw politieke rechten en in de twintigste eeuw komen pas de ‘sociale rechten’.”³²¹

Laten we om dit punt kracht bij te zetten, opnieuw aansluiting zoeken bij *De improvisatiemaatschappij*. Boutellier bespreekt daarin ook de historiek van het burgerschap in een kort bestek: “In de zeventiende en achttiende eeuw was volgens Dekker en De Hart het burgerschap vooral een cultureel statuut: waarmee men bedoelt te zeggen dat burgerschap in die periode vooral samenhang met lidmaatschap van gilden en deelname aan burgerwachten.”³²² Daar liggen de wortels van het *civiele burgerschap*. Het is pas rond 1800 dat het staatsburgerschap opgang maakt. Centraal staat niet meer het lidmaatschap van de gilden, maar het lidmaatschap van de staat. Dit betreft een periode waarin de natiestaten tot ontwikkeling komen. Het gaat dan om wie wel en wie niet onder het staatsgezag valt en daar bescherming aan kan ontlenen. “Het staatsburgerschap regelt de wettelijke rechten en plichten van burgers. Het civiele burgerschap gaat over de ‘gezindheid’ om actief te willen bijdragen aan de kwaliteit van de samenleving,”³²³ stelt Boutellier in dit verband.

Wanneer men vandaag de dag spreekt over actief burgerschap, dan slaat dit historisch gezien op het civiele burgerschap. Het is de verdienste van Marshall geweest om dit communautaire aspect te benadrukken. Hij zegt hierover: “dat het is gebaseerd op een loyaliteit aan een beschaving die een gemeenschappelijk bezit is.”³²⁴ Er zijn jammer genoeg ook krachten werkzaam die deze loyaliteit aantasten. Vreemd genoeg kunnen de zo bejverde sociale rechten daarbij ook een negatieve rol spelen: de veronderstelling is dat het burgers passief en minder sociaal kan maken, omdat ze te veel achterover leunen en te weinig actie ondernemen.³²⁵ Dat lijkt haaks te staan op de voorgestelde ontwikkeling. Voor Marshall zijn de sociale rechten namelijk het culminatiepunt in de ontwikkeling van het burgerschap. “Sociale rechten zijn rechten die mensen in staat stellen om mee te genieten van de economische en sociale

welvaart van een land, bijvoorbeeld het recht op werkloosheidsuitkering, het recht op onderwijs of het recht op een basispensioen.”³²⁶ “Burgerschap met sociale rechten vormt de basis van de naoorlogse verzorgingsstaat. Dit type burgerschap is echter altijd omstreden gebleven: “burgers zouden zich achter hun individuele rechten verschansen en zich al calculerend steeds passiever opstellen”³²⁷, leest de Boer in het proefschrift ‘Met opgeheven hoofd: sociaal burgerschap aan het begin van de 21^e eeuw’ van Hurenkamp.³²⁸ Op dat probleem kwamen twee antwoorden:

1. “Het ene luidde: als de schil van rechten de burger passief en minder sociaal maken, moeten we die schil dunner maken. Dat wil zeggen: minder sociale rechten, waarna de burger vanzelf weer aan de slag gaat.”³²⁹
2. “Het andere antwoord mikt juist op een betere toerusting van burgers om zich sociaal te manifesteren: als we burgers leren betere burgers te zijn, neemt het beroep op sociale rechten vanzelf af.”³³⁰

In beide antwoorden schuilt een gevaar omwille van de randvoorwaarden. Indien burgers zelf aan de slag moeten gaan, is het van belang dat ze daartoe uitgerust zijn. Bovendien is het niet duidelijk wat men onder ‘betere burgers’ verstaat. Gaat het dan om burgers die zich nog meer dan nu volgzzaam opstellen en zich schikken naar de heersende wetten, regels en normen? Of gaat het om burgers die groeien in hun normbewustzijn en vanuit deze ontwikkeling beter dan voorheen in staat zijn om zichzelf de wet te stellen? Zo gesteld, betreft het een spanningsveld tussen ‘bottom-up’- en ‘top-down’-processen.

Tot nu toe werd het burgerschap besproken in een historische context. De aansturing van het burgerschap gebeurde grotendeels van bovenaf. Uit de bespreking van De improvisatiemaatschappij in het vorige hoofdstuk werd duidelijk dat de sociale ordening ook anders kan verlopen: van beneden naar boven. Of dat lukt is een andere vraag. Het accent verschoof naar de immanente processen in de maatschappij die een andere manier van afstemmen vereisen. We hebben ondertussen wel meer zicht op de praktijk en de nieuwe bestuursfilosofie die daarbij hoort. Het kreeg een naam: ‘emerging governance’.

Emerging governance

In de bundel *Emerging Governance*³³¹ schetsen Boutellier en Trommel aanvankelijk een redelijk positief beeld van ‘bottom-up’-sturing; “bestuurders, professionals en maatschappelijke actoren zouden moeten kunnen slagen om adequaat om te gaan met de, voornamelijk lokale, uitdagingen die de laat-moderniteit met zich meebrengt. Zij zien personen en gemeenschappen voor zich die in wisselende verbanden en niet vanuit vaste werkwijzen en procedures de opdoemende en veranderende maatschappelijke vraagstukken tegemoet treden.”³³²

“Het is een nieuw soort governance, emerging uit praktijken die in deze tijd logischerwijze opkomt en radicaal anders is dan de aanvankelijke succesvolle, maar steeds meer misplaatste ‘maakbaarheidssturing’. In het slothoofdstuk zijn zij over de ontwikkeling hiervan minder optimistisch.”³³³

Bosselaar zegt hierover: “De praktijk blijkt in vele sectoren weerbarstig. Politici, ambtenaren en burgers kunnen bijvoorbeeld moeilijk overweg met de onzekerheid die sociaal improviseren met zich meebrengt en met de mogelijkheid dat lokale initiatieven zich loszingen van belangrijke rechtsstatelijke instituties. Het verklaart (en rechtvaardigt) volgens de auteurs de terughoudendheid ten aanzien van emerging governance. Het zal op zijn minst meer tijd vergen om de theoretisch gefundeerde verwachting over deze ontwikkeling uit te zien komen.”³³⁴

De theoretische verwachtingen waarop deze vorm van governance is gebaseerd ontberen mijns inziens een stevig fundament. Het bevestigt hetgeen tot nu toe in de vorige hoofdstukken van het proefschrift naar voren is geschoven. De beschreven praktijken in de bundel van Trommel en Boutellier corroboreren de geleverde kritiek. Dat blijkt ook uit de projectevaluaties. Zelfs indien men ijvert voor een praktijk van 'sociale improvisatie' moeten burgers en organisaties over voldoende instrumenten beschikken om afstemming überhaupt mogelijk te maken. Dat ontbreekt in de improvisatiemaatschappij. In een poging tot verbetering werd hiervoor reeds een nieuw frame voorgesteld: de dashboardsamenleving. Indien het frame van de samenleving een 'upgrade' krijgt in de vorm van een dashboard voor iedere burger, dan heeft dit consequenties voor het burgerschap.

Op zoek naar een passende context

Niettegenstaande de intrinsieke contestatie³³⁵ van het concept vinden we de "eerste systematische theorievorming rond burgerschap reeds in de vijfde eeuw voor Christus bij Aristoteles, die de politieke vrijheid van burgers beschouwde als de essentie van het menszijn."³³⁶ Boutellier concludeert hieruit dat burgerschap diepe historische wortels heeft, maar geeft tegelijkertijd aan dat het pas "concreet betekenis krijgt binnen de context waarin het burgerschap wordt gehanteerd".³³⁷ Het uitgangspunt van de dashboardsamenleving is dat deze context compleet anders is dan voorheen: de maatschappelijke inrichting verschilt en de infrastructuur van betekenisgeving eveneens.

Het is functioneel voor het beantwoorden van de onderzoeksvraag om de betekenis van het burgerschap in de context van een dashboardsamenleving helder te krijgen. Bij de historische bespreking van het burgerschap vielen twee pijnpunten op.

Het eerste pijnpunt betrof opnieuw een verdoken elitarisme. In de puristische besturingsfilosofie van Simon Stevin speelde het naleven van de wetgeving een primordiale rol. De wetgeving is echter complex en veranderlijk. Voor de gewone burger ligt de lat te hoog. Het moet verstaanbaar zijn. Het mag niet zo elitair worden dat men de wetten en regels waaraan men zich moet houden, niet kan begrijpen. Deze verstaanbaarheid speelt het burgerschap parten tot op de dag van vandaag. Elke burger wordt geacht het wetboek te kennen, maar niemand kent het volledig. Het is van belang dit probleem mee te nemen naar een verbeterd burgerschap in een dashboardsamenleving.

Een tweede pijnpunt betrof de verwachting dat burgers actief een rol spelen bij het opbouwen van een samenleving. Deze verwachting kan alleen maar worden waargemaakt op voorwaarde dat burgers over voldoende kennis en middelen beschikken. Indien dit niet het geval is, dan blijkt het improviseren in de praktijk geen goede ervaringen op te leveren. Een gebrek aan afstemming resulteert in een fragmentarische samenleving waarin burgers en instituten elkaar niet "verstaan" in de vele betekenissen van het woord.

Het besef van deze twee pijnpunten en het verlangen om het beter te doen, stimuleert de transformatie naar een nieuw type burgerschap, een dashboardburgerschap genaamd (en een betere besturingsfilosofie in vergelijking met emerging governance). Een dergelijke overgang kan niet zonder gevolgen blijven. Deze evolutie is nu reeds bezig. Dit wordt besproken in de komende paragrafen.

§ 3.3 Transformatie naar een ‘dashboardburgerschap’ onlife

Een dashboardburgerschap betreft een geconsolideerde vorm van wat tien jaar geleden werd omschreven als het digitale burgerschap. Mossenberger, Tolbert & McNeal definieerden destijds “digitale burgers als burgers die regelmatig en effectief het internet gebruiken – dat betekent op een dagelijkse basis”³³⁸ (wat tegenwoordig het nieuwe normaal is). Het is een opstap naar meer.

Waar het werkelijk om gaat, is de transformatie naar een dashboard voor iedere burger. Een dashboard is niet alleen verbonden met het internet. Het is het instrumentenpaneel waarover iedere gebruiker beschikt die verbonden is met wat Floridi een *infosphere* noemt.³³⁹ Een infosphere is een bubbel waarbij de grenzen tussen het menselijke leven online en offline vervagen: we zijn dan continu *smart* verbonden met elkaar en de dingen die ons omringen. Het resultaat is een oneindige dataverzameling waarmee ongelofelijke interessante berekeningen kunnen worden gemaakt om bijvoorbeeld het gedrag van burgers en organisaties in kaart te brengen.³⁴⁰

Floridi beargumenteert het idee van een paradigmaverandering waarbij de ontwikkelingen binnen het domein van de informatie- en communicatietechnologie ons antwoord op fundamentele menselijke vragen zullen veranderen.³⁴¹ Hij bedacht hiervoor de term ‘*onlife*’. Een voorbeeld hiervan is dat we personen adopteren in ons socialemedianetwerk. Ze bestaan enkel online, maar voeden in grote mate onze ervaren realiteit en herstructureren ons echte leven – dat feitelijk niet meer bestaat zonder deze virtuele, digitale dimensie. De lijnen tussen realiteit en virtualiteit vervagen, zodat ruimte ontstaat voor een nieuwe beleving van de werkelijkheid, ten goede of ten kwade. Daar staat, om het beeldend te zeggen, ons kraambed voor een nieuwe identiteit.

Een dergelijke drastische en ingrijpende ontwikkeling vraagt om een vorm van regulatie. De dashboardsamenleving voegt daar een concrete en functionele tool aan toe: een instrumentenpaneel op maat voor iedere burger als digitale toetssteen van het (eigen) gedrag binnen de beoogde moraal.³⁴² Het is een ‘onlife’ instrument. Dat wil zeggen dat het de potentie heeft om onze ervaren realiteit te voeden en het echte leven permanent vorm te geven.

Het dashboard werd in *Puzzelstukken* metaforisch omschreven als een digitale spiegel waarmee we voor het eerst in de geschiedenis in staat zijn om een geprojecteerd beeld te zien van wie we waren, zijn en zullen worden in relatie tot onszelf en tot de anderen in de samenleving. Dit is reeds ter sprake gebracht bij de reflecties aan het einde van hoofdstuk 2. We kunnen het idee nu verdiepen door het concept ‘identiteit’ te verduidelijken en het belang van providere in dit proces te rubriceren. Het resultaat zou vergelijkbaar kunnen zijn met een Lacaniaans proces, waarbij we als het ware door een tweede spiegelstadium gaan en zo voor het eerst een waarlijke identiteit krijgen, of beter gezegd, een minder problematische identiteitsbeleving. Misschien ontstaat een nieuwe ‘identiteit’, maar dan moeten we de oude toch eerst onder de loep nemen. Dat gaf reeds een probleem: identiteit en ook het idee van een identiteitscrisis kunnen als concept ter discussie worden gesteld.

- Ten eerste kan dit door te verwijzen naar het eerste gebruik van het begrip ‘identiteit’ door Erikson in 1951. Niemand wist toen precies wat de betekenis was van zijn belangrijke woorden, ook later niet, toen het begrip een eigen leven ging leiden.³⁴³ Zijn poging om in 1968 duidelijkheid te scheppen met een definiëring heeft niet kunnen weerhouden dat de term ‘identiteit’ een ‘wezenlijk betwist begrip’³⁴⁴ à la Gallie is gebleven.
- Ten tweede kan dit door te verwijzen naar Boutellier. “In dat verband zouden we kunnen spreken over psychologische bricolages.”³⁴⁵ We knutselen niet alleen onze eigen coherentie maar ook onze eigen identiteit in elkaar, maar het resultaat is feitelijk gefragmenteerd.

We kunnen ons daardoor ook geen goed beeld vormen van onze eigen identiteit. Het is misschien wel een 'eigenheid' maar geen echte 'identiteit'.

- Ten derde verandert de identiteit voortdurend in een vloeibare samenleving (cf. Bauman).

Om de beleving minder problematisch te maken, is behoefte aan een persoonsgebonden instrumentarium dat drie dimensies bevat: een geschiedenis, een blik op het heden en een vooruitziendheid (providere). Daarnaast verwijst ook de ondertitel van het proefschrift.

Met name de komst van een 'providere' zal een zeer belangrijk momentum zijn in de ontwikkeling van de toekomstige samenleving, omdat het een zekere voorspelbaarheid mogelijk maakt. Boutellier stelde immers eerder dat het netwerk van de informatiesamenleving slechts een oplossing kan worden voor de ervaren complexiteit "mits zij normatief richting krijgen vanuit duidelijke identiteiten" (zie ook §1.1). Dat is haast een onmogelijke opgave. Immers, in een vloeibare samenleving verandert de identiteit voortdurend. Dat betekent echter niet dat deze veranderingen onvoorspelbaar zijn. Tot op zekere hoogte is het mogelijk de gedaante van de identiteit te voorspellen. Het gaat dus niet om het normatief richting krijgen vanuit duidelijke identiteiten, maar veeleer om telkens op het juiste moment te kunnen voorspellen welke gedaante de identiteit zal aannemen of om te kunnen anticiperen op de omslagpunten. Dan pas kan normatief richting worden gegeven. Concreet betekent het dat elke handeling permanent getoetst moet kunnen worden in relatie tot een gegeven referentiekader. Dat behoort "gelukkig" tot het standaardpakket van een onlife en/of online burgerschap.

In *The Online Manifesto* schetst Floridi de hypergeconnecteerde wereld waarin we tegenwoordig leven en hoe deze technologische ontwikkeling van ICT-informatie-uitwisseling een radicale impact heeft op onze menselijke conditie³⁴⁶. Hij borduurt hiermee voort op het onderzoeksproject *The Onlife Initiative* dat in 2012 door de Europese Commissie werd gelanceerd. Eén van de conclusies was dat we haast nooit meer de luxe hebben om 'offline' te zijn: we staan steeds in verbinding met het internet en onder invloed van technologie. Deze praktijk heeft belangrijke gevolgen:

- "Een vervaging van het onderscheid tussen realiteit en virtualiteit."³⁴⁷
- "Een vervaging van het onderscheid tussen humaan, machine en natuur."³⁴⁸
- "Een omkering van informatie-schaarste naar informatie-overflow."³⁴⁹
- "Een verschuiving in het paradigma: van standalone dingen, eigenschappen en binaire relaties naar interacties, processen en netwerken."³⁵⁰
- "Een transformatie van onze identiteit: ons zelfbeeld in relatie tot anderen en de wereld."³⁵¹
- "Een transformatie van ons kritische engagement in relatie tot informatie en kennis."³⁵²
- De uitbouw van een nieuwe wetenschap.
- De ontwikkeling van een nieuwe organisatiefilosofie.
- De verschuiving van een traditionele naar een digitale regel- of wetgeving.

Deze transformaties worden verder beschreven en verduidelijkt in functie van de onderzoeksvraag: Wat zijn de consequenties voor het burgerschap van de toekomst indien technologie de rol aanneemt van een persoonlijk assistentschap en deel uitmaakt van de 'institutionele inrichting'?

Het uitgangspunt van deze denkoefening is bedoeld om een goed begrip te krijgen van het burgerschap dat we beogen binnen de dashboardsamenleving. Let op het woord beogen: de reflectie vertrekt vanuit een normatief kader. De 'onlife' kwalificatie is ambivalent: de geschetste ontwikkeling heeft zowel positieve als negatieve eigenschappen.

Aangezien het frame van een dashboardsamenleving uitgaat van een mogelijke verbetering, zal ik in de komende paragraaf de klemtoon leggen op het probleemoplossende vermogen

van deze nieuwe technologie. De bedoeling is de burger van een functionele infrastructuur te voorzien. Daar ligt de taak van de sociale ingenieur, maar deze kan niet zonder meer aanvangen. Dit vraagt om de uitbouw van een nieuwe wetenschap.

§ 3.3.1 Gevolg 1: uitbouw van een nieuwe wetenschap

Tot nu toe was de samenleving één grote 'black box'; zowel op het niveau van het individuele gedrag, het burgerlijke leven van alledag, als op het niveau van de grotere sociale groepseffecten konden we onvoldoende data genereren. Een echte positivistische sociologie is daardoor nooit van de grond gekomen.

Sociale fysica

Door de toename van informatietechnologie en zeer gerichte data-uitwisseling zijn we in de toekomst mogelijk beter in staat om inzicht te krijgen in wat men in navolging van Comte 'sociale fysica' noemt. Nordin schetst in dit verband een historisch beeld: "In de 19^e eeuw droomde de sociologen ervan om de sociale wetenschappen te verheffen naar een niveau vergelijkbaar met de natuurkunde. Geïnspireerd door zijn leermeester de Saint-Simone, vergeleek Comte de sociale ingenieurskunde met de succesvolle burgerlijke ingenieurs. Deze nieuwe sociale wetenschap kreeg een naam: sociale fysica. Het was volledig gebaseerd op het idee dat we de samenleving zouden kunnen voorstellen als meetbare en observeerbare entiteiten. Met deze nieuwe wetenschap zouden sociologen in staat zijn om sociale verandering te begrijpen op een wiskundige manier: in de vorm van complexe differentiaalvergelijkingen. Met deze vergelijkingen zouden sociale ingenieurs aan de slag kunnen gaan om sociale problemen op te lossen."³⁵³

Met de komst van een dashboardsamenleving in de 21^e eeuw kunnen we misschien een 'sociale fysica' uitbouwen. Dat betekent niet dat elk aspect van de samenleving geformaliseerd kan worden en vatbaar is voor een wiskundige vergelijking. Een dergelijke veronderstelling zou niet alleen utopisch zijn, maar ook een onnodige eis binnen het frame van de beoogde verbetering. Boutellier stelde in *De improvisatiemaatschappij* terecht dat de 'sociale veranderingen' voortvloeien uit een onderliggende andersoortige ordening: dat vindt plaats op een systemisch niveau. Het is echter moeilijk daarop in te grijpen: de systemische wetten zijn te complex en kunnen ook niet zonder meer overgeheveld worden naar de sociale wetenschappen. In een maatschappij werken we op het niveau van mensen met verlangens, angsten en cognitieve schemata.

Als het gaat om sturing is het juist zaak om de complexiteit te vereenvoudigen. Niet elk aspect van de ingewikkelde realiteit is daarbij even belangrijk. Bovendien onderging onze realiteit een wezenlijke verandering: het werd binnen de klijtlijnen van een informatiesamenleving een infosphere (zoals vermeld bij Floridi, als verduidelijking bij het digitale burgerschap online).³⁵⁴ Deze term werd voor het eerst neergeschreven in 1971 door Sheppard: "Op een vergelijkbare wijze dat een vis het water niet kan conceptualiseren, of de vogels de lucht waarin zij vliegen, zo kan de mens amper zijn infosphere verstaan, die omringende laag van elektronische en typografische smog, samengesteld uit clichés van journalistiek, amusement, reclame en gouvernement."³⁵⁵

In 1980 schreef Toffler: "Wat onherroepelijk duidelijk is, om het even wat we in dat verband ook willen geloven, is het feit we onze infosphere fundamenteel veranderen (...). We voegen een hele nieuwe communicatielijntoe aan het sociale systeem. De opkomende derde golf maakt dat we het voorgaande tijdperk (met telefoonlijnen en postkantoren etc.) zullen kwalificeren als hopeloos primitief en verouderd."³⁵⁶ Met de komst van het internet in de jaren negentig lijken deze woorden nu profetisch. Het voegt zich in een wijsgerige evolutie van golven en ontwikkelingen.

Vedro bracht het in zijn boek *Digitaal Dharma* goed onder woorden: “Uitgaande van wat de Franse filosoof-priester Pierre Teilhard de Chardin de gedeelde noösfeer van collectieve menselijke gedachten, uitvindingen en spiritueel zoeken noemde, wordt de Infosphere soms gebruikt om een veld te conceptualiseren dat ons fysieke, mentale en etherische lichaam overspoelt; het beïnvloedt onze dromen en ons culturele leven.”³⁵⁷

Floridi definieerde “de infosphere als een terminologische afleiding van de biosfeer (= het gedeelte van de aarde waar leven mogelijk is). Om de totale informatieve omgeving aan te duiden die wordt gevormd door alle informatieve entiteiten (dus ook informatieve tussenfiguren), hun eigenschappen, interacties en processen en onderlinge relaties. Het is een omgeving die vergelijkbaar is met de cyberspace maar er ook grondig van verschilt, omdat het ook offline en analoge informatieruimten bevat. Volgens Floridi is het mogelijk de infosphere gelijk te stellen aan de totaliteit van het zijn. Deze vergelijking leidt hem naar een ontologie die volledig bestaat uit informatie.”³⁵⁸ Deze definitie past goed bij het eerder beschreven concept van een sociale fysica. Voor het bestuderen en verbeteren van de informatieve ruimte is mettertijd een eigensoortige wetenschap ontstaan.

Hightech antropologie

Om sociale ingenieurs de mogelijkheid te geven zeer gericht in te grijpen in de processen van sociale ordening is het van belang instrumenten te ontwikkelen met als doelstelling deze infosphere te ontleden volgens de wetmatigheden van de sociale fysica. Dat wil zeggen: eerst moet men de uitgewisselde en verkregen informatie schikken naar functionaliteit en waarde, en dan pas is het mogelijk wiskundige vergelijkingen op te stellen. Na een dergelijke studie zou men in staat zijn om een goed dashboard te ontwikkelen. Deze tak van de ingenieurskunde kreeg ook een naam: hightech antropologie. McAfee verduidelijkt het ontstaan van deze tak met een mooie anekdote: “Hightech antropologie begon echt haar waarde te bewijzen rond 1981, toen Xerox probeerde uit te zoeken waarom één van de nieuwe kopieerapparaten als te complex werd ervaren in de bediening. Bedrijfsmanagers gaven de schuld aan de onbekwame gebruikers en stelden voor om (hoe raar het ook mag klinken) *meer* complexiteit toe te voegen aan de machine in de vorm van een terminal met videoweergave. Een afgestudeerde student van Berkeley, Lucy Suchman, slaagde in haar opzet om één van de kopieerapparaten op haar universiteit te laten installeren en filmde sommige mensen terwijl ze het apparaat probeerden te bedienen en er niet in slaagden om een paar eenvoudige kopietjes te maken. De legende luidt dat enkele technici van Xerox de tape zagen en de gefilmde gebruikers baderend afwezen omdat ze niet geloofden in de capaciteiten van deze lieden. Suchman daar-entegen zag dat er een paar van 's werelds meest vooraanstaande computerwetenschappers sukkelden met het kopieerapparaat. Dit incident heeft geleid tot de groene ‘kopieerknop’ die nu standaard is ingebouwd in het dashboard van alle Xerox kopieerapparaten.”³⁵⁹

In de complexiteit van het leven, binnen de contouren van een infosphere, zou feitelijk iedere burger moeten beschikken over een dashboard met vergelijkbare groene knoppen. Het resultaat is een digitale bubbel. Het dashboard van de burger in een dashboardsamenleving ziet er wel anders uit dan dat van een kopieerapparaat. Met de komst van augmented reality-brillen zullen de groene knoppen vervangen worden door rechtstreekse projectie van informatie op het scherm.

Opdat de informatieve ruimte van de samenleving vereenvoudigd zou kunnen worden, moeten enkele obstakels overwonnen worden. Eén van die obstakels wordt door Schwartz “The Paradox of Choice” genoemd.³⁶⁰ Deze paradox wordt gekenmerkt door twee dingen: “enerzijds het feit dat we op een of andere manier genieten en er zelfs naar verlangen om veel keuze te hebben, en dat we anderzijds verlamd en bij momenten zelfs ontmoedigd raken door deze keuzevrijheid.”³⁶¹ In functie van de dashboardsamenleving zullen we een keuze moeten

maken welke knoppen van het dashboard relevant genoeg zijn om een plaats te krijgen in ons leven. Enkel dan is het mogelijk om de oneindige informatiestroom te beheren en het burgerlijke leven in goede banen te leiden.

De dashboardsamenleving volgt de metafoor van het kopieerapparaat. Het wil als nieuwe samenlevingsvorm inzetten op een informatiearchitectuur die hapklaar is voor de burger. Het idee dat technologie kan helpen om een complexe hoeveelheid informatie op een relevante en functionele manier te presenteren aan de burger wordt uitgewerkt in de volgende paragraaf. De regelgeving (het wetboek) is namelijk sinds jaar en dag een moeilijke praktische opgave, omdat burgers verstrikt raken in wat algemeen mag, moet of wat slechts bij uitzondering is toegestaan.³⁶²

§ 3.3.2 Gevolg 2: aanvullende realiteit (AR) bij wetgeving en ordehandhaving

Dit hoofdstuk begon met een historische duiding van het begrip burgerschap. Eén van de ideeën uit de politieke verhandeling van Stevin was dat een goede burger zich aan de regels en wetten van het land moest houden (en dat gold ook voor de nieuwkomers). Dit is misschien wel een begrijpelijk standpunt, maar niet vanzelfsprekend te realiseren. Eén van de problemen had te maken met het kennen van de wetgeving zelf. Zelfs indien men al kon lezen en schrijven, was de vraag waar men hiervan dan kon kennismaken. De oplossing voor dit probleem verschilde van plaats tot plaats. Dupin en Vranckx verduidelijken de historische gang van zaken:

“Zo schreef Frans I in zijn edict van november 1539 dat zijn verordeningen zullen worden gehangen aan een bord, geschreven in grote letters op perkament, in de zestien wijken van Parijs en in de voorsteden.”³⁶³ Een ander voorbeeld is afkomstig van ons: de situatie tijdens de zogenaamde Hollandse periode van 1815 tot 1830. In die tijd werden de wetten uitgevaardigd in het Nederlands. “De Franse teksten, bekendgemaakt in het Staatsblad, waren vertalingen, maar alleen deze vertaalde wetteksten hadden in België bindende kracht bij gebrek aan bekendmaking van de oorspronkelijke tekst.”³⁶⁴

Deze historische duiding werd geciteerd uit de inaugurale les door prof. Vranckx gegeven in de rechtsfaculteit van de Universiteit Gent. Het illustreert goed de openingsvraag van zijn redevoering: “Tot welk soort van wettelijk concept behoort de regel ‘iedereen behoort de wet te kennen’? Schept die regel een wettelijk vermoeden ofwel een *wettelijke fictie*?”. Met wettelijke fictie bedoelt men dat soms onwerkelijke situaties worden verzonnen om de rechtsgang te versimpelen. Het idee dat iedereen wordt geacht de wet te kennen (*Nemo censetur ignorare legem*), is een voorbeeld van fictie in het Belgische recht.³⁶⁵

Voor alle duidelijkheid: wettelijke fictie is de term die ook Vranckx in zijn inaugurale les gebruikt om aan te geven dat het idee dat iedereen de wet behoort te kennen, verbannen kan worden naar het rijk der fabelen. Dit is volstrekt onmogelijk en kan dus feitelijk geen voorwerp zijn van een wettelijke eis. Om het in gewone mensentaal te zeggen: indien de burger zich aan de wet wil houden, staat hij voor een zeer grote, haast onmogelijke opgave. De regel houdt in dat elke staatsburger – en ook de vreemdeling die zich op ons grondgebied bevindt – wordt geacht niet alleen de wet te kennen, maar ook de politiereglementen van de steden die hij doorkruist, en zelfs de organieke reglementen van de openbare diensten waarmee hij handelt. Hij moet de ingewikkelde regels kennen van de procedure, hij moet weten dat hij zijn recht niet meer kan opeisen wanneer de bepaalde termijn is verstreken, en hij moet de weg vinden in de doolhoven van de sociale en fiscale wetgeving. Hij kan er zich nooit op beroepen de

wetten niet te kennen. Hij moet zelfs kunnen kiezen tussen twee wetten die elkaar tegenspreken. Wanneer de wet voor een dubbele uitleg vatbaar is, wordt hij geacht de interpretatie te kennen, die de rechter van de wet zal geven. Latere studies onderschrijven deze problematiek:

- "Ippel sluit aan bij de kritische uiteenzetting van Vranckx door te stellen dat de slagzin 'ieder wordt geacht de wet te kennen' niet of nauwelijks meer correspondeert met de maatschappelijke werkelijkheid."³⁶⁶ Zie ook de waardevolle uiteenzetting van Schuyt, Groenendijk, & Sloot in de bijhorende eindnoot waarmee de brugtekst boven §3.3.2 eindigde.
- "Uit een onderzoek van de Leidse hoogleraar belastingrecht Vinke bleek dat de houding van burgers ten aanzien van het recht negatiever was dan enkele decennia daarvoor. De reden die hiervoor werd gegeven, lag bij het feit dat er zo veel regels zijn, dat de burgers door de bomen het bos niet meer zien."³⁶⁷ "In de jaren zeventig is er op dit terrein zelfs een aparte tak van de rechtssociologie ontwikkeld, KOL-studies: Knowledge and Opinion about Law."³⁶⁸

De dashboardsamenleving kan mogelijk een positieve bijdrage leveren aan de verlichting van dit probleem.³⁶⁹ De discrepantie tussen het officiële recht en het levende recht is momenteel te groot. De mogelijkheid bestaat dat technologie de burger in de toekomst zal helpen om rechtsbewustzijn te ontwikkelen, de wet beter te "verstaan" en toe te passen op een gegeven situatie. Misschien wordt de burger dan een echte 'homo juridicus'. Technologie zal niet alleen de wetgeving zelf, maar ook de kennisgeving van de wetgeving veranderen. Dat heeft zonder twijfel consequenties voor het burgerschap en daarom is het van belang bij deze ontwikkeling stil te staan.

Conversationale benadering

Eén van de eerste initiatiefnemers om technologie op de kaart te zetten als een beïnvloedende factor van het recht, is Katsh met zijn publicatie van *The Electronic Media and The Transformation of Law*.³⁷⁰ Hij speculeerde reeds in de jaren negentig over het feit dat technologie de wetgeving zou veranderen op verschillende wijzen. In die tijd dacht hij bijvoorbeeld dat computers en televisie-uitzendingen in de toekomst een niet te onderschatten impact konden hebben op het rechtsproces: vanaf de stoep naar de rechtszaal tot aan de uiteindelijke uitspraak.³⁷¹ Het behoeft geen betoog dat hij het bij het rechte eind had. Er lagen zelfs nog andere veranderingen in het verschiet. Deze evolutie is zeer snel verlopen. Granat zegt hierover: "Katsh speculeerde dat digitale technologieën onze ideeën over wat de wet eigenlijk zou veranderen. Johnson breidt de analyse uit en merkt op dat 'de speculaties van Katsh nu pas vorm krijgen op een wijze dat hij zelf niet kon voorspellen'. Hij zegt in dat verband: ik ben Katsh veel dank verschuldigd, want toen ik zijn boek voor het eerst las in 1991, in de zogenaamde pre-internet-dagen, zette het me op een reis en een pad dat ik tot de dag van vandaag volg. Ik heb die tijd onderschat dat het ongeveer twee decennia zou duren voordat deze voorspellingen werkelijkheid zouden worden!"³⁷²

We zijn tot op de dag van vandaag geneigd om over wetgeving te denken in termen van geschriften, boeken en uitgetypte verordeningen. Dat is een benadering die op tekst is gebaseerd. De elektronische werkelijkheid schept nieuwe mogelijkheden op dat vlak. Johnson illustreert dit met een voorbeeld: "Migratie van wetgeving naar elektronische teksten verandert dingen. Het vergroot de toegang tot de wet voor zowel advocaten als leken. Het maakt zoekopdrachten in een steeds groter wordende hoeveelheid aan informatie mogelijk. Het maakt ook nieuwe vormen van overreding mogelijk – de zogenaamde overtuigingskracht neemt toe omdat tekst gecombineerd kan worden met diagrammen, afbeeldingen en video's, zoals mijn

collega-professor die verbonden is aan de New York Law School, Richard K. Sherwin opmerkt in *Visualizing law in the age of the digital baroque*.³⁷³

Er zijn voordelen verbonden aan deze ontwikkeling, zoals het ontwerpen van softwarepakketten om sociale organisaties te helpen eenvoudig juridisch advies te geven. Dat geldt ook voor professionals. Dit is een kwestie van niets over het hoofd willen zien bij het doorlopen van moeilijke procedures of het invullen van juridische formulieren. Deze software bestaat reeds, bijvoorbeeld 'Alt Legal'. Dit softwarepakket is gespecialiseerd in intellectueel eigendomsrecht en kan in het kader van het digitale burgerschap ook van belang zijn. De gewone burger verstaat de meeste wetteksten niet en de meeste burgers kunnen geen dure advocaat betalen om zich de wet 'te laten uitleggen'. Daar kan verandering in komen, betoogt Johnson: "Op een dag zal een bepaald statuut een geheel andere vorm aannemen. Een op het statuut gebaseerd expertsysteem stelt u vragen over uw specifieke situatie en geeft vervolgens antwoord op de vraag of en hoe de wet op u van toepassing is. De gespreks-rechterlijke versie van een statuut gaat met u in dialoog en stelt alleen de vragen die relevant zijn in het licht van de eerder gegeven antwoorden. Overheden die dergelijke systemen creëren om efficiënter met burgers om te gaan, zullen zich moeten houden aan het advies dat deze systemen geven."³⁷⁴

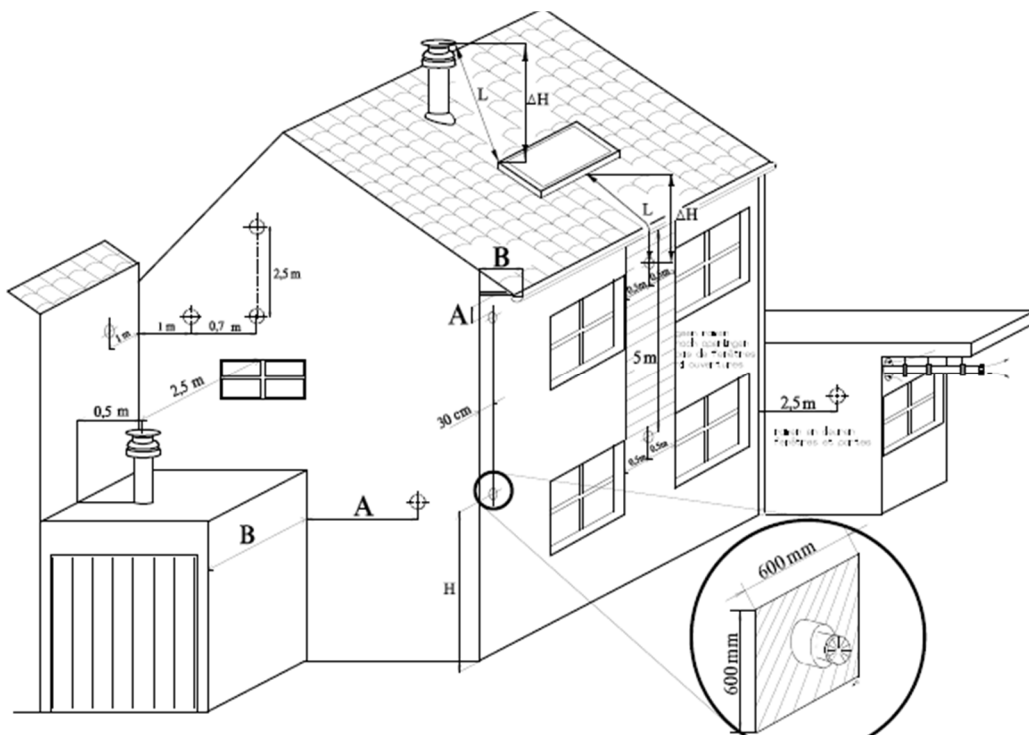
Samengevat zou men 'conversational law' kunnen definiëren als een vorm van een gesproken wetgeving, waarbij technologie in juridisch assistentschap voorziet. In een moderne variant kan men zich een online versie voorstellen, waarbij chatbots de juridische dienstverlening verzorgen of fungeren als een soort helpdesk voor de actieve burger. In een dashboardsamenleving zal het belang van zulke technologische expertsystemen toenemen. Dat heeft ook consequenties voor het burgerschap. Het stelt de burger namelijk meer dan ooit in staat om de wetgeving te kennen en juist toe te passen, zodat het meer is dan een wettelijke fictie. Er zijn nog meer technische mogelijkheden, zoals augmented reality (AR), wat het begrip en voorstellingsvermogen van burgers kan verbeteren door middel van een bril of een in het hoornvlies ingebouwde chip. Dit stelt burgers in staat om rechtstreeks beelden en/of specificaties van contextinformatie op de lens geprojecteerd te krijgen.

Figuur 5 Argon4, AR browser SDK. Je richt je smartphone op een gebouw, en er verschijnt contextuele informatie zoals de geschiedenis van het gebouw of een schatting van waarde (vastgoed)³⁷⁵

In de toekomst kunnen ook soortgelijke juridische toepassingen worden ontwikkeld. Omwille van de contextgevoeligheid kan men denken aan bijvoorbeeld technische wetgeving. Indien men stedenbouwkundige veranderingen in of rondom de woning wil aanbrengen, dan dient dat in lijn met de veiligheidsvoorschriften te gebeuren. Men mag bijvoorbeeld wettelijk gezien

niet op alle plaatsen in de gevel een doorgang naar buiten maken voor het rookkanaal. Hierbij moet rekening gehouden worden met de verdunningsfactor “die bepaalt of voldoende afstand aanwezig is tussen de rookgasafvoer en de ventilatietoeveropening.”³⁷⁶ Met een AR-benadering zou men in een oogopslag kunnen zien waar het wel of niet toegelaten is.

Figuur 6 Technische regelgeving rookgasafvoer en afstand tot ventilatietoeveropening

Een andere mogelijkheid is om AR te gebruiken om effectieve gedragsverandering te bewerkstelligen. Zo zou men in bepaalde situaties een agent of een bewaker kunnen projecteren, om de persoon in kwestie attent te maken op een gevaarlijke situatie of onbehoorlijk gedrag. Dat is in lijn met de resultaten van wetenschappelijk onderzoek. Noemenswaardig is wat men in de literatuur ‘media equation’³⁷⁷ noemt. Het betekent dat de invloed en de impact die media hebben als ‘virtuele beleving’ gelijk kan worden gesteld aan een reële ervaring. In 1996 kwamen Reeves en Nass met de vaststelling “dat de interactie met computers, televisietoestellen en nieuwe media in vergelijking met echte sociale relaties, op identieke wijze verlopen.”³⁷⁸ Dat lijkt ook te gelden voor de allernieuwste technologie. Miller, Jun, Herrera, Villa, Welch & Bailenson kwamen via experimenteel onderzoek tot de vaststelling “dat participanten binnen een AR setting reageren alsof het een reële werkelijkheid betrof. Bij één van hun experimenten, ging een virtuele persoon op een stoel zitten. De proefpersonen gingen niet op deze stoel zitten en vertoonden in de interactie non-verbaal gedrag dat erg lijkt op de aanwezigheid van een “echte” persoon. De theorie van de ‘media equation’ wordt bevestigd.”³⁷⁹

Het opent interessante perspectieven voor de toekomst. Het idee dat virtuele agenten of controleurs het sociale gedrag in goede banen leiden met behulp van AR-toepassingen, lijkt op

basis van de huidige wetenschappelijke ontwikkelingen niet onwaarschijnlijk. Een virtueel politiebureau bestaat reeds in India en wordt momenteel enkel gebruikt voor trainingsdoeleinden en als empowermenttool: <https://www.virtualpolice.in>.³⁸⁰

Het leent zich voor een gedachte-experiment. Voor eenvoudige meldingen, verklaringen of administratieve regelingen kunnen burgers inloggen in een soortgelijk bevoegd virtueel politiekantoor. Dit is ook inzetbaar op plaatsen waar een echt politiekantoor moeilijk bereikbaar is. Bij extrapolatie van deze toepassing is nog veel meer mogelijk. Met AR kunnen virtuele politieagenten ook op huisbezoek komen of zich begeven naar een plaats delict. Na een strafbaar feit zouden cliënten kunnen worden bijgestaan door virtuele raadslieden. Bij snelrecht zou een virtuele rechter onmiddellijk een straf kunnen uitspreken, zodat echte rechters tijd winnen bij meer gecompliceerde zaken. Bij het ontwerp van een AR-omgeving kunnen sociale ingenieurs alle wetenschappelijke kennis in de virtuele infrastructuur verwerken op een wijze waarbij het beoogde effect het grootst is (afhankelijk van het doel), bijvoorbeeld punitief: in functie van schuldbesef na een fout. Of preventief: dat wil zeggen AR inzetten om regels en afspraken zo duidelijk te maken dat men bij wijze van spreken geen wetboek meer nodig heeft om dit te verstaan of de consequenties van een handeling te voorzien (geheel in lijn met de historische insteek van het burgerschap zoals uiteengezet in §3.2, en doorontwikkeld naar het idee van een dashboardburgerschap).

Er kunnen echter ook negatieve en onbedoelde krachten werkzaam zijn indien de scheidslijn tussen realiteit en virtualiteit zeer dun wordt. Het is van belang om stil te staan bij de mogelijke risicovolle gevolgen indien de samenleving evolueert naar een mengvorm waar bijvoorbeeld androïde robotica niet meer te onderscheiden is van mensen.

§ 3.3.3 Gevolg 3: een vervaging tussen realiteit en virtualiteit

Een mogelijke problematische vervaging tussen realiteit en virtualiteit is goed demonstreerbaar in het domein van de seksualiteit. “Vaak was de business van seks en entertainment een katalysator op het vlak van technologie en maatschappij. Eerder versnelde het de doorbraak van de videorecorder en het internet. Het is zeker niet denkbeeldig dat deze industrie een flinke boost gaat geven aan de opkomst van de seksrobot en vice versa: de uitvinding van de videorecorder, de kabeltelevisie, en later het internet, lieten koppels toe om hun erotische verbeelding thuis te stimuleren.”³⁸¹

Tijden veranderen en in dat verband komen nieuwe uitdagingen op ons pad. In 2012 schreef ik *Sex with a child robot: psychological, ethical and legal arguments*.³⁸² Het betrof een controversieel onderzoek naar de mogelijke ontwikkeling van (op dat moment nog niet bestaande) seksrobotica. Dit waren geen gewone sekspoppen maar androïde robotica in een kinderlijke verschijningsvorm (inclusief pre-puberale genitaliën als evocatie van pedofiele fantasieën) met aandacht voor de juridische, ethische en psychologische implicaties op basis van eigen empirisch onderzoek (zie ook §1.7). Voor de relevantie van het betoog wordt in deze paragraaf de publicatie ingekort tot een selectieve weergave van de belangrijkste en meest exemplarische aandachtspunten, aangevuld met de actuele stand van zaken. Seksrobot Roxxy (op de beurs getoond door het Amerikaanse bedrijf True Companion in 2012) is momenteel het meest geavanceerde model: ze reageert op aanrakingen, voert korte gesprekken, krijgt updates over het internet en beschikt over de optie om op vraag van de “gebruiker” moods in te stellen.³⁸³ Levy voorspelde dat in 2050 de robots zo levensecht worden geproduceerd, dat ze niet meer van mensen zijn te onderscheiden; we zullen er de liefde mee bedrijven en misschien zelfs mee trouwen.³⁸⁴

Dat is in 2017 zelfs al gebeurd: “Zheng Jiajia, een chinees van 31 jaar is toen in het huwelijksbootje gestapt met een humanoïde robot. Hij is AI-expert. Zijn motivatie ontstond niet

door kennis maar door ervaring: menselijke vrouwen hadden te veel zijn hart gebroken.”³⁸⁵ De evolutie waarbij robots een rol zullen spelen als aanvulling op de menselijke tekortkomingen, ook inzake seksualiteit, lijkt onvermijdelijk. Het is een gevolg van onze sociale en psychologische ontwikkeling. Dit is in overeenstemming met de dynamiek van een vloeibare samenleving: vloeibare relaties weerspiegelen de normen en waarden van onze tijd. Het feit dat we een robot willen die we altijd kunnen “gebruiken” wanneer we willen, geeft uiting aan deze instrumentele gevoelens. Kenmerkend is ons geloof dat we vrijheid en veiligheid samen kunnen beleven in de hoogste graad. Een robot speelt in op de behoefte om bijvoorbeeld veilige seks te kunnen beleven, waarbij men fysiek toch alles kan doen wat men wil. De inzet van seksrobots heeft volgens Levy sociale voordelen: betere bescherming tegen seksueel overdraagbare aandoeningen (zoals HIV) en zwangerschap.³⁸⁶

In 2011 presenteerden futurist Yeoman en seksuoloog Mars een toekomstscenario over het sekstoerisme in Amsterdam: “In de rosse buurt werken in 2050 alleen robotprostituees. Als gevolg daarvan zijn vrouwensmokkel en gedwongen menselijke prostitutie uitgebannen. Amsterdam is één van de beste en veiligste sekstoerismebestemmingen geworden, met dank aan de robot.”³⁸⁷

Er zijn echter zeker ook gevaarlijke kanten aan een toenemende trend van seksrobots met nadelen voor de sociale en psychologische ontwikkeling. Bertalanffy heeft de term ‘robopath’ geïntroduceerd, waarmee hij “het ‘niet authentieke leven’ beschrijft, gebaseerd op de robotachtige reactie in relatie tot het leven.”³⁸⁸ Het reflecteert een stimulus-respons samenleving waarin een individu niet wordt geacht te denken of te contempleren, maar veeleer te reageren op een prikkel. “Bertalanffy reageert daarmee in feite op het behaviorisme en de socioculturele consequenties waarvan hij sporen ziet in het alledaagse leven van de Noord Amerikaanse geïndustrialiseerde maatschappij. Hij baseerde zijn kritiek op het mechanische en robotachtige medium (toen in opkomst, maar waar we vandaag de dag om ons heen vele voorbeelden zien) wat formalistisch gezien het stimulus (S) – response (R) denken van het behaviorisme imiteert. Dat noemt hij het ‘robot-model van ons gedrag’ en hij vreest de dag dat we deze robotachtige trekken zullen overnemen, in het bijzonder het reactieve model van het psychofysische organisme met als onderliggende paradigma een zuivere S-R relatie. Dat ligt in de lijn van de verwachtingen wanneer in de toekomst artificiële intelligentie en robots meer een rol zullen spelen tussen de mensen als ware het gelijken.”³⁸⁹

Yablonsky werkt het idee verder uit hoe onze maatschappij een ‘robotpathologie’ versterkt en zelfs in bepaald opzicht wil aanmoedigen, niettegenstaande het feit dat robopaths sociaal dood zijn, schitteren in egocentriciteit en elke vorm van empathie missen.³⁹⁰

In de beschreven robotpathologie zag ik een ander alarmerend aspect: de relatie tussen robotseksualiteit en onze verbeelding. Meer nog: robots zullen misschien juist die rol vervullen waar mensen het niet kunnen of wensen. Het resultaat van deze extreme invulling kan alles zijn wat maar enigszins tot de verbeelding spreekt: van bizar tot zeer pervers of intrinsiek kwaadaardig. Dat kan ook de uitdrukking zijn van een pathologische ondergrond, ten goede of ten kwade. Levy stelde in dat verband reeds dat technologie mensen die zich normaal gezien onderdrukt voelen, aangetast in hun zijn of verbeelding of op een andere wijze afgesloten van de wereld, de mogelijkheid geeft om zich seksueel te uiten, zonder enige belemmering of grens, waardoor men andere seksuele werelden en horizonten kan ontdekken.³⁹¹ In reactie op deze stelling is het evenzeer van belang om duidelijk te stellen waar de ethische, psychologische en juridische grenzen liggen in het geval dat de seksuele-technologische verkenning ongebreidelde vormen aanneemt.

Empirische studie nr. 1: seks met een kindrobot - ethische, psychologische en juridische implicaties

Om inzicht te krijgen in de opinie met betrekking tot seksrobotica en androïde robotica in kindformaat, werden twee online bevragingen opgezet en een drietal gedachte-experimenten verder uitgewerkt. De eerste theoretische domeinverkenning van het onderzoek naar seksrobotica toegespitst op kinderen werd voor het eerst voorgesteld op de conferentie *De doodstraf voorbij: bespiegelingen over straffen* die plaatsvond op 28 en 29 januari 2010 in hotel Crowne Plaza Maastricht. Het frame van het empirische onderzoek is geïnspireerd door een eerdere bevraging van Treder.³⁹² In deze poll gaf 37% van de respondenten aan een robot te willen gebruiken als seks slaaf. Dat is een opmerkelijk resultaat, te meer omdat de seksrobot in vele situaties met een verschillende verschijningsvorm kan worden ingezet. De vraag rijst of extreme varianten op eenzelfde manier zouden worden geapprecieerd. Om een extrapolatie van de consequenties te onderzoeken, werd een nieuwe en verbeterde poll opgesteld met een toevoeging van vragen die te maken hadden met de specifieke fabricage van kindrobotica in de seksindustrie als gedachte-experiment. Vier metavragen vormden de basis van het onderzoek:

1. Wat denken mensen over de ontwikkeling en het gebruik van seksrobots, in het bijzonder waar het de fabricage van kindrobotica betreft met als doel ingezet te worden voor de seksindustrie?
2. Kunnen we psychologische argumenten formuleren pro of contra het gebruik van deze kindrobotica?
3. Kunnen we ethische argumenten formuleren pro of contra het gebruik van kindrobotica?
4. Kunnen we juridische argumenten formuleren pro of contra die de fabricage van dergelijke robotica beperken?

Proefpersonen, methode en procedure

De opzet van het onderzoek vond plaats in de sociale school te Heverlee, UCLL. Bachelorstudenten van het derde jaar sociaal werk (leeftijd 20-21 jaar), werden in het auditorium tijdens het college 'ethiek en samenleving' uitgenodigd om mee te doen aan een online survey, ingekaderd in een lessenreeks over nieuwe technologische ontwikkelingen in de samenleving. Ter voorbereiding kregen de studenten een hoorcollege over het proefschrift van Levy³⁹³ (zie de methodische kanttekeningen in §1.7). De procedure van geïnformeerde toestemming werd gevolgd. Na goedkeuring ontvingen de respondenten een wachtwoord om in te loggen. Een ID was niet vereist waardoor de bevraging anoniem kon verlopen in een afgeschermd omgeving.³⁹⁴ De applicatie werd opengesteld van 19 oktober 2010 tot en met 25 november 2010. De verwerking van de data vond plaats in de periode van 1 december 2010 tot en met 28 december 2010. In totaal namen 107 studenten deel aan de bevraging. De online vragenlijst bestond uit dertien dichotome vragen.

Resultaten (selectie)³⁹⁵

Vraag nr.	Dichotome vraagstelling	Responsegraad	
		ja	neen
2	Heb je ooit gehoord van seksrobotica?	23%	77%
3	Ben je tegen de ontwikkeling van seksrobotica	46%	54%
5	David Levy stelt dat robots significante seksuele partners zullen worden voor mensen, omdat ze behoeften kunnen bevredigen die menselijke partners niet willen of kunnen bevredigen.	51%	49%
6	Men wil kindrobotica ontwikkelen voor de noden van specifieke doelgroepen. Ben je akkoord?	10%	90%
10	Wil je de strafwetgeving aanpassen, zodat het seks met kindrobotica kan verbieden?	78%	22%
11	Stelling: mensen hebben de vrijheid om in de slaapkamer te doen wat ze willen. Seks hebben met een kindrobot is een private aangelegenheid. Ben je akkoord?	20%	80%
13	Seks-slavernij/ prostitutie is een wereldwijd probleem. Hypothetische stelling: seksrobotica kan worden ingezet als een alternatief voor echte sekswerkers. Als deze stelling waar is, zou je deze ontwikkeling dan aanmoedigen?	64%	36%

Tabel 2 Onderzoeksresultaten opinieonderzoek pedofiele seksrobotica

Slechts 23% van de respondenten had reeds eerder gehoord over het bestaan van seksrobotica. Dat is een gering aantal.³⁹⁶ Bovendien spreekt 46% van de respondenten zich uit tegen de ontwikkeling ervan.

Eén van de hoofdstellingen uit het proefschrift van Levy laat de respondenten verdeeld achter: 51% van de respondenten denkt dat robots in de toekomst ooit sekspartners zullen worden om behoeften te bevredigen die voor gewone mensen te moeilijk zijn.

Over het controversiële idee om kindrobotica te fabriceren met als doel specifieke behoeften te bevredigen, spreken de respondenten zich vrijwel eensgezind uit: 90% is tegen deze vorm van robotporno, zelfs in die mate dat 78% voorstander is om de strafwetgeving aan te passen zodat seks met kindrobotica verboden is. Het idee dat mensen in de slaapkamer doen wat ze willen en daar een kindrobot een plaats kunnen geven voor eigen fantasieën of seksuele doeleinden, wordt niet onderschreven door 80% van de respondenten.

De enige uitzondering vormt het idee dat seksrobotica in de toekomst een alternatief voor echte sekswerkers kunnen zijn. Dit kon wel rekenen op enige overtuiging in het geval het een oplossing zou zijn om het wereldwijde probleem van seks-slavernij en prostitutie te verminderen. In dat geval is 64% van de respondenten akkoord met de stelling. Dat lijkt in lijn met het gedachtegoed van Levy, Yeoman en Mars.³⁹⁷

Het empirische onderzoek leverde een bevestiging van het gestelde probleem waar deze paragraaf mee opende. De lijn tussen realiteit en virtualiteit kan zeer dun worden in het domein van de seksindustrie. Het roept in welbepaalde gevallen aversie en weerstand op, ook al ging het in 2010-2012 louter om een hypothese.

De fabricage van kindpoppen met de mogelijkheid deze te gebruiken voor seksuele doeleinden is enkele jaren later waarheid geworden. In 2013 (en vermoedelijk nog eerder) bracht Trottla (een Japans bedrijf, waar Takagi de oprichter van is) de eerste versie op de markt, in

de markt gezet met lingerie en bijhorende poses: “Ze zijn zo gemaakt dat ze eruitzien en aanvoelen als echte kinderen, inclusief beweegbare gewrichten en verwarmingsvoorschriften. Er is geen jongensvariant: ze dragen lingerie en ze worden gepromoot met deze foto's.”³⁹⁸ (zie figuur 7)

Figuur 7
Reclamefoto Trotla van “erotische” kindpoppen

Op de expliciete vraag of het een seksspeeltje is, antwoordt de directeur van Trotla: “dat is de keuze van de klant. Maar we verbieden het wel om de poppen te gebruiken als seksueel object met dat commerciële doel omdat ze erg realistisch zijn en kunnen worden aangezien voor echte kinderen. We hopen dat onze klanten veilig blijven, omdat ze in gevaar kunnen komen als ze niet discreet met de poppen omgaan.”³⁹⁹ Het bedrijf stelt dus duidelijk dat de poppen niet zijn bedoeld voor seksuele doeleinden. Als het echter gewoon kinderspeelgoed is, dan rijst de vraag waarom ze gehuld zijn in witte lingerie en minuscule tepels hebben. De vraag is waar ze dan voor dienen. “Ik kan hier geen nauwkeurig antwoord op geven”, stelt de directeur. “Het doel van de pop verschilt per klant en de klant is vrij om deze pop te gebruiken op wat voor manier ze maar willen.”⁴⁰⁰ Met andere woorden dus ook voor seks in de praktijk, als het maar op discrete wijze gebeurt.

Richardson, een hoogleraar met als vakgebied ethiek, robotica en AI, verbonden aan de Montfort University of Leicester stelde nochtans duidelijk in dit verband: “Ik heb geluisterd naar de verhalen van personen die slachtoffer zijn geweest van seksueel misbruik in hun kindertijd, en ben van mening dat we alles moeten doen om toekomstige incidenten te voorkomen. Het ter beschikking stellen van sekspoppen en robots met de uiterlijke kenmerken van kinderen zal enkel en alleen maar pedofielen aanmoedigen om schadelijke handelingen te stellen tegenover onschuldige kinderen. De veiligheid van een kind mag nooit in gevaar komen vanwege de verlangens van roofdieren of vanwege de mogelijke winstmarges die bedrijven kunnen boeken.”⁴⁰¹ Het grote gevaar is dat de vervaging tussen de grenzen van mens en robot, realiteit en fictie, uiteindelijk zulke proporties aanneemt, dat de impact op de samenleving moeilijk nog onderschat kan worden.⁴⁰²

Het idee om robots als alternatief aan te bieden voor sekswerkers is ook waarheid geworden. In Toronto is het bijvoorbeeld mogelijk bij Kinkidolls een seksrobot te boeken en in Houston is een bordeel van plan om hetzelfde te doen (met de intentie tien extra vestigingen te openen in de VS).⁴⁰³ Er bestaat momenteel geen wetgeving om de opening van een seksrobotbordeel in Houston tegen te houden (ook al roepen de bewoners om een verbodsbepaling).⁴⁰⁴ Dit bevestigt de resultaten van ons onderzoek naar seksrobotica. Tegelijkertijd is er de vaststelling dat het fenomeen moeilijk tegen te houden is. Dat baart zorgen. Het is duidelijk dat men niet altijd op het volledige gezonde verstand van de burger kan vertrouwen.⁴⁰⁵ Daar hoort bij een doorontwikkeling van het burgerschap ook een passende techno-ethiek bij (zie hoofdstuk 4). Een dergelijk bijzonder normatief kader kan echter enkel functioneel zijn indien ook sprake is van een aangepast beleid.

Het idee dat kwaadaardige of perverse technologische ontwikkelingen een markt(waarde)⁴⁰⁶ hebben en ondanks redelijk verzet worden gecommmercialiseerd, vraagt om een (nieuwe) anticiperende besturingsfilosofie. "Technocratie betekent niet dat technocraten aan de macht zijn, maar dat de anonieme eisen van het technische bestel zelf hun imperatieve opdringen en de maatschappelijke doelstellingen bepalen."⁴⁰⁷ Dat kan nooit de bedoeling zijn. Een besturingsfilosofie moet te allen tijde het maatschappelijke belang blijven dienen zonder aliënerend te zijn. "Aliënering zou namelijk betekenen dat het gemaakte ontsnapt aan zijn maker, ervan vreemd raakt (Hegel, Marx)."⁴⁰⁸ Het is juist van belang het omgekeerde te bewerkstelligen. Indien burger en technologie verstrengelen, kan de waardigheid enkel worden behouden wanneer macht de vorm aanneemt van een autonomie of iets dat daar sterk op lijkt. Dat wordt uitgewerkt in de volgende paragraaf.

§ 3.3.4 Gevolg 4: de ontwikkeling van een nieuwe besturingsfilosofie (ego-opticon)

De geschiedenis openbaart zich als een aaneenschakeling van belangrijke gebeurtenissen die hun schaduw vooruitwerpen. Wat kan daarbij in laatste instantie over de *homo fabricatus* worden gezegd? Met deze term drukte Habermas het idee uit dat de mens onderdeel is van zijn eigen ontworpen 'machinerie'.⁴⁰⁹ Het radarwerk uit de film 'Modern Times'⁴¹⁰ van Charlie Chaplin is inmiddels echter vervangen door een complexer spinnenweb met onzichtbare draden en een verborgen intelligentie. Laten we daarom beginnen met een zeer praktische vraag te stellen wat het betekent om te leven in een dergelijke samenleving.

We schetsen daartoe het beeld van een mens, een 'homo digitalis', die voor het eerst in de geschiedenis de mogelijkheid heeft om diep in het vlees van zijn eigen sociale orde te snijden. Deze beeldspraak laat zich goed verstaan. De technologie wordt sinds kort immers letterlijk "geïmplanteerd" in het sociale lichaam van wat Boutellier in zijn beginjaren 'De Nodale (Lat. nodus, knooppunt) Samenleving' noemt.

Ambient Intelligence

Het is van belang om in dit verband te wijzen op de ontwikkeling van Ambient Intelligence (Aml) (letterlijk vertaald 'omringende intelligentie'). Caswell en Debatty stellen in dit verband dat "Aml bouwt verder op de filosofie van wat 20 jaar geleden *Ubiquitous Computing* werd genoemd: het idee dat computersystemen alomtegenwoordig zouden zijn."⁴¹¹ Dit is de volgende stap in de ontwikkeling van systemen die omgevingsbewust zijn door bijvoorbeeld gebruik te maken van sensorinformatie die door de aanwezige computersystemen wordt gebruikt om op de wereld af te stemmen. Aml voegt nog een kenmerk toe door op zelfstandige wijze taken uit te voeren en de eindgebruiker te ontlasten. Het enige wat de gebruiker nog

nodig heeft, is een dashboard dat fungeert als een interface naar de intelligentie die in de smart-omgeving aanwezig is.⁴¹² Het evolueert naar een situatie waarbij in de toekomst meer semi-intelligente apparaten op het internet zijn aangesloten dan mensen. Alles wat een mens materieel omringt, zal via het netwerk met elkaar in verbinding staan, ook wel het internet der dingen genaamd (afgekort tot IoT).

Deze technologie heeft ook een morele invloed. Verbeek stelt in dit verband terecht dat we technologie nu reeds moeten zien als een “actieve entiteit” (we worden met andere woorden omringd door intelligente, moraliserende materie) die een “invloed heeft op onze morele besluitvorming”.⁴¹³ Het maakt deel uit van onze Umwelt. Het is tegelijkertijd een digitaal vergrootglas. Met Aml zijn we namelijk in staat om met een chirurgische precisie de knooppunten tussen onze sociale en psychologische processen bloot te leggen, omdat ze zich nestelen in de half-doorlaatbare wand tussen wat ‘privaat’ en ‘publiek’ is. Zo ontstaat een nieuwe vorm van sociale controle.

Ter illustratie:

“In een buitenwijk ten noorden van Texas worden 28.000 studenten van het Spring Independent School District uitgerust met computerchips die hun verblijfplaats volgen. Elke student heeft een ID-Badge met computerchips die worden gelezen wanneer de studenten in of uit een bus stappen. De informatie wordt via een draadloze telefoon naar de politie en schoolbestuurders gestuurd.”⁴¹⁴

Dit kan ook in een permanente vorm met behulp van een VeriChip⁴¹⁵ (ook populair bij de gezondheidszorg voor het onderhuids opslaan van medische gegevens die al dan niet draadloos in verbinding staan met monitoring apparatuur). Wat in de huid kan, kan zeker ook ergens anders worden gebruikt. Een voorbeeld is *radio-frequency identification tags*, oftewel RFID-tags, in boeken, zwembroeken, beha’s en potloden. Dat is nog maar een glimp van wat de nieuwe wereld te bieden heeft. Het is niet duidelijk wat de gevolgen zijn. Dat is ook afhankelijk van wie uiteindelijk de toezichthouder is. In het slechtste geval ontstaat een “toezichtparadox: hoe meer de nadruk op toezicht komt te liggen, hoe groter de verantwoordelijkheid is die in de richting van de toezichthouder wordt geschoven. Anders gezegd: extern toezicht ondermijnt het zelfcorrigerend vermogen.”⁴¹⁶ Het probleem hoeft echter niet altijd de overheid te zijn: wanneer ouders of opvoeders bijvoorbeeld zelf baas zijn over technologie, kunnen ook perverse effecten ontstaan die het zelfcorrigerende vermogen ondermijnen.⁴¹⁷

Het gedachte-experiment: pruderie als opstap naar een “contactloze samenleving”

Charlotte, waarom zat je zo lang in de kleedkamer bij de zwembad en ging je hartslag opeens zo snel (VeriChip)? Een andere iTag (ingesteld als een virtuele ‘bubbel’ met een diameter van 45 cm rondom het lichaam) detecteerde op hetzelfde moment dat student (ID nr. 985345) de grens van 45 cm overschreed. Ook in haar kleren, zelfs in de sluiting van haar beha, zitten chips. Er wordt ondertussen een tabel met afwijkende tijdsintervallen in grafiekvorm op de tafel gelegd. Het is duidelijk dat dit geen gewone verkleedpartij was (datamining). Een moderne variant van de kuisheidsgordel zou men het schertsend kunnen noemen en dus ideaal voor puriteins Amerika. De zedenpreek is echter nog niet ten einde. Hoe komt het dat je deze week niet in de bibliotheek bent geweest: moest je geen eindwerk maken voor biologie? Immers, in je bibliotheekkaart zit ook een tag. Wist je dat niet? En dat boek van Frans ligt ondertussen ook al vier dagen onaangeroerd op je bureau. De RFID-tag gaf een positiewijziging van ‘zero’ aan. Je had nochtans beloofd dat je het ging lezen, omdat je volgende week daarover een spreekbeurt zou houden (...). Nou Charlotte, vanavond geen pudding voor jou.

Het gedachte-experiment is een extreem voorbeeld van kuisheid om aan te tonen hoe technologie in staat is om oude morele principes nieuw leven in te blazen: in zekere zin puriteinser dan het ooit is geweest. Het biedt een tegenantwoord op het perverse gedachte-experiment van de seksrobotica in §3.3.3 om aan te tonen dat de zedelijke ontwikkeling twee (extreme) kanten kan uitgaan. Het voorbeeld van de getraceerde studenten is afkomstig uit een krantenartikel van zestien jaar geleden. Het was toen eerder een proefperiode waar we vandaag de vruchten van plukken. Extreme omstandigheden vragen soms om extreme oplossingen. Tijdens de coronacrisis hebben landen als China, Singapore, Hong Kong, Zuid-Korea en Israël dezelfde technologie gebruikt om de infectiehaarden te monitoren en onder controle te krijgen. “De overheid kan burgers die besmet zijn of in aanraking dreigen te komen met het virus opsporen dankzij locatiegegevens van hun mobiele telefoon. Ook camera’s voorzien van gezichtsherkenning technologie en drones worden ingezet om mensen te volgen en eventueel te sanctioneren.”⁴¹⁸

Het lijkt aannemelijk om te veronderstellen dat een verdere uitrol van track-and-trace-technologie in een risicovolle samenleving niet tegen te houden is. Dat bleek zeer recentelijk ook bij de aanpak van de coronapandemie (zie ook §1.1). Het is misschien niet zonder gevaar, waar schuwen experts⁴¹⁹, maar welke expert, burger of politicus durft uiteindelijk te kiezen tussen ‘data’ of ‘corona’; tussen enige privacy opheffen of sterven? Wie wil verantwoordelijk zijn voor de dood van zichzelf of een ander?

Indien het systeem volledig operationeel is, zal onze ‘morele beleving’ naar alle waarschijnlijkheid niet meer hetzelfde zijn, nooit meer: noch in sociaal, noch in psychologisch opzicht. In wat voor type morele samenleving willen we leven? Het gedachte-experiment ‘pruderie’ zou vijf jaar geleden potsierlijk zijn geweest. We waren immers niet meer vertrouwd met “kuisheidsideeën” maar het bewaren van afstand heeft ondertussen een nieuwe vorm aangenomen waardoor de beschreven technologie hoogst actueel is geworden. Sommige deskundigen stellen dat we omwille van het risico op een pandemie in de toekomst steeds meer zullen evolueren naar een contactloze of contactarme samenleving. Technologie zal ons daar ongetwijfeld bij helpen.

Welke normen uiteindelijk gehanteerd worden, zal afhangen van wat we als burger willen. Er is momenteel geen referendum uitgesproken. De doelrationaliteit is wel duidelijk. Het ligt in de lijn van een functionele ontwikkeling. Aangezien Aml de eindfase is van een computati-onele evolutie, lijkt het dashboard als portaal naar onze omringende intelligentie een onmisbaar hulpinstrument te worden. Dat is een finaliteit op zich. Deze ontwikkeling staat los van de uiteindelijke waardenrationaliteit. Welke morele keuzes ook worden gemaakt, één ding staat vast: met behulp van Aml zijn we beter dan ooit in staat om de (verborgen) processen van ons intermenselijke bestaan met een chirurgische precisie bloot te leggen. Er hoeft op dit punt in het proefschrift geen ethisch standpunt te worden ingenomen. Het gedachte-experiment is een voorbeeld van wat kan, niet van hoe het moet. Weinig pedagogen zullen het eens zijn met de opvoeding van Charlotte. Haar ontwikkeling valt te betreuren. Ze groeit op in wat critici een bigbrothersamenleving noemen.

Hoe zit het dan met die jongen, die zo lang werd misbruikt door zijn oom? Hadden die ouders het niet graag eerder geweten? Hoe zit het met het meisje dat dagenlang spoorloos was, omdat ze zichzelf onder de trein wilde werpen? Hadden haar hulpverleners niet liever geweten waar ze zich bevond en hoe ernstig de situatie was, zodat hulp kon worden geboden? Dat is geen Orwelliaans verlangen. Met technologie hadden ze met één druk op de (groene) knop een deel van hun vragen beantwoord kunnen zien. Verwijzend naar het begrip *hightech antropologie* dat werd geïntroduceerd in §3.3.1, wordt nu duidelijk welke informatie door sociaal ingenieurs van een dashboardsamenleving functioneel en gebruiksvriendelijk ter beschikking moet worden gesteld.

De term big brother wordt vaak te pas en te onpas gebruikt. Onder invloed van de beschreven transformaties komen we misschien knooppunten voor verbetering op het spoor. De kernvraag daarbij luidt of het mogelijk is een besturingsfilosofie te bedenken waarmee de morele ontwikkeling naar een hoger niveau kan worden gebracht. Dat is een zinvolle doelstelling. Voor het burgerschap is het namelijk van belang om te bekijken welke technologische toepassingen eventueel functioneel en betekenisvol kunnen zijn in de vorm van een persoonlijk assistentschap om dit doel te bereiken. Er zijn genoeg situaties denkbaar, waarbij we het wel prettig zouden vinden indien iemand of iets over onze schouder kon meekijken.

Geen big brother, wel een little sister

Het is niet ondenkbaar dat vooruitstrevende burgers die gruwelen van een 'big brother'-gezin toch kunnen verlangen naar de adoptie van een 'little sister': een kleine, schattige chip, een digitale elf op onze schouder, die ons kan helpen om onszelf tot de orde te roepen, om braaf te blijven, ook op momenten dat we ons zogenaamd op privaat domein begeven. De voorwaarde is dan wel dat ze zacht in ons oor fluistert, discreet, zoals het een kleine zus betaamt, wanneer ze ons wil behoeden voor erger. Hoewel onze morele opvattingen niet zo verschillen en wij deze zelfs triomfantelijk uitdragen, doen wij zeker niet altijd waar wij voor staan. Onze sociale psychologie wordt gekenmerkt door tegenstrijdige verlangens in de vorm van een dissonantie. Aronson ontdekte "dat mensen met een hoge eigenwaarde, de meeste dissonantie voelen, als ze zich gedragen op een manier die botst met de hoge dunk die ze van zichzelf hebben. Wanneer mensen met een lage eigenwaarde daarentegen iets stoms of immoreels doen, voelen ze niet zoveel dissonantie omdat de cognitie 'ik heb iets afschuwelijks gedaan' in overeenstemming is met de cognitie 'ik ben een niksnut; ik doe altijd vreselijke dingen.'⁴²⁰ Deze vorm van dissonantie kan futiel maar ook fataal zijn en is typerend voor onze irrationele emoties. Dat is de natuur van de mens. Het is niet voor niets dat een filosoof als Bentham zich verzet tegen "irrationele emoties als leidraad voor het ethische handelen".⁴²¹ Het verzet is echter niet goed opgewassen tegen de innerlijke morele of immorele krachtwerking. Het is in de psychologie dat de wortels van de moresvorming zijn gelegen. "Een terugkerende vaststelling is dat de morele ontwikkeling onafhankelijk is van cultuur, levensbeschouwing en intelligentie van de ondervraagde proefpersonen."⁴²² Het is alsof de redelijkheid een eigen logica volgt. Argumenten moeten elkaar ontmoeten om tot een beginsel te kunnen komen. Dit proces is niet mogelijk zonder gedeelde begrippen, redelijkheidsnormen en discussieregels.⁴²³

Feitelijk gaat het om een oervorm van wetgeving; het primeert de klassieke wetgeving en gaat er sociaal aan vooraf. Een rechtssocioloog als Sumner verwoordt het treffend wanneer hij stelt dat "de mores de krijtlijnen vormen waarbinnen het recht zich kan bewegen. De mores vormen de belangrijkste kracht in de samenleving: het zijn spontaan gegroeide manieren van doen waarmee in een gemeenschap menselijke behoeften en verlangens bevredigd worden, en die daarenboven ook in de gemeenschap met het algemeen welzijn geconnecteerd worden. Ze worden namelijk ervaren als handelingsalternatieven waarmee de gemeenschap het best gediend is, en daarom kan het recht niet tegen de mores ingaan. De mores bepalen wat op welke wijze mogelijk is in de maatschappij, en dus ook wat op welke wijze mogelijk is in het recht. Wie denkt dat de wetgeving mores kan maken, vergist zich schromelijk. Het recht is toch min of meer de uitdrukking van de mores."⁴²⁴ Het bevat culturele elementen maar ook een aantal logische premissen: men kan alleen maar moresvorming en een daaruit voortvloeiend recht krijgen indien men naar een punt toewerkt waarop duidelijke keuzes worden afgedwongen in praktijk en theorie. Op een gegeven moment spreekt men zich uit: "Hier sta ik voor; dit is de afspraak die ik met jou maak." X zeggen is X doen. Dit is feitelijk het eerste axioma van een morele samenleving. Indien we dit niet nastreven, dan verwerpen we het idee

dat we onszelf als burger moreel verder willen ontwikkelen. Die drive zou primair van binnen-uit moet komen. Pas dan kan het de expressie zijn van een autonomie waarbij men zichzelf de wet stelt. Dat is een sociaalpsychologische aangelegenheid.

Een dashboardsamenleving onlife stimuleert een naleving van het besproken axioma. De samenleving is helaas nog niet op dit punt van ontwikkeling aangeland. Dat kan ook niet, omdat de verwerping van het axioma besloten ligt in onze natuur. Dat is de morele weeffout die gedetailleerd werd besproken in §2.4.1. Volwassen burgerschap is daarom een zeldzaamheid. We gedragen ons vaak als egoïstische kinderen. Een kleine zus adopteren (als antoniem van big brother) zou misschien nog geen slecht idee zijn. Het is misschien tegennatuurlijk maar wel noodzakelijk voor een verdere ontwikkeling van het burgerschap. Het grijpt namelijk in op de verborgen processen van onze samenleving. Het is mogelijk om op dit niveau twee processen te onderscheiden.

Duale procestheorie op een sociaal niveau

Men zou in die zin ook aan Durkheim (1906) kunnen toevoegen: “nog nooit is een handeling zuiver uit plichtsgevoel volbracht; altijd was het nodig dat zij op een of andere manier goed leek”⁴²⁵ – met toevoegsel: “en erop werd toegezien, dat men verantwoording verschuldigd was, dat de daden zich zouden openbaren vroeg of laat om straf, bewustzijn of correctie mogelijk te maken.”

Dat is geen vanzelfsprekende gedachte. Immers, de moraal is heden ten dage steeds meer geprivatiseerd (“Ik bepaal wat goed is”). Juist wanneer toezichhouders zich over deze geprivatiseerde ruimte willen uitspreken, dreigen ze het onderspit te delven. Op zulke momenten kan de wetgever zoals reeds gesteld bij Sumner geen ‘mores’ leren.

Bovendien heeft het privatiseren van de moraal een bijkomende consequentie voor onze verantwoordelijkheidsbeleving. Indien we zelf bepalen wat goed is, dienen we ook enkel aan onszelf verantwoording af te leggen. We zijn cognitief echter niet goed uitgerust om dat op een goede manier te doen. Het heeft namelijk ook te maken met de manier waarop wij in onze hersenen (deontologische) informatie verwerken. In de moderne psychologie gaat men daarbij uit van een ‘duaal procesmodel’: automatische versus gecontroleerde processen. Neuro-psychologisch onderzoek heeft uitgewezen dat met name het deontologische redeneren (wat gerelateerd is aan een rechtsethiek en een plichtsethiek) geautomatiseerd verloopt.⁴²⁶ Deze processen zijn mede daardoor van nature hardnekkig en minder vatbaar voor controle, inzicht en redelijkheid. Dit is in tegenstelling tot de zogenaamde gevolg-ethische redeneringen waar de uitkomst van het handelen een rationele aanpak vraagt; het vraagt een extra cognitieve inspanning.⁴²⁷ Vele psychologen spreken in een cognitieve context weinig over vrije wil en zien gedrag tegenwoordig als het resultaat van deze duale processen.⁴²⁸

Op een sociaal niveau lijken deze processen naar analogie aanwezig. In *Puzzelstukken* werd in dat verband steeds uitgegaan van twee niveaus waarbij de orderingsstructuren in de onderbouw een sociale pendant hebben in de bovenbouw. De sociale processen kunnen naar analogie met de cognitieve processen worden ingedeeld in gecontroleerde versus automatische processen. Het is een tweeheid die ook in de rechtssociologische literatuur tot uiting komt, en kan worden teruggevoerd op de tegenstelling tussen Savigny en Bentham.⁴²⁹

Savigny ging ervan uit dat de gewoonte de heersende kracht is achter het recht. Wie tegen deze volksgeest ingaat, is gedoemd te falen aangezien het recht zich buiten zichzelf (in de gewoonte, de volksgeest) moet funderen om te kunnen overleven (in lijn van de historische school). Hij beschouwde “de groei van het recht wezenlijk als een onbewust proces”⁴³⁰, stelt Vandekerckhove. Hierin kan men de signatuur lezen van een automatische procesvorming.

Bentham beweert het tegenovergestelde. Hij gelooft in een codificatie van het recht. Dat betekent dat het recht gebaseerd is op rationele beginselen en niet op het primaat van de gewoonte. Recht heeft een bemiddelende rol in relatie tot welomschreven sociale doeleinden.⁴³¹ Dit vraagt om een bepaalde vorm van controle, meetbaarheid en beheersing. Het is niet voor niets dat Bentham het utilitarisme als verbijzondering van een gevolgenethiek op de agenda heeft geplaatst. Deze ideeën zijn door anderen overgenomen en vooral via de geschriften van Pound over de *sociological jurisprudence* in het blikveld gekomen van de sociologen. Het feit dat Pound publiceerde in sociologische vaktijdschriften zal dit effect ongetwijfeld hebben versterkt. Hierin kan men de signatuur lezen van een gecontroleerde procesvorming.

De sociale ordeningsprocessen bestaan uit een samenspel van de twee beschreven procesvormen. Hiermee is de onderbouw gegeven van de moresvorming en de wetgeving, en hoe deze zich verhouden tot een psychologische duale procestheorie. Indien men kan voorspellen wat de uitkomst is van deze processen, dan kan het effect van de wetgeving worden voorspeld en de sociale ordening beter in goede banen worden geleid. Het reduceert samenleven in zekere zin tot een ontwerpprobleem.

Sociotechnique

Sociale engineering of sociotechnique omvat zoals Podgorecki en Schulze suggereren het zoeken naar ook andere dan wetgevende maatregelen als middel van maatschappelijke beheersing: "Sociotechnique is een toegepaste (of praktische) sociale wetenschap met als doel om de beoefenaar te informeren over hoe effectieve middelen kunnen worden gevonden, om de vooropgestelde sociale doelstellingen te bereiken, op voorwaarde dat een gegeven set van waarden is geaccepteerd en een goede voorstelling van het menselijke gedrag toegankelijk is."⁴³² Deze definitie dateert uit 1962.

Thans is duidelijker hoe deze sociale wetenschap zich kan vestigen. De gecontroleerde en automatische processen vertegenwoordigen het verstand en het gevoel. Om beide te laten accorderen, is het ontwerp van een dashboard zeer belangrijk. Het is het middel bij uitstek om te informeren wat effectief is. Het dashboard vormt het sluitstuk van de technologische evolutie, zoals reeds beschreven aan het begin van deze paragraaf bij de ontwikkeling van Aml. Daar werd ook gewezen op het belang van de burger om waarden te expliciteren, wat opnieuw aansluit bij de voorgaande definitie van Podgorecki en Schulze.

Dan rest nog de voorwaarde om het menselijke gedrag toegankelijk en inzichtelijk te maken. Gerichte en adequate informatieverstrekking speelt hierbij een cruciale rol. Handelingen die zijn aangestuurd door een duale procesvorming zijn vaak gekleurd door een kortetermijnvisie. Het burgerlijke leven zou gebaat zijn bij 'simulatieprogramma's waarin het mogelijk is om op voorhand in te schatten wat de gevolgen kunnen zijn. Dat zou op maat van iedere burger moeten gebeuren. Hoe gericht de informatie-uitwisseling, hoe optimaler een dergelijke simulatie kan verlopen. Het ontwerp van een goede bubbel kan daarbij helpen. Het wordt door Beslay en Hakala als volgt omschreven :

"Een bubbel is een tijdelijke gedefinieerde ruimte die kan worden gebruikt om de informatie die het digitale domein binnenkomt of verlaat te beperken. Het is een digitalisering van de persoonlijke ruimte die door de psycholoog Robert Sommer wordt beschreven als een zeepbel. De visie van de bubbel is gedefinieerd om alle interfaces, indelingen en overeenkomsten etc. samen te brengen die nodig zijn voor het beheer van persoonlijke, groeps- en openbare gegevens en informatieve interacties."⁴³³

Goed ontworpen informatiebubbels maken het sociaalwetenschappelijk mogelijk om een kijkoperatie uit te voeren, waarbij men de zenuwbanen blootlegt die instaan voor de verborgen,

automatische processen van ons handelen. Dat is volstrekt uniek in de geschiedenis van de mensheid. Deze chirurgische ingreep kan ons bijzonder veel leren over de wijze waarop de samenleving werkelijk in elkaar zit en hoe wij ons daarbinnen gedragen. Zonder gerichte informatie-uitwisseling en de interface van een dashboard als portaal in relatie tot de omliggende intelligentie, is het niet mogelijk om een sociotechnique op te zetten. Het doel van een sociale engineer is om de duale processen die aan de basis liggen van de sociale ordening op elkaar af te stemmen en te optimaliseren.⁴³⁴

Het voetbalelftal van Boutellier kan moeilijk scoren

“De opmerking van de Nederlandse socioloog Schuyt is hier op zijn plaats, namelijk dat ‘social engineering’, aldus geconcipeerd, een onderzoeksactiviteit is die de beleidsvoerder ad hoc moet informeren over de kansen die afzonderlijke beleidsmaatregelen maken: “het is de sociologie van het hoeveel en het hoe vaak”⁴³⁵. Wat deze sociografische activiteit voor de socioloog problematisch maakt, is dat zij theoretisch weinig relevant is, geen inzicht nastreeft in het maatschappelijk functioneren van de rechtsinstellingen, geen veralgemeenbare inzichten in het gemeenschapsleven oplevert.”⁴³⁶

Met de beschreven sociotechnique en de nieuwe technologie kan het (misschien) anders. Het beleid dat voortvloeit uit deze benadering is namelijk volledig gemodelleerd op de wetenschap van het hoeveel en het waarom. Het levert kennis op. Uit deze kennis volgen een aantal te volgen spelregels. Dit resulteert in een eigensoortige “betekenisidentiteit”, wat eigen is aan het spelkarakter. De metafoor van het spel is in deze context geen eigen vondst, maar gebaseerd op het werk van voorgangers. Een interessante duiding kan men vinden bij ter Heide: “Tussen het schaken met elkaar en andere vormen van samenleven tussen mensen kunnen verschillen bestaan, maar belangrijk is te stellen dat tussen alle spelsituaties betekenisidentiteit is. Ze hebben alle gemeen dat de mens speelt en niet de schaakstukken. Wellicht zou de stelling te verdedigen zijn dat de mens, die zijn paard zet in het veld, dat paard is of dat het paard de mens is. Het is juist door deze betekenisidentiteit dat de speltheorie zo interessant is voor alle theorieën die zich bezighouden met het menselijke gedrag. De speltheorie is thans ‘in de mode’. Hij wordt niet alleen door Buytendijk en Von Weizsäcker genoemd maar ook Merleau-Ponty schenkt er in zijn *La structure du comportement*⁴³⁷ ampele aandacht aan.”⁴³⁸

In de laatstgenoemde publicatie uit 1942 bespreekt Merleau-Ponty op pagina 222 het voetbalspel.⁴³⁹ Hij stelt daarin “dat het voetbalveld geen ding is, maar een speelruimte waarin elke speler fungeert in een bepaalde (vooraf opgelegde) rol. Het is een functie in een stelsel. De speler is gebonden aan spelregels over wat mag en wat moet. Naast de spelregels zijn er ook zogenaamde doelregels. Het obligatoire karakter van deze laatstgenoemde regels is anders dan dat van spelregels. Om gezamenlijk bepaalde zaken te bereiken, moeten de verschillende deelnemers (onder wie voetballers, trainers en staf) handelingen verrichten in functie van tactiek of beleid. Dat maakt dat het voetbalspel door twee dingen is bepaald: door de regels van het spel en door de regels om het doel te bereiken: het aangepaste gedrag om intentioneel een gezamenlijk resultaat neer te zetten.”⁴⁴⁰

Met deze filosofische toelichting van Merleau-Ponty kan een brug worden geslagen naar het werk van Boutellier.⁴⁴¹ Hij gebruikt immers de metafoor van het voetbalspel om de spelregels en doelregels van een ideale maatschappij te beschrijven. Hij vult de rol van de spelers op eigen wijze in. “De kern van zijn idee bestaat erin dat veiligheid een ordenend principe is. Maar in termen van informatie-uitwisseling zou men veiligheid ook moeten herdefiniëren: veiligheid betekent dat men binnen zijn leefwereld beschikt over voldoende informatie om te kunnen ingrijpen met een chirurgische precisie. Deze hertaling past veel beter bij het nieuwe

paradigma waar we voor staan. Het maakt het mogelijk om het begrip 'veiligheid' op enigerlei wijze te operationaliseren. De tegenpartij is onveiligheid. Ook te lezen als: 'een tekort aan informatie vanuit de filosofie van een dashboardsamenleving'. Op het voetbalveld staan de aanvallers, de verdedigers en de keeper. De keeper staat symbool voor het strafrechtelijke systeem: zij moeten ervoor waken dat onruststokers in de kraag worden gegrepen. Zij krijgen daarbij hulp van achterhoedespelers, zogenaamde verdedigers. Deze linie staat symbool voor de politiemensen, de jeugdwerkers en wat Boutellier de professionele veiligheidsbewakers noemt. Inderdaad, op dit niveau gaat het om risicobeheersing. Meer in de richting van het middenveld kan men de instanties vinden die zich bezighouden met wat men zo plechtig onze 'waarden en de normen' noemt: scholen, welzijnsinstanties, bedrijfsleven, horeca die bepaalde regels instelt etc. Voorin, bij de aanvallers, bevindt zich wat Durkheim in de 19^e eeuw al omschreef als 'het sociaal kapitaal'. Het behoren tot een sociale groep en het ervaren van sociale steun biedt bescherming tegen normloosheid en verval. Zij vormen het cement van de samenleving: de burgers en hun sociale verbanden."⁴⁴²

Het governancemodel dat past bij een burgerschap 'onlife' wijkt af van het governancemodel dat Boutellier beschrijft met behulp van zijn voetbalveldmetafoor. Hij noemt zijn model "van achteren naar voren". Ik noem mijn model "van binnen uit", omdat de ordening van de sociale werkelijkheid ook van "binnen uit" gebeurt en veel minder vanuit de achterhoede. Dit contrasteert met Boutellier. Er zijn twee punten van kritiek: (1) de belangrijkste spelers staan niet op het veld en (2) de achterliggende filosofie houdt te weinig rekening met de randvoorwaarden die nodig zijn om het burgerschap 'onlife' te doen slagen. De door Boutellier gepresenteerde metafoor gaat uit van een goed op elkaar ingespeeld team, maar die premisse is gebaseerd op een veronderstelling die bij de bespreking van de improvisatiemaatschappij in hoofdstuk 2 reeds ter discussie werd gesteld. Er werd reeds een lans gebroken voor een filosofie waarbij een moderne invulling van autonomie een centralere plaats krijgt: het zichzelf de wet kunnen stellen in termen van afspraken maken en deze ook nakomen, oftewel 'zeggen wat men doet en doen wat men zegt'. Dit is een adagium dat niet zonder gevolgen kan blijven.

Als geloof wordt gehecht aan het idee "te regeren door eigen wetten"⁴⁴³, impliceert deze gedachtegang dat de spelers ook geloven in de kracht van de zelfreflectie. Zonder spiegel is dit echter een loze veronderstelling. De vraag is namelijk hoe het staat met de moed waarmee we onszelf in de spiegel durven kijken en hoe het zit met onze verantwoordelijkheid. Doen wij altijd wat wij zeggen? Hoe zit het met de vrijbuiters die ons sociaal kapitaal verkwanselen? Behoort in een nodale samenleving de technologie ook niet als een sterspeler op het veld te staan? Immers, de technologie levert ons door middel van Aml de sociale spiegel waar we tegelijkertijd onszelf en de ander kunnen zien. Als men namelijk spreekt over de toenemende complexiteit van de samenleving, dient men zich dan ook niet de vraag te stellen of de spelers zonder hulpmiddelen nog wel het speloverzicht kunnen bewaren. Als het nu stil blijft in de kleedkamer, dan moet de trainer van het voetbalelftal zijn tactiek beter uitleggen, aanpassen of opstappen. Om het in de filosofie van de reeds genoemde topcoach Van Gaal uit te drukken: "Het gaat er niet om hoe goed een speler kan voetballen, het gaat om de totale mens."⁴⁴⁴ Boutellier raakt met zijn filosofie niet "de totale mens" zoals Van Gaal die voor ogen heeft, wat tevens blijkt uit zijn visie op de rol van de overheid: "De overheid heeft drie rollen in het veld. Als coach stelt zij de spelers op, bespreekt de tactiek en het spelconcept. Met andere woorden: ze bepaalt de uitgangspunten van beleid dat door de instanties in het veld moet worden uitgevoerd. De overheid is ook scheidsrechter, omdat ze betrokken is bij inspecties en bij de rechterlijke macht. Soms is de overheid ook medespeler, met de eigen diensten die in het veld actief zijn, bijvoorbeeld de reinigingsdienst."⁴⁴⁵

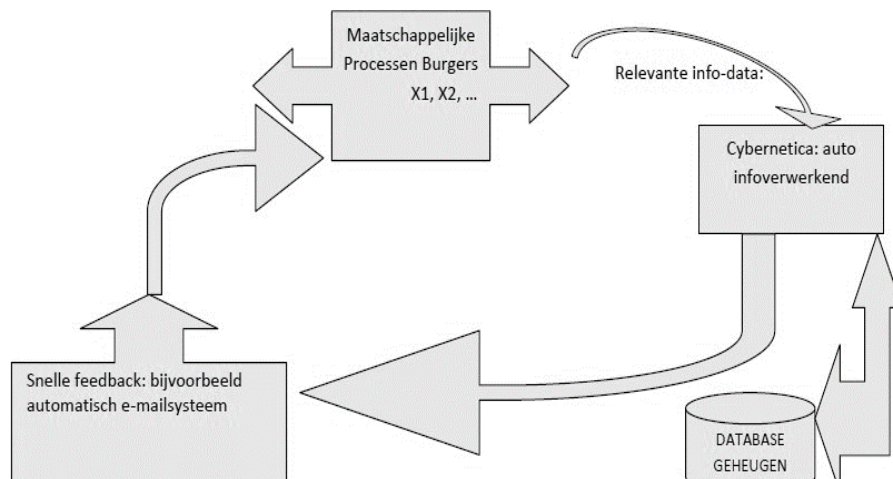
Een trainer als Van Gaal stelt het voetbal anders voor: “Waar het voetbal nog geregeld de neus ophaalt voor mentale trainers, wilde ik vroeger al psychologie studeren. Ik kijk naar de ‘totale mens’. Het gaat er niet alleen om de bal van A naar B te verplaatsen. Dat is wel belangrijk, maar niet het allerbelangrijkste. Dat is: wie ben je als persoon? Wil je in dienst van het elftal spelen, hoe doe je dat, hoe loop je dan vrij? Loop je alleen voor jezelf vrij of ook voor anderen? (...) Begeleiding op allerlei vlakken is onmisbaar in het voetbal. ‘De wereld is zo complex geworden, de keuzes zijn zo moeilijk. We leven in een zapcultuur. Eén druk op de knop en de wereld gaat voor je open. En jij moet steeds die keuze maken, en dat op 13-, 14-jarige leeftijd. Om te blijven focussen heb je hulp nodig, die een trainer alleen niet kan bieden. Je bent als coach manager van specialisten. De trainer is de sturende factor in dat ingewikkelde proces van geven en nemen, van jezelf blijven, spelers met de voeten op de grond houden, van een schouderklap geven of een serieus gesprek voeren.”⁴⁴⁶

De vraag rijst of Van Gaals kijk op het voetbalspel niet ook de complexiteit van de samenleving weerspiegelt waar de overheid mee te kampen heeft. We zien te weinig terug van deze filosofie bij de voetbalmetafoor van Boutellier. Van Gaal zou zeggen: ‘Ik zie te weinig psychologie, ik zou een mental coach een grotere rol geven.’

Het meest verwonderlijke in de opstelling van Boutelliers elftal is misschien wel dat hij weinig tot geen ruimte geeft aan nieuw talent. Een netwerksamenleving zonder technologie, de nieuwe belofte, is toch ondenkbaar. Dat talent zit niet op de bank, maar staat op het veld als sterspeler zelfs. Om in de lijn van ‘het totale mensprincipe’ te blijven, kunnen wij in de toekomst, juist dankzij de technologie, voortdurend een persoonlijke assistent in onze omgeving hebben waarop wij ook sociaal reageren. Deze assistent neemt feitelijk de rol aan van een alter ego: het is de digitale stem van ons geweten. Van Gaal is een kleine zus geworden die op onze schouders staat en zegt wie we zijn, wat we doen, en wat we niet gedaan hebben.

Het ego-opticon

Anticiperend op deze ontwikkelingen is het noodzakelijk om een geschikte ‘machtsgenealogie’ te bedenken, waarbij de rol van de staat voor een groot gedeelte wordt afgezwakt door de komst en het gebruik van zogenaamde ‘little sisters’. Het zijn in feite automaten (ook wel cybernetica genoemd) die in staat zijn zelfstandig informatie te verzamelen en na verwerking door te sturen naar de gebruikers, in dit geval de burgers van een samenleving. De concrete werkwijze is gebaseerd op een 2-fasenmodel.

Figuur 8 Een 2-fasenmodel

Fase 1: burgers krijgen feedback van automaten in de vorm van een waarschuwing. Abstract geformuleerd: uw X wijkt af van Y. Burgers hebben zelf de mogelijkheid om op zoek te gaan naar de oorzaak van deze afwijking. Er ontstaat met andere woorden ruimte voor zelfreflectie, zelfbewustzijn en zelfcorrectie.

Fase 2: indien de afwijking over een langere periode blijft bestaan, dan weet de burger dat onvermijdelijk (sociale) inspecteurs over de vloer zullen komen.

Automaten voorzien in gerichte feedback in een 2-fasensysteem, bijvoorbeeld: uw watergebruik is te hoog in vergelijking met een opgegeven en weloverwogen ijkpunt.⁴⁴⁷ Het is de bedoeling aan te zetten tot zelfreflectie. Het kan zijn dat de wc lekt, het kan zijn dat het zwembad toch meer water verbruikt dan eerst gedacht, maar het kan ook zijn dat iemand een sociale woning bezit (bezet) maar nooit aanwezig is en als huisjesmelker zeven kansarme burgers op zolder laat slapen (tegen huurgeld dat het sociale huurgeld in het kwadraat overstijgt). Zonder een waardeoordeel te vellen, is het mogelijk om deviant gedrag vast te stellen.

In vergelijking met de voetbalmetafoor van Boutellier, is nu een andere bezetting van het veld mogelijk. Dat levert ook een andere betekenisidentiteit op (refererend aan de eerder genoemde uiteenzetting van Merleau-Ponty). De automaten zijn de nieuwe vedetten van het voetbalteam (refererend aan de eerder besproken voetbalmetafoor van Boutellier). Zij verzamelen en verwerken data van medespelers en kunnen daarom zeer gericht en op het juiste moment een voorzet geven in de vorm van een geautomatiseerde waarschuwing die verschijnt op het dashboard van de gebruiker. Het geeft de individuele burger (in volle vrijheid) de mogelijkheid om zijn eigen gedrag (al dan niet problematisch) te onderzoeken (fase 1). Pas wanneer daar lange tijd geen gehoor aan wordt gegeven, dan weet de burger dat de inspectie over de vloer zal komen (om mee te helpen zoeken naar de oorzaak, dat klinkt nog anders dan 'straffen'). Dat is fase 2. In de meeste gevallen zal het systeem draaien in fase 1, omdat gebruikers zichzelf controleren en het gedrag aanpassen.

Het model heeft iets nobels. Het gaat er niet om of iemand arm of rijk is of een uitkering ontvangt of niet; iedereen kan een waarschuwing ontvangen. Iedere burger beschikt over een dashboard in een dashboardsamenleving. Het model is ook niet betuttelend of pedant. De burger heeft zelf de mogelijkheid om over zijn 'eigen situatie' na te denken. Of het probleem dan gelegen is bij zijn bijstandsuitkering of niet, behoort tot het 'zelf bewustzijn' en het eigen oordeel van de gebruiker in kwestie. Belangrijk is dat de burger wordt aangezet om een afweging te maken en waar nodig 'zichzelf de wet te stellen' (= autonomie). Indien het probleem niet wordt opgelost, dan zal de inspectie later toch wel komen om mee te zoeken naar het probleem en de oplossing daarvan. Hierbij treedt de overheid dus letterlijk pas op wanneer burgers problemen zelf niet kunnen of willen oplossen. Het is goed dat de betutteling in die zin wordt doorbroken. Juist nu burgers de morele ruimte willen privatiseren, dienen zij in de gelegenheid te worden gesteld de confrontatie met zichzelf aan te gaan.

Zonder het misschien zo te bedoelen, sloeg Schuyt de spijker op de kop toen hij zei: "De kracht van wetgeving en de kracht van het recht zullen vooral daar liggen waar de sociale werkelijkheid zelf reeds de kenmerken bevat van digitale communicatie en zullen averechts werken waar recht en wet worden toegepast op daarvoor niet passende situaties."⁴⁴⁸

Het eerste gedeelte van het citaat van Schuyt is reeds werkelijkheid geworden. De sociale werkelijkheid bevat steeds meer de kenmerken van digitale communicatie, maar men moet de drempel tot participatie wel verlagen. Cybernetica spelen daarbij een belangrijke rol, omdat zij de betrokkenheid van burgers kunnen maximaliseren in de vorm van bijvoorbeeld zelfreflectie, zelfcorrectie, zelfbewustzijn, en sociaal bewustzijn. De aanvaardbare kwalificatie van de situatie wordt bepaald door de betekenisvolheid en de zinvolheid van de sociale activiteit. Dat is de manier waarop recht als communicatie verschijnt. Het betreft rechten die te maken hebben

met bepaalde typen van informatie-uitwisseling. Een correcte kwalificatie van de beoogde informatie-uitwisseling is zeer belangrijk. Het heeft geen affiniteit met een sociaal exhibitionisme. “Tonen” betekent dus in de eerste plaats een “tonen” aan zichzelf. Desalniettemin vergt het ontzaglijk veel moed om zichzelf in de spiegel te bekijken. Wanneer een dashboard-samenleving als voorwaarde stelt om dit bijzondere type van gerichte informatie-uitwisseling te verplichten vanuit morele motieven, dan is de lat voor de burgers hoog.

Het tweede gedeelte van het citaat van Schuyt is pas gerealiseerd op het moment dat de dashboard-samenleving tot volledige wasdom gekomen is. Dan pas kan de ‘passende situatie’ worden aangeduid. Het is een paradigmaverschuiving, omdat de ontwikkeling van deze wetenschap, gebaseerd op verregaande informatie-uitwisseling, leidt tot een dramatisch ander beeld van de werkelijkheid (Kuhn). Het dashboard is het instrument van deze wetenschap waar AI in de cockpit zit.

Panopticum

De besturingsfilosofie die het beste past bij een sociale werkelijkheid die reeds de kenmerken bevat van een digitale communicatie is in vele opzichten anders. Het is van belang om op dit punt geen misinterpretaties toe te laten. Een samenleving waarin automaten en AI sterspelers zijn op het veld, wordt (te) vaak afgeschilderd als een dystopie: een oord van verderf waar niemand in wil leven. Het is gebaseerd op een Orwelliaans wereldbeeld waar iedereen onder het gezag valt van een big brother; een despoot die macht afdwingt door altijd alles en iedereen in de gaten te houden. De motivatie om toezicht te houden op een welbepaalde manier werd uitgebreid beschreven door Foucault in *Surveiller et punir: Naissance de la prison*. Dit betreft de relatie tussen zichtbaarheid en disciplinerende, kortom de internalisering van een surveillance.⁴⁴⁹ Digitale tracerende is de moderne metafoer van een panoptische filosofie.⁴⁵⁰

Ter verduidelijking: in de klassieke periode vond een omslag plaats in de visie over disciplinerende. In de middeleeuwen was sprake van folteringen waarbij de beul zich op het lichaam richtte; in latere tijden verschoof het accent naar de ziel: opsluiting in de gevangenis, waarbij de ziel wordt gestraft door de eenzaamheid. Een gevangenis is volgens Foucault een speciaal disciplineringsinstrument. Hij verwijst naar het ontwerp van de Britse broers Samuel (architect) en Jeremy Bentham (moraalfilosof). Ze bedachten het panopticum (panopticon in het Grieks): “Een ringvormig gebouw; in het midden een toren met grote ramen, die uitkijken op de binnenzijde van de ring; het gebouw is verdeeld in cellen die de volle breedte van het gebouw beslaan; iedere cel beschikt over twee ramen, één dat naar binnen is gericht en correspondeert met een raam in de toren, en een buitenraam waardoor de cel tot in alle hoeken wordt verlicht.⁴⁵¹ In de oude gevangenis werd je met zijn allen in het donker op een hoop gegooid. Je zag niet veel, maar er werd ook niet veel gezien. In de koepelgevangenis zit je alleen in een cel en in het volle licht.”⁴⁵²

De achterliggende filosofie is dat men zich bewust is van de permanente zichtbaarheid. Niemand weet wanneer hij of zij onder toezicht staat en zal zich daar constant naar gedragen: het idee bekeken te (kunnen) worden, werkt disciplinerende in de hand. Het is een metafoer om verschillende vormen van disciplinerende te dekken. Het komt in elk tijdperk op een of andere manier voor. Het knecht mensen. Het maakt ze volgzzaam, kneedbaar en beheersbaar. Een centraal element is de norm of de macht van het normale. Vandaar dat men in de loop van de 19^e eeuw steeds meer indirecte vormen van zichtbaarheid ging toepassen, bijvoorbeeld door de dril, het in de rij gaan staan, dagindelingen, prikklokken, en examenperiodes. Foucault werkte dit uit voor het schoolsysteem, het ziekenhuis, en de psychiatrie. Kortom, alle plaatsen waar de observatiewetenschappen een rol spelen, zoals in de criminologie, de pedagogie en de geneeskunde. Via de beschreven toetsing plaatsen we iedereen op een normaal-

verdeling. Statistiek betekent letterlijk vertaald: de wetenschap van de staat. Het is een “instrument de surveillance et de controle, dans les diverse branches des services publiques” en maakt het mogelijk om mensen in te delen in klassen en groepen. Deze sorteerbak is bepalend voor ‘de samenleving’ en ook voor wat erbuiten valt.⁴⁵³ In een volgende fase vond een andere historische verandering plaats: de zogenaamde overgang van een ‘disciplinaire maatschappij’ naar een ‘controlemaatschappij’; dat is volgens Deleuze de maatschappij waar we nu in leven (“een term die hij ontleent aan de paranoïde wereld van William Burroughs”).⁴⁵⁴

De muren van de maatschappelijke disciplinerende instituties brokkelen af, maar op een wijze die de disciplinaire logica waar Foucault over sprak niet aantast. Integendeel, ze neemt volgens Deleuze in kracht toe. Hij gebruikt hiervoor een prachtige beeldspraak: “de structurele tunnels van de mol zijn door de eindeloze golvingen van de slang vervangen. Daar waar de disciplinaire maatschappij vaste, afzonderlijke mallen gebruikte om haar subjecten te vormen, werkt de controlemaatschappij met flexibele, steeds veranderende netwerken als een zichzelf vormende mal die van het ene op het andere moment verandert, of als een zeef waarvan de mazen voortdurend in grootte variëren.”⁴⁵⁵

Het is een dynamiek die hoort bij de netwerksamenleving, waar alles met alles verbonden is met als grootste kenmerk de vloeibaarheid der dingen, zoals eerder vermeld bij Bauman. Een meer geschikte term om het soort surveillance te omschrijven, is wat Lyon ‘dataveillance’ noemt⁴⁵⁶. “Het omvat alle surveillance door middel van data-analyse. Dat is kenmerkend voor onze nieuwe tijd. Alles wat we doen, laat immers in een digitale context een spoor na: plaats en tijd coördinaten van onze gestelde handelingen, maar ook bio-informatie (iris scan, DNA), fotomateriaal (camera’s op straat) en persoonlijke expressie (sociale media)”⁴⁵⁷, geeft Boutellier als voorbeeld.

Synopticon

In *The Viewer Society: Michel Foucault's 'Panopticon' revisited* presenteert de Noorse socioloog Mathiesen het concept ‘synopticon’.⁴⁵⁸ “Typerend hiervoor is niet de macht van de expert (of de wachter in de toren van de gevangenis), maar de macht die wordt uitgeoefend door het voorbeeld waarrond een massa zich verzamelt.”⁴⁵⁹ Het is de dynamiek die ontstaat bij het bekijken van “een spektakel waarbij velen de toeschouwers zijn van enkelen (en dus niet zoals in de panoptische configuratie, waar enkelen de massa observeren).”⁴⁶⁰ Deze twee mechanismen zijn aanwezig in onze samenleving.⁴⁶¹ Het is de verdienste van Mathiesen om de synoptische configuratie te betrekken op onze hedendaagse samenleving: deze enkelen zijn dan de VIP’s, de reporters, de sterren, bijna een nieuwe klasse van publieke figuren. “In de configuratie van het synopticon (...) is dus geen sprake van een vaste of onderliggende norm, en geen (al dan niet aanwezige) toezichthouder of expert die normaliserend optreedt. Personen en praktijken worden daarentegen zelf centraal geplaatst. (...) De basisassumptie is dat het nooit goed genoeg is (er is geen vaste norm), er is altijd wel een beter voorbeeld of nieuwe inspiratie te vinden.”⁴⁶² Het Facebook- en Instagramtijdperk maakt ruimte voor een fenomeen waarbij we onszelf vergelijken met de goede of slechte praktijken van anderen. Dit impliceert een bepaalde machtsconfiguratie. Zeer opvallend is “dat iedereen in confrontatie met dat voorbeeld zichzelf leert kennen en in zekere zin zo de massa kan aansturen.”⁴⁶³ De flexibiliteit van deze netwerken wordt met regelmaat van de klok opgedreven door socialemedia-events en entertainmentsectoren die feitelijk over meer netwerken en data beschikken dan de staat.

Ben ik in beeld-factor – een brug naar een nieuwe besturingsfilosofie?

Indien we de dagelijkse praktijk van sociale media als Facebook en Instagram bestuderen, dan levert dit een paradoxale vaststelling op: mensen lijken te houden van de faciliteiten die hen surveilleren.⁴⁶⁴ M'as tu vu? Het is een vraag of dit ook voor de dashboardsamenleving zal gelden. Binnen een synopticon is eveneens sprake van een permanente circulatie van feedbackinformatie: “De permanente circulatie van feedback-informatie verzekeren betekent niet alleen zichzelf met anderen vergelijken en permanent op zoek gaan naar ervaringen en voorbeelden. Het betekent ook dat iedereen in principe bereid moet zijn of in aanmerking komt om de eigen ervaringen als feedbackinformatie voor anderen ter beschikking te stellen, en dus, het statuut te krijgen van een voorbeeld.”⁴⁶⁵

Dat raakt in zekere zin de kern van het vraagstuk naar de bereidheid om informatie te delen in een synoptische setting. Uit een onderzoek van Mediaraven, Mediawijs en Imec-MICT (UGent) uit 2018 blijkt dat slechts 59% van de Vlaamse jongeren de algemene privacy-instellingen op sociale media gebruikt.⁴⁶⁶ Sommigen vonden het niet eens nuttig om een wachtwoord in te stellen, ook al stijgt het aantal slachtoffers van privacy-inbreuken naar gelang men ouder wordt: “19% van de 14-jarigen, 36% van de 15- en 16-jarigen en zelfs 41% van de 17- en 18-jarigen.”⁴⁶⁷ “De meest voorkomende schending is het delen van gênante foto's, zoals foto's waarop jongeren staan die te veel hebben gedronken. Bijna 30% van de bevroegde jongeren maakte iets dergelijks reeds mee. Ook het openlijk voeren van ruzies (22%) of te vroeg gedeelde relatiebreuken (14%) zijn schendingen waarvan enkelen slachtoffer of getuige waren.”⁴⁶⁸

Zowel het panopticum als het synopticon stelt de burger van de samenleving voor een moeilijke afweging van morele waarden: met elke keuze die we maken kunnen we in een onwenselijke situatie belanden, omdat de controle niet in eigen handen is. We doen een beroep op externe controleurs, waarbij men zich steeds de vraag kan stellen: ‘Wie controleert de controleurs?’. Er is nog maar weinig onderzoek gedaan naar dit belangrijke vraagstuk.⁴⁶⁹ We weten er dus ook niet goed raad mee, omdat we er in het algemeen te weinig over weten. Deze kwestie symboliseert het morele dilemma van de controle, onwenselijk eigenaarschap van data en het vertrouwen bij uitstek.

Ego-opticon

De dashboardsamenleving probeert de beschreven problemen van de oude besturingsfilosofie te omzeilen. Geen van de genoemde filosofieën hoort feitelijk bij de beoogde besturingsfilosofie van een dashboardsamenleving. “Niet elk gebruik van slimme data leidt tot *big brother*-uitwassen.”⁴⁷⁰ Boutellier verwijst naar Lyon: surveillance is niet intrinsiek een slechte zaak. Mensen genieten van het voordeel, bijvoorbeeld waar het hun veiligheid of gezondheid betreft.⁴⁷¹ Beheersbaarheid is een belangrijk begrip in een samenleving waar alles met alles verbonden is. Het valt op dat men het debat over slimme data bijna altijd laat stranden bij de ‘onbekende derde’ die zich meester zou kunnen maken van onze informatie. De dashboardsamenleving pleit echter in de eerste plaats voor een burger die eigenaar is van de eigen data en deze intrinsiek gemotiveerd wil inzetten om zichzelf te verbeteren. Het dashboard voor de burger moet zijn persoonlijke dashboard zijn: niet dat van de overheid of een andere controleur.

In reactie op Foucault, Deleuze, Boutellier en Mathiesen evocert de dashboardsamenleving als metafoor een digitale spiegel waarbij de burger in de eerste plaats zichzelf kan zien en dus

geen panopticum of synopticon. De wijze waarop dat kan gebeuren is volstrekt nieuw in vergelijking met de andere tijdperken. Immers, door de beschikbare hoeveelheid data kunnen we onszelf in een totaal mensperspectief bekijken, inclusief de duistere en verborgen facetten van ons gedrag die tot nu toe onzichtbaar bleven voor ons normale cognitieve apparaat, zoals reeds uiteengezet in de vorige hoofdstukken. Het toegevoegde element is dat het de machtsverhoudingen anders invult dan de tot nu toe gekende besturingsfilosofieën.

De macht wordt gedecentraliseerd en aangestuurd vanuit een zelflerend systeem (AI) die volledig informatie uitwisselt op maat van de individuele burger. Dat is de definitie van wat ik een ego-opticon noem.

Besturingsfilosofieën, resumerend:

- Panopticum: burgers staan onder controle van een overheid of despoot.
- Synopticon: burgers worden in de gaten gehouden door enkelen (zoals op sociale media het geval is).
- Emerging governance: bottom-upprocessen in de vorm van een georganiseerde vrijheid (maar tools ontbreken waardoor geen aansluiting kan worden gevonden en een overzicht van wat wenselijk of nodig is, ontbreekt).
- Ego-opticon: burgers zijn omringd door AI (tools) waardoor aansluiting kan worden gevonden en het overzicht wordt bewaard. De burger gebruikt de technologische infrastructuur van zijn Umwelt om zichzelf te spiegelen in functie van een horizontale en verticale moraliteit.

Een ego-opticon is de besturingsfilosofie die hoort bij een dashboardsamenleving.⁴⁷² Het ijkpunt van wat men wil controleren, is wat men zelf heeft aangegeven. Dat geeft een hernieuwde vrijheid aan het concept 'burgerschap'. In de literatuur komt de visie van een '*liberté bien réglée*'⁴⁷³ à la J.J. Rousseau daarbij het dichtst in de buurt. Toch blijft het min of meer de uitdrukking van een technocratie.

Het gaat nu primair om de vraag of dit een wenselijke evolutie is.

Om deze vraag te beantwoorden, moet eerst duidelijk worden wat een dergelijke bijzondere definitie van vrijheid precies inhoudt. In de context van Rousseau werd het gebruikt als een pedagogische techniek om het beste leereffect te realiseren. Het kind moet het idee hebben dat het zelf de oplossing heeft gevonden voor de betreffende problemen. In negatieve zin: een kind mag niet het idee hebben dat een ouder of toezichthouder de boodschap heeft gegeven om het gedrag in te perken. Het moet lijken alsof het kind zelf tot inzicht is gekomen (zelfs als dit niet waar is). Een voorbeeld: stel dat men in een bos zou gaan wandelen met een groep kinderen. Plots wijkt één van hen af van het bospad en de begeleider ziet dat het kind culinair gefascineerd is door een grote rode paddenstoel met witte stippen (wat een zeer giftige vliegenzwam is), dan zou hij of zij de aandacht kunnen afleiden door plots te roepen dat verderop een koekoek te zien is. Het kind voegt zich opnieuw bij de groep en heeft niet het gevoel beperkt te zijn geweest in zijn of haar natuurlijke exploratie. Dit past in de *rerum natura*-filosofie van Rousseau. In een dashboardsamenleving zou dit kunnen betekenen dat technologie het redeneervermogen van burgers zodanig mag aansturen dat de burger niet altijd weet dat dit is aangestuurd.

Of de burger dit überhaupt moet willen, vraagt om wijsgerige reflectie. Bahro stelt bijvoorbeeld dat tegenover de opkomst van zulke technologie (mocht het gemaakte de maker kunnen aansturen) maar één reactie mogelijk is: "een algehele bekering, een volstrekte nieuwe transformatie, een nieuwe mens."⁴⁷⁴ Luhmann lijkt kritischer in zijn reactie en nuanceert dit.

Hij is van mening dat dit kan ontaarden in een omkering van de doel-middelrelatie, waarbij in het ergste geval “de democratie zelf een eis is geworden van het technische bestel, namelijk een techniek van conflictregulering en efficiënte beslissingsprocedure die nodig is in een technische maatschappij.”⁴⁷⁵

Bovendien is nog maar weinig kennis aanwezig over de rol die technologie kan spelen bij het aansturen van gedrag en wat de effecten daarvan zijn. De laatste jaren zijn wel diverse studies verschenen waarin werd onderzocht of de inzet van digitale technologie een kans biedt om zelfcontrole te vereenvoudigen door feedback te geven op ongewenst gewoontegedrag. Dit levert genoeg literatuur voor een kritische review.

Hermesen, Frost, Renes en Kerkhoh⁴⁷⁶ analyseerden 72 reeds eerder uitgevoerde wetenschappelijke studies, waarbij werd onderzocht of digitale feedback hardnekkige, ongewenste gewoontes kon veranderen. Bij een kritische review van de genoemde 72 studies vonden de onderzoekers een positief effect met betrekking tot gedragsverandering, ongeacht de gebruikte technologische methode of de aard van het gedrag.⁴⁷⁷ Er waren echter methodologische kritieken: slechts in vier studies werd rekening gehouden met langetermijneffecten (waarvan drie van de vier deze effecten ook konden aantonen).⁴⁷⁸ Eerder onderzoek van Ledger & McCaffrey wees reeds uit dat veel applicaties die digitale feedback geven, zeer snel na initieel gebruik terzijde worden geschoven.⁴⁷⁹ Een andere aanname is dat een aanzienlijk deel van de uitgevoerde onderzoeken nooit is gepubliceerd, omdat geen significant effect werd geconstateerd.⁴⁸⁰ Het resultaat van de review is dat men nog meer wetenschappelijk onderzoek nodig heeft om uitsluitsel te krijgen. “Een bijkomende moeilijkheid is dat er niet één maar verschillende typen feedback-technologie ontworpen zijn. Dat bemoeilijkt de validiteit en generalisatie van de studie.”⁴⁸¹

Het antwoord op de vraag of de burger überhaupt gebruik wil maken van een ego-opticon, wordt pas later gegeven in het proefschrift. In §5.2.2 wordt een prototype van een ego-opticon-tool empirisch onderzocht en in verband gebracht met enkele mogelijke morele dilemma's. Op dit punt in het proefschrift volstaat het om een filosofische pas op de plaats te maken. Het is een besturingsfilosofie die antwoord probeert te geven op de uitdagingen van een technocratie. Het idee om een nieuwe besturingsfilosofie na te streven waarbij de burger zelf zowel de controle als het overzicht zoveel mogelijk kan bewaren, lijkt een goede theoretische voorwaarde. Hierbij wordt in ieder geval wel geprobeerd de burger die wordt geacht een actieve drager te zijn van de morele orde, tools te geven om zijn rol zo goed mogelijk te vervullen. Dat zou tentatief gesteld in ieder geval een belangrijke verbetering zijn. Of het in de praktijk een even goede uitwerking heeft, is een andere vraag.

§ 3.4 Conclusie en reflecties

De vraagstelling van dit hoofdstuk luidde: Wat zijn de consequenties voor het burgerschap van de toekomst indien technologie de rol aanneemt van een persoonlijk assistentschap en deel uitmaakt van de ‘institutionele inrichting’?

Een historische studie (1590) van het burgerlijke leven leerde ons dat het voor burgers altijd moeilijk is geweest om precies te weten wat goed burgerschap inhoudt (cf. Simon Stevin). Door de jaren heen kende het burgerschap verschillende verschijningsvormen met een eigen besturingsfilosofie. Bij een puristische invulling speelt het naleven van wetgeving een belangrijke rol. Naarmate de complexiteit van de samenleving veranderde naar een netwerksamenleving is gezocht naar een andere invulling, te meer omdat maakbaarheidssturing steeds meer als misplaatst wordt beschouwd. Het meest recente voorbeeld (2018) is wat Boutellier en Trommel omschrijven als een *emerging governance*. In de praktijk neemt dit de vorm aan van

een 'sociaal improviseren', waarbij via bottom-upsturing maatschappelijke vraagstukken op de agenda van bestuurders en professionals worden geplaatst. Het resultaat is minder goed dan gehoopt. Redenen hiervoor zijn algehele onzekerheid, de falende afstemming en het feit dat deze bottom-upinitiatieven zich steeds verder loszingen van rechtstatelijke instituties (Bosselaar). Dat leidde tot de tussentijdse conclusie dat het anders *moet*.

Of het ook anders *kan*, vroeg om een gepaste denkoefening. In dit hoofdstuk nam deze denkoefening de vorm aan van een toekomstverkenning, waarbij het burgerschap in ontwikkeling is onderzocht. Het betreft de transformatie naar een burgerschap 'onlife'. Het uitgangspunt betrof een functionele extrapolatie van een aantal recente ontwikkelingen en beschrijvingen in de literatuur, waarbij technologie de vorm aanneemt van een persoonlijk assistentschap en deel uitmaakt van de 'institutionele inrichting'. Bij deze ontwikkeling werden vier mogelijke consequenties onderscheiden:

1. De uitbouw van een nieuwe wetenschap: hightech antropologie.
2. Het gebruik van aanvullende realiteiten bij wetgeving en ordehandhaving.
3. Een vervaging tussen realiteit en virtualiteit.
4. De ontwikkeling van een nieuwe besturingsfilosofie (ego-opticon).

Een eerste conclusie is dat de beschreven ontwikkeling een **verbetering** zou kunnen zijn voor het burgerlijke leven, omdat informatie-uitwissing functioneel en afgestemd op de behoeften en wensen van burgers kan worden aangeboden. De samenleving krijgt als het ware een 'groene knop' waarmee duidelijke commando's kunnen worden gegeven. Met behulp van smart-technologie kunnen complexe informatieve contexten in *realtime* inzichtelijk worden gemaakt. Het is alleen momenteel niet duidelijk welke commando's dat kunnen zijn. Het is ook niet duidelijk wanneer wie welke data mag gebruiken om de groene knop op een gegeven moment in te drukken.

Er zijn wel suggesties en vermoedens. Indien wordt teruggegrepen op de voorbeelden die in de algemene inleiding zijn gegeven in verband met het bestrijden van een pandemie, kan het soms nodig zijn om zeer snel informatie te krijgen over een bepaald probleem. In een data-driven society waar technologie bij wijze van spreken bijna bij iedereen in de vorm van een smartphone aanwezig is, zou een groene knop een commando kunnen geven om bepaalde crisismaatregelen zeer snel aan een bevolking op te leggen (je mag niet op plaats X zitten, of X en Y mogen niet in elkaars buurt komen).

Een tweede conclusie is dat de beschreven ontwikkelingen ook gevaren en risico's opleveren. Een virtuele beleving kan onder bepaalde condities gelijk worden gesteld aan een reële ervaring (cf. media equation). De vraag rijst wat dan moet gebeuren bij de fabricatie van androïde seksrobotica die niet van kinderen te onderscheiden zijn. Een virtuele politieagent in een AR-omgeving kan ook een valse agent zijn die is geprogrammeerd door een criminele cyberbende met het doel om informatie te ontfutselen. Kortom, de gevolgen kunnen ernstig zijn. Het is van belang om de ethische, juridische en psychologische consequenties waar mogelijk a priori in kaart te brengen, om zo de ontwikkeling van een technologische infrastructuur in goede banen te leiden.

Een derde conclusie was bijgevolg dat behoefte bestaat aan een nieuwe besturingsfilosofie (ego-opticon) die in tegenstelling tot het panopticum en het synopticon, de burger zoveel mogelijk centraal stelt om het eigen gedrag te monitoren (autonomie). Dat betekent niet alleen dat de machtsverhoudingen (wie controleert de controleurs) moeten worden hertekend, maar ook dat de beleving van vrijheid en autoriteit anders moet worden ingevuld. De techniek moet bijvoorbeeld geen aliënering veroorzaken.

Een eerste reflectie heeft te maken met een differentiatie van de particuliere morele beleving (= microniveau). Iedere burger van de toekomst heeft de mogelijkheid om in een virtuele setting te spelen met een digitaal burgerschap onlife en daarbij eigen mores te ontwikkelen. Het is niet duidelijk wat de effecten zullen zijn. In plaats van morele coherentie kan een algehele morele verwarring ontstaan, waarbij niemand nog weet welke normen en waarden (in de eerste plaats voor zichzelf) nog belangrijk zijn. Dat is het omgekeerde van een moreel kompas. Er is behoefte aan normatieve sturing. Indien deze sturing bottom-up dient te gebeuren, dan zullen burgers in de eerste plaats zelf de vraag moeten (kunnen) stellen welke normen en waarden ze prefereren.⁴⁸² Dit vraagt om een ander type moraal, wat verder wordt uitgewerkt in hoofdstuk 4.

Een tweede reflectie heeft te maken met de match tussen wat burgers belangrijk vinden, en wat een samenleving nodig heeft om goed te functioneren (= meso- en macroniveau). “Moraal is geen overschrijding van het particuliere maar is als ‘hechting’ aan het goede slechts mogelijk door binnen te treden in de visie, het verhaal, het engagement van een concrete groep.”⁴⁸³ Om systeemoorlogen te vermijden, stelde Piepers (zoals besproken in hoofdstuk 2) voor om de samenleving op te splitsen in kleine gemeenschappen.

De vraag is nu hoe de moraal kan hechten aan het goede door binnen te treden in het engagement van kleine gemeenschappen. Wie behoort tot welke gemeenschap? Hoe wordt de set van geprefereerde waarden en normen binnen een gefragmenteerde samenleving opgelegd? In één samenleving zal arbeid verbonden zijn aan vernedering (en zet men bijvoorbeeld meer robots in om bepaalde taken te vervullen), terwijl in een andere samenleving arbeid juist verbonden is met waardigheid (en wil men juist geen robots in bepaalde domeinen toelaten). Een gefragmenteerde samenleving vraagt om een ander type bewustzijn, opdat de versnipperde moraal over de leefgemeenschappen heen nog steeds gehecht kan blijven aan het goede. Dat wordt uitgewerkt in hoofdstuk 4.

4 Het morele kompas

§ 4.1 Inleiding

In dit hoofdstuk staat de derde onderzoeksvraag centraal: Hoe kan de morele coherentie doorontwikkelen tot een transhumaan geweten?

“De morele coherentie verwijst naar de betekenis die anderen voor ons hebben naar onze zelfopvatting, naar intuïties over het goede leven (de klassieke filosofische vraag) en wat we als kwaad ervaren.”⁴⁸⁴ In het vorige hoofdstuk is uiteengezet dat de burger niet meer alleen staat op het maatschappelijke speelveld. Technologie verovert haar plaats als ‘sterspeler’ op het veld en maakt actief deel uit van de “morele ruimte waarbinnen de sociale orde wordt gerealiseerd.”⁴⁸⁵ Naar de toekomst toe kan de integratie van technologie in de materialiteit om ons heen alleen maar toenemen. Het is een kwestie van functionele extrapolatie, wat wordt besproken in §4.2. Dit vormt het uitgangspunt van een gedachte-experiment in §4.3, waarbij wordt bekeken hoe en in welke mate technologie als moreel kompas kan dienen. Dit levert enkele nieuwe inzichten op.

Een eerste inzicht heeft te maken met de mogelijke komst van een nieuwe moraal. De hypothese is dat dit de vorm kan aannemen van een transhumaan bewustzijn. Dit is een zeer essentiële ontwikkeling, omdat het antwoord geeft op de vraag waarmee de reflectie van het vorige hoofdstuk eindigde, namelijk: ‘Hoe kan een gefragmenteerde samenleving ervoor zorgen dat de versnipperde moraal over de leefgemeenschappen heen nog steeds gehecht blijft aan het goede?’. De oplossing ligt besloten in de ontwikkeling van een collectief transhumaan bewustzijn of geweten. Om deze ontwikkeling te begrijpen, is het van belang om naast alle andere bestaande moraaltypen een nieuw moraaltype uit te werken dat het beste past bij de nieuwe hypothetische samenlevingsvorm, de dashboardsamenleving. Een supra-humane invulling van moraliteit veronderstelt een reontologisering van de moraal. Dat betreft een transitie van een cerebrale naar een niet-cerebrale gereedschapskist, wat verder wordt uitgelegd in §4.4. Deze historisch belangrijke overgang wordt verduidelijkt in §4.4.1, gevolgd door een overzicht van de kenmerken daarvan in §4.4.2.

Een tweede inzicht heeft te maken met de ethische consequentie. Moraal en ethiek staan niet voor hetzelfde. De vraag is wat normatief mogelijk en niet mogelijk is. De onderkenning van een transhumaan geweten veronderstelt dat het een referentiekader zou kunnen bieden van waaruit ethiek in zekere zin geformaliseerd kan worden, zodat het op een redelijke wijze (mee) kan bepalen of een handeling juist is of niet. De mate waarin AI dit proces kan verbeteren, zal bepalend zijn voor het resultaat waarmee de morele ontwikkeling de volgende evolutionaire stap kan zetten. Deze kwestie wordt besproken in §4.5 en opgesplitst in deelfuncties. Hierbij wordt aansluiting gezocht bij de probleem domeinen van de vorige hoofdstukken: in functie van normatieve problemen (§4.5.1), in functie van systemische problemen (§4.5.2) en in functie van psychologische problemen (§4.5.3).

Het geheel van deze bespreking zou een antwoord moeten geven over de wijze waarop de morele coherentie kan doorontwikkelen tot een transhumaan geweten.

§ 4.2 Extrapolatie van een gematerialiseerde moraliteit

De wereld wordt gemaakt en bestuurd door visionairs. Deze *captains of industry* bepalen mede de richting van de vooruitgang.⁴⁸⁶ Illustratief is de brief ‘building global community’⁴⁸⁷

die Zuckerberg schreef in 2017. Dit was een brief over de toekomst van Facebook en technologie in het algemeen. Hij maakte daarin melding van een viertal doelbewuste ontwikkelingen die hierna zullen worden samengevat:

“Technologie wil de gemeenschap (community) helpen zich ‘veilig’ te houden. Dat is een brede verwoording maar kan op zowat alles slaan. Zuckerberg geeft het voorbeeld van een ‘safety check’ waarmee Facebookgebruikers in de buurt van rampen razendsnel aan hun familie en vrienden kunnen laten weten dat ze veilig zijn. De ‘community-based technology’ zou ook verder uitgerust kunnen worden met hulpmiddelen om belangrijke issues in kaart te brengen of aan te kaarten: denk maar aan misdaad, mentale problemen of ziektes.”⁴⁸⁸ “Technologie wil verder gaan dan online, het is de bedoeling zich in de echte wereld te integreren: dus door in realiteit ook echt mensen samen te brengen en niet enkel virtueel zoals Facebook nu doet.”⁴⁸⁹ “Technologie wil mensen op de hoogte houden, maar tegelijkertijd ook informatie (anders) filteren.”⁴⁹⁰ Door de recente gebeurtenissen in verband met ‘fake nieuws’ wil Zuckerberg “geavanceerde functies inbouwen die er voor (kunnen) zorgen dat positieve effecten van bepaalde nieuwsberichten versterken en negatieve effecten van bepaalde nieuwsberichten verminderen.”⁴⁹¹ “De rol van artificiële intelligentie zal zeer belangrijk worden. Bijvoorbeeld door automatisch misdaden op te sporen. Facebook kwam de laatste tijd op een negatieve manier in het nieuws omdat criminelen vaker hun misdaden ‘streamen’ via sociale media, tot de meest walgelijke vormen van verkrachtingen, afrekeningen en martelingen toe. Kunstmatige intelligentie zou in de toekomst kunnen worden ingezet om deze content op te sporen en aan banden te leggen.”⁴⁹²

Het belangrijkste punt is echter dat ook Zuckerberg als visionair een wereld voor zich ziet van kleine gemeenschappen (een weerspiegeling van wat Facebook online is), waarbij community-based technology evenzeer gebruikt kan worden om ondersteunende services aan te bieden, niet alleen online maar ook in de echte wereld. Dat vindt aansluiting bij wat eerder werd gezegd door Piepers als strategie om systeemoorlogen het hoofd te bieden (zie § 2.4.2), wat opnieuw terugkwam in §3.3.4 onder de vorm van een nieuwe besturingsfilosofie) die uitgaat van een versnipperde moraal die op een of andere manier toch aansluiting moet vinden bij het “goed” (zie §3.4).

De brief van Zuckerberg toont een wereld waarin technologie niet langer langs de zijlijn toekijkt en samen met de mens bepaalt wat moet gebeuren en hoe de spelregels om alles goed te laten verlopen in de maatschappij gemaakt en bewaakt kunnen worden. Een moraliserend effect gaat uit van technologie. Het is in de materialiteit aanwezig.

Latour introduceerde in dat verband het begrip ‘*congealed morality*’⁴⁹³: “Een verkeersdrempel vereist dat automobilisten op bepaalde plaatsen langzamer rijden. Sommige auto’s verplichten de bestuurder om een veiligheidsgordel te dragen, omdat de auto anders gewoonweg niet start. Latour ziet deze beïnvloeding van het gedrag door technologie als een vorm van ‘congealed morality’. Wanneer mensen klagen over het verval van de samenleving, moeten ze beter om zich heen kijken, zegt Latour. Onze materiële omgeving, barst van de moraliteit, door degenen die het willen zien. Moraliteit is niet alleen menselijk maar ook materieel.”⁴⁹⁴ Het betreft een samenleving waarbij we steeds in verbinding staan met elkaar, de intelligente materialiteit (internet der dingen) en niet-menselijke entiteiten om informatie uit te wisselen. Dat is een technische kwalificatie. In psychologische termen zou men gerust over een verruimd bewustzijn kunnen spreken. Het resultaat is een multi-inzetbaar monitoringsysteem. Dit is geen sciencefictionverhaal. Het systeem wordt momenteel ontwikkeld door Siemens en kreeg een toepasselijke naam: MindSphere.

MindSphere wordt aangeboden vanuit een cloudomgeving als open besturingssysteem. Ieder bedrijf kan daarvan gebruikmaken. Het monitoringssysteem is multi-inzetbaar en helpt de efficiëntie van systemen te verbeteren. Ingenieurs kunnen er gebruik van maken om op afstand machineparken over de gehele wereld te monitoren. MindSphere kan echter niet alleen door industriële bedrijven worden gebruikt, maar ook door steden van elke omvang ('smart cities') voor het analyseren van gegevens met als doel bepaalde processen te optimaliseren. Eén van de eerste plaatsen waar MindSphere in het kader van 'social engineering' wordt gebruikt is de Zuidoost-Aziatische stadstaat Singapore, die met de hulp van Siemens een 'Smart Nation' wil worden zonder weerga. Om dit masterplan te ondersteunen begon Siemens op 11 juli 2017 met het opzetten van een MindSphere Application Center. Door middel van deze ondersteuning zal Singapore het eerste land ter wereld zijn dat MindSphere gebruikt in een pilotproject dat de infrastructuur van de stadstaat grotendeels zal digitaliseren. De ontwikkeling van deze technologie is een mijlpaal in de geschiedenis, omdat het antwoord geeft op een zeer oud en belangwekkend probleem. "De vraag 'Hoe is de samenleving mogelijk?' behoort reeds honderden jaren tot het kernvraagstuk van de sociologie."⁴⁹⁵ "Hoe komt het dat zoveel mensen met al hun verschillende levenswijzen, noden en ambities er in de meeste gevallen in slagen op een relatief ordentelijke manier samen te leven? Het antwoord is daarop traditioneel solidariteit, het sociologische basisconcept dat verwijst naar de bereidheid bij leden van een samenleving (of sociale groep) om te delen en te herverdelen met elkaar vanuit een gevoel van lotsverbondenheid of loyaliteit. Op de vraag waar deze solidariteit vandaan komt geven sociologen verschillende antwoorden. Eén van die antwoorden is dat solidariteit gebaseerd is op 'gedeelde waarden en normen'."⁴⁹⁶

De MindSphere van Siemens zou een opstap kunnen zijn naar een extrapolatie van een *congealed morality* en fungeren als een technologisch aangestuurd referentiekader bij het proces dat men algemeen kan omschrijven als 'sociale ordening'. Baanbrekend is het idee dat technologie mensen kan helpen om hun verschillende levenswijzen, noden en ambities te verwezenlijken. Dat kan op verschillende niveaus.

Neem een studentenhuys in de stad in het jaar 2029. De studenten zijn allemaal lid van de groene beweging en willen graag een zo klein mogelijke ecologische voetafdruk nalaten. Indien het studentenhuys is uitgerust met de technologie van Siemens, dan zou het perfect in kaart kunnen brengen wie wat doet. Hoelang staat Ingrid onder de douche en hoeveel voedsel verspilt Peter met zijn gezellige feesten op de vrijdagavond? De gedeelde waarden en normen kunnen met andere woorden worden getoetst. De resultaten kunnen confronteren. Misschien stelt Ingrid vast dat ze het in vergelijking met haar medebewoners zeer slecht doet. Ze deelt wel de waarden en de normen in theorie, maar in de praktijk slaagt ze er niet in om haar filosofie waar te maken.

Het voorbeeld is duidelijk: de beschreven technologie dringt door tot in het hart van de moraliteit.⁴⁹⁷ In de praktijk komt dit neer op de stem van het geweten, het hebben van sociale controle en het traceerbaar maken van gedragingen. Indien we een samenleving beogen waarin verbetering mogelijk is, dan moeten we ervoor zorgen dat burgers zich niet voortdurend kunnen wegstoppen voor wie ze zijn en wat ze doen, in de eerste plaats voor zichzelf. Het is thans een kwestie van 'zeggen wat men doet, en doen wat men zegt'. De technologie stelt ons in staat om in de spiegel van ons verborgen leven te kijken: zijn we waarachtig of liegen we onszelf iets voor?

De MindSphere van Siemens stelt een infrastructuur ter beschikking. Het systeem is in staat om een ganse stadsnatie of land uit te rusten met zulke technologie. Juist in een wereld waar de gedeelde waarden en normen onder druk staan, zou dit wel eens de uitvinding kunnen zijn om opnieuw de morele imperatief te bepalen.

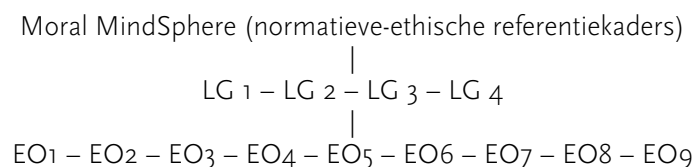
*Het voorgaande nodigt uit tot een interessante toekomstverkenning. De blauwdruk van een nieuwe samenleving ligt op de tekentafel. Met wat we nu reeds weten kunnen we anticiperend aan de slag. Indien de samenleving het punt bereikt waarop de beschreven monitoring met bijhorende confronterende feedback voortdurend plaatsvindt, zal dit de wijze van 'sociale ordening' drastisch veranderen. Zo drastisch, dat mogelijk een andere samenlevingsvorm met een nieuwe moraal ontstaat. Dit zou een verbetering kunnen zijn in het geval burgers een hulpinstrument ter beschikking hadden, zoals een dashboard waarmee ze het eigen gedrag kunnen afstemmen op elkaar en de vooropgestelde morele doelstellingen in termen van normen en waarden kunnen toetsen. Deze invulling gaat uitdrukkelijk uit van persoonlijke levensbeschouwingen en preferenties. In deze context kunnen we spreken van een horizontale moraliteit. Op een overkoepelend niveau kan dan gecontroleerd worden of de geprefereerde normen en waarden ook houdbaar zijn in een ethisch referentiekader. Het betreft een verticale moraliteit, omdat het voortkomt uit een hiërarchische situatie waaraan een absoluut geldige morele waarheid ten grondslag ligt zodat een eenduidig onderscheid gemaakt kan worden tussen welke handeling juist is en wat niet.⁴⁹⁸ **In een dashboardsamenleving zou technologie zowel een horizontalisering als een verticalisering van de moraliteit kunnen verbeteren door beide typen moraliteit diagonaal te verbinden.** Dat wordt in de volgende paragraaf uitgewerkt met behulp van een gedachte-experiment.*

§ 4.3 Gedachte-experiment: het morele kompas

We kunnen ons nu de vraag stellen: 'Hoe ziet een dergelijk dashboard in een dashboardsamenleving er concreet uit?'. Om deze vraag te beantwoorden, wordt het antwoord ingeleid met een gedachte-experiment, de morele MindSphere genaamd.

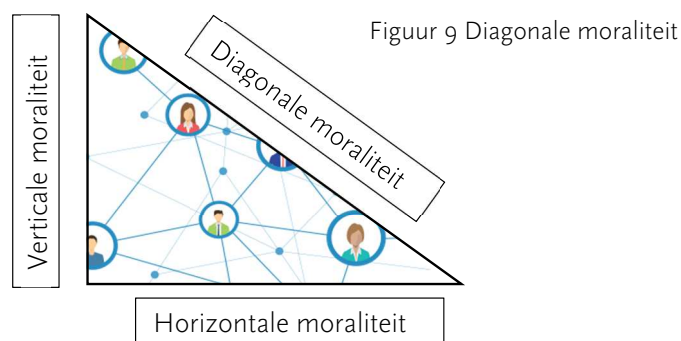
De blauwdruk van deze technologie is enkele pagina's eerder beschreven. Het betrof een technologisch monitoringssysteem vanuit een cloudomgeving dat multi-inzetbaar is. Voor het gedachte-experiment wordt echter de digitale infrastructuur van het systeem geprogrammeerd om een 'geprefereerde moraliteit' te waarborgen. Het krijgt de toepasselijke naam: 'Moral MindSphere', afgekort tot MM. Om het systeem operationeel te krijgen, wordt een maatschappelijk debat georganiseerd met aansluitend een grote bevraging: een burgerschapsexamen 5.0. Dit wordt genomen als uitgangspunt.

De eerste vraag is: 'Welke normen en waarden zijn voor jou belangrijk? Wat verwacht je van jezelf, en wat verwacht je van anderen?'. Na lang nadenken en debatteren worden enkele antwoorden gegeven.⁴⁹⁹ Het resultaat is een voorkeurslijst. Simplistisch gezegd: de top 10 van deze antwoorden geeft feitelijk de strekking weer van het morele beleid waar iemand deel van wenst uit te maken. Vervolgens krijgt diegene de keuze uit enkele leefgemeenschappen die deze waarden en normen het beste weerspiegelen. Het is de cloud die de digitale infrastructuur levert voor de slimme burgers van de toekomst en elke vorm van fysieke beperking overstijgt. Daarmee krijgen zowel het begrip ego-opticon (EO) als het begrip leefgemeenschap (LG) een aantal nieuwe dimensies met een eigen topologie:

In deze topologie heeft elke burger zijn eigen ego-opticon tools om zo optimaal mogelijk te leven volgens de zelf aangegeven normen en waarden. Elke burger beschikt zo over een eigen dashboard. In het netwerk zijn de ego-opticon tools van elke burger ook verbonden met elkaar,

zodat de gedeelde persoonlijke waarden en normen op elkaar kunnen worden afgestemd. Dit gebeurt door een permanente en realtime controle van de morele overtuigingen met de feitelijke gedragingen (Fact Check) (= horizontale moraliteit)⁵⁰⁰. De horizontale vormen van morele betrokkenheid berusten op de ervaringen van “verbondenheid, intimiteit, schoonheid en ontroering.”⁵⁰¹ Het resultaat is een gefragmenteerde leefgemeenschap, waarbij clusters ontstaan van grotere gehelen. Dat zijn virtuele leefgemeenschappen waarin burgers met eenzelfde morele overtuiging en een gedeelde horizontale binding, voortdurend informatie uitwisselen om de gemeenschappelijke moraliteit zo optimaal mogelijk te beleven. De clusters zijn ook weer onderling verbonden met elkaar om te vrijwaren dat de dynamiek van de ene leefgemeenschap de dynamiek van de andere niet in gevaar brengt of dat de individuele preferenties niet in conflict komen met een aantal zeer belangrijke ethische principes (zoals het no-harm principle). Op het hoogste niveau bevindt zich een Moral MindSphere waarbij voortdurend op basis van de onderliggende data-driven moraliteit, een afweging plaatsvindt met een aantal toetsbare normatieve-ethische referentiekaders. Welk referentiekader dominant is, wordt berekend op basis van de onderliggende gedragingen en beoogde effecten. Het is een hiërarchische toetsing van normatieve-ethische referentiekaders op basis van data-driven moraliteit (= verticale moraliteit). De verticale moraliteit en de bijhorende vormen van verticaal gezag en ontzag ‘werken’ door de combinatie van externe en interne controle. Deze werkzaamheid krijgt in een dashboardsamenleving een geperfectioneerde invulling. Aangezien voortdurend een realtime controle plaatsvindt op basis van feitelijke gedragingen ontstaat een nieuwe dimensie (= diagonale moraliteit). Het wordt een gemeenplaats waar interne en externe controle trianguleren en elkaar permanent en realtime bijstellen om het optimale resultaat te bekomen.

De diagonale moraliteit is een data-driven moraliteit die de persoonlijke morele overtuigingen op basis van feiten verbindt met de hogere berekende idealen (ethische referentiekaders). Een diagonale moraliteit bevindt zich in een permanent proces van optimalisatie omdat burgers zichzelf voortdurend controleren en bijstellen op basis van feiten en daarnaast feedback ontvangen van de Moral MindSphere die zich bovenaan in de topologie bevindt. Deze triangulatie geeft in theorie de meest betrouwbare en valide morele constructie die in een samenleving mogelijk is. Diagonale moraliteit is de wijzer op de wijzerplaat van het morele kompas. Deze diagonale verbinding kan pas ontstaan in een dashboardsamenleving.

De vraag welk type leefgemeenschap wordt beoogd is vergelijkbaar met de vraag of Emile van de filosoof Jean-Jacques Rousseau bruin of blond haar had.

In zijn boek *Emile, ou de l'éducation* schetst hij de ideale opvoedingsmethode (ook reeds ter sprake gebracht bij het begrip *liberté bien réglée*, zie §3.3.4).⁵⁰² De jongen die deze Franse filosoof als romanfiguur opvoert, is een denkbeeldig kind. Karaktereigenschappen en streken

kunnen wel worden herkend maar een concrete voorstelling maken is onmogelijk en ook onwenselijk aangezien iedere pedagoog zijn kind erin moet kunnen herkennen. Zo is het in zekere zin ook met de dashboardsamenleving in relatie tot een concretisering van het type leefgemeenschap: iedere burger, filosoof of sociaal wetenschapper moet hier zijn preferentie in kunnen herkennen.

De typologie van de leefgemeenschap wordt steeds gedragen door de achterliggende filosofie. Bij Jean-Jacques Rousseau was dat een terugkeer naar de natuur; bij de dashboardsamenleving is dat een terugkeer naar de authentieke en autonome moraliteit van burgers. Die kunnen burgers vinden door zichzelf in de spiegel te kijken, en zich de vraag te stellen: ‘Hoe wil ik leven?’, ‘Naar welke regels wil ik mij schikken, zonder mezelf te verloochenen?’. Het is dus goed mogelijk dat men – na enige tijd in leefgemeenschap X te hebben geleefd – tot de vaststelling komt dat deze gemeenschap te hoge verwachtingen schept met betrekking tot de norm (ook al had men zich daar aanvankelijk mee akkoord verklaard). Een dashboardsamenleving geeft ruimte aan groei en accentueert het idee dat men kan groeien in een burgerschap, in een menszijn, naarmate men zichzelf beter leert kennen. Dat is een belangrijke premisse.

Het moeilijkste gegeven is ongetwijfeld het ethische en normatieve referentiekader. “De plichtenethiek die nog domineerde in de ideologische twintigste eeuw werd afgelost door ‘emotieve moraliteit’: subjectiever, emotioneler, intuïtiever en lokaler”⁵⁰³, verduidelijkt Boutellier. In de beschreven topologie van de moraliteit zal dit in toekomst waarschijnlijk steeds meer afglijden naar een empirische ethiek. Een vijftal vooronderstellingen liggen volgens Borry aan de basis van ‘empirische ethiek’:

- (1) “Empirische ethiek poneert dat onderzoek naar de morele attitudes, intuïties, gedragingen en redeneringen informatie genereert die betekenisvol is voor ethiek en dat dit het startpunt zou moeten zijn van ethiek;
- (2) Empirische ethiek stelt dat de empirische onderzoeksmethodologie van de sociale wetenschappen een manier is – en wellicht de beste manier – om deze realiteit in kaart te brengen;
- (3) Empirische ethiek stelt dat het klassieke onderscheid tussen normatieve en descriptieve ethiek flexibeler zou moeten zijn: empirische ethiek ontkent de structurele incompatibiliteit tussen empirische en normatieve benaderingen en gelooft in hun fundamentele complementariteit;
- (4) Empirische ethiek is een heuristische term die pleit voor een integratie van de empirische onderzoeksmethodologie en resultaten van empirisch onderzoek in ethische reflectie: empirische ethiek is in strikte zin geen methode om ethiek te beoefenen, maar een basishouding om in ethische reflectie en besluitvorming de empirische onderzoeksmethodologie en resultaten van empirisch onderzoek te gebruiken;
- (5) Empirische ethiek kan niet als een anti-normatieve benadering worden beschouwd: indien enkel en alleen de context zou bepalen wat goed of slecht, juist of onjuist is, dan is het geen ethiek meer.”⁵⁰⁴

De data-driven moraliteit in een dashboardsamenleving maakt het mogelijk (mits de computationele rekenkracht dat toelaat) om een empirische ethiek als toetssteen te gebruiken voor alle onderliggende netwerkverbindingen in alle mogelijke dimensies.

De tweede vraag heeft te maken met de bereidheid om het eigen gedrag aan te passen indien ongeoorloofde afwijkingen worden vastgesteld.

Een afwijking kan betekenen dat iemand ‘iets anders heeft gezegd dan gedaan’. Of dat een normfout betreft valt te bezien na een grondige ethische reflectie. Daar kan diegene zelf een belangrijke rol in spelen aangezien die persoon immers elk moment van de dag zichzelf

bekijkt in de eigen digitale spiegel. Hij of zij kan elke handeling opnieuw afspelen, elke consequentie van een gemaakte beslissing traceren, elke interactie onderwerpen aan een diepgaande analyse, zelfs tot op het niveau van de automatische processen die normaal gezien verborgen blijven voor het bewustzijn (cf. dual proces theory). Dat maakt de digitale spiegel zo bijzonder: een persoon gebruikt de technologie als instrument om dingen te zien die hij of zij normaal niet kan zien, om dingen te voorspellen die hij of zij normaal niet kan voorspellen, en om aberraties bij te stellen waar nodig. De digitale spiegel stelt diegene in staat om in te zoomen op het verleden en het nu en tegelijkertijd vooruit te zien (providere) en te voorspellen op basis van complexe data.

Siemens heeft zulke voorspelsoftware ontworpen en deze kan fungeren als een plug-in binnen de Moral MindSphere-technologie. Deze software maakt gebruik van statische algoritmen, Machine Learning (ML), AI en de beschikbare complexe data om telkens opnieuw de volgende stap te berekenen. Hoe meer data het systeem heeft, hoe accurater de voorspellingen zijn. Dat is een belangrijke technologische innovatie die momenteel reeds enkele toepassingen kent. Een voorbeeld hiervan is Predict Services (PS) van Siemens⁵⁰⁵. Op basis van beschikbare realtime gegevens en databanken voorspelt PS wanneer bepaalde machines zullen haperen of slecht functioneren. Onderhoud kan door deze technologie optimaal getimed worden. Dat is van zeer groot belang voor een fabriek. Indien onverhoeds machines een defect krijgen, legt dit het productieproces stil en lopen de kosten in de miljoenen. PS kan de geverste shutdown-time aanzienlijk verkorten. Binnen de beschreven topologie van de moraliteit kan PS een soortgelijke functie vervullen. Het zou kunnen voorspellen wanneer bepaalde morele actoren zouden kunnen gaan haperen of wanneer complexe beslissingen moeten worden genomen met ethische consequenties. Voorbeelden worden verder in het proefschrift uitgewerkt in §4.5.2 en in hoofdstuk 5, in het bijzonder bij de bespreking van de morele dilemma's waar voorspelbaarheid een hoofdaandeel heeft in het gestelde probleem (zie bv. het gedachte-experiment 'camera obscura' op het einde van §5.2.3).

Een andere toepassing heeft te maken met optimalisatie van zogenaamde smart grids die de vraag naar elektriciteit bepalen aan de hand van het aanbod. Nu men overal zonne-energie en alternatieve energie probeert op te slaan en te (her)gebruiken, is het van belang te weten wanneer pieken en dalen ontstaan in het elektriciteitsgebruik om te kunnen bepalen wanneer bepaalde hulpbronnen moeten worden aangesproken. Een energiemanager is direct verantwoordelijk voor de kost en consumptie van hulpbronnen in de productie. Het betreft een optimalisatie waar aanzienlijke kosten en baten aan verbonden zijn. Energy Analytics⁵⁰⁶ van Siemens kan daarbij helpen. De 3D-software van Siemens is sinds 2019 uitgerust met een NX Command Prediction-module. In plaats van een statische userinterface te gebruiken, observeert NX het gedrag van de softwaregebruiker en past de userinterface aan, zodat een omgeving op maat van de gebruiker ontstaat.⁵⁰⁷ In het gedachte-experiment wordt deze toepassing geïmplementeerd onder de naam Predict Service: Moral Analysis, afgekort tot PSMA. Het stelt de gebruiker in staat het morele gedrag van zichzelf en/of dat van anderen te voorspellen of af te stemmen op een gewenst optimum of beoogde maatschappelijke verbetering.

Stel dat iemand onderwijzer is in een klas. Welzijn is belangrijk voor leerlingen. Het is een morele plicht van een onderwijzer om daar werk van te maken. Het kunnen inspelen op de behoeften en noden van kwetsbare leerlingen is een belangrijke factor. In de praktijk is dat niet eenvoudig. PSMA kan de onderwijzer helpen te voorspellen welke leerlingen spoedig in een gevaarzone terechtkomen, zeker wanneer het een niet afgehandeld dossier betreft van bijvoorbeeld kindermishandeling. Er bestaan nu reeds kindvolgsystemen, meldcodes en SISA (zoals in Rotterdam).⁵⁰⁸ Het probleem is dat informatie niet altijd adequaat en op tijd bij de betrokken professionals terechtkomt en dat bovendien ernstige gevallen door verhuizing of administratieve tekortkomingen uit het zicht kunnen verdwijnen. MM zou gebruik kunnen maken van dergelijke databanken en gegevens om het opvolgen en signaleren te verbeteren.

Het zou theoretisch gezien zelfs kunnen voorspellen wanneer een kind (extra) hulp nodig heeft of wanneer er bepaalde risicogeveallen een kritische drempelwaarde bereiken. De ontwikkeling van voorspelsoftware speelt in op de markt van risicotaxatie-instrumenten. Bijvoorbeeld, "het 'risicotaxatie-instrument partnergeweld' vormt een gestructureerd professioneel oordeel. Dit wil zeggen dat het instrument het denkproces van de beoordelaar structureert en hem ondersteunt bij het vormen van een eindoordeel. Er wordt een lijst van (wetenschappelijk geselecteerde) risicofactoren aangeboden, maar de professional kan op basis van eigen ervaring of de specifieke situatie nog risicofactoren toevoegen, beschermende factoren inbrengen, en een eigen gewicht toekennen aan bepaalde factoren. Eén factor kan immers zeer zwaar doorwegen in een bepaalde casus."⁵⁰⁹

Het ligt in de lijn der verwachting dat technologie in de toekomst niet alleen het aantal factoren beter in kaart zal brengen maar ook de accuratesse van dergelijke instrumenten kan verbeteren. Het is het logisch gevolg van de technische vooruitgang met bijhorende afstemming. Er zal namelijk veel meer geregistreerd worden en databanken zullen ook steeds meer aan elkaar worden gekoppeld waardoor de analyse van patronen en mogelijke verbanden als proces steeds sneller en nauwkeuriger kan verlopen.

Binnen de criminologie wordt een tak als '*predictive policing*' steeds belangrijker. "*Predictive policing* is het voorspellen van crimineel gedrag en normoverschrijdend gedrag door middel van grootschalige monitoring en slimme data-analyse met als belangrijkste doel criminaliteit voorkomen. Volgens politie-experten is *predictive policing* de volgende stap bij politiewerk (zie ook de recente publicatie van Rienks en Schuilenburg).⁵¹⁰ Daarbij staan voorspellende analyses aan de basis van het nemen van beslissingen over politiewerk"⁵¹⁰ "De Nederlandse politie werkt intussen samen met het Nederlands Forensisch Instituut aan zo'n tien projecten van *predictive policing*. Voormalig minister van Justitie van der Steur sprak de voorspelling uit dat deze werkwijze van toegevoegde waarde zal zijn bij het onderscheppen van terroristen en het voorkomen van terroristische daden, verduidelijkt Bajart in zijn schriftelijke vraag aan de minister van Veiligheid en Binnenlandse zaken (België).⁵¹⁰ Alvast één project van *predictive policing* wordt in Nederland momenteel nationaal uitgerold. De politie implementeert het Criminaliteits Anticipatie Systeem (CAS), dat voorspelt waar en wanneer misdrijven als straatroof en inbraak plaatsvinden.⁵¹¹ Volgens de Nederlandse politie kan 40 % van de woninginbraken en 60 % van de straatroven worden voorspeld, zie in dat verband ook de publicatie van Willems en Doeleman."⁵¹²

Indien het systeem op het niveau van (eerstelijns of tweedelijns)⁵¹³ zorg ook nog eens wordt uitgerust met spraaktechnologie, dan zou de politieagent, onderwijzer, vertrouwenspersoon of hulpverlener van het centrum voor leerlingbegeleiding met behulp van een stemanalyse ondersteuning kunnen krijgen bij het herkennen en beoordelen van burgers in nood. Het is de morele plicht van een hulpverlener om dit zo valide en betrouwbaar mogelijk uit te voeren. Dat sluit aan bij de tweede insteek van de inleiding in het eerste hoofdstuk waarmee het proefschrift opende: de gebrekkigheid van het cognitieve apparaat om valide en betrouwbare (morele) beslissingen te nemen. De computer treedt op als een tweede beoordelaar. Dit komt de interbeoordelaarsbetrouwbaarheid ten goede bij gebruik onder de juiste condities.⁵¹⁴

Empirische studie nr.2: een dashboardtool bij gespreksvoering

Figuur 9 Infogram stemanalyse bij hulpverleningsgesprekken

Recente studies tonen aan dat computers kunnen leren om op een valide en betrouwbare manier emoties te detecteren. Dit zet de deur op een kier voor tal van praktijkrelevante toepassingen in de hulpverlening. Het kan nuttig zijn voor bejaarden (zie figuur 9) maar evengoed voor jongeren. In december 2018 werd door prof. Lize Verbeke en ondergetekende, David Bamps, in samenwerking met IDLab van de Universiteit Gent en werkveldorganisaties een onderzoeksvorstel (PWO Spraaktechnologie 19) ingediend om computergestuurde emotieherkenning in de spraak te exploreren in de hulpverlening aan jongeren en jongvolwassenen.

In het eerste pilotproject is de technologie geïmplementeerd bij Awel VZW en wordt geëxploreerd of vrijwilligers het bij deze organisatie een meerwaarde vinden te beschikken over een meeluisterend computersysteem dat simultaan feedback geeft over de emotie in de stem van de beller. In het tweede pilotproject gaan begeleiders binnen de bijzondere jeugdbijstand aan de slag met de technologie in een proeffase. Hierbij wordt onderzocht of begeleiders het als ondersteunend ervaren om te beschikken over deze technologie bij het opbellen van jongvolwassenen die de jeugdzorg verlaten hebben.

Indien de beschreven technologie is uitgewerkt, zou het resultaat een **dashboard** kunnen zijn. Wanneer de rode lichten branden, dan kan dit de therapeut aanmanen om extra voorzichtig te zijn bij de beoordeling. De computer speelt in dit geval de rol van tweede beoordelaar en helpt – zoals een kompas – om mede de richting te bepalen van de beoordeling.

Het gedachte-experiment bracht ons op het spoor van een diagonale moraliteit. Binnen de moraalwetenschappen neemt deze moraliteit als typologie een bijzondere plaats in. Eén van de uitgangspunten hierbij is dat het een moraaltype is dat nog niet bestaat en de uitbouw van een empirische ethiek. Het vertrekt vanuit een andere ontologie en heeft in vergelijking met andere bestaande morele systemen onderscheidende kenmerken. Dit wordt verder uitgewerkt in de komende paragrafen.

§ 4.4 Hypothese van een nieuwe moraal (6^e type)

In de vorige paragraaf is besproken dat technologie steeds meer aan kracht wint en een actieve rol kan spelen bij besluitvorming, ook waar het morele oordelen betreft. Binnen de moraalwetenschappen is dit een bijzondere evolutie. Het is mogelijk de genealogie van de moraal te bestuderen. *Het morele instinct* van Verplaetse was geestverruimend op dat vlak. Daarin beschrijft hij “de oorsprong en de ontwikkeling van de moraal als een gevolg van biologische, automatische en emotionele processen. Het verklaart ‘moreel’ en ‘immoreel’ gedrag als uitdrukkingsvormen van vijf morele systemen.”⁵¹⁵

Type 1: een hechtingsmoraal. Een dergelijke moraal “omvat al onze intuïties, vermogens en reflexen die teruggaan op de intense sociale en sentimentele ervaringen”⁵¹⁶ van elkaar nodig hebben, ofwel een aangeboren behoefte. We worden immers geboren als weerloze wezens en vaak sterven we ook zo. Vanuit die optiek is het tegelijkertijd onze allereerste en allerlaatste moraal. Hechtingsprocessen verklaren waarom we zoveel over hebben voor mensen waarmee we een band hebben. Wederzijdse erkenning is daarbij van belang, want dan pas is de voedingsbodem optimaal om deze vorm van moraal te beleven. In zulke omstandigheden blijft het zelfs in geweldsituaties als oorlog en misdaad actief; in zeer vijandige omstandigheden belemmert deze moraal ons om de vijand zonder mededogen te vernietigen.

Verplaetse zegt hierover: “Ze maakt gebruik van aangeboren vermogens als imitatie, hechting en empathie die voortkomen uit onze enorme afhankelijkheid. Onze persoonlijke ontwikkeling is ondenkbaar zonder de toewijding van anderen. Een mensenkind is weerloos en afhankelijk. Inleving en hechting leiden tot zorg en onbaatzuchtig gedrag.”⁵¹⁷

Type 2: een geweldsmoraal. Dit is een moraal die past bij bedreigende situaties en in tegenstelling tot de hechtingsmoraal wil deze moraal af van te nauwe banden, omdat ze tot doel heeft de vijand vrees aan te jagen. Het zit niet onder ons beschavingsvernis, maar is gewoon een andere laag verf. Mettertijd is de overheid ertoe gekomen om zich als een buffer te zetten tussen onderlinge conflicten met bijbehorende rechtbanken en controlerende instanties. Daarom begrijpen we tegenwoordig niet altijd meer waar deze oerkrachten vandaan komen. Toch heeft de mens zo lang geleefd en op sommige momenten zelfs in de huidige tijd wordt deze laag verf opnieuw zichtbaar. Dit heeft een betekenis. Het komt niet voort uit een metafysische strijd tussen goed en kwaad, maar maakt deel uit van onze biologische natuur zoals wij die altijd al hebben gekend.

Verplaetse stelt in dit verband: “De geweldsmoraal lijkt wel het tegenovergestelde van de hechtingsmoraal. Veel mensen beschouwen geweld ook als het tegendeel van moraal. Ze zouden die moraal het liefst uit de menselijke morele natuur schrappen. Ik spreek hun niet tegen. Maar hoe onwenselijk de geweldsmoraal ook is, ze vormt wel een moreel systeem.”⁵¹⁸

Type 3: een reinigingsmoraal. Goed en kwaad beschrijven we opvallend vaak in hygiënische termen. “Mensen zijn ook geneigd schoonheid (reinheid) met deugd te associëren. In het Griekse opvoedingsideaal werd dit kalokagathia (Oudgrieks: *καλοκάγαθία*) genoemd.”⁵¹⁹ Deze term gaat terug tot Herodotos (vijfde eeuw v.C.) en was vooral in de vierde eeuw v.C. courant als een aanduiding voor het Griekse cultuurideaal, dat lichamelijke en morele voortreffelijkheid met elkaar verbindt.⁵²⁰ Bij het goede en het schone is het fijn vertoeven, van het lelijke en kwade ontstaat de neiging om afstand te nemen. Verplaetse geeft het voorbeeld van een onderzoek naar besmettingsweezin: “Vanaf ons zevende levensjaar ontwikkelen we een weezin tegenover voorwerpen die in aanraking zijn geweest met walgelijke stoffen, hoe kortstondig ook. Proefpersonen weigerden een drank waarin een gesteriliseerde kakkerlak zat. De

wetenschap dat de kakkerlak steriel is en daarom ongevaarlijk, heeft geen effect op de weerzin.⁵²¹ Deze besmettingsweerzin vergt rijpere cognitieve ontwikkeling, waarover kinderen jonger dan zeven jaar niet beschikken. Dat levert de basis voor een denken dat we ook terugvinden in het magische denken bij oude culturen en religieuze riten.”⁵²² Ook in onze moderne seculiere tijden zijn uitdrukkingen van die moraal te vinden, bijvoorbeeld wanneer men spreekt over smerige verkrachters of vuile pedofielen.

Verplaetse maakt hierbij de volgende opmerking: “De reinigingsmoraal koppelt goed en kwaad aan gevoelens van reinheid en besmetting. Die moraal profiteert van een biologisch systeem dat onze contacten met schadelijke producten bewaakt. Walging alarmeert ons wanneer we ziekteverwekkende stoffen innemen of aanraken. Evolutie leverde die krachtige emotie. Opvoeding leerde ons welke producten we beter kunnen vermijden. Maar ook immorele daden wekken walging op. Het aanraken van een moordenaarshand laat ons niet onverschillig.”⁵²³

Type 4: een samenwerkingsmoraal. In vele gevallen bepalen niet de emoties in termen van haat of liefde de omgang met onze medemensen, maar het simpele principe van nutsoverwegingen. Het onderzoek van gedragseconomen heeft in de voorbije decennia interessante bevindingen aan het licht gebracht. We zijn geneigd tot samenwerking en lijken van nature daarvoor iets te willen ‘geven’ of ‘delen’. Zelfs onderzoek bij kinderen liet zien dat niets geven of niets teruggeven ook bij kinderen zeer uitzonderlijk is.⁵²⁴ Er zijn echter ook grenzen aan deze moraal. Initiële welwillendheid kan uitmonden in naïviteit, communicatie kan ontaarden in een gebrek aan privacy, sociale cohesie in conformisme en dweepzucht, transparante groepsomvang in verstikkende kleinschaligheid en de behoefte aan reputatiekennis in roddel en bemoeizucht. Daarna kan het moment aanbreken waarop men de samenwerking verwerpt en op zoek gaat naar een nieuw collectief om een andersoortige coöperatie uit te bouwen.

Verplaetse definieert deze moraal als volgt: “De samenwerkingsmoraal dient als kompas in het coöperatieve spel van handel en vereniging dat voordelen biedt maar ook risico’s inhoudt. Mensen bereiken zaken die ze nooit helemaal alleen tot stand kunnen brengen. Helaas wil een niet gering aantal mensen meegenieten van de voordelen die de samenwerking biedt zonder een eigen bijdrage te leveren. Gelukkig houdt niemand van valsspelers, profiteurs of ripdeals. Deze moraal levert intuïties om valsspelers te vermijden of te detecteren en zo de samenwerking hoog te houden.”⁵²⁵

Type 5: een beginselenmoraal. In deze vorm van moraal vloeit de morele beslissing niet automatisch voort uit de onderliggende psychologische processen, zoals dat het geval is bij de hiervoor besproken moraaltypen. De beslissing wordt met redenen omkleed. Dat betekent dat rationaliteit de boventoon voert in tegenstelling tot de emoties.

Verplaetse onderscheidt de beginselenmoraal van de andere besproken moraaltypen: “De beginselenmoraal biedt een oplossing voor de nadelen waar de andere moralen mee kampen. Ze verplichten ons om dingen te doen die we intuïtief oké vinden, zonder dat we argumenteren waarom we ze goed vinden. We staan er niet bij stil. We rechtvaardigen ons gedrag niet. We ondergaan die moralen maar bouwen geen ethiek op die we werkelijk willen. Een beginselenmoraal doet dit wel. (...) De beginselenmoraal rechtvaardigt ons gedrag met morele beginselen, zoals gelijkheid, waardigheid of vrijheid. Gedrag wordt getoetst aan die beginselen met redelijke argumenten, logische redeneringen en correcte informatie.”⁵²⁶

Uit het voorgaande blijkt dat vier van de besproken moraalvormen berusten op intuïties en emoties en dat slechts één moraalvorm rationeel van oorsprong is. Het biedt een antwoord op wat de mens, waar ook ter wereld en tot welke cultuur hij ook behoort, bezit aan vermogens om met het conflict tussen eigenbelang en hoger belang af te rekenen. Verplaetse beschreef

het ontstaan van de moraal met behulp van hedendaags wetenschappelijk onderzoek (zie de citaten bij de beschrijving van de vijf bestaande morele systemen, ut supra). Zo ontdekken we hoe langer hoe meer dat onze moraal een cerebrale gereedschapskist is om een bepaald soort gedrag af te dwingen.

Na zijn uiteenzetting van de vijf moraaltypen besluit Verplaetse: "Ik beweer niet dat er maar vijf moralen zijn. Er kunnen er ook meer zijn. Ik streef hier geen volledigheid na. Hoewel ik wel geloof dat ik de belangrijkste systemen heb behandeld."⁵²⁷ In de komende paragraaf wordt de hypothese van een zesde moraaltype verduidelijkt. Het is een moraal in ontwikkeling, waarvan de transitie is ingezet.

§ 4.4.1 Moraal in ontwikkeling: transitie naar een niet-cerebrale gereedschapskist

Met de verdere ontwikkeling van technologie in onze maatschappij staan we op het punt een belangrijke transitie mee te maken: de komst van nieuwe technologie die overal aanwezig is en mee helpt het beoordelingsvermogen scherp te stellen. Dat is in de vorige hoofdstukken uitvoerig beargumenteerd en geïllustreerd en kan niet zonder gevolgen blijven voor de moraal. Het betreft de overgang van een cerebrale naar een niet-cerebrale gereedschapskist. De hypothese is dat door deze evolutie een nieuw type moraal zal verschijnen die wezenlijk verschilt van hetgeen tot nu toe is besproken in de studie van Verplaetse.⁵²⁸

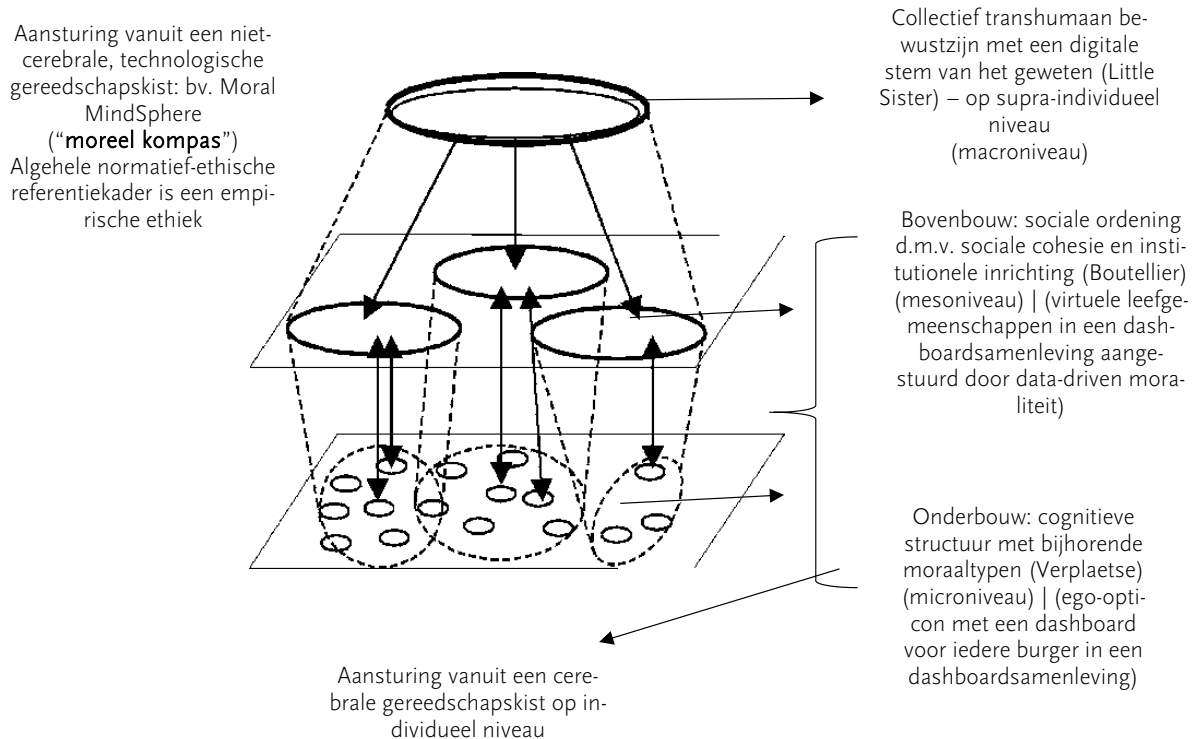
Op dit punt in het proefschrift is het de bedoeling om de mogelijke komst van deze nieuwe moraal te bespreken in functie van het morele kompas (zoals voorgesteld in §4.2) dat namelijk de mogelijkheid veronderstelt om moraal tot op zekere hoogte te formaliseren. Dat staat in zekere zin haaks op de geschiedenis van de moraalwetenschappen. Verplaetse schetst de historische context goed: "In vroegere tijden leefde het idee dat mensen bestonden zonder een moraal, de zogenaamde niet-gelovigen. Dit bracht de Ierse filosoof Hutcheson ertoe om in 1725 het geweten voor te stellen als een moreel zintuig (moral sense). Dat brengt als metafoor de kern van de moraal in de biologie van de mens. Het was pas in 1925 dat de Engelse psycholoog Burt 'het reële bestaan van een moreel zintuig afwees'.⁵²⁹ Dit betekent echter niet dat daarmee de moraal niet als 'natuurlijk' werd beschouwd. Integendeel, met de komst van de moderne wetenschappen, waaronder de breinwetenschappen, is zelfs sprake van een re-veille van deze stelling. Verplaetse bouwt verder op het idee dat moraal "in grote mate het gevolg is van biologische, automatische en emotionele processen."⁵³⁰

Niet alleen nieuwe moraal (type 6), ook een nieuw bewustzijn

Door een moreel kompas voor te stellen als technologisch hulpmiddel voor de besproken problemen in hoofdstukken 2 tot en met 3, is het juist de bedoeling om verder te bouwen op het idee dat moraal ook het gevolg kan zijn van technologische, artificieel intelligente processen. Dat is een zeer grote en ingrijpende verandering in de geschiedenis van de mensheid, omdat het naar een nieuw supra-humaan bewustzijn kan leiden.

De mate waarin emergentie kan plaatsvinden (zoals besproken in §2.3.2) beïnvloedt de omvang en draagkracht van dit bewustzijn. Al neemt het vermogen om patronen te herkennen over van het menselijke systeem en anticipeert op mogelijke negatieve gevolgen. Het resultaat is een digitale stem die de burger helpt om de juiste morele oordelen te vormen en die het menselijke bewustzijn overtreft. De individuele cerebrale gereedschapskist wordt gecompliceerd met een niet-cerebrale gereedschapskist: een collectief transhumaan bewustzijn genaamd. De transitielevels van een transhumane samenleving zouden dan het volgende statische multi-level perspectief⁵³¹ kunnen opleveren:

Figuur 10 Statisch multi-level perspectief – collectief transhumaan geweten

Het is van belang om te begrijpen waarom de overgang van een cerebrale naar een niet-cerebrale, transhumane gereedschapskist zou plaatsvinden. De hoofdreden voor deze transitie is zelfoptimalisatie.

Fyborgisatie

In de prehistorie droegen de meer behaarde voorouders geen kleren. Op een gegeven moment is een van deze wezens op het idee gekomen om een extra laag stof om zich heen te draperen. De gewoonte werd ontwikkeld om een soort kledij te dragen. Dat is wat Chislenko "fyborgisatie" of "functionele cyborgisatie"⁵³² noemt: een toevoeging van een artefact aan ons lichaam vanuit een motief tot functionele zelfoptimalisatie.

Ter illustratie: kleren hebben als functie warmte te geven en te beschermen tegen bepaalde omstandigheden. Dit bouwt verder op een bestaand systeem. Als we de huid van een dier nemen en we dragen dat als een mantel op de eigen huid, dan verdubbelen we in feite de huid: het is een uitbreiding van onze huid. Hetzelfde gebeurde met de uitvinding van de bril, de microscoop of de telescoop: ze vormden een extensie van een bestaande eigenschap en voegden daar iets aan toe (zonder de eigenschap of de drager van de eigenschap zelf wezenlijk te veranderen). Cosmidès spreekt in dat verband over "*protheses for enhanced perception*".⁵³³

Vanaf het moment dat AI onze beoordelingsprocessen aanstuurt of optimaliseert, gaat dat hand in hand met de ontwikkeling van technologie op een ongekend invasief niveau. In dit geval bouwt het verder op het bestaande systeem van onze morele gevoeligheid, zoals eerder

besproken in deze paragraaf. Technologie zorgt voor een extra laag gevoeligheid. Het sensorium waarmee de morele ruimte kan worden gevoeld, krijgt niet alleen een verdubbeling van eigenschappen maar ondergaat ook een verandering in het weefsel zelf waarmee de werkelijkheid wordt waargenomen. Dat is de grootste betekenis die schuilt achter de transitie van een cerebrale naar een niet-cerebrale gereedschapskist.

Onder invloed van AI wordt een stroom van data en informatie-uitwisseling op gang gebracht die intervenueert met de cognitieve structuur van de mens zelf. Deze veranderingen treffen de wezenstructuur van de rationaliteit en irrationaliteit zelf. Zulke chips worden reeds geïmplanteerd en de technologische materialisatie van onze moraal zal mettertijd waarschijnlijk alleen maar toenemen. Deze vloeit voort uit de extrapolatie van wat eerder *congealed morality* werd genoemd. Het betreft dan geen verdubbeling van de eigenschappen of van het bestaande systeem, maar een wezenlijke morfologische verandering van het systeem zelf. Het morele kompas is een vorm van fyborgisatie: het voegt zich bij het lichaam en vormt een uitbreiding van wat eerder het morele zintuig werd genoemd.

§ 4.4.2 Implicaties van een diagonale moraliteit

In de uiteenzetting over de transitie van een cerebrale naar een niet-cerebrale gereedschapskist is de diagonale moraliteit beschreven als een verbinding tussen een horizontale en een verticale moraliteit. In deze paragraaf worden de twee belangrijkste implicaties van deze verbinding in het kort samengevat.

De diagonale moraliteit wordt gekenmerkt door een grote interdisciplinariteit. Dit vindt aansluiting bij het idee dat de complexe problemen waarmee de samenleving worstelt, moeten worden geanalyseerd door verschillende personen vanuit diverse disciplines. Eén van de grote problemen betreft de verschillen tussen de disciplines in stijl, cultuur, paradigma, achtergrond en kennis van de onderlinge dialoog. Dat heeft ook gevolgen voor het oplossen van problemen.

Borry, Schotsmans, & Dierickx stellen: “Sociologen willen geen ethische problemen oplossen, ze zijn meestal geïnteresseerd in vragen hoe ethische problemen ontstaan, hoe zij ineen zitten en hoe ze in de praktijk opgelost worden.”⁵³⁴ Ethici daarentegen zoeken “principes of argumenten om de besluitvorming te kunnen leiden.”⁵³⁵ Het gevolg is een verbetering van de ethiek door sociologische inbreng die veelal kan worden getypeerd als een “unintended and unavoidable outcome”.⁵³⁶ Aangezien diagonale moraliteit het summum van een data-driven moraliteit is, sluit dit nauw aan bij de empirische ethiek op een wijze waarop elk aspect van de werkelijkheid wordt gereduceerd tot een vorm van informatie-uitwisseling. Eén van de vermoedelijke implicaties is dat de humane wetenschappen beter op elkaar aansluiten, waardoor verbeteringen meer en meer intentioneel kunnen plaatsvinden, oftewel meer interactie. Dit idee werd in het verleden aangemoedigd door ethici Thomas en Callahan: “those in ethics must learn to work more closely with those in the law and the social sciences.”⁵³⁷ Het ontbrak echter aan instrumenten. Dat wordt mogelijk in een dashboardsamenleving.

Een ander kenmerk is dat diagonale moraliteit op het hoogste niveau in de topologie van de moraliteit een verbinding maakt met een nieuw soort bewustzijn, namelijk het collectief trans-humaan bewustzijn of geweten. Hiervan werd in het verleden gezegd: “Het geweten hoeft geen waarden te scheppen; het dient ze evenmin zonder meer te aanvaarden. Het moet ze over-denken met het oog op een nieuwe ontwikkeling die aan de tegenwoordige behoefte beantwoordt.”⁵³⁸ Dat bleef in de praktijk echter veelal een dode letter. Het geweten was voortdurend actief om waarden te scheppen op basis van overtuigingen bij gebrek aan objectieve

feiten en een overzicht van het totale sociale spectrum. Het overdenken was aantoonbaar gelimiteerd. Door het installeren van een diagonale moraliteit kan het overdenken worden verruimd, waardoor de eeuwigheid van een waarde in werkelijkheid haar onophoudelijke vernieuwing in de schoot van het moreel bewustzijn kan verkrijgen.⁵³⁹

Het is in dit verband belangrijk te vermelden dat een diagonale moraliteit in een directe relatie staat met het leven in een infosphere. Data krijgen daardoor meer en meer een intrinsieke betekenis en waarde. De wezensstructuur van onze moraal werd vroeger gekenmerkt door een wisselwerking van emotionele en rationele processen. Zij vormden de basis voor de beoordeling van goed en kwaad en gaven er ook deze ethische betekenis aan met behulp van menselijke referentiekaders. De wezensstructuur van de zesde moraal wordt gekenmerkt door een wisselwerking van AI-processen: de betekenisvolheid van goed en kwaad ondergaat daardoor een semantische verschuiving en heeft een eigen referentiekader gekregen. Het gaat louter over de kwantiteit en de kwaliteit van informatie; de informatiebubbel en de bulk van data creëren een gelegitimeerde omgeving met een eigen intrinsieke waarde. In bepaalde opzichten lijkt deze omgeving ('infosphere') op onze natuurlijke omgeving, maar in andere opzichten staat deze er volledig en radicaal los van waardoor het soms waardevol is om informatie op zichzelf tot voorwerp te maken van ethische reflectie.⁵⁴⁰

Tot slot is de notie van techno-ethiek cruciaal voor een goede werking van een diagonale moraal. *In 1977*⁵⁴¹ (sic) suggereerde de filosoof Bunge dat we het begrip 'Techno-ethiek' serieus moeten nemen, omdat moraalfilosofen de wijze moeten nabootsen waarop ingenieurs problemen benaderen. "Ingenieurs debatteren niet in termen van argumenten gebaseerd op de 'categorische imperatief' maar gebruiken in plaats daarvan formaliseringen: (...) indien je van situatie A naar situatie B gaat, en je B valideert door de waarde van A over te nemen, en C neemt dezelfde waarde aan als D, dan verkies je A, veeleer dan B, C of D. Kortom, de regels die de ingenieur bedenkt in het frame van een moreel probleem zijn gebaseerd op feiten en waarden."⁵⁴² Ik stel voor dat dit de manier is waarop morele regels moeten worden gevormd, namelijk als gedragsregels die zijn afgeleid van wetenschappelijke uitspraken en waardeoor- delen.

Kortom, ethiek zou volgens Bunge kunnen worden opgevat "als een tak van de technologie".⁵⁴³ Indien deze visie serieus wordt genomen, dan impliceert dat ook dat ontwikkeling van informatietechnologie feitelijk gelijkgesteld kan worden aan het creëren van specifieke morele systemen waarin menselijke en kunstmatige agenten, althans zo nu en dan, via morele interventies mede een boodschap overbrengen. Informatietechnologen kunnen om die reden morele systemen ontwikkelen, bewust of zonder dat ze het beseffen en los van de vraag of ze die 'verantwoordelijkheid' wel willen nemen.⁵⁴⁴

In dit hoofdstuk werd het morele kompas toegelicht vanuit de achterliggende transities, principes en opvattingen. Het is opnieuw een verhaal van verbetering (zie ook §1.8), waarbij men kan zien hoe het morele kompas in relatie staat tot een aantal mogelijke verbeteringen in functie van normatieve, systemische en humane problemen. Dat wordt uitgewerkt in de komende paragrafen.

§ 4.5 Collectief transhumaan geweten: verbetering als inzet

§ 4.5.1 In functie van normatieve problemen

Tot nu toe is vooral gesproken over moraal. Ethiek is van een andere orde. Verplaetse zegt hierover: "Uit de diepe biologische wortels van onze morele natuur hoeven we geen ethische lessen te trekken. Al kunnen we niet zonder onze instincten, een toekomstige moraal zal bij

voorkeur een toekomstige ethiek zijn, een moraal die zich tot op zekere hoogte bevrijd heeft van de morele natuur. Maar die bevrijding zal nooit volledig zijn en vereist bovendien dat we die natuur beter begrijpen.”⁵⁴⁵

De stellige overtuiging die hoort bij een dashboardsamenleving is dat technologie kan helpen om onze eigen natuur beter te begrijpen. Nog nooit hadden we de mogelijkheid om het ganse speelveld van onze intermenselijke gedragingen te overzien en in de diepste krochten van het menselijke denken door te dringen. Het toverwoord is data. De netwerksamenleving heeft alles en iedereen met elkaar verbonden en geeft daarmee een boost aan de wetenschap. Met behulp van deze data en krachtige computationele systemen kunnen we misschien dingen over onszelf en de werking van de maatschappij ontdekken die voorheen onmogelijk waren. Het ging letterlijk ons begrip te boven. Indien we wel tot begrip komen van deze natuur, dan leggen we daarmee de basis voor de beschreven toekomstige moraal. Deze transhumane moraal probeert een oplossing te bieden voor de nadelen of tekortkomingen waar andere moraaltypen mee kampten. Het rechtvaardigt ons handelen op basis van algoritmische beginselen, bijvoorbeeld of hetgeen een burger zegt ook overeenkomt met hetgeen deze in werkelijkheid doet. Het berekent of uitgevonden maatschappelijke systemen wel in overeenstemming zijn met de morele beginselen van gelijkheid, waardigheid en vrijheid waarmee ze ooit ridderlijk zijn gesticht. Zijn er naast de grote woorden, ook grote daden? Dit gaat niet om overtuigingen maar om feiten.

Wat ethiek kenmerkt, is een duidelijk referentiekader. In de literatuur onderscheidt men drie grote benaderingen. Een deontologische of plicht-ethische benadering. Een handeling is juist wanneer deze in overeenstemming is met een maxime, een regel, een wet of een gedragscode⁵⁴⁶, ofwel een gevolg-ethische benadering. De juistheid van een handeling wordt in het laatste geval afgemeten aan de consequenties. Een bijzonder geval is bijvoorbeeld de leer van het utilitarisme. Een handeling is juist wanneer deze een maximalisatie van het algemeen goed, welzijn, geluk of nut oplevert voor de meerderheid van de bevolking.⁵⁴⁷ Een deugd-ethische benadering houdt een handeling in die juist de deugdzaamheid en het geluk bevordert.⁵⁴⁸ Elk referentiekader in de ethiek beschrijft een aantal spelregels. Als deze regels niet duidelijk zijn, is het moeilijk om fair te spelen. De ethiek die hoort bij een transhumane moraal is een feitensysteem. Een handeling is juist wanneer deze in overeenstemming is met de interpretatie van de uitkomst van een complexe data-analyse. De assumptie is dat onze moraal geformaliseerd kan worden in transparante, valide en betrouwbare spelregels. Feitelijk vraagt deze assumptie om een moraalstudie vanuit een ander perspectief.

De Franse filosoof, socioloog en antropoloog Lévy-Bruhl beschrijft volgens Thijs een moraalstudie

“die vertrekt vanuit het idee dat er een morele realiteit is zoals een fysische realiteit gegeven is. (...) In praktijk betekent dit dat men moet ontdekken hoe feiten in de sociale werkelijkheid in relatie staan met andere fenomenen binnen dezelfde sociale context, het uitvinden van eventuele constante verbanden in alle menselijke vormen van moraal. Op die manier kunnen we misschien gemeenschappelijke wortels in alle moraalsystemen en morele codes terugvinden. Die opdracht is niet eenvoudig, niet in het minst omdat een enorme complexiteit van invloeden de sociale realiteit hebben bepaald. In ieder geval is dergelijk onderzoek een collectief werk en niet langer het werk van één of ander geniale filosoof.”⁵⁴⁹

Deze ideeën van Lévy-Bruhl zijn honderd jaar oud. Ondertussen is de werkelijkheid het verleden aan het inhalen. De geniale filosoof is binnen het discours van de dashboardsamenleving geen mens maar een collectief transhumaan bewustzijn. Om de complexiteit van invloeden

in de sociale werkelijkheid het hoofd te bieden, moet de mens een beroep doen op supercomputers en geavanceerde AI-systemen. Dan pas ontstaat ruimte voor verbetering in functie van de normatieve problemen waarmee we al duizenden jaren kampen.

§ 4.5.2 In functie van systemische problemen

In hoofdstuk 2 leverde de analyse van Boutellier een aantal problematische vaststellingen op. Eén van de besproken systemische problemen betrof het idee dat improviseren wel een andersoortige orde oplevert, maar dat nog andere noden aanwezig zijn, zoals vooruitziendheid en prudentie. De improvisatiemaatschappij kan wel verklaren hoe een georganiseerde vrijheid mogelijk is, maar is niet in staat om de consequenties van de georganiseerde vrijheid te voorspellen. De dashboardsamenleving daarentegen is gebouwd op de assumpties van een technologische infrastructuur met als kernfunctie het verzamelen en analyseren van data om toekomstgericht te kunnen handelen.

Toekomst voorspellen

Een eerste mogelijkheid is om AI actief in te zetten bij voorspellingen. Dat gebeurt nu al bij medische aandoeningen. “Enkele voorbeelden zijn modellen om axiale spondyloarthritis vroeger te diagnosticeren⁵⁵⁰, of om blessures bij sporters te voorspellen⁵⁵¹. De populariteit gaat samen met de toenemende beschikbaarheid van databronnen zoals patiëntendossiers (*electronic health records*) of volledige medische beelden zoals röntgenfoto's of mammografieën.”⁵⁵² Indien de technologie het toelaat en over de juiste data beschikt, dan zou het in principe ook mogelijk moeten zijn om AI actief in te zetten bij het voorspellen van onethische of immorele gedragingen.

Lamana en Byrne concretiseerden dit idee door het probleem aan te kaarten dat veel medici en patiënten vaak moeilijke medische beslissingen moeten nemen met zware ethische consequenties. Een grote groep patiënten kan wel autonoom beslissingen nemen, maar geeft tegelijkertijd blijk van een groot onvermogen om dit op een juiste wijze te doen. Uit voorgaand onderzoek blijkt dat “meer dan 1/3 van de oudere psychiatrische patiënten niet in staat zijn om beslissingen te nemen”⁵⁵³. Wat het nog erger maakt, is dat “in 42% van de gevallen professionals falen om deze incompetentie te detecteren”.⁵⁵⁴ “En in het geval men wel een patiënt heeft die de capaciteit heeft om een beslissing te nemen, slagen professionals er vaak niet in om een behandelplan op te stellen dat in overeenstemming is met de preferentie van de patiënt.”⁵⁵⁵ “Er liggen verschillende factoren aan de basis van dit probleem maar één van de belangrijkste betreft de moeilijkheid die klinici ervaren in het synthetiseren van informatie over de patiënt in de ziekenhuisomgeving.”⁵⁵⁶ De onderzoekers Lamanna en Byrne suggereren daarom “om de data van medische dossiers en de gegevens afkomstig uit sociale media te integreren in een complex algoritme waardoor men met een hoge graad van betrouwbaarheid kan voorspellen of een patiënt zou instemmen met een beslissing. Het betreft een autonomie algoritme. Het kan een waardevol hulpmiddel worden bij medische besluitprocessen, waardoor het de capaciteit vergroot om beslissingen te nemen in moeilijke situaties.”⁵⁵⁷

Resultaat in de toekomst aansturen en/of afdwingen

Een tweede mogelijkheid is om AI in te zetten bij het aansturen van gedrag, morele of politieke overtuigingen of andere preferenties. In dat geval wordt de sociale ordening (wat normaliter een zaak van georganiseerde vrijheid is) intentioneel geforceerd in een bepaalde richting met het oog op beïnvloeding, overreding en een vooropgesteld resultaat. We kunnen en mogen de kracht en impact van technologie op dit punt niet onderschatten.

Neem nu de hele kwestie rond de affaire *Cambridge Analytica* (CA). De werkwijze is grotendeels gebaseerd op het academische onderzoekswerk van Kosinski.⁵⁵⁸ Bijzonder interessant waren zijn bevindingen in verband met profileringsystemen. Met zijn medewerkers ontwikkelde hij een systeem dat gebruikmaakt van o.a. sociale media data zoals Facebook-likes en smartphonedata. Door hun onderzoek konden ze aantonen dat slechts met een beperkt aantal 'likes' de beweegredenen en motivaties van gebruikers beter konden worden geanalyseerd (en voorspeld) dan vrienden of familieleden dat kunnen doen.⁵⁵⁹ Gerichtte individuele en psychologische beïnvloeding van mensen door gebruik te maken van '*psychographics*' was oorspronkelijk een krachtige kwalitatieve methode om het gedrag van consumenten in kaart te brengen. Bij moreel gedrag is het misschien naar analogie mogelijk om '*moral graphics*' te genereren. Indien men dit echter gebruikt om te 'manipuleren' kunnen vreemde en gevaarlijke effecten ontstaan, zeker indien het om macht en gewin gaat: de Brexitcampagne en de Amerikaanse verkiezingen zijn daar mogelijke voorbeelden van.

§ 4.5.3 In functie van een psychisch welzijn

Deze paragraaf grijpt terug op de belangrijke stelling van Boutellier waarmee het proefschrift in §1.1 aanving: het idee dat "netwerken zich niet aandienen als oorzaak maar veeleer als oplossing van de beschreven en ervaren complexiteit, mits zij normatief richting krijgen vanuit duidelijke identiteiten."⁵⁶⁰ Dat is niet alleen een formele eis, maar heeft ook betrekking op de psychische beleving van burgers.

In hoofdstuk 2 bleek dat die duidelijke identiteiten onvoldoende konden worden gewaarborgd. "De nodale wereld resonanceert onvoldoende om identiteit te erkennen"⁵⁶¹, is een andere uitspraak van Boutellier. Dit zijn twee belangrijke citaten in de context van de vraagstelling hoe morele coherentie kan doorontwikkelen naar een collectief transhumaan geweten. De identiteit neemt in deze constellatie nu duidelijk de vorm aan van een digitaal profiel. In §4.5.2 is profilering besproken op basis van psychographics en moralgraphics. Een totaal digitaal profiel zou kunnen resulteren in ID-graphics: een kwalitatieve methode om de volledige identiteit van een persoon te beschrijven door gebruik te maken van technologie en informatie-uitwisseling. Logboeken en historische databanken bevatten alle informatie met gepleegde handelingen, gedachten en/of gedragingen, waarmee een 'vooruitziend' profiel kan worden gemaakt.⁵⁶² Een vooruitziend profiel is een digitale tweeling van iemand waarbij diegene op basis van welgekozen parameters de levensweg reconstrueert in een digitale omgeving. De computermodellen kunnen daarbij een aantal scenario's simuleren en voorspellen welk parcours de meeste 'hinder', 'pijn' of 'geluk' zal geven. Kortom, dit is in functie van een psychisch welzijn.

Naast een verbetering van de identiteit als pijnpunt zet de transhumane moraal ook in op het morele beoordelingsproces zelf.⁵⁶³

Savulescu en Maslen onderschrijven het idee dat AI kan helpen om de psychologie van het morele gedrag te verbeteren: "In navolging van ontwikkelingen op het gebied van persuasief computergebruik en ambient intelligence, stellen we voor dat morele kunstmatige intelligentie kan worden ontwikkeld om agenten te helpen hun natuurlijke psychologische beperkingen te overwinnen. De morele AI zou fysieke- en omgevingsfactoren die morele besluitvorming beïnvloeden monitoren, en de gebruikers van deze technologie identificeren en bewust maken van hun vooroordelen, en de gebruikers adviseren over de juiste handelingen, gebaseerd op de morele waarden door de gebruiker. Door technologie op maat van de gebruiker te leveren, zou de morele AI niet alleen het pluralisme van morele waarden behouden maar ook de autonomie van de gebruiker kunnen versterken door reflectie te stimuleren en hem te helpen zijn natuurlijke psychologische beperkingen te overwinnen."⁵⁶⁴ Dit is opnieuw in functie van een psychisch welzijn.

§ 4.6 Conclusie en reflecties

De vraagstelling waaruit het hoofdstuk vertrok was: Hoe kan de morele coherentie verder doorontwikkelen tot een transhumaan geweten?

Het antwoord vertrekt vanuit een transitie: de overgang van een cerebrale naar een niet-cerebrale gereedschapskist. Daardoor ontstaat ruimte voor een nieuwe moraal in de toekomst en wordt over een hypothetische moraal gesproken. De morele coherentie verwees bij Boutellier “naar de betekenis die anderen voor ons hebben, naar onze zelfopvatting, naar intuïties over het goede leven (de klassieke filosofische vraag) en wat we als kwaad ervaren.”⁵⁶⁵ Dit krijgt in de dashboardsamenleving vermoedelijk een ander frame:

Een eerste conclusie in dat verband heeft te maken met het ijkingskader. De grootste verandering op dit vlak is het feit dat AI mede betekenis geeft aan de maatschappij. Technologie bepaalt mede de maat en dat heeft een verregaande invloed op onze zelfopvatting en intuïties over het goede leven, waarbij het begrip ‘intuïtie’ onder druk komt te staan. Intuïties maken plaats voor data en feitenmateriaal, waaruit men in principe niet kan afleiden hoe te handelen. Het kan echter wel helpen om te begrijpen hoe het menselijke handelen in elkaar zit en dat is een belangrijke voorwaarde om een volwaardige ethiek uit te bouwen. Op dit punt speelt het morele kompas een zeer belangrijke rol. Dit technische instrument kan helpen om verbeterpunten te vinden voor de reeds aangekaarte normatieve, systemische en psychologische problemen. De technische verschijningsvorm van het morele kompas werkt op basis van een cloud aangedreven dashboardsysteem. De data van burgers worden geanalyseerd op een punt in het netwerk waar alles wordt samengebracht.

Een tweede conclusie heeft te maken met de bijzondere dynamiek van complexe (morele) datasystemen. Het is niet onwaarschijnlijk dat emergentie kan optreden, waardoor het individuele bewustzijn van de aangesloten burgers wordt gerepresenteerd op een supra-niveau. Dit wordt omschreven als een collectief transhumaan bewustzijn dat zich openbaart als een transhumaan geweten. Met behulp van een metafoer wordt de vergelijking gemaakt met een digitale spiegel, waarbij burgers een identiteitsverruiming kunnen ervaren en normatieve sturing beter mogelijk is.

Reflecties

Een eerste reflectie heeft te maken met controle en beheersbaarheid. Het resultaat van de beschreven transitie is een nieuwe moraal, waarvan de filosofische uitwerking in de vorm van een moreel kompas en transhumaan geweten ongetwijfeld controverser oproept. Het idee dat AI het morele proces mede betekenis geeft, vergroot de kwetsbaarheid van de mens en onttrekt de moraal aan de exclusiviteit van de oorspronkelijke biologische context. De moraal is ontstaan als een cerebrale gereedschapskist, maar ondergaat een geleidelijke overstap naar een niet-cerebrale gereedschapskist. Dat geeft een gevoel van onbeheersbaarheid (een verlies van controle), terwijl het morele kompas juist in het leven is geroepen om meer ‘controle’ te hebben. Dat is een paradoxaal gegeven.

Een tweede reflectie heeft te maken met de kritiek op een maakbare samenleving. Ten eerste is het niet duidelijk of de verbetering ook daadwerkelijk een verbetering oplevert in de beleving van de mens. Het morele kompas komt als gedachte-experiment neer op een gevecht tussen de mens en zijn ontworpen technologie, wat uiteindelijk ontaardt in een ‘bullfight’ met zichzelf en de gestelde morele standaarden. Of zoals Hemingway het ooit literair verwoordde: “*So far,*

about morals, I know only that what is moral is what you feel good after and what is immoral is what you feel bad after.”⁵⁶⁶

Ten tweede lijkt dit af te hangen van het gegeven referentiekader, niet alleen formeel maar ook psychologisch. Het morele kompas levert niet één noordpool op. Het respecteert een pluraliteit aan morele overtuigingen en laat nog steeds een interpretatie van de feiten toe. Het kan op deze manier misschien wel een beter directief bieden dan voorheen, maar de mens is op dat punt een bijzonder wezen. Een normatieve richting kan nog zo duidelijk zijn voorspeld op basis van feitelijke maatstaven maar als het de mens niet raakt, dan is het betekenisloos. Wanneer het de mens wel raakt, dan kan het ontwrichtend zijn en soms meer kwaad doen dan goed. Het is een januskop.

Tot slot: de paradox van de normativiteit maakt dat we misschien niet willen weten hoe we goed moeten leven. Het kan ertoe leiden dat we het morele kompas mettertijd vervloeken, niet omdat het niet kan helpen om de menselijke beperking te overstijgen maar juist omdat het de menselijke beperking overstijgt op een wijze die de mens verscheurd achterlaat. Dat wil zeggen in aanwezigheid en het volle bewustzijn van het eigen onvermijdelijke kwaad (waarvan het zich met behulp van het ego-opticon meer dan ooit bewust is). Dat zou een onleefbare gedachte kunnen opleveren. Het eindigt in een proportionaliteitsvraagstuk: ‘Hoeveel kwaad moet minimaal achterblijven, opdat het menselijk en leefbaar blijft?’ Of in termen van het morele kompas: ‘Hoeveel normatieve richting moet ontbreken, opdat de psychologie van de mens gezond kan overleven, zonder ten onder te gaan aan de hoeveelheid inzicht en kennis?’. De doorontwikkeling van een morele coherentie tot een collectief transhumaan geweten geeft antwoorden op oude morele vraagstukken (zoals identiteit en de rol van bias in de psychologie van het morele gedrag), maar opent tegelijkertijd een doos met plagen, of in dit geval, nieuwe morele dilemma’s.

5 In het spoor van Prometheus: morele dilemma's

§ 5.1 Inleiding

Het vorige hoofdstuk eindigde zinnebeeldig met de doos⁵⁶⁷ van Pandora. Dat is geen toeval. Bij het schrijven van het proefschrift over de dashboardsamenleving ontdekte ik steeds meer gelijkenissen met de Griekse mythologie.⁵⁶⁸

Het begon met de onwetende mens die hoofdzakelijk achteruit kon kijken en met het improviseren niet verder kwam dan een 'achterna denken' van de feitelijkheid. Deze mens beschikte niet over het vermogen om 'vooruitziend' (providere) te zijn, waar de ondertitel van het proefschrift naar verwijst. In deze mens zag ik de signatuur van Epimetheus (wat letterlijk 'terugblik' betekent). Hij was er in de Griekse mythologie voor verantwoordelijk om tijdens het scheppingsproces een positieve eigenschap te geven aan elk dier. Toen het moment echter aanbrak voor de creatie van de mens, was er ironisch genoeg geen positieve eigenschap meer over.⁵⁶⁹ Hierin zou men de systemische fout kunnen lezen, waar in hoofdstuk 2 bij de analyse van Boutellier's *De improvisatiemaatschappij* naar is verwezen. De steeds terugkerende systeemoorlogen waren geen geruststellende gedachte en kunnen niet worden opgelost met de andersoortige orde en het frame van de improvisatiemaatschappij.

Met het frame van de dashboardsamenleving wordt ingespeeld op de behoefte van een 'providere' in de hoop hiermee verbeterleutels te vinden voor de beschreven processen van sociale ordening, opnieuw een verwijzing naar de oudheid. In de mythe van de doos van Pandora speelt haar schoonbroer Prometheus een zeer belangrijke rol.⁵⁷⁰ Zijn naam betekent letterlijk 'hij die vooruitziend is'. Zo zag hij bij wijze van voorschouw dat Zeus de strijd der Titanen ging winnen en besloot wijselijk zich niet tegen hem te keren. Na de strijd beloofde Zeus hem met een grootse taak. Hij kreeg de permissie om verschillende levensvormen op aarde te scheppen samen met Epimetheus. Zoals gezegd kwam de laatstgenoemde schepper niet meer aan goede eigenschappen toe bij de mens en dan voltrok zich een Griekse tragedie.⁵⁷¹ Zonder dit te overleggen met Zeus besloot Prometheus de mens hierna ook de levensadem in te blazen en hem – in tegenstelling tot de dieren – rechttop te laten staan naar het evenbeeld van de Goden. Hij bracht de mens daarom in zekere zin ook 'vooruitziendheid', omdat men vanuit deze positie 'verder kan kijken'. Met het vuur dat hij hen bracht, kon de mens zelfs de duisternis overwinnen en zien in de nacht, wat in de Grieks-filosofische context weer symbool staat voor 'kennis en inzicht'. Dit kan met terugwerkende kracht in verband worden gebracht met goed en kwaad.⁵⁷² Daarin ligt ook de kracht (en tegelijkertijd de zwakte) van de dashboardsamenleving: het brengt een infrastructuur met zich mee om verder te zien in alle mogelijke opzichten, kennis te vergaren over het gedrag van de mensen, zelfs tot in de diepte van het morele bewustzijn met de duistere krachten van het gevoel en het verstand. Op een meta-niveau is de inzet een verbetering van de geprefereerde moraliteit waar de mens controle over kan nemen door met meer inzicht te handelen. In termen van burgerschap wordt de burger meer verantwoordelijk voor zijn eigen goed en kwaad. We zijn daarmee metaforisch in het spoor gekomen van Prometheus.

De vraag rijst wat hiervan het eindresultaat is. In de mythologie is het geen verhaal met een open einde.⁵⁷³ Zeus is zeer boos. Door het bedrog van Prometheus keert hij zich af van de mens. Bovendien spreekt hij een zware straf uit. Hij laat Prometheus met onbreekbare ketenen vastbinden aan een rots. Hij wordt slachtoffer van de eeuwige gerechtigheid (Nemesis). Iedere dag wordt zijn lever door Ethon (een adelaar) aangevreten, waarna het bij nacht weer aangroeit om vervolgens bij zonsopgang opnieuw aangevreten te worden. De straf is zo uitgesproken dat het ritueel zich elke dag herhaalt tot in de eeuwigheid. Het is uiteindelijk Heracles die hem na vele eeuwen heeft bevrijd. Ook de mens wordt bestraft voor de diefstal van het vuur. Zeus heeft een opdracht voor Hephaistos (de god van de smeedkunst). Hij moet

een mooi en nieuw schepsel creëren: de vrouw. Zoals in haar aard ligt, is ze ook nieuwsgierig van nature en dat is in wezen gevaarlijk. Zeus stuurt deze dame, genaamd Pandora⁵⁷⁴, met een doos naar de mens. Het is haar uitdrukkelijk verboden om ooit in de doos te kijken. Dat is een moeilijke opgave. De wetenschap is dat ze naar alle waarschijnlijkheid haar hart zal volgen en zich niet kan bedwingen om te onderzoeken wat in de doos verborgen zit.⁵⁷⁵

In de dashboardsamenleving zit de doos met kennis over goed en kwaad verborgen in de technologie: servers verzamelen alle informatie in een grote digitale opslagplaats, de cloud (omgedoopt tot de Moral MindSphere in dit proefschrift). De mens is ook nieuwsgierig naar wat daar aan kennis in verborgen zit. In §3.3.4 is het idee geopperd met bijvoorbeeld het ego-opticum en het 2-fasenmodel dat we vanuit een hernieuwde bestuursfilosofie meer het accent kunnen leggen op onze eigen inzichten om sociale processen te reguleren. Intelligente (half-)automaten kunnen in de vorm van zeer geavanceerde cybernetica de zeer gevoelige informatie van ons gedrag verwerken, zonder dat daar een mens aan te pas komt.⁵⁷⁶ Bij een verdere controle door AI kan de feedback om het gedrag waar nodig bij te sturen op maat van iedere burger geleverd worden. Het is een open en intrigerende vraag wat de effecten van deze kennis zullen zijn.

In het geval deze kennis opgeslagen zit in een digitale opslagplaats (zoals de cloud) is de vergelijking met Pandora zo goed als volledig. Het is interessant om akte te nemen van het bezegelde lot in haar geval. Alle goden hadden namelijk onheilspellende gaven in de doos verborgen. Op aarde werd Pandora opgemerkt door de mannen. Ze waren zeer onder de indruk van haar schoonheid (het is niet voor niets dat Hephaestus aanvankelijk een metalen beeld had gemaakt met een onweerstaanbare esthetiek. Ze was toen reeds zo mooi dat Zeus haar bijna flemend het leven schonk). Bovendien werden haar nog andere gaven toebedeeld: kracht, slimheid, handigheid en overredingskracht. Op een dag nam haar hart echter de bovenhand. De nieuwsgierige Pandora besloot de doos te inspecteren. Zo is het kwaad geschied. Uit de doos ontsnapten alle soorten rampspoed die de mensheid plagen. Het onheil verspreidde zich bliksemsnel over de aarde. Dat moet een enorme schok zijn geweest, want dat was de eerste keer in de geschiedenis dat de mensheid te maken kreeg met dergelijke problemen. De periode voordat Pandora de doos opende, bestond uit een paradijselijke samenleving zonder ziekte, oorlog of verderf. Pandora beseftte haar fout en een panische angst overviel haar. Ze probeerde uit alle macht de doos te sluiten. Dat lukte uiteindelijk na veel moeite, maar de rampen keerden uiteraard niet terug naar de doos. Er bleef maar één ding achter volgens de overlevering: de hoop (vrije vertaling van het oud-Grieks *ἐλπίς*/Elpis).⁵⁷⁷ Er is onenigheid over de morele interpretatie van het restant: is het een goed of een kwaad; en bleef het in de doos om het te reserveren voor de mensheid zodat het later van pas kon komen (ten goede) of is het juist de bedoeling om de hoop weg te houden (ten kwade)?⁵⁷⁸ Welke interpretatie men er ook aan geeft, het is en blijft een verhaal met een uitgesproken waarschuwing.

De hypothese van een dashboardsamenleving is ontstaan uit een verlangen naar verbetering. Het resultaat van een dergelijke opgave is nooit een eenzijdig verhaal. Het is van belang om de eventuele en onvermijdelijke gevaren die in een dashboardsamenleving kunnen ontstaan waar mogelijk a priori op te sporen. Daarvoor moet het proefschrift feitelijk opnieuw worden doorlopen. Dit wordt uitgewerkt in de komende paragrafen.

§ 5.2 Hermeneutische cirkel van keuzeprobleemdomeinen

We kunnen de overlevering van Pandora gebruiken als een moraliserende mal voor de huidige situatie waarin we verkeren. Er schuilt echter gevaar in de transfer naar de realiteit, dat wil zeggen de vooruitziendheid waarmee we in de toekomst te maken (kunnen) krijgen. De

spreekwoordelijke doos van Pandora wordt in een moderne context niet gedragen door een aantrekkelijke vrouw, maar ligt digitaal verborgen in het uitrollen van een informatie-infrastructuur die past bij de samenlevingsvorm van de toekomst: de dashboardsamenleving. Dit is de inzet van dit proefschrift. De vraag is wat daarvan het mogelijke eindresultaat zal zijn.

Dat is een complexe vraag met een complex antwoord dat als rode draad een aantal morele dilemma's heeft. Het is van belang de begripsvaliditeit scherp te stellen. In dit geval: wat zijn morele dilemma's? "Het gaat om situaties waarbij waarden en normen in het geding zijn en waarbij een keuze moet worden gemaakt uit meerdere alternatieven, terwijl voor elk van die alternatieven goede redenen te geven zijn."⁵⁷⁹ "Een dilemma is per definitie een situatie waarbij bepaalde waarden of normen minder of niet gerespecteerd worden omdat men prioriteit geeft aan andere argumenten".⁵⁸⁰ "Het moet laten zien dat geconfronteerd met een moreel dilemma de actor iets verkeerd gaat doen, in de zin dat hij zijn gedrag niet ten volle kan rechtvaardigen".⁵⁸¹ Om te kunnen spreken over morele dilemma's stelt de Haan "dat een definitie van morele dilemma's duidelijk maakt dat morele dilemma's door de onderlinge onmeetbaarheid⁵⁸² van waarden onoplosbaar zijn".⁵⁸³ "In een 'pluralistische' samenleving is sprake van wedijver tussen incommensurabele morele perspectieven. Dit impliceert dat consensus over een inhoudelijke visie op het menselijke bestaan geblokkeerd wordt."⁵⁸⁴

In dit hoofdstuk wordt getracht een antwoord te geven op de vraag: Welke morele dilemma's ontstaan bij de processen van sociale ordening binnen de infrastructuur van een dashboard-samenleving?

Het ligt niet in de lijn der verwachting om de morele dilemma's op te lossen; dat kan per definitie niet vanwege de incommensurabele waarden. Als praktisch uitgangspunt dienen twee grote perspectieven om het terrein af te bakenen:

- Het eerste perspectief heeft te maken met de vraag of we überhaupt informatie willen delen om de sociale ordening te verbeteren of te optimaliseren waar mogelijk.⁵⁸⁵
- Het tweede perspectief is een afgeleide van het eerste, en zoekt naar de grenzen van de informatie-uitwisseling: indien we willen delen, wat willen we dan delen?⁵⁸⁶

Deze perspectieven worden hierna ontrafeld op basis van de geraadpleegde literatuur en waar mogelijk functioneel onderbouwd met eigen empirische studies.⁵⁸⁷

Het is niet mogelijk om alle morele dilemma's te behandelen. Om de selectie en interpretatie ervan en de prangende kwesties in goede banen te leiden, is geopteerd voor een classificatie op basis van de geraadpleegde literatuur en hetgeen reeds is voorgesteld als (mogelijke) verbeterpunten in het proefschrift. Na de inleiding (hoofdstuk 1) is dit uiteengezet in drie hoofdstukken.

Om de morele dilemma's op het spoor te komen, wordt gebruik gemaakt van moderne hermeneutiek, in het bijzonder de hermeneutische cirkel. Deze methodiek die werd ontleend aan de Duitse filosoof Schleiermacher werd reeds uiteengezet in § 1.7

Het feit dat sprake is van een hermeneutische circulariteit betekent in deze studie dat de interpretatie van de nieuwe samenlevingsvorm (de dashboardsamenleving genaamd) verloopt in een cirkelbeweging van detail naar grotere eenheid, en van grotere eenheid naar detail. De voorstelling van een nieuwe besturingsfilosofie leidt bijvoorbeeld tot verdere aannames op een detaillistisch niveau (zoals zeer specifieke en gerichte informatie-uitwisseling van een burger X of Y, het ontwerp van een dashboard voor iedere burger op maat of een zeer specifiek algoritme). Deze afwegingen hebben opnieuw een invloed op het grotere geheel (wat wordt verstaan onder goed burgerschap of op een ontologisch niveau: de transitie van improvisatie naar providere). De interpretaties en afwegingen over wat kan, mag of moet hangen aan elkaar

over de domeinen heen. De keuzeproblemen moeten daarom ook steeds in relatie tot de verschillende domeinen en onderlinge samenhang worden bestudeerd. Het zijn topoi voor verschillende morele dilemma's. Omwille van heuristische redenen worden de twee grote perspectieven (zie I en II, ut supra) als kapstok gebruikt om drie keuzeprobleemdomeinen van morele dilemma's aan op te hangen.

Hoe deze indeling van morele dilemma's zich inhoudelijk verhoudt tot de twee perspectieven (Welke info willen we delen met wie?) wordt hierna kort toegelicht.

Domein I: morele dilemma's i.v.m. providere, evenwicht en afstemming

In hoofdstuk 2 is uiteengezet hoe op een systeemniveau verbeterpunten konden worden gevonden. In *De improvisatiemaatschappij* van Boutellier was georganiseerde vrijheid het hoofdprincipe waarmee de sociale processen konden worden geordend. Het gebrek aan een volledige informatie-uitwisseling stond een optimale werking in de weg, bijvoorbeeld om de actoren van een samenleving op elkaar te kunnen afstemmen, of om systeemoorlogen het hoofd te bieden. Hiertegenover werd hypothetisch de dashboardsamenleving voorgesteld als een verbeterd alternatief. Deze samenlevingsvorm is gebaseerd op een zo functioneel mogelijke praktijk van realtime informatie-uitwisseling. De hoeveelheid data die computationeel verwerkt kan worden door AI is niet alleen gigantisch, maar stelt ook in staat om de wereld meer voorspelbaar te maken. Deze voorspelbaarheid is een graadmeter voor de vooruitziendheid of voorspelbaarheid (providere) waarmee burgers de processen van ordening in de samenleving kunnen verbeteren (hypothetisch).

De vraag is of burgers in de praktijk wel informatie willen delen om in een betere afstemming of providere te voorzien, en of dit geen onverwachte bijwerkingen heeft. Daarbij komt: welke informatie willen ze dan precies ter beschikking stellen? Kan daar een evenwichtspunt worden gevonden? Elke keuze gaat gepaard met morele afwegingen en dilemma's.

Domein II: morele dilemma's i.v.m. burgerschap in ontwikkeling

In hoofdstuk 3 is uiteengezet hoe het burgerschap in ontwikkeling is en welke nieuwe bestuursfilosofie daarbij past. Het idee dat men zichzelf door middel van een digitale spiegel kan verbeteren, klinkt in theorie goed maar levert in praktijk misschien onverwachte bijwerkingen op. Welke burgers willen überhaupt informatie over zichzelf delen? Zo ja, welke? Om een ego-opticon optimaal te laten werken, moeten in dat verband opnieuw keuzes worden gemaakt. Dat resulteert in een aantal morele dilemma's.

Domein III: keuzeproblemen i.v.m. het ontwerpen van een data-driven moraal en een geïntegreerde empirische ethiek

In hoofdstuk 4 is uiteengezet hoe met behulp van AI een nieuwe samenlevingsvorm kon ontstaan met een aantal nieuwe eigenschappen, waaronder een transhumaan bewustzijn en de mogelijkheid om gebruik te maken van een moreel kompas. Dit kompas neemt de vorm aan van een dashboard waarbij iedere burger de mogelijkheid heeft om te leven volgens de geprefereerde normen en waarden. Dat is simpeler gezegd dan gedaan.

De vraag rijst waarop onze morele directieven zijn gebaseerd, op vertrouwen of feiten. Het is bovendien onzeker wat de plaats van de mens is bij de uitvoering van de moraal. Binnen een supra-humaan mensbeeld is het mogelijk dat de mens een stap aan de kant moet zetten om plaats te maken voor een alternatieve superieure executeur van het morele testament. Er zijn zelfs goede argumenten voor te geven. Het morele kompas kan wel de richting wijzen,

maar een ethisch geprogrammeerde robot of machine is in bepaalde gevallen beter in staat om het pad te bewandelen en/of gepaste beslissingen te nemen.

Tot slot zal de burger in een dashboardsamenleving op een meta-ethisch niveau de keuze moeten maken tussen een leven in waarheid en/of geluk.

§ 5.2.1 Domein I: morele dilemma's i.v.m. voorspelbaarheid, evenwicht en afstemming

Deze paragraaf vertrekt vanuit het idee dat het hebben van informatie een nuttige eigenschap is van het systeem. Paradoxaal genoeg zou men ook het omgekeerde kunnen beweren. De politiek econoom Hayek stelde zich daarbij de volgende vraag: "Gegeven de onvoorspelbaarheid van de wereld en de beperkte informatie die we daarin hebben, hoe slagen individuen en ondernemingen erin met elkaar samen te werken, overeenkomsten te sluiten en aldus problemen op te lossen die zich stellen?"⁵⁸⁸ De vraagstelling lijkt te suggereren dat onvoorspelbaarheid eveneens een nuttige eigenschap is van het systeem.

Tegen de achtergrond van deze suggestie speelt de historische context van de jaren 30 van de twintigste eeuw. Op dat moment vond een intensieve discussie plaats "over de vraag in hoeverre de Sovjeteconomie, die de markt wilde uitschakelen, goed kon functioneren. Het zal duidelijk zijn dat Hayek, met zijn afkeer van dwang, weinig van een planeconomie moest hebben. Hij nam dan ook een prominente plaats in de discussie in."⁵⁸⁹ "In 1908 had de Italiaanse econoom Barone al uiteengezet dat een centrale planner de productiemiddelen efficiënt zou kunnen inzetten, dat wil zeggen op dezelfde manier als de markt zou doen in overeenstemming met de uit vraag en aanbod resulterende schaarste-verhoudingen.⁵⁹⁰ Voorwaarde was dan wel dat die planner over volledige informatie beschikte betreffende de vraag naar goederen en diensten en de beschikbaarheid van productiemiddelen. Hayek betoogde daartegenover dat de planner nooit in staat zou zijn om de daartoe vereiste oplossing van de miljoenen vraag- en aanbodvergelijkingen uit te voeren."⁵⁹¹

Tegenover de context van de jaren 30 speelt nu de context van een dashboardsamenleving. Een centraal kenmerk vormt de kracht van de computationele berekeningen met een toename van AI in de samenleving. Het beoogt juist een technologische infrastructuur aan te bieden, waarbij de planning in handen komt van zeer krachtige computers waardoor de onvoorspelbaarheid afneemt. Deze planner is namelijk in staat miljoenen vraag- en aanbodvergelijkingen uit te voeren. Dat roept ethische dilemma's op: in welke mate willen we de onvolledige calculus behouden? Of anders gezegd: wat zijn de effecten indien we met technologie zorgen voor een meer voorspelbare wereld. In het artikel *The use of knowledge in society* uit 1945 betoogde Hayek namelijk "dat de informatie die een planeconomie nodig heeft om goed te functioneren gewoonweg niet voorhanden is."⁵⁹² De rationele economische orde wordt bepaald door het feit dat kennis van de omstandigheden die we dienen te gebruiken nooit in een geconcentreerde of geïntegreerde vorm aanwezig is, maar louter als verspreide stukken onvolledige en vaak tegenstrijdige informatie, die de verscheidene individuen bezitten.⁵⁹³ Maakt de computationele kracht van de dashboardsamenleving op zijn hoogtepunt van ontwikkeling daar geen einde aan? Misschien is deze vaststelling naar analogie generaliseerbaar voor elk aspect van de samenleving met soortgelijke complexiteit.⁵⁹⁴ In dit geval: de informatie die ervoor zorgt dat complexe systemen draaien (dus ook met het behoud van harmonie en consensus) was tot nu toe alleen in een gefragmenteerde en niet geconcentreerde vorm aanwezig en daarin lijkt ook het geheim van de levensvatbaarheid en houdbaarheid te zitten. Het verwerpen van deze wetmatigheid houdt zeer waarschijnlijk risico's in.

*De filosoof Rawls ontwierp een gedachte-experiment om na te gaan welke morele beginselen mensen aanvaardden in situaties waarin onvoorspelbaarheid een belangrijke factor is. "In zijn Theory of Justice liet Rawls fictieve mensen onderhandelen over de grondslagen van een toekomstige samenleving. De onderhandelaars bevonden zich in een ruimteschip op weg naar een leefbare planeet. Niemand wist welke concrete levensomstandigheden daar zouden heersen. Niemand kon voorzien welke talenten of bezittingen, kortom alles wat voordelig was in de wereld die ze hadden verlaten, nog voordelig zouden zijn in dat nieuwe universum. Voordelen konden uitdraaien op handicaps, gaven konden een belemmering zijn. Deze onwetendheidssluijer (veil of ignorance) zette de onderhandelaars ertoe aan om af te zien van particuliere belangen."*⁵⁹⁵

Empirische studie nr. 3: sociaal experiment 2F society

Het gedachte-experiment van Rawls vormde de inspiratie voor een sociaal experiment waarbij proefpersonen een microsamenleving moesten ontwerpen. Het verschil met Rawls is dat *echte* mensen in dit experiment moesten nadenken over morele beginselen en informatie-uitwisseling met behulp van AI en moesten worden meegenomen in de consensusvorming. De opzet was om de geprefereerde waarden en normen ook controleerbaar en zichtbaar te maken met behulp van AI (cybernetica). Dit betrof hypothetische leefomstandigheden waarbij burgers in principe *meer weten* dan nu het geval is. Het is in die formulering feitelijk een omgekeerde variant van de onwetendheidssluijer waar Rawls aan refereerde.

Procedure dataverzameling

Ter voorbereiding op een boekseminarie kregen derdejaars bachelorstudenten (leeftijd 20-21 jaar, opleiding sociaal werk, Sociale School te Heverlee, Campus Welzijn, University College Leuven-Limburg) in de eerste week van december in 2012 een leesopdracht. In dit geval was dit een tekst over de samenleving van de toekomst en het 2-fasenmodel (zoals besproken in §3.3.4). Het boekseminarie maakte deel uit van het opleidingsonderdeel 'ethiek en samenleving' en is verplicht voor alle opleidingen die vallen onder de afstudeerrichting sociaal werk. De studenten kregen de mogelijkheid om enkel de tekst te lezen of om ook deel te nemen aan het bijhorende sociaal experiment. In totaal ondertekenden 43 studenten de geïnformeerde toestemming en namen vrijwillig deel aan het experiment dat werd gespreid over twee zitdagen. De studenten vormden in een groot lokaal een kleine gemeenschap van vijf à tien personen. De proefpersonen kregen een instructieblad (drie pagina's) waarop gedetailleerd stond beschreven welke stappen ze moesten doorlopen tijdens het experiment⁵⁹⁶, zie bijlage nr. 1. In hoofdlijnen komt het erop neer dat de studenten zichzelf moesten beschouwen als lid van een toekomstige maatschappij waar het 2 fasen model (zoals besproken bij §3.3.4, Ego-opticon) operationeel is. Daarbij bestond de opgave dat ze collectief 10 regels moesten bedenken die binnen de afgesproken assumpties van de leefgemeenschap belangrijk zijn. De afgesproken assumpties waren (a) dat de gerichte informatiestromen van de leden van de leefgemeenschap controleerbaar moesten zijn met behulp van het 2 fasen model en dat het dus belangrijk was om op voorhand te bepalen welke informatie zou worden gedeeld. Het resultaat van deze consensus werd samengebracht in een matrix (zie bijlage nr. 1, assumptie 1) (b) dat men het gebruik en de plaatsbepaling van surveillance apparatuur duidelijk moest aangeven op het niveau van een smart-woning. Dat gebeurde online door gebruik te maken van www.floorplanner.com en het resultaat van de consensus werd neergeschreven met een verduidelijking op het grondplan per kamer (zie bijlage nr. 1, assumptie 2) Tijdens de opdracht werd het proces van onderhandelen en discussiëren geobserveerd door de onderzoeker. Het doel van deze observatie is in eerste instantie evenwel niet aan de deelnemers van het experiment uitgelegd,

omdat dit zou kunnen leiden tot problemen met de validiteit en betrouwbaarheid als de geobserveerden hun gedrag zouden veranderen.⁵⁹⁷ Saunders, Lewis en Thornhill spreken in dit geval van de 'complete waarnemer' als observatiemethode: "De onderzoeker neemt niet deel aan de activiteiten van de groep en maakt het doel van het onderzoek ook niet bekend bij degenen die worden geobserveerd".⁵⁹⁸ Na de sessies vond wel een mondelinge debriefing plaats waarin ook gevraagd is naar de ervaringen en observaties van de deelnemers tijdens het proces (secundaire waarneming).

Data-analyse

Bij de participerende waarneming kunnen volgens Wester & Peters "het verzamelen en analyseren van data onderdeel zijn van eenzelfde proces."⁵⁹⁹ De onderzoeker begaf zich onder de studenten en probeerde zo vast te stellen wat er gebeurde met in het achterhoofd een observatiekader. In dit geval werd met aandacht gekeken naar de wijze waarop morele consensus tot stand kwam en welke rol het 2-fasenmodel daarbij speelde. Een eerste analyse gebeurde ter plekke. De ruwe aantekeningen van de observaties zijn daarna onderworpen aan een tweede analyse waarbij de gegevens van de drie gehouden sessies in een meer systematische vorm zijn omgezet. Er vond ook analytische inductie⁶⁰⁰ plaats, waarbij de verwachtingen en hypothesen die uit sessie 1 naar voren kwamen opnieuw zijn getoetst op hun juistheid bij sessies 2 en 3.

Resultaten

Het viel op dat het zeer moeilijk was om tot consensus te komen. Vaak ontstonden binnen een groep studenten 'kampen' waar deelnemers met eenzelfde mening zich afzetten tegen de regels die afkomstig waren van zogenaamde tegenstanders. Opmerkelijk waren de 50% versus 50% standpunten in relatie tot zeer essentiële, zogenaamde vanzelfsprekende morele principes, zoals gelijkheid, toepassing van straf en beloning, verdeling van bezit of de rolverdeling van bestuur, werklieden en controleurs.⁶⁰¹

Een andere bijzondere vaststelling betrof de reactie op het 2-fasenmodel. Het feit dat men voortdurend in een leefgemeenschap te maken zou hebben met een stroom van informatie-uitwisseling, waarbij de afgesproken regels haarfijn gecontroleerd zouden kunnen worden leidde tot veel discussies over en weer. Soms leek het wel alsof een omgekeerd verband bestond tussen de stelligheid waarmee men morele principes had geponeerd bij het begin van de oefening en hoe hard men in de verdediging ging om privacy en andere bezwaren als tegenargument te uiten, teneinde sociale en technologische controle te voorkomen.

Na observatie van de verschillende sessies kon op basis van analytische inductie een voorzichtige aanwijzing worden gevonden voor een bevestiging van het probleem van Hayek, maar dan uitgebreid naar het speelveld van normen en waarden bij de oprichting van een denkbeeldige samenleving.

- (I) Ten eerste was de observatie dat naarmate de voorspelbaarheid en de beschikbaarheid van gerichte informatie toeneemt, men moeilijk(er) tot morele consensus kan komen. Het drukt de gevoelige balans uit tussen het handelen op basis van vertrouwen of het handelen op basis van wetenschap.
- (II) Ten tweede was de observatie dat men in theorie wel graag wil leven volgens afgesproken normen en waarden of hetgeen men persoonlijk het eigen idee van het 'goede leven' noemt. Echter, wanneer het 'goede leven' met de geprefereerde 'waarden en normen' getoetst kan worden, voelt men zich ongemakkelijk en onzeker. Naarmate de reflectie en het zelfbewustzijn toenemen wil men opnieuw het morele leven privatiseren en onttrekken

aan wat men de digitale spiegel van de moraliteit zou kunnen noemen, hetgeen eerder de 'paradox van de moraliteit' werd genoemd.⁶⁰²

Het proces om goede normen en waarden te bepalen, wordt gecompliceerd door persoonlijke afwegingen die niet altijd rationeel te vatten zijn. Het bereiken van een morele consensus is blijkbaar minder vanzelfsprekend in een samenleving waar technologie de uitvoering van morele handelingen permanent evalueert. Het kan de besluitvorming over ethische principes moeilijker maken in de praktijk.

Bosch, Balduk, van Dam, Veeneklaas, & Vreke stellen in dit verband: "Besluitvorming is ook wel beschreven als de kunst om koppelingen (linkages) (tussen actor, probleem en oplossing) te bewerkstelligen. In het verlengde hier van geldt dat momentum, van groot belang is voor het welslagen en afronden van complexe besluitvormingsprocessen: op bepaalde momenten zijn er kansen op koppelingen, die gesignaleerd en benut moeten worden."⁶⁰³ "Om sociale situaties te kunnen begrijpen, hebben we een theorie nodig die verklaart hoe de beslissingen van individuen met elkaar samenhangen en hoe deze beslissingen gezamenlijk resulteren in uitkomsten."⁶⁰⁴

Speltheorie: mogelijke bijwerkingen van een ultra-geïnformeerde samenleving

De dashboardsamenleving is op informatie-architecturaal niveau een vergaarbak voor data: het systematisch samenbrengen van data heeft implicaties voor het niveau waarop data moeten worden geordend, gekoppeld en ontsloten, ook in termen van wie mag wat weten op welk moment. Bij politieke onderhandelingen, economische marktorganisatie of gewoon bij het overleven in de natuur zijn zulke strategische overwegingen van cruciaal belang. Dit raakt het mathematische hart van de sociale ordeningsprocessen, waarbij de speltheorie inzicht kan geven over mogelijke uitkomsten. "Speltheorie levert een manier om sociale structuren te formaliseren en de effecten van die structuur op individuele beslissingen te beoordelen. Om met behulp van de speltheorie-methode na te gaan tot welke uitkomsten het gedrag van mensen in verschillende omstandigheden leidt, lijkt het nuttig om de kennis die binnen verschillende gammawetenschappen is opgedaan over variabelen die van invloed zijn op het gedrag van mensen, te integreren of ten minste met elkaar te confronteren/vergelijken."⁶⁰⁵

De speltheorie bestudeert het menselijke handelen en bekijkt wat het resultaat is wanneer het menselijke rationele handelen wordt opgevat als een spel. Het spel heeft een aantal kenmerken. Eén van de spelregels is dat de spelers over de volledige informatie moeten beschikken om de variabelen in het spel te kunnen beoordelen. Een ander kenmerk is dat de spelers strategische keuzes moeten maken en daarbij rationeel moeten bekijken wat de uitkomst kan zijn in de veronderstelling dat de tegenspeler eenzelfde soort strategische overwegingen maakt. Bijzonder vermeldenswaardig in dit verband is het Nash-evenwicht (vernoemd naar de verhandeling van John Forbes Nash in 1950).⁶⁰⁶ De Causmaecker & Verbeeck verduidelijken: "Hij toonde aan dat de oplossingen van spelen die tot dan toe bekend waren één kenmerk gemeen hadden: het Nash-evenwicht. Een verzameling acties in een spel is in Nash-evenwicht als geen van de spelers een reden heeft om zijn gedrag te veranderen."⁶⁰⁷ Het gebruik van de term reden in dit verband is belangrijk: het wijst op een rationele afweging.

Ter illustratie: er zijn twee spelers, in dit geval twee studenten, die bij elkaar afkijken (spieken) tijdens een examen. De examinator heeft wel een vermoeden, maar kan het niet bewijzen en daarom roept hij de studenten om de beurt bij hem. Hij wil weten of ze hebben afgekeken of niet. De studenten worden apart gezet en kunnen niet meer overleggen met elkaar over wat ze gaan zeggen. Er zijn in dit geval enkele scenario's mogelijk. Op het moment dat ze bij de

examinator zijn geweest, ontkennen beide studenten de aantijging. De examinator oordeelt: "Ik kan het niet helemaal bewijzen, maar omdat jullie de schijn tegen hebben, trek ik bij jullie beiden 1 punt af." In een ander scenario bekent de ene student, maar ontkent de andere student. In dat geval krijgt de student die wel bekent zijn normale cijfer (geen aftrek), maar de student die niet bekent (en dus oneerlijk is geweest en blijft) krijgt 4 punten aftrek. Er is nog een laatste combinatie mogelijk, namelijk in het geval beide studenten bekennen. In dat geval heeft de examinator besloten om elke student te bestraffen door 2 punten af te trekken. Tabel 3 bevat de mogelijke opties met resultaten.

		<i>Kolomspeler:</i> <i>Student 2</i>	
		bekent	ontkent
<i>Rijspeler:</i> <i>Student 1</i>	bekent	(-2, -2)	(0, -4)
	ontkent	(-4, 0)	(-1, -1)

Tabel 3 Krustabel spiekende studenten (speltheorie)

Dit is een typisch voorbeeld van wat men in de literatuur benoemt als een gevangenendilemma. Om dat aan te tonen, is het van belang de dominante strategie van de student in kwestie te verduidelijken, dat wil zeggen de keuze die de student maakt, ongeacht wat de ander doet. Concreet: wat zou student 1 moeten doen op het moment dat student 2 beslist om te bekennen? Als student 1 ook zou bekennen, krijgt hij 2 punten aftrek; wanneer hij niet bekent, krijgt hij 4 punten aftrek. Een resultaat van -2 is natuurlijk veel beter en daarom zou student 1 ervoor kiezen om ook te bekennen. Stel echter dat het omgekeerde zou gebeuren en student 2 zou besluiten om te ontkennen. In dat geval kan student 1 besluiten om te bekennen, dan volgt er geen puntenaftrek en kan het normale cijfer worden behouden, of hij kan kiezen om ook te ontkennen, maar dan zal 1 punt van zijn normale cijfer worden afgetrokken. In dit geval zal student 1 dus bekennen. De dominante strategie van student 1 bestaat dus globaal genomen uit 'bekennen'. Indien we dezelfde oefening zouden maken vanuit het perspectief van student 2 zal blijken dat hij bekent wanneer student 1 zou bekennen (want -2 is beter dan -4), en in het geval student 1 zou ontkennen, is het voor student 2 opnieuw het meest voordelig om te bekennen (want 0 aftrek is beter dan -1). De dominante strategie voor beide studenten is dus bekennen.

Het is nochtans voor iedereen duidelijk dat ze feitelijk beter beide zouden ontkennen. Dan verdelen ze de straf, en hebben ze allebei maar 1 punt aftrek. Dat zou de meest ideale evenwichtssituatie zijn (wat men *pareto efficiënt* of *pareto optimaal* noemt). Het gevangenendilemma ontstaat in een evenwichtssituatie met een niet pareto optimale uitkomst. Dat is in dit voorbeeld zo.

Het *Nash-evenwicht* is een evenwicht waarin het voor beide spelers niet loont om eenzijdig van het evenwicht af te wijken. Dat is aantoonbaar. In dit geval bestaat het evenwicht vanwege de dominante strategie uit bekennen. Stel dat student 1 zou beslissen om de strategie eenzijdig te wijzigen. Dat betekent dat student 2 de dominante strategie vasthoudt van het bekennen, maar student 1 volgt niet en ontkent. Dat zou geen verbetering zijn, want deze eenzijdige afwijking resulteert in een puntenaftrek van -4 in plaats van -2. Dat geldt ook in het geval student 2 zou beslissen om de strategie eenzijdig te wijzigen. In dat geval zou student 1 vasthouden aan de dominante strategie van bekennen, en student 2 zou eenzijdig afwijken en ontkennen. Ook dat zou niet lonen, omdat deze eenzijdige afwijking resulteert in een puntenaftrek van -4. Het loont voor geen van beide spelers om eenzijdig af te wijken van de dominante strategie. Het resultaat in het eerste kwadrant van de tabel is dus zowel een gevangenendilemma als een Nash-evenwicht.

Het voorgaande voorbeeld kan toegepast worden op verschillende situaties. De spelers kunnen overheden zijn, of bedrijven, maar ook andere spelers. De theorie is gebaseerd op rationeel gedrag. In de praktijk blijkt dat niet altijd het geval.

De illustratie van het gevangenendilemma leert ons dat feitelijk samengewerkt moet worden om het beste resultaat te behalen, maar de strategie van het Nash-evenwicht zorgt voor een ander resultaat. Het is een paradoxale vaststelling om te zien hoe louter op basis van eigenbelang handelen niet resulteert in de beste uitkomst voor beide partijen. Hadden de studenten op voorhand kunnen overleggen, en de tabel gemaakt, dan zouden ze resoluut voor kwadrant 4 hebben gekozen: het pareto optimale resultaat. Om te kunnen inzien dat de strategie van het eigenbelang niet leidt tot de beste uitkomst, moeten de spelers feitelijk uit het spel kunnen stappen, dat wil zeggen overleggen en de lasten verdelen onder elkaar.

In de samenleving gaat dit vaak op een vergelijkbare wijze: veel spelers handelen met dezelfde focus en belangen. Uiteraard is de complexiteit van het dagelijkse leven ingewikkelder dan de assumpties van een simpele speltheorie. Ten eerste is sprake van zowel non-coöperatieve als coöperatieve gamestrategie bij informatie-uitwisselingsspelen. Ten tweede spelen niet alleen rationele afwegingen een rol. Ten derde moet men rekening houden met de complexiteit van de cultuur, de opvoeding, de tijdsgeest, de wetgeving van het moment, kortom de factor mens en samenleving. Dat neemt echter niet weg dat computationele systemen op langere termijn slimmer kunnen worden. 'Providere' kan er dan in bestaan om met behulp van de juiste data accurate voorspellingen te doen en de juiste dominante strategie te kiezen op basis van de acties van concurrenten (tegenspelers). Eén van de voorwaarden van het spel is dat spelers handelen in een zeer goed geïnformeerde omgeving, waardoor de spelregels duidelijk zijn. In een domein als economie is dit regelmatig het geval, maar men moet opletten met toepassingen en voorspellingen die het goed geïnformeerde domein overstijgen. Het leven is complex en kenmerkt zich vaak door een tekort aan informatie, waardoor de aannames van het spel geschonden zijn. Het leven is daardoor niet goed te vatten in strategische spelregels.

Daar zou met de komst van een dashboardsamenleving wellicht verandering in kunnen komen. De mogelijkheid bestaat dan om bepaalde levensdomeinen – die voorheen ontoegankelijk waren – te verrijken met data. In dat geval kan wel aan de voorwaarden van een spelsituatie worden voldaan. Het eigenbelang vormt misschien nog meer een obstakel dan voorheen, bijvoorbeeld omdat het veel zichtbaarder kan worden gemaakt, maar ook omgekeerd indien computationele berekeningen laten zien dat een bepaalde egoïstische strategie op een bepaalde termijn kan leiden tot een behoorlijke zelfverrijking. Daar ontstaat een keuzeprobleem.

Indien een dashboardsamenleving als verbeterpunt wil inzetten op een wereld waarbij minder eigenbelang aanwezig is en meer samenwerking om pareto optimale resultaten te verkrijgen, dan is voorspelbaarheid paradoxaal genoeg niet voldoende. Men kan technologie gebruiken om destructieve strategieën af te raden of om feedback in te bouwen waardoor het pareto optimale evenwicht wordt afgedwongen. Een dashboard kan bijvoorbeeld helpen om de collectieve opbrengsten voor ogen te houden. In het geval van de twee studenten, zouden zij in een dashboardsamenleving kunnen beschikken over een computationeel hulpsysteem. Het advies aan beiden zou zijn: indien je zo weinig mogelijk 'straf' wilt, moet je beide ontkennen en niet de dominante strategie volgen die leidt tot een Nash-evenwicht. Dat veronderstelt wel dat iedere speler zich aan de afspraak houdt. Er is sprake van 'geloofwaardige zelfbinding' indien een speler vrijwillig afwijkt van zijn dominante strategie en nadelen of kosten ontstaan als gevolg daarvan. Binnen een dashboardsamenleving zou een artificieel intelligent systeem naast het berekenen van het meest optimale evenwichtspunt, spelers ook contractueel kunnen binden om af te wijken van de dominante strategie. Het grote probleem ligt dan bij de ethische kwalificatie van het optimale evenwichtspunt. In het voorbeeld van de studenten is de vraag

of zij met behulp van de computer kunnen afwijken van de dominante strategie en collectief minder straf krijgen en of dat wel ethisch acceptabel is. Vanuit het perspectief van de eerder besproken *sociotechnique* ontstaat een ontwerpprobleem: de dashboardsamenleving moet zodanig zijn ingericht dat strategieën van burgers met behulp van AI niet alleen leiden tot optimale evenwichtspunten die een collectief voordeel opleveren, maar het voordeel moet ook uitgesproken ethisch verdedigbaar zijn. Het kernprobleem is dus niet alleen hoe het spel gespeeld moet worden, maar ook omgekeerd, hoe de regels van het spel moeten zijn om gewenste sociale uitkomsten te realiseren.⁶⁰⁸ Dat is niet alleen een ontwerpprobleem maar ook een morele uitdaging, te meer aangezien er kapers op de kust zijn die het realiseren van sociaal gewenste uitkomsten willen misbruiken.

Gewenste sociale uitkomst onder druk van businessmodellen en macht

De speltheorie suggereert om samen te werken via een “sociaal mechanisme” gevoed door eigenbelang, emoties en cultuur.⁶⁰⁹ De dashboardsamenleving raakt het hart van deze sociaal-mechanische werkvorm door het uitwisselen van informatie centraal te stellen en te verheffen tot het keuzemodel bij uitstek. Sociale spelregels leunen in een 2-fasenmodel op een dichotoom probleem: het geven van informatie of het weigeren om dat te doen. Naar analogie van het Nash-evenwicht zoals eerder besproken, kunnen dezelfde vragen met betrekking tot Nash-evenwichtspunten ook gesteld worden wat betreft het uitwisselen van informatie.⁶¹⁰ Naar analogie van het uitgewerkte voorbeeld met de studenten gaat het dan om een burger die voor de keuze staat om informatie te delen met een overheid of een controle-instantie.

		<i>Kolomspeler:</i> <i>Burger 2</i>	
		Informatie delen	Geen informatie delen
<i>Rijspeler:</i> <i>Burger 1</i>	Informatie delen	(X,Y)	(X,Y)
	Geen informatie delen	(X,Y)	(X,Y)

Tabel 4 Kruidstabel informatie-uitwisseling pro forma (gevangenendilemma en speltheorie)

De hoofdvraag is dan wanneer het voordelig is om informatie te delen. Een bijkomend probleem is dat de machtsfactor hierbij een zeer belangrijke rol speelt. Zelfs als gewenste sociale doelen worden nagestreefd, dan kan sprake zijn van een verborgen agenda waarbij bepaalde overheden of instanties die toezien op dit proces, heimelijk kunnen profiteren van de situatie of in bepaalde omstandigheden de informatie voor andere (minder gewenste sociale) doeleinden gebruiken, bijvoorbeeld in de vorm van verdienmodellen of mengvormen waarbij tegelijkertijd een sociaal doel en winst worden nagestreefd.

Om het probleem van businessmodellen en macht te verduidelijken, is het interessant om niet uitsluitend te filosoferen op een theoretisch niveau maar bijkomend enkele concrete en representatieve casussen te overleggen die voorwerp zijn geworden van wetenschappelijk onderzoek. Die gelegenheid deed zich voor toen de Vlaamse overheid subsidies vrijmaakte om de ontwikkeling en implementatie van technologische innovaties een boost te geven.

Empirische studie nr. 4: 'ethische en juridische implicaties technologie in huurwoningen'

"In uitvoering van het Strategisch Actieprogramma Limburg² 2013-2019 werden middelen voorzien voor de proeftuin Woningrenovatie: innovatie bij energiezuinig verbouwen."⁶¹¹ "De Vlaamse Regering keurde de modaliteiten goed voor het toekennen van SALK-middelen aan Limburgse projecten in deze proeftuin. Ze keurde tegelijk de herverdeling goed van de begrotingsartikelen van de algemene uitgavenbegroting hiervoor, en kende een subsidie toe aan het IWT voor het subsidiëren van projecten voor deze proeftuin."⁶¹² In het kader van deze middelen werden door dr. ir. Verlinden en Bamps (zelfstandig onderzoeker, in onderaanneming van het innovatiecentrum Limburg) drie onderzoeksvoorstellen geschreven voor de bedrijven en/of consortia ECOREN, Mutatie+ en Werfgoed. De onderzoeksvoorstellen werden door een expertcommissie goedgekeurd, waardoor 6 miljoen euro vrijkwam om het onderzoek te financieren. In totaal sloegen 27 partners de handen ineen om zowel woningen als appartementen te renoveren met behulp van state of the art technologie.

Aangezien bij de goedgekeurde onderzoeksvoorstellen vooral de technische aspecten centraal stonden en te weinig aandacht aanwezig was voor mogelijke ethische en juridische consequenties van de voorziene technologische innovaties⁶¹³, is een extra onderzoeksvoorstel uitgeschreven. Om woningen te renoveren tot BEN-woningen werd in de huizen technologie voorzien waarbij informatie-uitwisseling een belangrijke rol zou spelen. Cruciaal bij dit soort informatie-uitwisseling is niet alleen wat met de informatie wordt gedaan, maar ook wat ermee gedaan zou kunnen worden. Het aspect macht speelt daarbij een belangrijke rol.

Bovendien werd de technologie binnen de bouw van de proeftuin ingezet met een sociaal doel (omdat het onder andere sociale woningen betrof van kwetsbare huurders). De ingebouwde techniek zou echter evengoed voor een ander doel kunnen worden gebruikt, bijvoorbeeld in functie van nieuwe businessmodellen om de reguliere huizenmarkt te betreden. Daardoor ontstond een spanningsveld op het vlak van ethische en juridische waarden. Dat probleem werd nog groter toen tijdens een discussie tussen de partners bleek dat men de uitvoering van de proeftuinbouw niet zou onderwerpen aan een klassieke informed consent-procedure. Om dat te beargumenteren, werd de proeftuinbouw niet gekwalificeerd als 'onderzoek' maar als een 'renovatie'. De informed consent verdween bijgevolg in de clausules van een technisch onderhoudscontract. Tegelijkertijd stond een team van sociaal begeleiders klaar om de bewoners door het proces te leiden, ook om mogelijke weerstand vroegtijdig te detecteren en te pareren, opdat het dure 'onderzoek' en de strikte timing niet in gevaar zouden worden gebracht. In deze context vond ik het nodig om een extra inspanning te leveren. Het onderzoeksvoorstel werd goedgekeurd binnen het project ECOREN tussen twee partijen: The Connection VOF en de penvoerende organisatie Cordium CVBA (sociale huisvestingsmaatschappij).

Onderzoeksvraag

Het renoveren van een woning naar een 'slimme woning' is een grote investering. Tijdens de proeftuinbouw zijn economische modellen besproken om in ruil voor informatie-uitwisseling kortingen of andere voordelen te geven. Het construeren van zuivere businessmodellen overstijgt het oorspronkelijke sociale doel en kan leiden tot meerdere keuzeproblemen. Tegen deze achtergrond is het belangrijk de volgende vragen te stellen.

Q1: Is men bereid informatie te delen om er iets anders voor in de plaats te krijgen?

Bij deze vraagstelling zijn twee ruilmogelijkheden onderzocht: het betalen van minder belastingen of het rechtstreeks ontvangen van een geldelijke vergoeding. De perceptie van de

machtsfactor speelt hierbij een rol, omdat zowel de overheid als het bedrijfsleven kan optreden als speler in de markt van informatie-uitwisseling.

Q2: Opnieuw is het de vraag of men zelfs met deze kennis van zaken bereid is om informatie-uitwisseling toe te staan of niet. En zo ja, over welke informatie gaat het dan precies?

Procedure dataverzameling

Het onderzoek werd in twee fasen uitgevoerd: eerst een pilot en daarna een verbeterde studie met een grotere sample. De pilot vond plaats tussen 24 december 2014 en 9 januari 2015. Studenten (N=23) die het vak ethiek volgden, kozen vrijwillig een leesopdracht (derdejaars bachelorstudenten sociaal werk, University College Leuven-Limburg).⁶¹⁴ Een tekst met een korte toelichting over de lopende living lab-onderzoeken met de subsidies van proeftuin Woningrenovatie staat in bijlage nr. 2). Daarna ontvingen de studenten een uitnodiging om online een vragenlijst in te vullen. De bevraging gebeurde met geïnformeerde toestemming en anoniem binnen een beschermde intranetomgeving. Het was een vragenlijst met twee dichotome vragen (zie tabel 5 en tabel 6). De resultaten van deze pilot werden samen met een aantal stellingen gepresenteerd op 2 mei tijdens een debatavond getiteld: 'Technologie in sociale woningen: een wolf in schaapskleren'.⁶¹⁵ Een expertpanel bestaande uit onderzoekers en directies⁶¹⁶ van de consortia Ecoren en Mutatieplus becommentarieerden de stellingen en gingen in debat met de studenten.

Tussen 24 september en 29 september 2019 is een verbeterde bevraging afgenomen bij studenten (N=277) (tweedejaars bachelorstudenten sociale re-adaptatiewetenschappen binnen het vak jeugdcriminologie en derdejaars bachelorstudenten sociaal werk binnen het vak ethics & future of social work). Dezelfde procedure als bij de pilot is gevolgd: eerst een tekst met toelichting en daarna de uitnodiging voor een vragenlijst online. Tijdens de pilot bleek het niet altijd eenvoudig te zijn om de antwoorden te interpreteren. Zuivere dichotome vragen leveren een beperking op. Bij de nieuwe bevraging zijn daarom open vragen toegevoegd om respondenten bij de dichotome vragen de mogelijkheid te geven om het antwoord te verduidelijken. De oorspronkelijke dichotome vragenlijst uit de pilot is ook uitgebreid met drie multipleresponsvragen om meer te weten te komen over de aard van de informatie-uitwisseling (bijvoorbeeld welke privacygevoelige details over de aanwezigen in een kamer) in verschillende omstandigheden (personen met een justitieel verleden die informatie delen met een sociale dienst of personen zonder justitieel verleden die informatie delen met een technische dienst). In totaal konden respondenten verspreid over drie multipleresponsvragen 25 aspecten met betrekking tot de aard van de informatie-uitwisseling aanvinken. Bij de bespreking van de data-analyse en de resultaten is enkel de bevraging uit 2019 opgenomen.

Data-analyse

De eerste stap bestond uit het controleren en opschonen van de data. De vragenlijst werd manueel nagekeken op fouten.⁶¹⁷ In enkele gevallen gaven een aantal respondenten aan geen informatie te willen uitwisselen, terwijl tegelijkertijd aangevinkt werd om wel bepaalde informatie te verstrekken. Zulke inconsistente antwoorden zijn als 'invalide' uit de analyse van de cases verwijderd. De tweede stap bestond uit het coderen van de ruwe data in Excel. Daarna is deze file via SPSS geïmporteerd. Er vond geen weging plaats op basis van geslacht of andere parameters. Voor de dichotome vragen in verband met retributie is een eenvoudige frequentietabel opgesteld. Voor de multipleresponsvragen is elke variabele als dichotomie gecodeerd om vervolgens een multipleresponsset aan te maken. De meest saillante resultaten zijn samengevat in een aangepaste en vereenvoudigde tabel (de gedetailleerde frequentietabellen zijn opgenomen in bijlage nr. 3). De open vragen zijn apart verwerkt en onderworpen aan een

kwalitatieve analyse. Bij de bespreking van de resultaten zijn enkele citaten gebruikt uit deze kwalitatieve analyse om bepaalde argumenten kracht bij te zetten volgens de richtlijnen van Morrow.⁶¹⁸ Een totaaloverzicht van de citaten is opgenomen in bijlage nr. 4.

		Aantal	Percentage	Valide Percentage	Cumulatief Percentage
Valid	Ja	153	55,2	55,2	55,2
	nee	124	44,8	44,8	100,0
	Total	277	100,0	100,0	

Tabel 5 Informatie delen in ruil voor belastingvermindering

In plaats van belastingvermindering zou je ook rechtstreeks betaald kunnen worden voor het geven van informatie. Zie je een inkomenstoelage op deze manier zitten?

		Aantal	Percentage	Valide Percentage	Cumulatief Percentage
Valid	Ja	107	38,6	38,6	38,6
	nee	170	61,4	61,4	100,0
	Total	277	100,0	100,0	

Tabel 6 Informatie delen in ruil voor inkomenstoelage

Het eerste wat opvalt is dat de bereidheid in geen van de twee modellen zeer groot is. Er leeft onzekerheid over het gebruik van de verstrekte gegevens en de privacygevoeligheid van bepaalde informatie. Er is wel begrip voor de aantrekkelijkheid van het voorstel, maar het houdt daarom juist ook gevaren in aangezien burgers voor geld en financiële noodzaak iets kunnen doen, wat ze in andere omstandigheden nooit zouden doen. Dat blijkt ook uit de citaten.

ID 76470: "Mijn eerste gedachte zegt dat ik dit nooit zou doen, in welke context dan ook. Maar als ik mezelf echt in een kwetsbare positie zou bevinden, denk ik dat dit aanbod wel aantrekkelijk zou zijn indien de belastingvermindering significant is. Informatie over bijvoorbeeld stroom- en waterverbruik zou ik dan misschien wel delen. Ik denk niet dat mensen op dat moment echt nadenken over mogelijke gevolgen hiervan, maar eerder denken aan het geld dat ze op deze manier besparen."

ID 76328: "Ik zeg op zich niet helemaal overtuigd 'neen', maar vind het niet verantwoord dat mensen die noodzaak hebben aan financiële middelen hierdoor bijna verplicht zouden worden om hier 'ja' op te antwoorden, wat hun keuzevrijheid beperkt."

Dat kan een verklaring geven waarom respectievelijk 44,8% en 61,4% in het algemeen niet bereid is om informatie te delen.

Het tweede wat opvalt is een klein verschil in bereidheid (bij vergelijking van de twee tabellen, hoewel het in wezen over dezelfde informatie gaat) in combinatie met de achterliggende motieven die worden gegeven om een keuze in bereidheid te rechtvaardigen. Respondenten zijn gevoelig voor de benaming en uiteindelijke doelstellingen van het model. Belastingen worden geassocieerd met de overheid⁶¹⁹ en collectieve doelen. Ecologische motieven of het helpen van de gemeenschap kunnen in dat geval bij sommige respondenten rekenen op veel bijval. Van de bewoners geeft 52,2% aan informatie te willen delen.

Een inkomenstoelag in de vorm van een rechtstreekse betaling roept andere associaties op. In dat geval is slechts 38,6% bereid om informatie te delen. Het idee geld te krijgen voor informatie geeft sommige respondenten überhaupt het gevoel gechanteerd te worden, waardoor ze druk ervaren, zoals blijkt uit een analyse van de citaten.

ID 76240: "Via belastingvermindering lijkt het betrouwbaar om je informatie door te geven. Wel zou ik geen informatie geven over het pc-verkeer of over de gsm, dit vind ik te ver gaan. Er moet nog steeds sprake zijn van privacy. Men mag deze gegevens pas onderzoeken indien noodzakelijk."

ID 76434: "Ik zou informatie uitwisselen, puur en alleen omdat ik het wil of omdat ik denk dat ik er goed mee doe. Ik zou zeker geen informatie uitwisselen in ruil voor belastingvermindering, dat zie ik als een vorm van chantage of manipulatie."

ID76428: "Ik zou wel informatie willen doorgeven over het technische gedeelte, maar ik zou daarvoor geen belastingvermindering willen. Want ik hoop dat ze met die informatie kunnen achterhalen wat de mensen moeten doen/ verminderen om ecologischer te leven. Informatie die veel meer informatie geeft over mijn privacy zou ik zeker niet willen geven voor belastingvermindering."

Het valt op dat het vraagstuk een nieuwe variant krijgt tijdens de Corona crisis. Op vergelijkbare wijze stelt zich het probleem om privacygevoelige informatie te delen ten einde een beleid goed te kunnen voeren. De inzet is in dit geval veel hoger dan een economisch rendement: het gaat om de gezondheid van de burgerbevolking, wat bij het niet tijdig kunnen traceren van besmettingshaarden, een zaak is van leven en dood. Moet dat dan gebeuren door vrijwillige deelname? "Om te werken moet zo'n app, volgens epidemiologen, door zestig procent van de bevolking gebruikt worden."⁶²⁰ De bereidheid bij de Belgische bevolking blijkt niet zo groot. "Uit een bevraging van de Liga voor Mensenrechten bleek dat slechts 6% van de bevolking geen enkel probleem had met het gebruik van een corona-app. Maar dus 94% van de ondervraagden wel. Terwijl toch minstens 60% van de bevolking de app moet gebruiken, om tot een waardevol resultaat te komen."⁶²¹ In Singapore gebruikt 16% van de bevolking een traceer App en in Oostenrijk gaat het om slechts 3% van de bevolking.⁶²² Het is niet duidelijk hoe de verschillen verklaard kunnen worden, maar het is niet onwaarschijnlijk dat een cultuur van law and order, volgzzaamheid, conformisme en framing een rol kunnen spelen te zijn om privacygevoelige info te delen in tijden van nood. Drie Nederlandse ministeries deelden de mening 140 wetenschappers in een online brandbrief over de gang van zaken en waarschuwden o.a. "dat fundamentele rechten en vrijheden niet zomaar opzij gezet kunnen worden en dat ineffectief gebruik van apps juist kan leiden tot een groter risico op besmetting; dat bij besluitvorming en de eventuele ontwikkeling en inzet van Apps een breed team van experts uit verschillende disciplines (waaronder computerwetenschappers, longartsen, intensivisten, rechtswetenschappers, ethici, datawetenschappers, gedragswetenschappers, communicatiewetenschappers etc.) moet worden ingezet; kortom, dat men moet opletten voor techno-solutionisme."⁶²³ Dat maakt de bevolking ook achterdochtig en verhoogt de waakzaamheid. "De EU stelt dat het gebruik vrijwillig is en dat na de pandemie alle apps worden ontmanteld."⁶²⁴ Toch geloven veel critici dit niet.⁶²⁵ Het geeft goed aan hoe technologie, bepaalde (dwingende) omstandigheden en beleidsmoeilijkheden, dit type vraagstukken steeds meer op de agenda zetten.

Welke informatie zou je willen delen met welke instantie?

De verdiepende vraagstelling beslaat drie verschillende contextdomeinen: informatie delen met de technische dienst, sociale dienst en in het kader van een justitieel verleden.

De respondenten lezen in de toelichtende tekst (zie bijlage nr. 2) hoe technologie in huizen een rol kan spelen bij het streven naar een energieneutrale woning (de zogenaamde BEN-norm). Deze technologie vraagt om zeer specifieke informatiedeling tussen de bewoners en een technische service (in de vorm van automaten en menselijke technici). De respondenten is gevraagd een smartwoning voor te stellen zoals beschreven in het introductie-college (zie §1.7). Daarna is gevraagd welke informatie men dan bereid is te delen. De resultaten zijn samengevat in tabel 7 met daaronder een kritische bespreking en enkele illustratieve citaten. De gedetailleerde frequentietabellen en een register van alle citaten zijn in bijlage nr. 4 opgenomen.

Stel dat jij een smartwoning zou huren, welke informatie zou je dan willen delen met de technische dienst ?	aangevinkt	niet aangevinkt
Stroomgebruik	82,6%	17,4%
Waterverbruik	68,8%	31,2%
Hoeveel personen aanwezig zijn in de kamer	11,2%	88,8%
Hoeveel personen aanwezig zijn gedurende een tijdsperiode	10,1%	89,9%
Gedrag van bewoners	15,9%	84,1%
Tijdstip aanzetten verwarming	54,7%	45,3%
Openen van ramen en deuren	22,8%	77,2%
Ik zou geen enkele informatie willen geven	11,2%	88,8%

Tabel 7 Informatie delen met de technische dienst

De tendens om niet veel persoonlijke informatie te willen vrijgeven, komt ook terug bij de verdiepende bevraging. Zelfs bij de meest algemene nutsvoorzieningen, zoals stroomgebruik en water, bestaat geen 100% bereidheid (hoewel dat tegenwoordig reeds verplicht en bij wet geregeld is). Het gaat ook over de vraag hoe men controleert. Dat bewoners maandelijks een afrekening krijgen van het algemene waterverbruik is van een heel andere orde dan wanneer computers en monitoring realtime plaatsvinden. Dat blijkt ook uit de analyse van de citaten.

ID 76481: "Het zou mij niet storen, moest er mij gevraagd worden om informatie uit te wisselen over mijn elektriciteits- en waterverbruik. Dit kan misschien zelfs ervoor zorgen dat wetenschappers een beter beeld krijgen over wat een gemiddelde mens nodig heeft. Het zou mij enkel storen, moest dit gecontroleerd worden met camera's. Dat geeft een laag gevoel van vertrouwen, en een hoog gevoel van gecontroleerd worden."

ID 76469: "Ik denk dat het belangrijk is om voorzichtig om te gaan met informatie. Gevoelige informatie zou ik niet geven, hiermee bedoel ik informatie die zich in de privésfeer bevindt, dit is informatie die niemand moet weten. Maar als het gaat over cijfermateriaal zoals bijvoorbeeld het waterverbruik of het stroomverbruik, dan heb ik hier geen moeite mee. Dit is zelfs goed, zo kan er bijvoorbeeld bij een waterlek (dus bij veel te veel waterverbruik controle op komen en het lek zelfs sneller hersteld worden). In dit geval kan de huurder er baat bij hebben."

Eén van de problemen is dat de BEN-norm⁶²⁶ vraagt om een optimalisatie van de totale energieregulatie. Elke vraag om informatie te delen met de technische dienst is in die zin relevant

en momenteel reeds operationeel bij de meeste moderne ingebouwde cv- en ventilatiesystemen. Respondenten beseffen dat blijkbaar niet.

Dat blijkt ook uit de bevraging. Respondenten geven duidelijk aan geen voorstander te zijn van bijvoorbeeld delen van informatie over het openen en sluiten van ramen, gedrag of aanwezigheid bewoning in kamers in het kader van een technische service. Het lijkt op een utopie. In dit geval: bewoners van huizen willen graag zo weinig mogelijk energie verbruiken om de kosten laag te houden en goed te zijn voor het milieu, maar tegelijkertijd bestaat weinig tot geen bereidheid om essentiële informatie te delen waardoor de regulatie feitelijk nooit optimaal kan verlopen. Of men het nu wil of niet, de technologische ontwikkelingen gaan zo snel dat de meest moderne systemen deze informatie reeds analyseren en gebruiken om een goede werking te garanderen. Het zit dus al in de moderne installaties van onze huizen.

Een bijkomend probleem bij deze vaststelling is dat gebruikers hier vaak niet van op de hoogte zijn. Daar zijn ook goede redenen voor.

Ten eerste plaatst men installaties zonder verdere uitleg over de technische details van monitoring, of krijgt het enkel een korte vermelding in de kleine letters van de onderhoudscontracten.

Ten tweede zijn veel cv- en ventilatiesystemen uitgerust met verborgen monitoring. Dit is misschien nu nog niet actief, maar kan relatief eenvoudig op afstand in werking worden gesteld.⁶²⁷ Dit is vergelijkbaar met de hulp-op-afstandknop die elke pc in het configuratiemenu heeft en waarmee men iedere externe gebruiker toegang kan geven tot de volledige pc.

Dat principe geldt ook voor de installatie van cv, ventilatie, en energieregulatietechnologie in huizen. Het technische toegangspunt is gecreëerd. Theoretisch gezien kan een sociale woningcoöperatie (of iedere andere geautoriseerde instantie) alle gegevens inkijken over het gebruik van dampkap, cv-gebruik en verluchtungskleppen. In principe wordt een huurder geacht de woning te gebruiken zoals een goede huisvader. Dagelijks zijn er problemen met bewoners die klagen over schimmel, condensatieproblematiek of andere gebreken. Indien het nu tot een geschil komt, is het vaak het woord van de huurder tegen dat van de verhuurder. Daar kan echter verandering in komen. Of om het met een citaat van de directeur van de sociale woningcoöperatie te verduidelijken: “Die gegevens hebben we nu al, maar ze worden tot nu toe niet opgevraagd. Wij weten dat mensen niet verluchten, of zelfs ventilatiekleppen afdichten wegens tocht. Met de data van de technische dienst in de hand zouden we dat zelfs kunnen bewijzen. Soms denk ik eraan dat het op tafel leggen van deze gegevens uit logboeken een discussie vooruit zou kunnen helpen. Het is dan geen geschil meer van woord tegen woord, maar het gaat opeens over feiten.”⁶²⁸

Een sociale woningcoöperatie heeft niet alleen te maken met technisch-juridische geschillen in verband met de staat van de huizen. In sociale woonwijken spelen ook sociale problemen een belangrijke rol in het dagelijkse beleid. De burenruzies en conflicten lopen soms zo hoog op, dat een sociale dienst wordt ingeschakeld om problemen waar mogelijk op te lossen. Het sociaaljuridische instrumentarium verschilt daarbij tussen bijvoorbeeld België en Nederland. In hetzelfde gesprek met de directeur van de sociale wooncorporatie Cordium sprak deze zich positief uit over het Nederlandse model, waarbij men kan werken met de wetgeving in het kader van gedragsaanwijzing. De respondenten konden in de begeleidende tekst voor de bevraging lezen wat dit betekent. Gedragsaanwijzing wordt door Vols gedefinieerd “als een voor een overlast veroorzakende huurder geldend gebod (verplichting tot het doen van iets) of een verbod (verplichting tot het nalaten van iets)”.⁶²⁹ Men kan denken aan het verbod om na een bepaald uur lawaai te maken of het gebod om sociaal of agogische werkers in de woning te aanvaarden. Gedragsaanwijzing betreft geen grijze zone: het is duidelijk wat men verwacht van de partijen. Met een dergelijk instrumentarium in handen willen woningcoöperaties of

gemeenten in Nederland veroorzakers van overlast aanpakken. De smartwoning waar technologie en informatiedeling primair worden ingezet om de energiehuishouding te reguleren, zou dan secundair functioneel kunnen worden in een context van sociale regulatie. Dat kan vanuit het perspectief van gedragsaanwijzing en bij uitbreiding naar andere sociale normatieve kaders.

Met deze informatie in het achterhoofd is aan de respondenten gevraagd om aan te geven welke informatie ze bereid zijn te delen met een sociale dienst.⁶³⁰ Een belangrijke opmerking hierbij is dat het gaat om prosociaal gedrag. Dat wil zeggen dat geen sprake is van een strafbaar verleden. Het betreft smarthuizen waar gewone gezinnen met een normaal risico wonen. De resultaten zijn samengevat in tabel 8 met daarna een kritische bespreking en enkele illustratieve citaten. De gedetailleerde frequentietabellen en een register van alle citaten zijn respectievelijk in bijlage nr. 3 en bijlage nr. 4 opgenomen.

In het kader van sociale normativiteit en het bevorderen van prosociaal gedrag, welke informatie afkomstig van een smartwoning zou je dan willen delen met een ondersteunende (sociale) dienst?	aangevinkt	niet aangevinkt
Valpreventie ouderen	47,6%	52,4%
Opvoedingsondersteuning	28,0%	72,0%
Werkwilligheid	22,2%	77,8%
Illegalen	23,3%	76,7%
Ongewenste intimiteiten bij minderjarige personen	46,5%	53,5%
Huispersoneel en babysit	14,2%	85,8%
Inbrekers	66,9%	33,1%
Malingering (oplichting ziekteverzekering)	24,4%	75,6%
Vreemdgaan, echtelijke ontrouw	6,2%	93,8%
Zwartwerk	16,7%	83,3%
Ik zou geen enkele informatie willen geven	12,7%	87,3%

Tabel 8 Informatie delen met sociale dienst

Monitoring in verband met valpreventie ouderen, beveiliging huis (inbrekers) en controle op ongewenste intimiteiten bij minderjarigen scoort het hoogst, omdat dit waarschijnlijk bij de studenten sociaal werk ook vanuit de opleiding zeer gevoelig ligt. Het belang van ongewenste intimiteiten is door de #MeToo-beweging zeer onder de aandacht gebracht. In de periode van de bevraging werd Jeffrey Epstein veroordeeld, wat respondenten extra gevoelig kon maken voor het thema minderjarigen.⁶³¹ Vreemd genoeg komt dat niet tot uitdrukking bij het algemene idee om de opvoeding van kinderen te monitoren in het kader van opvoedingsondersteuning. Slechts 28% van de respondenten wenst in dat geval controle. Als het gaat om de controle van babysitter en huispersoneel is het idee om te monitoren nog minder aanvaardbaar: slechts 14,2% zou daarmee instemmen. Een andere opmerkelijke vaststelling zijn de lage cijfers wanneer het gaat over vrijbuitersgedrag. Weinig respondenten willen informatie delen om geveinsde werkwiligheid⁶³², zwartwerk⁶³³ of malingering⁶³⁴ prosociaal te beteugelen. Misschien heeft het statuut van sociaal werker daar ook mee te maken. Een sociaal werker kan moeilijk twee petten dragen. Er moet steeds een vorm van basaal vertrouwen zijn om een goede relatie met cliënten te kunnen waarborgen. Dat conflicteert met het idee om cliënten te controleren. Sociaal werkers willen wel present zijn maar geen politieagent spelen, in de negatieve betekenis van het woord. Dat blijkt ook uit de citaten.

ID 76456: "Hangt er natuurlijk vanaf van de context of ik informatie wil uitwisselen. Als sociaal werker geloof je in de mensen, wil je hen verder helpen. Regelmatig ontmoet ik op mijn werk mensen die al een hele rugzak meedragen. Ik bedoel hiermee mensen met alcohol, drugs, justitieel verleden. Mensen die mij in vertrouwen nemen, die hun levensverhaal eerlijk en open vertellen, deze informatie zal ik niet uitwisselen omwille van de vertrouwensband. Als dit gaat over veiligheid wel. Voorbeeld: een vluchtmisdrijf waar ik getuige van ben, zal ik wel de nodige informatie (als ik die heb) over geven. Dit behoort voor een stuk bij mijn burgerplicht en mijn moraal zegt uiteraard dat ik het slachtoffer help. De dader mag zijn verantwoordelijkheid niet ontvluchten. Wordt dit verhaal me verteld door de schuldige, dan zal ik proberen om hem te overtuigen om zijn verantwoordelijkheid te nemen."

ID 76311: "Contexten waarin ik informatie zou uitwisselen: informatie met betrekking tot het naleven van regels en (openbare) orde, informatie met betrekking tot controle-uitoefening, bijvoorbeeld bij een justitieel verleden informatie aan sociale dienst om de diensten in het gebouw te verbeteren en in te spelen op de behoeften, informatie aan de technische dienst om in te spelen op de noden van de inwonenden. Contexten waarin ik geen informatie zou uitwisselen: bijvoorbeeld wanneer er ruzies tussen gezin plaatsvinden, zolang de situatie veilig blijft, zijn dit mijn zaken niet. Bijvoorbeeld wanneer ik een vertrouwensrelatie heb opgebouwd belastingvermindering wél bij inwonenden wiens geldbeheer moeilijk verloopt."

Wanneer is een ruzie in het gezin te erg en moet worden ingegrepen? Wat is het verschil tussen een drugsverslaafde die geen vluchtmisdrijf heeft gepleegd, maar wel elke avond vergeet dat de kinderen een lege boterhamdoos mee naar school moeten nemen of de doos met pillen in het nachtkastje al lang hebben gevonden om ervan te snoepen? De scheidslijn van veiligheid en vertrouwen is niet zo eenvoudig te trekken. Het kiezen tussen verschillende kwaden eindigt vaak in een moreel dilemma. Dat geldt in het bijzonder voor situaties waarbij informatie-uitwisseling moet worden afgewogen tegen andere belangen. De citaten bevatten een dubbele moraal.

De bevraging laat zien dat afstemming in de praktijk veel moeilijker is dan in theorie. In principe vraagt de optimalisatie van elk systeem om een verregaande informatiedeling maar burgers hebben daar aantoonbaar geen zin in, tenzij het (eigen)belang en het vertrouwen groot genoeg is en de veiligheid niet in het geding komt. Deze calculus stuit op verzet. Als het gaat om het bevorderen van prosociaal gedrag, dan zou in principe de informatiedeling geen probleem mogen zijn. "Men steekt ook geen lamp aan om hem vervolgens onder een korenmaat weg te zetten."⁶³⁵ De onderzoeksresultaten wijzen toch in een andere richting. Het bevorderen van prosociaal gedrag wordt wel met de mond beleden, maar in de praktijk niet altijd gerealiseerd. Er kan op dit punt een belangenconflict ontstaan. De samenleving en de burgers kunnen geholpen worden door het delen van informatie, maar het kan evengoed een negatieve impact hebben. Waarom zeggen wat je doet, als wat je zegt tegen je gebruikt kan worden? Macht en eigenaarschap blijven steeds een probleem in deze kwesties. Wie is uiteindelijk baas over de informatie die wordt gedeeld? Wie controleert de controleurs? Dat staat afstemming in de weg.

Tegelijkertijd is sprake van een aanzienlijke behoefte aan afstemming (cf. hoofdstuk 2). Indien een samenleving het doel heeft om minder energie te gebruiken (BEN-norm), ecologisch te leven in harmonie met elkaar, dan is informatie-uitwisseling noodzakelijk. Het een kan in een moderne samenleving die zeer dynamisch is van aard, niet losgekoppeld worden van het ander. Daar klopt het hart van de keuzeproblematiek. Het lijkt in dit geval op een patstelling.

Hoe graag burgers ook kosten willen besparen of prosociaal gedrag willen bevorderen, de bevraging liet duidelijk zien dat men een totaal inzicht in het private leven niet ziet zitten. Ook al is het aanbod zeer verleidelijk en in sommige gevallen onweerstaanbaar. Het idee om informatie te delen met de bedoeling er iets voor in de plaats te krijgen, is en blijft een zeer gevoelige keuze. Dit type verdienmodellen maakt burgers zeer kwetsbaar. Het risico is dat bewoners in geldnood bijna gedwongen worden om hun ziel te verkopen aan een controle-instantie waarvan nu nog niet bekend is hoe deze zich in de toekomst verder zal ontwikkelen. Desalniettemin worden de besproken verdienmodellen reeds ontwikkeld. Dat roept ethische vragen op.

De resultaten van de bevraging leiden opnieuw naar het betoog van Boutellier. De studie over de informatiedeling in smartwoningen bevestigt zijn idee “dat controle en vertrouwen morele parameters van een netwerksamenleving zijn”.⁶³⁶ “Relaties dienen in een netwerksamenleving te worden geregeld door contracten, convenanten, transacties, persoonlijk contact en menselijk kapitaal etc.”, voegt hij daar terecht aan toe. Dat moet echter op een transparante manier gebeuren. Het wegschrijven van essentiële informatie in zogenaamde onderhoudscontracten is niet voldoende om privacygevoelige informatie-uitwisseling in smartwoningen te borgen.

Samenvatting: morele dilemma's domein I

In §5.2.1 is verkend op welke wijze keuzeproblemen kunnen ontstaan vanuit het idee dat binnen een samenleving afstemming nodig is. In hoofdstuk 2 is betoogd dat de improvisatiesamenleving op dit punt verbeterd kon worden door naast improvisatie ook een zekere mate van providere (vooruitziendheid) mogelijk te maken. Dit kan alleen maar indien het systeem beschikt over voldoende data.

Binnen een dashboardsamenleving is de graad van informatie-uitwisseling zo toegenomen dat het de marktwerking kan beïnvloeden. Hoe meer data een computationeel systeem ter beschikking heeft, hoe beter het de toekomst kan voorspellen. Deze systemen verzamelen ook data, waardoor steeds minder sprake is van fragmentatie. Uit de economische studies van Hayek bleek juist dat onvoorspelbaarheid in combinatie met het verspreiden van delen informatie (fragmentatie) een nuttige eigenschap kan zijn, omdat anders de rationele economische orde op drijfzand komt te staan. Uit deze wetenschap ontstaat een systemisch keuzeprobleem wat leidt tot een moreel dilemma, het Teiresias-dilemma. Deze benaming verwijst naar de ziener die in een boze bui Oedipus zegt hoe het hem in de toekomst zal verkeren. Hij had beter zijn tong leren bedwingen. Door zijn mededelen werden rampen in gang gezet.⁶³⁷

De speltheorie bracht inzicht in de mogelijke bijwerkingen van een ultra-geïnformeerde samenleving. Indien men bij het ontwerp niet voldoende voorwaarden stelt, zullen de spelregels van de samenleving niet automatisch leiden tot een verbetering. De eerste voorwaarde is dat met behulp van AI aan de spelers kan worden duidelijk gemaakt wat het resultaat is van een bepaalde (dominante) speelstijl. De tweede voorwaarde is dat de spelers vervolgens middels een contract op voorhand gehouden worden aan een acceptatie van dit resultaat. In een verbeterde samenleving zal het resultaat altijd een doel zijn dat sociaal wenselijk is en samenwerking vereist. In het uitgewerkte voorbeeld met de spiekende studenten zouden ze moeten samenwerking om minder ‘straf’ te krijgen. Dat levert misschien wel het “beste resultaat” op voor de spelers, maar de vraag is of het algemeen morele belang daarmee ook is gediend. Dat ligt aan het morele besef van de speler. Als deze zonder straf tot inzicht is gekomen is het een goede zaak, maar indien het systeem wordt aangegrepen om telkens oneerlijk te zijn en de dans te ontspringen, dan ontstaat een groot probleem. Dat levert bij het ontwerp van een

dashboardsamenleving opnieuw een keuzeprobleem op wat kan leiden tot een moreel dilemma. Voor de gelegenheid wordt dit het morele Nash-dilemma genoemd aangezien Nash-evenwichten niet altijd het beste individuele resultaat opleveren voor de spelers, maar in bepaalde gevallen wel de beste uitkomst kan genereren om de algehele morele ontwikkeling te bevorderen.

Tot slot bracht het onderzoek – waar het delen van informatie wordt bestudeerd in de context smartwoningen en de regulatie van (sociaal) gedrag – aan het licht dat het mogelijk is om interessante verdienmodellen op te stellen. Dat kan op initiatief van de overheid, maar ook door private ondernemingen (zoals woningcoöperaties en energieleveranciers) gebeuren. De ratio achter deze modellen is dat dit zou kunnen worden gebruikt om bewoners van smart-huizen voordelen te geven die tegelijkertijd het algemeen belang dienen.

Uit de bevraging bleek dat het geven van informatie in ruil voor iets een onbehagelijk gevoel veroorzaakt. Zelfs als de informatie wordt gebruikt voor een goed doel, dan voelen kwetsbare personen meer druk om informatie te geven. Iedereen is gesteld op zijn privacy, maar beseft tegelijkertijd dat informatie-uitwisseling noodzakelijk is om bepaalde sociale doelen beter te bereiken. Door deze tegenstrijdige verlangens ontstaan morele keuzeproblemen. Men zou hier kunnen spreken over de informatie-utopie (cf. *De veiligheidsutopie* van Boutellier⁶³⁸). Het is kenmerkend voor de cultuur van de dashboardsamenleving dat die steeds meer in het teken is komen te staan van de spanning tussen informatie delen (om een betere regulatie en optimalisatie van het systeem toe te laten) en privacybescherming (waarbij gegevens worden afgeschermd, omdat men “met rust gelaten wil worden”).

§ 5.2.2 Domein II: morele dilemma's i.v.m. het ontwerp van een ego-opticon

Als het gaat om onze veiligheid en privacy is misschien wel geen enkele partij te vertrouwen, omdat het moeilijk te voorspellen is wat die persoon of instantie met de betreffende informatie zal doen. Kennis geeft bovendien macht. Wie informatie deelt met een menselijke derde partij, valt onmiddellijk ten prooi aan een vorm van heteronomie. Dat leidde in hoofdstuk 3 bij de bespreking van het burgerschap tot het voorstel om een nieuwe besturingsfilosofie te introduceren: het ego-opticon. Het onderliggende 2-fasenmodel gaat uit van een niet-menselijke derde, een automaat. Gegevens worden verwerkt door AI en via feedback ter beschikking gesteld aan de burger. Dat is typerend voor de dashboardsamenleving. Elke burger heeft bij deze hypothetische samenlevingsvorm een eigen dashboard op maat, waarmee deze zichzelf controleert en indien nodig beslist het gedrag aan te passen. Dat is een vorm van autonomie. Opnieuw dringt zich de vraag op of burgers bereid zijn informatie te delen om zo sociale verbetering te realiseren. Dat resulteert in een aantal domeinspecifieke keuzeproblemen waardoor nieuwe morele dilemma's ontstaan.

Empirische studie nr. 5: futuristische ego-opticon tools (scenario-onderzoek)

Over de wensen en behoeften van burgers in interactie met niet-bestaande technologie is nauwelijks tot geen onderzoek te vinden. In 2012 ontwierp ik vier futuristische tools die in een dashboardsamenleving zouden kunnen bestaan. De achterliggende bestuursfilosofische vraag was in welke mate burgers zichzelf door middel van dataveillance de maat willen nemen om tot verbetering te komen van het eigen handelen, indien ze over een geavanceerd dashboard beschikken als hulpinstrument.

Procedure dataverzameling

Het onderzoek vond plaats in het kader van de lessenreeks 'ethiek en de samenleving van de toekomst' tijdens het academiejaar 2012-2013. Derdejaars bachelorstudenten sociaal werk (Sociale school te Heverlee, Campus Welzijn, University College Leuven-Limburg) kregen eerst twee colleges over de werkzaamheden van de Information Society Technologies Advisory Group (ISTAG) van de Europese Gemeenschap (zie §1.7). Aan het einde van het tweede college ontvingen de studenten een uitnodiging om deel te nemen aan een online survey met anonieme login ID en paswoord (via een beveiligde intranetomgeving). De applicatie stond open tussen 9 oktober 2012 en 17 oktober 2012. In totaal namen 168 studenten deel aan de bevraging. De online survey bestond uit een geïnformeerde toestemming, een korte instructie, een beschrijving van vier scenario's⁶³⁹ van mogelijke futuristische tools met bijhorende vragen: 22 5-punts Likertschaalvragen⁶⁴⁰, 10 open vragen en 5 multipleresponsvragen (dichotomie).

Data-analyse

De data zijn eerst handmatig nagekeken in Excel.⁶⁴¹ De dataset is na codering twee keer nagekeken op fouten (lege cellen, straight lining). Ook de reactietijd van de respondenten is gecontroleerd op eventuele uitbijters.⁶⁴² Vervolgens is de dataset in SPSS geïmporteerd voor verdere analyse. De antwoorden op de 5-punts Likertschaalvragen⁶⁴³ zijn als ordinale variabelen⁶⁴⁴ behandeld volgens de richtlijnen van de Steven's Scale of Measurement⁶⁴⁵ met als resultaat een frequentietabel op maat. De open vragen zijn onderworpen aan een kwalitatieve analyse (zie bijlage nr. 6, een register van citaten). Bij de bespreking van de resultaten zijn enkele citaten ter illustratie gebruikt. Voor de bespreking in het proefschrift is uiteindelijk één futuristische tool geselecteerd die het meest relevant is voor het illustreren van mogelijke morele dilemma's in keuzeprobleemdomein II. In het geval de respondenten hebben geantwoord geen gebruik te willen maken van de tool, is hun oordeel uitgesloten bij de analyse van de verdiepende Likertschaalvragen waar details omtrent de voorkeuren in het gebruik zijn bevraagd (om vertekening te voorkomen). Bij de vragen waar het ging om bijvoorbeeld bezwaren in verband met privacy of negatieve psychologische bijwerkingen, zijn de antwoorden van deze respondenten wel meegerekend.

Resultaten

Eerst wordt het scenario van de tool beschreven zoals de respondenten ze te zien kregen. Daarna volgt een bespreking van de bijhorende Likertschaalvragen, aangevuld met citaten.

Scenariobeschrijving futuristische tool 1 'Pensieve'

Het geweten kan moeilijk worden losgekoppeld van bewustzijn en herinnering. We leerden in de eerste plaats van onze ouders en vrienden. Hieruit internaliseerden we onze normen en waarden, maar we merken ook dat we zo snel vergeten. Zelfs als we online een blog bijhouden met onze gebeurtenissen kunnen we ons later vaak niet meer herinneren wat we toen gedaan hebben, waarom, met wie en wat de consequenties waren. Het feit dat we ook zoveel online doen en dat ons leven in de toekomst steeds meer "geregistreerd" zal worden, heeft ook tot gevolg dat we steeds meer gebruik kunnen maken van een digitale databank. Daarmee ontstaan nieuwe mogelijkheden om ons leven met "betekenisvolle herinneringen" te verrijken. In het kader van D-Me Moral is daarom een 'Pensieve' ontwikkeld. Deze tool stuurt de gebruiker tekstboodschappen, beelden of geluidsfragmenten uit het verleden. Deze kunnen afkomstig zijn van de gebruiker zelf of van vrienden. De boodschappen komen per e-mail, sms of direct via een intelligente bril (projectie op de lens, intern) binnen.

	helemaal eens	eens	noch eens, noch oneens	oneens	helemaal oneens
Ik zou deze tool zelf willen gebruiken	4,2%	32,1%	27,4%	29,2%	7,1%
Herinneringen die doen denken aan voorbeeldpersonen	24,7%	38,4%	16,4%	16,4%	4,1%
Positieve herinneringen uit de jeugd	31,5%	52,1%	9,6%	5,5%	1,4%
Herinneringen aan sociale afwijzing	9,6%	35,6%	20,5%	24,7%	9,6%
Herinneringen aan straf	12,3%	38,4%	24,7%	16,4%	8,2%
Ik vind deze tool privacyschendend	12,5%	33,3%	33,3%	20,2%	0,6%
Ik denk dat negatieve psychologische effecten kunnen optreden bij het gebruik van deze tool	26,8%	56%	12,5%	4,8%	0%
Ik denk dat deze tool waardevol kan zijn bij het bevorderen van sociaal gedrag	2,7%	35,6%	35,6%	19,2%	6,8%

Tabel 9 Type Likertschaalvragen bij ego-opticon tool 1

De respondenten reageerden met gemengde gevoelens op de tool. Het aantal respondenten dat aangeeft de tool te willen gebruiken (36,2%) is precies even groot als het aandeel dat aangeeft de tool niet te willen gebruiken (36,2%). De overige 27,4% stemt neutraal (wat overigens ook de mediaan is, zie bijlage nr. 5).

Bij de respondenten die aangeven de tool te willen gebruiken, lijken positieve herinneringen de voorkeur te hebben. Van de respondenten stemt 63,1% in met herinneringen in verband met voorbeeldpersonen en 83,6% ziet heil in positieve herinneringen uit de jeugd. Negatieve herinneringen scoren minder goed: 45,2% kiest bijvoorbeeld voor herinneringen aan sociale afwijzing, en 50,7% verkiest herinneringen aan straf. Slechts 38,2% van de respondenten denkt tot slot dat de tool waardevol zou kunnen zijn bij het bevorderen van sociaal gedrag.

De interpretaties van deze cijfers zijn niet eenvoudig. Verschillende factoren kunnen een rol spelen. Van de respondenten denkt 82,8% dat negatieve psychologische effecten kunnen optreden bij deze tool en 45,8% is van mening dat de tool de privacy schendt. Dat zou een deel van de negatieve reacties kunnen verklaren. Er zijn ook nog andere factoren. Eén van de meest opvallende kenmerken uit de reacties is de afwijzing van perfectie.

ID 26079: "Ik denk dat het op bepaalde momenten heel leuk en interessant kan zijn om bepaalde herinneringen juist op dat bepaalde moment te herinneren. Het kan soms zijn dat je

op een bepaald moment iets moet herinneren, maar dat je er niet op komt. In zo'n geval kan deze tool wel handig zijn. Langs de andere kant vind ik het dan spijtig dat alles geprogrammeerd zou zijn en zomaar voor het oprapen valt. Het is juist boeiend om achter bepaalde zaken na te denken en dan pas de juiste herinnering op te rakelen. Ik vind het juist leuk om soms toevallig op herinneringen te komen (en zou het dan ook spijtig vinden mochten ze altijd worden toegestuurd.)"

ID 26051: "Als we op het punt staan een morele beslissing te nemen (bijvoorbeeld: je vrienden zoeken ruzie met iemand op straat. Op dit ogenblik krijg je een herinnering toegestuurd, je bent zelf ooit aangevallen op straat zonder geldige reden. Je besluit hierdoor om niet mee te doen aan het zinloos geweld. Je probeert je vrienden te overtuigen dit ook niet te doen.) Niet: ik kan niet direct een scenario bedenken waar ik het niet correct vind om herinneringen te laten toesturen. Maar aan sommige dingen wil je niet meer denken, sommige dingen vergeten we 'opzettelijk'. Bij dit systeem is dat niet meer mogelijk."

Ook veiligheid en machtsmisbruik in relatie tot psychisch welzijn spelen een rol. Het kan dan wel in eerste instantie opgezet zijn als een ego-opticon, maar de vraag blijft hoe zeker het is dat de informatie nooit door anderen misbruikt kan worden. Zelfs als de derde uitsluitend een computer is, kan het systeem de informatie-uitwisseling corrumperen door herinneringen te sturen die men niet wil. Dat blijkt ook uit de citaten.

ID 26031: "Ik ben ervan overtuigd dat zo'n tool veel voordelen kan hebben voor de mensheid (zeker binnen het sociaal werk waardat je het vorige gesprek met je cliënt even kan overlopen wanneer je hem terugziet bij een volgend gesprek). We mogen echter ook niet blind zijn voor de gevolgen en risico's die zo'n technologie met zich meebrengt. Aan de hand van dergelijke technologie bestaan er geen geheimen meer en heeft het geen enkele betekenis meer als iemand onthouden heeft wat je ooit tegen hem of haar gezegd hebt. Tot slot kan de informatie die opgeslagen ligt in de databanken gebruikt worden door iedereen (of door mensen met macht die hier toegang toe hebben) en kunnen ze deze informatie tegen je gebruiken."

ID 25976: "Geweten en herinneringen zijn in grote mate onbewust. De herinneringen die je hebt, die je altijd bijhoudt zijn volgens mij degene die je nodig hebt, om naar je geweten te luisteren. Andere herinneringen worden opgeroepen door omstandigheden, bijvoorbeeld geuren, situaties, plaatsen, enzovoorts. Volgens mij heb je geen tool nodig om deze op te roepen. Sommige herinneringen zitten ergens verborgen, meestal om een reden. Als je deze op wilt roepen, kan dit nu al op andere manieren, denk aan hypnose en dergelijke. Sommige herinneringen kunnen misschien beter niet opgehaald worden."

ID 25954: "Ik stel me de vraag wie deze tool gaat beheren. Waar worden al deze persoonlijke herinneringen uit het verleden opgeslagen? En wie heeft allemaal toegang tot deze persoonlijke herinneringen? Deze tool lijkt me enkel zinvol als je er 100% zeker van bent dat jij de enige bent die effectief toegang heeft tot je herinneringen. Daarnaast stel ik me de vraag welke dingen je je daadwerkelijk wil herinneren uit je verleden? Is het zinvol om je hele verleden terug op te roepen? Blijven we op deze manier niet te zeer leven in het verleden? En is dat wel gezond?"

Het is goed in dit verband het begrip privacy ruim en in de oorspronkelijke context te interpreteren. Het gaat niet alleen om anderen die zich zouden inmengen in persoonlijke informatie, maar het gaat volgens Warren en Brandeis om het algemene principe: "het recht om met rust gelaten te worden."⁶⁴⁶ Indien men voortdurend feedback ontvangt van technologie, dan wordt

dit principe geschaad (zelfs indien er geen ander menselijk persoon of belang aan te pas komt). Technologie kan het cognitieve apparaat aanvullen waar nodig, maar het is moeilijk om precies te bepalen waar en wanneer dat het geval is. Zelfs indien een ego-opticon tool intrinsiek waardevol is bij het bevorderen van sociaal gedrag kan het andere levensdomeinen van (sociaal) welbevinden in gevaar brengen, bijvoorbeeld gemoedsrust. Het is van belang om na te denken hoe de juiste keuzes gemaakt kunnen worden. Bij deze afweging kunnen dilemma's ontstaan.

Buitink, Ebskamp, & Groothoff stellen in dit verband: "Op het moment dat we ons ervan bewust zijn dat we te maken hebben met een moreel dilemma, staan we onder druk. We moeten een keuze maken tussen twee kwaden. De verleiding is dan ook groot om aan dit moreel bewustzijn te ontsnappen."⁶⁴⁷ De drie ontsnappingsstrategieën zijn restauratie, moreel relativisme en het wegdrukken van het geweten. Restauratie betekent dat we na een fout te hebben gemaakt, overgaan tot de orde van de dag.⁶⁴⁸ "Het dilemma wordt afgedicht met een kant-en-klaar antwoord."⁶⁴⁹ Moreel relativisme houdt een bagatellisering in van het kwaad. De foute handeling wordt gereduceerd tot iets verwaarloosbaar zonder morele standaard; vergelijkbaar met een verschil in smaak.⁶⁵⁰ Wegdrukken van het geweten ontstaat wanneer de actor van een morele handeling zich opgeslokt voelt in een groot radarwerk waar het slechts één van de uitvoerende schakels is. Deze mechanismen treden niet zonder oorzaak op. Het is het interessant om in dit kader te wijzen op de functionaliteit van ontkenning.

In de klassieker *States of Denial: Knowing about Atrocities and Suffering* laat Cohen zien hoe culturele, sociale en psychologische factoren mensen ertoe brengen om afstand te nemen van bepaalde laakbare daden en niet opgenomen verantwoordelijkheden.⁶⁵¹ Denk maar aan het niet helpen van een slachtoffer in nood, of op groter schaal, bij het schenden van mensenrechten. Uit de analyse van Cohen blijkt dat men naast letterlijk ontkennen, ook interpretatief kan ontkennen (waarbij de feiten van een andere betekenis worden voorzien). Een ander type van ontkenning ontstaat wanneer men de implicaties van de feiten ontkent (implicatory denial). Bij deze drie vormen van ontkenning speelt taal een zeer belangrijke rol. Taal kan op verschillende manieren worden ingezet om de echte oorzaken of gevolgen in de vorm van kwetsuren te versluieren. In de oudheid werden sofisten opgeleid in de retorica met als doel te 'overtuigen' door gebruik te maken van drogredeneringen en sofismen. Sofistiek staat niet ten dienste van de waarheid (wat eerder het domein is van de filosoof) maar wordt vaak gebruikt door een politieke elite waar overtuiging kan leiden tot (meer) stemmen en macht.⁶⁵² Politieke motieven of afwegingen kunnen op deze wijze functionele ontkenning in de hand werken, wanneer het gevolg van de ontkenning een politieke macht dient of intrinsiek samenvalt met de redenen voor de ontkenning.⁶⁵³ Deze praktijken doen soms denken aan wat Sykes en Matza omschreven als 'neutralisatietechnieken'.⁶⁵⁴ Het betekent dat men zeer specifieke woorden of zinnen gebruikt die crimineel of moreel kwestieus gedrag rechtvaardigen, vergoelijken of pardonneren.⁶⁵⁵ Het gebruik, de afbakening en keuzes m.b.t. definities is in deze context belangrijk.

Het belang van definiëring viel ook op bij de opzet van de empirische studies. Het experimentele karakter van de proeftuinen werd in het taalgebruik van de consortia bij de uitvoering op cruciale momenten verdrongen. Meermaals werd bijvoorbeeld gevraagd naar een duidelijk uitgewerkte *informed consent procedure* (zodat bewoners van huurhuizen ten alle tijden zonder problemen uit het programma konden stappen) maar deze kwalificatie werd van de hand gewezen omdat de proeftuin bouw volgens sommige uitvoerders aan de vergadertafel geen wetenschappelijk experiment maar een renovatieproject betrof. Men mag in deze context niet vergeten dat de proeftuinen werden gedragen door miljoenen-subsidies waarbij zowel politieke als economische belangen op het spel stonden. Het feit dat men niet op de rempedaal duwt bij de invoering van technologie in het algemeen en de mogelijke negatieve gevolgen in

de toekomst uit het geweten wegdrukt, ligt in het verlengde van deze praktijk, en sluit goed aan bij de analyses van Cohen, Sykes en Matza.

Samenvatting morele dilemma's domein II

De resultaten van het empirische onderzoek bevestigen het geloof in het menselijke imperfecte systeem van geheugen: het vergeten en niet kunnen onthouden is in vele gevallen een functionele eigenschap van het menselijke geheugen. Fouten maken of bepaalde vermogens niet hebben, komt regelmatig paradoxaal genoeg het psychologische welbevinden ten goede. Het is schipperen tussen zelfdestructie en verbetering. Dit argument geldt voor elk aspect van het cognitieve apparaat. Naast het geheugen zijn er ook andere cognitieve vermogens die puur in prestatie verbeterd kunnen worden, zoals het vermogen om empathisch te zijn. Maximalisatie is echter geen optimalisatie. Er is bijvoorbeeld een kritisch moment waarop we het niet meer kunnen verdragen om het leed van anderen te voelen (zonder zelf ten onder te gaan).

In termen van het geheugen is er ook een kritisch moment waarop we onze eigen herinnering niet meer verdragen. Elk aspect van het cognitieve vermogen heeft een kritische bovengrens. Indien deze grens wordt overschreden, treden vervelende psychologische bijwerkingen op. Technologie werkt als een vergrootglas: het toont feilloos de menselijke tekortkomingen. De vraag rijst welke informatie nog deel mag uitmaken van het cognitieve apparaat van de burger en op welk moment, opdat een goede balans wordt gevonden tussen weten en vergeten. Zonder deze kennis van zaken kan men geen ego-opticon ontwerpen dat bijdraagt aan het uiteindelijke doel van de nieuwe besturingsfilosofie: een verbetering van de wijze waarop burgers samenleven. Uit dit keuzeprobleem ontstaat een eerste belangrijk moreel dilemma, namelijk het Mnemosyne-dilemma. Dit gaat in wezen over de kennis die burgers van zichzelf hebben en die bepalend is voor de uiteindelijke finaliteit van het leven (cf. In boek X van de Republiek schreef Plato over de keuze om na de dood te drinken uit de Lethe, de rivier van de vergeetachtigheid, of de eeuwige herinnering, Mnemosyne genaamd).⁶⁵⁶ Deze keuze moeten burgers in een dashboardsamenleving bij leven en welzijn maken.

De psychologie of het "goede" leven van de individuele burger is echter niet (altijd) zaligmakend om de overstijgende maatschappelijke moraal te dienen. Sommige herinneringen kunnen bijvoorbeeld minder aangenaam zijn of zelfs een dip veroorzaken op individueel niveau, maar toch zeer functioneel zijn voor het algemene welzijn van een samenleving. Het doet denken aan het Bijbelse verhaal van Paulus die in eerste instantie christenen vervolgde en uiteindelijk van zijn paard werd gebliksemd. Het resultaat was dat hij vele jaren in de woestijn verbleef om tot inzicht te komen. De gematigdheid van het nieuwe testament in vergelijking met het oude testament hebben we te danken aan deze psychologische inzinking. Er zijn verschillende situaties denkbaar in het dagelijkse leven, waarbij het individuele lijden zinnig is in het belang van het grotere geheel. Vooral in tijden van crisis lijkt deze stelling aan belang te winnen. Het feit dat duizenden verpleegkundigen en dokters zich ondanks gevaar voor eigen leven begeven tussen de patiënten bij de uitbraak van een pandemie bewijst deze stelling. Zonder individuele opoffering of persoonlijk lijden zou het voortbestaan van de samenleving in gevaar komen. De vraag is dan ook of bij het ontwerp van een ego-opticon waar burgers in de eerste plaats informatie uitwisselen met zichzelf, de voorkeur moet uitgaan naar het individuele welzijn of dat een burger ook (tijdelijk) mag/ moet lijden door naar zijn eigen dashboard te kijken in het belang van het grotere geheel. Uit dit keuzeprobleem ontstaat een tweede belangrijk moreel dilemma dat typerend is voor domein II, namelijk het ego-opticon-dilemma.

In §3.3 is uiteengezet hoe een vervaging kon optreden tussen fictie en werkelijkheid. Technologie is in staat om met behulp van AR en simulatieprogramma's in het dashboard een wereld te creëren met fantastische illusies. Er zijn goede toepassingen te bedenken. Wanneer iemand bijvoorbeeld in een therapeutische setting moet leren omgaan met bepaalde angsten, dan kan technologie worden gebruikt om op een veilige wijze optische illusies te creëren waardoor een exposure-aanpak veel meer kans van slagen heeft. Er zijn echter ook gevaarlijke en risicovolle toepassingen denkbaar. Het is niet duidelijk wanneer technologie informatie mag fingeren of een illusoire omgeving mag creëren. Uit dit keuzeprobleem ontstaat een derde belangrijk moreel dilemma dat typerend is voor domein II, namelijk het Parrhasius-dilemma.⁶⁵⁷

§ 5.2.3 Domein III: morele dilemma's i.v.m. een moreel kompas

In hoofdstuk 4 is verkend hoe een moreel kompas kan worden geconstrueerd door er hypothetisch vanuit te gaan dat een nieuwe samenlevingsvorm zou ontstaan. In de vorige paragrafen werden de keuzeprobleemdomeinen geanalyseerd op het descriptieve en prescriptieve niveau: wil de burger informatie delen, en zo ja, wat en met wie? Wanneer is het noodzakelijk en wanneer is het overbodig?

In deze paragraaf wordt dieper ingegaan op het meta-ethische niveau. Deze filosofische discipline reflecteert op de achtergronden van onze morele overtuigingen in verband met wat we als "goed" beschouwen en hoe we onze levens moeten leiden. Wat is de aard en de grond van onze overtuigingen? Ook in dit domein III moeten keuzes worden gemaakt en ontstaan nieuwe morele dilemma's.

Overgang naar een transhumaan en/of supra-humaan mensbeeld

"De Amerikaanse Nobelprijswinnaar Fysica Steven Weinberg schrijft in een van zijn boeken dat het universum zinlozer wordt naarmate we er meer van begrijpen."⁶⁵⁸ Soms lijkt in de menswetenschappen een soortgelijke reactie te ontstaan. Naarmate de kennis over de mens toeneemt, groeit het idee dat de mens niet bij elk aspect van de wereld waarin hij leeft een even grote rol kan of zelfs mag vervullen. Meer nog, de toename van AI en robotica versterkt het idee dat de mens soms een stap opzij moet zetten. "Niet langer is de mens de maat van alle dingen, maar slechts één van de vele intelligente schakels in een maatschappij aangedreven door technologie en informatie. Slimme data helpen ons beter in te schatten wat de gevolgen zijn van bepaalde handelingen en hoe we ons gedrag daarop kunnen aanpassen. Alsof ieder mens, behalve zijn eigen geweten, een dashboard als moreel kompas tot zijn beschikking heeft."⁶⁵⁹

In *Puzzelstukken* beschreef ik de ingrijpende gevolgen van deze technologische evolutie en onderzocht ik de mogelijkheid van een nieuwe sociale ordening in de samenleving. Indien we in de toekomst met behulp van een transhumaan bewustzijn steeds beter in staat zijn om ons leven te registreren en te voorspellen, doemt bij elke beslissing de vraag op hoeveel vrijheid we als mens uiteindelijk willen afstaan. Dit keuzeprobleem doemde reeds op bij het ontwikkelen van bepaalde ego-opticon tools. Het risico bestaat dat we bij de overgang naar een nieuwe samenlevingsvorm systematisch bepaalde cognitieve processen overlaten aan de computationele kracht van AI met als gevolg dat het menselijke vermogen zelf aangetast wordt (wat niet wordt gebruikt, zal evolutionair op lange termijn verdwijnen). Het is trouwens niet voor het eerst in de geschiedenis dat dit probleem zich voordoet.

Historisch onvergetelijk en tegelijkertijd markant is de geschiedschrijving van Socrates die in een overgangperiode van mondelinge overlevering bijzonder negatief reageerde op de opkomende schrijfcultuur. Plato, een leerling van Socrates, negeerde de goede raad van zijn

leermeester en pende (alsnog) zijn woorden neer in de inmiddels vermaarde dialoog van Phaedrus⁶⁶⁰, waarin aan het einde een Egyptische God genaamd Theuth, de gave van het schrijven geeft aan koning Thamus. Hij is niet tevreden met dit geschenk en heeft daarvoor ook goede argumenten: “Als mensen dit leren, zal het de vergeetachtigheid in hun ziel inplanten: ze zullen ophouden het geheugen te gebruiken omdat ze vertrouwen op wat is geschreven, dingen zullen niet meer van binnenuit worden herinnerd, maar wel door externe markeringen.”⁶⁶¹

Met de komst van de beschreven dashboardtechnologie staan we opnieuw voor een vergelijkbare overgangperiode met een soortgelijke problematiek. Als mensen over een dashboard beschikken, zullen zij in bepaald opzicht meer “weten” en “zien” vergeleken met het tijdperk zonder dit medium. Dit heeft naar alle waarschijnlijkheid een impact op nagenoeg alle aspecten van het intermenselijke gedrag, inclusief het geheugen en het vertrouwen (waar Socrates en Plato aan refereren).

We zullen vermoedelijk meer handelingen verrichten vanuit een wetenschap en minder vanuit een vermoeden of vertrouwen. Bovendien wapenen we ons met data, waardoor we elkaar niet alleen *meer* maar ook *scherper* de maat kunnen nemen. In deze ontwikkeling zou men een extrapolatie kunnen lezen van hetgeen we momenteel reeds meemaken. Boutellier constateert in dit verband: “We bevragen elkaar elke dag weer op wat we goed of slecht vinden, waar we staan of waar we voor gaan. In cafés, talkshows, op internet en in de sociale media, we zijn volledig ‘vermoraliseerd’ – met excuses voor het lelijke woord. We nemen elkaar de maat en laten ons voorstaan op morele superioriteit. Als we wat vinden dan zal iedereen het weten ook, en dan is er al gauw weinig ruimte voor andere opvattingen. Onze tijd is niet zozeer amoreel, maar hypermoreel.”⁶⁶² Deze hypermoraliteit kan in een dashboardsamenleving alleen maar toenemen, omdat we meer middelen hebben om de maat te bepalen. Er kunnen echter twee meta-ethische bedenkingen geformuleerd worden bij deze ontwikkeling.

Een *eerste bedenking* heeft te maken met de wijze waarop onze morele overtuiging tot stand komt. Een moraliseren dat in grote mate op onze overtuiging is gebaseerd van de wijze waarop de werkelijkheid in elkaar zit, heeft weinig objectiviteit. We bevragen elkaar wel maar hebben niet zeer veel mogelijkheden om feiten vast te stellen. Meer nog, “fake” is een modewoord geworden en wordt even vaak zowel ten goede als ten kwade gebruikt. In een onderzoeksrapport van First Draft News spreken Wardle en Derakhshan van informatievervuiling als een koepelterm voor deze verschillende fenomenen. Ze bakenen drie grote categorieën van informatievervuiling af: misinformatie, desinformatie en kwalijke informatie.⁶⁶³ Indien we eenmaal genezen zijn van de ‘information disorder’⁶⁶⁴ en wel ‘feiten’ vaststellen, dan is de kans groot dat zich een verschuiving voordoet van morele discussies over meningen en overtuigingen naar waarheidsvinding met empirische bewijsvoeringen. Dat is iets waar de Franse filosoof, socioloog en antropoloog Latour ook voor pleit in zijn publicatie ‘*Politics of nature: how to bring the sciences into democracy*’.⁶⁶⁵ Tot nu toe namen we elkaar de maat zonder een echte maat: we misten een ijkingsprocedure. Het introduceren van een ijkingspunt zal de moraliserende cultuur ciseleren en realistischer kleuren. Deze meta-ethische opdracht behoort ook tot de inzet van de dashboardsamenleving.

Een *tweede bedenking* heeft te maken met het beeld dat de mens de superieure executeur is van het morele handelen. Volgens Arkin⁶⁶⁶ speelt het belang dat we hechten aan vertrouwen een bedenkelijke rol bij de keuze tussen mensen en automatische AI (om machines aan te sturen). Hij stelt dat we tot nu toe (te) veel vertrouwen stelden in de mens, maar dat dit op vele gebieden ongegrond is gebleken. Mensen handelen uit neigingen, verliezen hun beheersing, kunnen zich vergissen in procedures en blijken in de praktijk veel foute beslissingen te

nemen bij relatief eenvoudige taken. Het is dan ook onjuist om te stellen dat AI de grote boosdoener is. Integendeel, de ontwikkeling van technologie op welbepaalde domeinen is juist een deel van de oplossing. Waarom zou men een robot niet vertrouwen? Een robot of machine zal in principe nooit uit eigen beweging iets doen, indien we dat uitdrukkelijk verboden hebben. Dat kan men van geen mens zeggen. Arkin stelt dus het tegenovergestelde: de mens is zo onbetrouwbaar in bepaalde situaties, dat we de algoritmes van machines zouden moeten uitrusten met de capaciteit om bepaalde bevelen te negeren. In de documentaire 'Cyberwar'⁶⁶⁷ uit 2016-2017 geeft hij twee voorbeelden⁶⁶⁸ om deze stelling kracht bij te zetten.

Het eerste voorbeeld is de terroristische aanlag van 9/11 die als trauma in het geheugen van de wereld staat gegrift. De mogelijkheid dat een vliegtuig op een bepaalde plaats een cruciale hoogte kan overschrijden op aangeven van de piloot zou heel eenvoudig met software en algoritmes vermeden kunnen worden. Onder die omstandigheden zou 9/11 nooit hebben kunnen plaatsvinden. Toen het moment aanbrak dat een menselijke beslissing aanstuurde op een duikvlucht richting de twee torens had technologie het moeten overnemen.

Het tweede voorbeeld gaat over het schenden van militaire afspraken. Indien in de toekomst robots zouden worden ingezet op het strijdveld, moeten zij uitgerust zijn met gewetensvolle AI om in bepaalde gebieden het verbod om te schieten volledig te respecteren. Het idee dat het gaat om een efficiëntere of betere oorlogsvoering is volgens Arkin een verkeerd uitgangspunt. Vanuit het perspectief van een robotethiek gaat het in de eerste plaats om het sparen van niet-strijders. Technologie kan dit volgens Arkin beter dan mensen. Technologie heeft namelijk geen vrees, eigenbelang, emotie of wrok. Het is mogelijk om technologie te programmeren, zodat de afgesproken Verdragen van Genève uit 1951 zonder uitzondering worden nageleefd. Algoritmes kunnen zo zijn ontworpen dat wreedheden te allen tijde worden vermeden. "Mijn intentie is om war-robots te ontwerpen die minder fouten maken –hopelijk veel minder fouten – dan mensen doen op het militaire slagveld", voegt Arkin toe.⁶⁶⁹ In 2006 vroeg de United States Department of Defense aan Arkin om een onderzoek op te zetten naar de wijze waarop militaire robots ethisch kunnen opereren.⁶⁷⁰ De doelstelling was om een robot te ontwerpen met een artificieel geweten. Indien men bijvoorbeeld kinderen detecteert in een gevechtssituatie, dan zou de robot weigeren om wapens te gebruiken, zelfs indien een mens anders zou bevelen. Een ander uitgangspunt van ontwerp was om het artificiële geweten zo te programmeren dat het in staat zou zijn om de humanitaire wetten van oorlogsvoering te begrijpen en deze vervolgens toe te passen tijdens de gevechten.

Het uur van de waarheid

"Albert Camus dacht dat het de belangrijkste vraag was die zich aan ons opdringt: is het leven al dan niet de moeite waard om geleefd te worden? Maar wat is dat dan, een leven dat de moeite waard is? Is het een leven dat we als gelukkig ervaren? En een waardevol en gelukkig leven, mogen we dat een goed leven noemen?"⁶⁷¹ Of is ook kennis en waarheid nodig? Hebben we daar überhaupt een dashboard bij nodig?

De dashboardsamenleving zet in op kennis, zichtbaarheid, traceerbaarheid, controle en waarheid. Het zijn kenmerken van een morele superioriteit. Het is reeds enkele keren ter sprake gekomen dat niet iedereen op dit punt wil of kan excelleren. De psychologie en het verlangen van de mens zijn complex. Enerzijds was er altijd al die zoektocht naar de waarheid (ook al bleek het voor filosofen een waarheid in verscheidenheid); anderzijds streefde de mens ook naar geluk en alle hedonistische kwaliteiten die daarbij horen. Misschien schuilt hierin wel het grootste morele dilemma tot nu toe, omdat het de mens raakt, de profundis.

Het doet denken aan een beroemde scène uit 'The Matrix' waarin Morpheus zijn tegen-speler Neo voor de keuze stelt om twee mogelijke pillen te nemen: een rode pil en een blauwe pil. Als hij de blauwe pil neemt, eindigt het verhaal. Hij wordt wakker in zijn bed en gelooft wat

hij denkt te moeten geloven. De andere optie is de rode pil. In dat geval blijft hij in Wonderland “and I will show you how deep the rabbit hole goes”⁶⁷². Zo bekeken, is het een keuze tussen het leven zoals het is, en de waarheid kennen. Een soortgelijk ethisch dilemma doet zich voor bij de organisatie van een dashboardsamenleving.

Gedachte-experiment: camera obscura

Om dit dilemma te begrijpen, heb ik het gedachte-experiment bedacht van het huis met de vier kamers. Stel dat de uitgangspositie een beperkt weten is. Een persoon wandelt in een huis met vier kamers. In één kamer is het licht aan en is de omgeving zichtbaar. De betreffende persoon wandelt verder door de andere kamers, maar deze zijn alleen toegankelijk op de tast: er is geen licht en het is niet te zien wat of wie in deze kamers aanwezig is.

Kamer 1: licht	Kamer 3: zwart
Kamer 2: zwart	Kamer 4: zwart

Figuur 11 Gedachte-experiment camera obscura – zonder licht (kennis)

Met de komst van een transhumaan bewustzijn stellen we ons hetzelfde huis voor met de vier kamers. Er is echter één cruciaal verschil: alle kamers zijn verlicht en men ziet zeer gedetailleerd en scherp wat daarin aanwezig is. Nu blijkt in kamer 2 een grote tarantula te zitten, in kamer 3 een giftige schorpioen, en in kamer 4 een zwarte mamba. Het is echter enkel verruiming van het bewustzijn voor de duistere en griezelige verschijningsvormen; de verruiming maakt ook plaats voor het zien van het moois dat tot nu toe verborgen is gebleven. Het is met andere woorden een dubbele beweging met een ambivalent resultaat.

Kamer 1		Kamer 3	
licht		giftige schorpioen	wit schattig konijn
Kamer 2		Kamer 4	
tarantula + rode pil	wit schattig konijn	zwarte mamba	wit schattig konijn

Figuur 12 Gedachte-experiment camera obscura – met licht (kennis)

Het huis is hetzelfde gebleven, alleen is er meer duidelijkheid in positieve en negatieve zin. Het is voorspelbaar geworden (voor de technische inspiratie, zie 4.3 gedachte-experiment moreel kompas en §4.5.2). Deze dubbele lading maakt het niet eenvoudig om de dashboardsamenleving te kwalificeren. Het gedachte-experiment van het huis met de vier kamers levert een onduidelijk en vervelend antwoord op, zeker in de context van het proefschrift. De vooruitziendheid stelt namelijk niet (met zekerheid) gerust, omdat bijkomende voorwaarden gesteld moeten worden. Was dat niet juist de kritiek waarmee we Boutellier met zijn improvisatiemaatschappij op een zijspoor hebben gezet om plaats te maken voor een andersoortige orde? Aan het einde van de studie wordt dus het paard van Troje binnengehaald (in het slechtste geval).⁶⁷³ In het beste geval bestaat wel degelijk de mogelijkheid om een stap in de goede richting te zetten, en de nieuwe inrichting van de samenleving te gebruiken als springplank naar hogere morele ontwikkeling (met minder sociale pathologie). Het is een verhaal met een dubbele moraal.

Dan rijst opnieuw de vraag of met de hypothese van de dashboardsamenleving de vooropgestelde doelrationaliteit van een verbeterde sociale ordening wel bereikbaar is. Kunnen we de impasse oplossen door “de vlieg de weg uit het vliegenglas te wijzen”⁶⁷⁴ om het met de beroemde woorden van Wittgenstein te zeggen?

Het antwoord ligt deels besloten in de psychologie van de mens. De keuze tussen waarheid, inzicht, vooruitziendheid en geluk staat niet op zichzelf. Raghunathan heeft de keuze tussen de rode en blauwe pil wetenschappelijk onderzocht.⁶⁷⁵ Het blijkt dat: “de keuze die men maakt is afhankelijk van het ‘gemoed’”. De participanten van het experiment werden eerst in een negatief of positief gevoel gebracht. Vervolgens moesten ze een essay lezen over de effecten van cafeïne-consumptie. Het essay bracht zowel positieve als negatieve effecten van het gebruik van cafeïne onder de aandacht van de lezer. De onderzoeker wilde in deze fase testen of een ‘mood-state’ een verschil zou opleveren in de ontvankelijkheid voor negatieve informatie over cafeïne. Meer specifiek, zouden gelukkige of ongelukkige participanten meer bereid zijn om negatieve informatie over cafeïne te verwerken? Het resultaat van het experiment liet zien dat participanten met een positieve gemoedsinstelling meer geneigd waren om de negatieve effecten te verwerken. In tegenstelling tot de participanten met een negatieve gemoedsinstelling, die veeleer de voorkeur gaven voor het verwerken van de positieve informatie. De resultaten van het experiment suggereren dat participanten met een negatief gemoed veel interesse hadden in het “repareren” van hun gemoed (d.w.z. keuze voor geluk en het gevoel daarbij) dan zij die in een positief gemoed hadden: zij waren ontvankelijker voor de ‘waarheid’.⁶⁷⁶

Deze resultaten hebben ook zeer belangrijke implicaties voor de omstandigheden die de psyché beïnvloeden wanneer mensen moeten kiezen voor de rode pil (waarheid) of de blauwe pil (geluk). Mensen lijken geneigd veel meer voor de waarheid te kiezen wanneer ze (voldoende) gelukkig zijn. Eerst zoekt men dus geluk, en enkel na het bereiken van een kritisch niveau van voldoende geluk, ontstaat ruimte voor een verlangen naar de waarheid. Ik heb het gedachte-experiment ook reeds verschillende keren aan studenten voorgelegd tijdens het college sociale ethiek. Wanneer het auditorium tot de nok toe is gevuld, gaat het ongeveer over 150 studenten. Slechts een handvol studenten kiest voor de waarheid. “Ook de Vlaamse filosoof Herman De Dijn denkt dat er inderdaad een moderne, dominante visie op het menselijk leven is ontstaan waarin het streven naar geluk vooropstaat.”⁶⁷⁷

Het experiment heeft ook implicaties voor het meta-ethische domein III, omdat het de burgers van een dashboardsamenleving met een radicaal keuzeprobleem opzadelt.

De dashboardsamenleving staat voor een samenlevingsvorm waarbij men door middel van informatie-uitwisseling en het gebruik van AI in eerste instantie wil inzetten op ‘rood’ (kennis, vooruitziendheid en waarheid). Het respecteert vanuit een psychologisch perspectief dezelfde hiërarchie als beschreven in het voorgaande experiment. Indien we het antwoord moeten geven op de vraag of de dashboardsamenleving verbetering kan brengen voor de processen van sociale ordening, dan zal dat afhangen van de kwalificatie van deze processen in termen van waarheid en geluk. Met deze kwalificatie verlaten we feitelijk het pad der wetenschap en het instrumentalisme om te stranden bij de waarderationaliteit. Of men wil leven in geluk of waarheid is een meta-ethische keuze die we zullen moeten maken (vanuit andere referentiekaders, zoals religie of mensbeeldovertuigingen).

Samenvatting morele dilemma's domein III

Deze paragraaf beschreef twee ontwikkelingen die het wereldbeeld verscheuren: enerzijds een toename van kennis over de mens en zijn tekortkomingen en anderzijds een groeiend inzicht in de mogelijkheden die AI en robotica bieden om binnen de krijtlijnen van een transhumaan

en/of supra-humaan wereldbeeld bepaalde taken of menselijke functies over te nemen. Dat resulteert in een meta-ethisch keuzeprobleem. Soms zijn robots beter in staat om ethisch correcte beslissingen te nemen volgens bepaalde vooropgestelde deontologische regels dan de mens zelf. Waarom zou de mens daarin dan een hoofdrol moeten blijven spelen? De keuze tussen een mens of een niet-mens bij de uitvoering van bepaalde ethisch beladen taken typeert een moreel dilemma, het Arkin-dilemma, dat naar de toekomst toe bij de uitbouw van een dashboardsamenleving steeds belangrijk zal worden. Het is vernoemd naar de hoogleraar Arkin die meer vertrouwen heeft in een robot wanneer deze geprogrammeerd is om de Verdragen van Genève na te leven dan in normale elitesoldaten. Bij uitbreiding gaat het over de beperkingen van ons vermogen om te doen wat we moeten doen, zelfs indien we met behulp van een dashboard beschikken over de benodigde kennis. Een computerprogramma of robot handelt of beslist immers nooit uit wraak of woede.

De paragraaf boog zich ook over de vraag waar Camus beroemd om is geworden: wat betekent het om te kunnen stellen dat het leven dat we geleefd hebben al dan niet de moeite waard is geweest? Het is een diepe filosofische vraag waar iedere samenlevingsvorm rekening mee moet houden. Indien deze vraag gesteld zou worden bij het ontwerp van een dashboardsamenleving, dan ontstaat een moment dat zeer doet denken aan een scène uit 'The Matrix' waarbij één van de hoofdrolspelers moet kiezen tussen het innemen van een waarheidspil of een gelukspil. Aangezien de dashboardsamenleving sterker dan elke samenlevingsvorm een data-driven society is, worden waarheden en feitelijkheden verheven tot sterk sturende principes van sociale ordening. Het is een kennismaatschappij bij uitstek. De vraag is echter of dat is wat we in onze diepe overtuiging onszelf hebben toegewenst. Er ontstaat een keuzeprobleem tussen data, waarheid, vooruitziendheid (providere) en geluk (minder data, minder feitelijkheden, meer *hic et nunc* (hier en nu)). Het Morpheus-dilemma (waarbij Morpheus verwijst naar de God van de dromen) markeert niet alleen een persoonlijke keuze. Het is ook een ontwerpprobleem van de beschreven dashboardsamenleving.

§ 5.3 Conclusie en reflecties

De vraagstelling waaruit het hoofdstuk vertrok was: 'Welke mogelijke ethische dilemma's ontstaan bij de processen van sociale ordening binnen een dashboardsamenleving?'

Om deze vraag te beantwoorden zijn de voorgaande hoofdstukken onderworpen aan een hermeneutische cirkel. Het resultaat was een opdeling in drie keuzeprobleemdomeinen, waaruit zeven morele dilemma's zijn afgeleid: het Teiresias-dilemma, het Nash-dilemma, het Mnemosyne-dilemma, het ego-opticon-dilemma, het Arkin-dilemma, het Morpheus-dilemma en hetgeen men een informatie-utopie zou kunnen noemen.

Een eerste conclusie heeft te maken met het dubbelzinnige karakter van moraliteit in relatie tot macht en (zelf)kennis. Elk dilemma gaat in wezen over macht, controle en identiteit. "Kennis zelf is macht"⁶⁷⁸, schreef Bacon al in 1597. De vraag om informatie te delen met iets of iemand komt feitelijk neer op het weggeven van macht en controle over het eigen leven en het eigen zijn. Het is een overgave die kwetsbaar maakt. Bij de bespreking van de morele dilemma's kwamen we een exotische variant op het spoor. Het lijkt zo te zijn dat bij een zekere graad van kennis en macht, dit omslaat in het tegendeel. Zelfs indien informatie enkel en alleen met zichzelf wordt gedeeld (ego-opticon-filosofie), dan kan het de persoon in kwestie kwetsbaar maken, indien deze niet in staat is om met de aangeboden inzichten om te gaan.

Een tweede conclusie heeft te maken met het dubbelzinnige karakter van moraliteit in relatie tot zichzelf en het goede (als optimum). Morele perfectie doet meer kwaad dan goed. Er moet met andere woorden aan iedere burger een zekere ruimte worden gegeven om fouten te maken. Guitenstreken en bepaalde vormen van onaangepast gedrag horen bij het menselijke karakter van een samenleving. Een dashboardsamenleving zou moeten worden ontworpen op een wijze dat de inzet van technologie kan zorgen voor een optimalisatie van de menselijkheid. Dat is niet hetzelfde als een maximalisatie van het goede door al het mogelijk kwaad uit de wereld te bannen. Dat zou de samenleving en haar burgers ontmenselijken. Het transhumanisme danst in dat opzicht op een dun koord.

Reflecties

Een eerste reflectie heeft te maken met de bedreiging van onze cultuur en (sociale) identiteit. Bij de bespreking van de morele dilemma's ontstond meermaals het idee dat de mens van het toneel moet verdwijnen, soms ten goede, soms ten kwade. In het beste geval zou bij een doorgevoerd transhumanisme de identiteit kunnen verdampen. Dat is op de eerste plaats een paradoxaal idee, want technologie zou er in eerste instantie voor kunnen zorgen dat de mens zichzelf beter kan zien in de digitale spiegel, waardoor de beleving van identiteit naar een ongekende hoogte stijgt. Hoe meer men echter in de spiegel kijkt, hoe meer het gevoel bekruipt dat de mens afscheid wil nemen van zichzelf of in ieder geval de ogen moet afwenden.⁶⁷⁹ Men komt misschien tot het besef dat het onmogelijk is om zichzelf te "zien".⁶⁸⁰ Door de identiteit dus ten volle te (willen) beleven, valt er opnieuw een schaduw. Er is misschien ook een andere variant mogelijk. In 'The future of citizenship' stelt Ciprut: "(...) social identity becomes most important when it is threatened. Paradoxically, it would appear that, in Aronoff's words, "to save a culture, one must first lose it."⁶⁸¹

Een tweede reflectie heeft te maken met de potentialiteit van een samenlevingsvorm. In het Latijn is er een beroemd aforisme genaamd '*corruptio optimi pessima*'. Het betekent dat het beste systeem bij omslag kan ontaarden in het allerslechtste. Dat is mijns inziens typerend voor de dashboardsamenleving. Het heeft in theorie de middelen om het beste uit de mens en de samenleving te halen, maar mocht het omslaan in het tegendeel, dan opent men de spreekwoordelijke doos van Pandora. Het is niet duidelijk welke plagen in de doos zitten en wat nog rest wanneer we in onze angst de deksel (alsnog) willen sluiten, als dat nog mogelijk is.

§ 5.4 Suggesties voor vervolgonderzoek

De dashboardsamenleving bouwt verder op de improvisatiemaatschappij van Boutellier maar is zeker geen eindhalte. Er is ruimte voor vervolgonderzoek.

Het gedachte-experiment waar het morele kompas werd voorgesteld, vraagt om een realistische setting. Het kan om te beginnen kleinschalig in praktijk worden gebracht. Met name een onderzoeksopzet in een micro-gemeenschap spreekt tot de verbeelding omdat de dashboardsamenleving sowieso uitgaat van een samenleving die bestaat uit kleine leefgemeenschappen. Dat was ook het advies van Piepers om systeemoorlogen te vermijden (zie §2.4.2). Het zou een interessante lijn van onderzoek opleveren, mochten de morele preferenties van de bewoners onder supervisie van ego-opticon tools in een living lab conditie worden getoetst. Dan pas zou kunnen blijken of het morele kompas echt werkt en hoe dit eventueel de machtsverhoudingen tussen burgers, de identiteitsbeleving en de onderlinge afstemming kan optimaliseren. Aansluitend kan men stellen dat de besproken morele dilemma's zijn gebaseerd op

hypothetische aannames. Er zijn nog belangrijke stappen te nemen in het verder uitpuzzelen van de relatie tussen de spelers op het speelveld onder supervisie van de besproken technologie. Het is misschien mogelijk bepaalde scenario's reeds via computationele modellen te simuleren.

De dashboardsamenleving is een studie naar sociale ordening vanuit een zeer interdisciplinair perspectief. Het zou goed zijn, mochten de experts van de verschillende besproken disciplines regelmatig samenkomen om met behulp van een *casual layered analysis* (zie § 1.7) verdere toekomstverkenningen te rapporteren. Het geeft de gelegenheid aan beleidsmakers om a priori bepaalde mogelijke risico's of kansen af te wegen en waar nodig te anticiperen.

Een andere suggestie voor vervolgonderzoek ligt in het domein van de empirische ethiek. Tot nu toe maakte deze stroming vooral opgang in de biomedische wetenschappen maar het is bij uitbreiding misschien mogelijk om het functioneel en betekenisvol te gebruiken in andere takken van de wetenschap. Het terrein van de sociologie of psychologie lijkt op dat vlak bijvoorbeeld redelijk onontgonnen. In de toekomst zullen onderzoekers en sociale ingenieurs over meer realtime data beschikken waardoor een uitbouw van een empirische ethiek in de sociale wetenschappen geen dode letter hoeft te blijven.

Ter afronding beveel ik een kritische discussie aan om een verdere uitdieping van enkele filosofische concepten toe te laten. Het is interessant om in dat verband een evolutie op te merken. Kunneman⁶⁸² en Boutellier werden bekend door hun interpretatie van de horizontale en de verticale moraliteit. Het onderhavige proefschrift voegde er de verbindende dimensie van een diagonale moraliteit aan toe. Daarnaast werd de taxonomie van de moraaltypen zoals voorgesteld door Verplaetse gebruikt als springplank om de hypothese van een nieuw type moraal te verduidelijken met behulp van een andersoortige ontologie (namelijk niet-cerebraal). Dat zijn uitdagende stellingen. Het idee dat er bovendien na een proces van emergentie een transhumaan bewustzijn kan ontstaan, is bijzonder controversieel. Kortom, het kan bijna niet anders dan een discussie ten gronde aanwakkeren. Het is goed dat deze discussie in de toekomst kan worden verdergezet.

Epiloog

De geschiedenis heeft aangetoond dat, afgezien van de abnormale gevallen, iedere samenleving in grote lijnen de moraal oplevert die ze nodig heeft.⁶⁸³ Deze diepzinnige uitspraak van Durkheim gaat in principe niet alleen over de huidige samenleving. Het betreft elke mogelijke samenlevingsvorm die men zich kan bedenken, zelfs indien deze nog niet bestaat of in wording is.

Het proefschrift vertrok vanuit een weloverwogen toekomstverkenning in de vorm van een gedachte-experiment, de Morele MindSphere genaamd. Het is een technologisch monitoringssysteem met de infrastructuur van een cloudomgeving die wordt gebruikt om een 'geprefereerde moraliteit' te waarborgen. Voor alle duidelijkheid: de burger is aan zet – idealiter geen opgelegde moraal door derden (heteronomie). Op een schaal van ontwikkeling betreft het mijns inziens het hoogst mogelijke stadium: namelijk een autonome moraal met behulp van dataveillance (de systematische creatie en het gebruik van persoonlijke data voor onderzoek of controle van acties of communicaties door één of meerdere personen).⁶⁸⁴ In dit geval functioneel voor het aansturen van een 'data-driven morality' met AI als co-creator van het "goede leven". Concreet betekent dit dat iedere burger kan beschikken over een eigen dashboard – het meest pragmatische kenmerk van de dashboardsamenleving – met als doel de menselijke beperkingen te overstijgen. Er zijn verschillende toepassingen mogelijk.

For the sake of argument kan het dashboard worden ingezet als moreel kompas: een directief om het eigen handelen volgens de aangegeven waarden en normen te operationaliseren en in consensus te evalueren. Het past bij het voortschrijdend inzicht van een maatschappij, waarin we elkaar (en ook onszelf) steeds meer de maat (willen) nemen. Dit is een hypermoraliteit⁶⁸⁵ zonder validiteit. We hebben immers geen 'maat'. Dat maakt de denkoefening bijzonder actueel en intellectueel interessant die leidt tot de vraag: 'Wat als we wel een "maat" zouden hebben?'. De dashboardsamenleving verwijst naar een nieuw frame: een hypothetische samenlevingsvorm in een toekomstige maatschappij, waarin we wel in een ijkingprocedure of afstelinstrument kunnen voorzien ten behoeve van een verbetering van de sociale ordeningsprocessen.

Het proefschrift was op dit punt schatplichtig aan Hans Boutellier en borduurde voort op zijn gedachtegoed. In *De improvisatiemaatschappij* ondernam hij een majestueuze poging om de sociale ordeningsprocessen te bestuderen. Hij vertrok vanuit het idee van een immanente ordening en hanteerde daarbij twee perspectieven: de morele coherentie en de institutionele inrichting. Met behulp van de complexiteitswetenschappen is het mogelijk de orde te herdenken vanuit een logica die voldoet aan logaritmische wetmatigheden.⁶⁸⁶ Of om het met de woorden van de netwerkwise Barabási te zeggen: complexiteit heeft een strikte architectuur⁶⁸⁷ die begrepen kan worden via hubs en connectoren. Deze vinden we in allerlei systemen, variërend van de economie tot de lichaamsceel.⁶⁸⁸ Dat verklaart de andersoortige orde op een systemisch niveau waar Boutellier aan refereert. Hij duidt dit aan met de term 'georganiseerde vrijheid'. In die zin kan de vergelijking worden doorgetrokken naar een goed jazzoptreden: dat is ook een vorm van 'georganiseerde vrijheid'. "Er liggen onder de drukte, de snelheid, de kakofonie nog steeds ritmes: regels die ervoor zorgen dat er richting ontstaat."⁶⁸⁹ Dat geldt evenzeer voor de maatschappelijke processen van ordening en chaos. Het proefschrift beoogde meer inzicht te krijgen in deze dynamiek en daarbij op zoek te gaan naar aanknopingspunten van verbetering. Dat resulteerde in vier onderzoeksvragen die hierna worden besproken.

1 Hoe kan 'georganiseerde vrijheid' als principe van 'sociale ordening' worden verbeterd?

Om een antwoord te vinden op de eerste vraag is een aantal concepten uit Boutelliers *De improvisatiemaatschappij* tegen het licht gehouden. Dat leverde een inventarisatie op van mogelijke verbeterpunten. De benadering vanuit de complexiteitstheorie bleek tot op zekere hoogte problematisch vanwege gebrek aan consistentie en eenduidigheid, mogelijkheid tot multi-interpretatie, te eenvoudige generalisaties vanuit de natuurwetenschappen, en het gevaar van herhalende patronen in de vorm van destabilisaties en destructieve voorkeurstoestanden op systeemniveau. Dit vertaalt zich sociaal eenvoudig naar conflicten en oorlogen.⁶⁹⁰ De complexiteitstheorie levert geen geruststellende gedachte bij nader inzien. Vergelijking van de maatschappij met een jazzorkest klinkt goed, maar is een te simplistische benadering. We zagen in deze voorstelling van zaken wel aanknopingspunten tot verbetering: de rolverdeling moet duidelijker, de burgers moeten geholpen worden om zichzelf te verbeteren in hun rol, en daarvoor moeten we het maatschappelijke equivalent vinden van een 'stenvork'. De huidige samenleving heeft daarvoor noch de infrastructuur, noch de besturingsfilosofie. De dashboardsamenleving daarentegen neemt vanuit verbeterde assumpties afstand van het louter systemische denken.

Ten eerste moeten we de stap durven zetten naar een uitgesproken normatieve benadering: meer *Sollen* dan *Können*. Het probleem is dat de normatieve sturing met uitspraken over de wijze waarop men moet handelen als burger niet kan worden afgeleid uit de immanente ordening van de samenleving.⁶⁹¹

Ten tweede dient de verantwoordelijkheid voor deze taak niet afgewenteld te worden op een onpersoonlijke derde, zoals een abstract systeem of de overheid. De burger is zelf aan zet: naar welke normen en waarden wil deze leven, is een vraag die behoort tot de leefgemeenschap waartoe de burger wil behoren en vertrekt mijns inziens bottom-up. Identiteit is daarbij een kernopgave. In de samenlevingsvormen van het verleden tot het heden werd deze identiteit wel gezocht maar nooit gevonden. Dit kan alleen maar gerealiseerd worden door gebruik te maken van technologische 'hulpmiddelen', waardoor men zichzelf volgens de gehanteerde beeldspraak in de digitale spiegel 'volmaakt' kan zien, althans minder gebricoleerd en gefragmenteerd dan nu het geval is. Volmaakt heeft hier de betekenis van een verleden, een heden en een toekomst. In gewone mensentaal moet ieder persoon wetenschap hebben van wat hij of zij heeft gedaan, gezegd of beloofd, wat de actuele stand van zaken is met betrekking tot dit concrete verleden, en wat de gevolgen zullen zijn van de gestelde handelingen, of bij gebrek aan daadkracht, een overzicht van niet bereikte doelen. Dat veronderstelt een ander burgerschap.

2 Wat zijn de consequenties voor het burgerschap van de toekomst indien technologie de rol aanneemt van een persoonlijk assistentschap en deel uitmaakt van de 'institutionele inrichting'?

Om een antwoord te kunnen geven op de tweede vraag is burgerschap onderzocht vanuit een historisch perspectief. Het bleek niet eenvoudig om het begrip scherp af te bakenen. Een probleem dat reeds werd aangekaart door Boutellier: we gebruiken het begrip burgerschap zoals het ons uitkomt.⁶⁹² Daarom werd het accent verlegd naar een pragmatische definiëring: wat het betekent om een goede burger te zijn. We kozen in dat verband voor de term 'onlife'-burgerschap, wat het idee van een paradigmaverandering beargumenteert waarbij de ontwikkelingen binnen het domein van ICT ons antwoord op fundamentele menselijke vragen zullen veranderen, inclusief de kwestie wat het betekent om een goede burger te zijn.⁶⁹³

De ambivalenties van deze tijd stellen hoge eisen aan de burger. Indien technologie de rol aanneemt van een persoonlijk assistentschap zullen de eisen zeker niet minder worden, integendeel, maar de burger is wel beter toegerust om aan die eisen tegemoet te komen. Dat heeft consequenties.

Ten eerste ontstaat de mogelijkheid om een zeer geavanceerde sociale wetenschap te ontwikkelen met eigen specialismen: een sociale fysica en een hightech antropologie. Het stelt de wetenschap in staat om te zien wat voorheen niet zichtbaar was op het niveau van de sociale en intermenselijke processen. Wat de uitbouw van een 'sociaal vergrootglas' in de komende decennia aan kennis oplevert, zal in orde van grootte en impact mijns inziens gelijkgesteld kunnen worden aan de uitvinding van de telescoop rond het jaar 1608 of de microscoop rond 1595. Voor het eerst in de geschiedenis kunnen we met behulp van technologie ons gedrag en intermenselijke actie invasief inventariseren. Het resultaat is een zeer gedetailleerde schatkaart die gebruikt kan worden om elk aspect van het burgerlijke leven te verbeteren. Indien alle burgers massaal gebruikmaken van informatie-uitwisseling, dan zullen zeer krachtige computers in staat zijn patronen te ontdekken in de relatie tussen het gedrag, de oorzaken en de gevolgen, de rol van de institutionele inrichting en de consequenties op korte en lange termijn. Wanneer het 'algoritmisch burgerschap'⁶⁹⁴ in de geschiedenis tot volledige wasdom is gekomen, behoort 'providere' tot de werkelijk nieuwe eigenschappen van de burger. Het burgerschap krijgt in een dashboardsamenleving daardoor een ruimere actieradius. We krijgen namelijk zicht op de mogelijke gevolgen van onze toekomstige handelingen. Het zal morele discussies over thema's als ecologisch verantwoord gedrag waarschijnlijk naar een ander niveau tillen. In het beste geval vindt een verschuiving plaats van 'overtuigingen' naar 'facts'. Dat is iets waar de Franse filosoof, socioloog en antropoloog Bruno Latour ook voor pleit in zijn publicatie '*Politics of nature: how to bring the sciences into democracy*'.⁶⁹⁵

Ten tweede ontstaat de mogelijkheid om gebruik te maken van een aanvullende realiteit ten dienste van de burger. Sinds het traktaat van Simon Stevin uit 1591 leeft het idee dat een 'goede burger' zich aan de regels en de wetten van het land moet houden. Concreet betekent dit dat iedere staatsburger en nieuwkomer wordt geacht niet alleen de wet te kennen maar ook de politiereglementen van de steden, en zelfs de organieke reglementen van de openbare diensten waarmee hij handelde. Dat is vandaag de dag niet anders. Met behulp van technologie kan de burger hierbij geholpen worden, waardoor veel meer prosociaal en pro-juridisch kan worden gehandeld. Wetgeving 5.0 kreeg een plaats in de dashboardsamenleving. De digitale rechter, advocaat of toezichthouder is steeds aanwezig op de schouder van de burger – niet vanuit een 'big brother is watching you-filosofie' maar vanuit hetgeen in het proefschrift is omschreven als een 'little sister approach', dat wil zeggen een technologische adviesfee. Dit betreft een gewenste, geliefde en hulpvaardige assistent met geen ander belang dan het belang van de burger zelf. Tegelijkertijd ontstaat de mogelijkheid om de belangen beter af te wegen tegenover het collectief, zodat de structuren en mechanismen waarmee het gedrag van groepen individuen wordt geleid, optimaal kan worden afgestemd op het hogere doel: het nastreven van een zekere permanentie, sociale continuïteit en het overstijgen van individuele belangen en behoeften.⁶⁹⁶

Ten derde ontstaat de mogelijkheid om technologie en in het bijzonder robotica in te zetten ten dienste van de burger en de samenleving: dat kan ook de vorm aannemen van een persoonlijk assistentschap. Ter illustratie is een eigen opgezet onderzoek rond seksrobotica uitgewerkt met argumenten pro en contra. Hierbij is gewezen op de eventuele gevaren van deze ontwikkelingen. Een vervaging tussen realiteit, virtualiteit, mens en robotica brengt bijvoorbeeld ongekende, nieuwe problemen met zich mee. Het gedachte-experiment rond androïde robotica met de anatomie van een kind bracht de discussie op het scherp van de snede, zeker omdat het onderzoek in 2010 werd uitgevoerd en destijds op het congres '*Beyond the*

Death Penalty in Maastricht werd gewaarschuwd voor de eventuele psychologische, juridische en ethische consequenties van kindseksrobotica.⁶⁹⁷ Het was destijds een controversieel thema, waarvan sommigen zich hardop afvroegen of het wel de moeite waard was om hierover te redetwisten. In 2018 bleek de seksrobot in kindformaat voor pedofielen te worden gefabriceerd door een Japans bedrijf en inmiddels in de winkelrekken te liggen.

Gegeven de besproken consequenties pleit het proefschrift voor anticipatie en open debat om af te wegen welke technologische ontwikkelingen van persoonlijk assistentschap onwenselijk, zo niet strafbaar zijn. Het is in ieder geval een onverstandige reflex om te denken: zo snel zal het wel niet gaan. De aanbeveling is om verder onderzoek te verrichten met als doel de juridische en ethische krijtlijnen te bepalen.

3 Hoe kan de morele coherentie verder doorontwikkelen tot een transhumaan geweten?

Om een antwoord te vinden op de derde vraag is de mogelijkheid bestudeerd van een hypothetische moraal die past bij een dashboardsamenleving. Het is een moraal die geen gebruik maakt van de cerebrale gereedschapskist en weinig affiniteit heeft met instincten, intuïties en emoties. Het werd daarom geclassificeerd als een zesde type moraal, ter uitbreiding van de vijfdelige indeling door Verplaetse.⁶⁹⁸ Het is veeleer het product van een emergentieproces dat mettertijd opborrelt uit de diepste krochten van onze transhumane samenleving waarin technologie als verlengstuk van de mens wordt ingezet om de tekortkomingen van de menselijke moraal te overstijgen. Emergentie is het proces waarbij nieuwe eigenschappen ontstaan door de interactie tussen simpele, kleine entiteiten die deze eigenschappen niet bezitten.⁶⁹⁹ In een dashboardsamenleving zijn wij die kleine entiteiten. Het netwerk van individuele bewustzijnsinhouden die via informatie-uitwisseling worden samengebracht in een cloud vormen als het ware een zeer groot en allesomvattend complex systeem, waardoor nieuwe morele eigenschappen kunnen ontstaan. Eén van deze eigenschappen is omschreven als een 'transhumaan collectief bewustzijn'. Het is een supervermogen. Zet duizend burgers zonder dataconnectie onder supervisie van een Morele MindSphere bij elkaar en ze zullen doelloos rondlopen. Zet een miljoen burgers met dataconnectie onder supervisie van een Morele MindSphere en ze zullen in staat zijn sociale problemen op te lossen waar men voorheen niet toe in staat was: sociale ordening met een H+-richting. In deze context werd ook gesproken over een diagonale moraliteit: een data-driven moraliteit die de persoonlijke morele overtuigingen op basis van feiten verbindt met de hogere berekende idealen (ethische referentiekaders). Met behulp van een gedachte-experiment was het mogelijk om zich een leefgemeenschap voor te stellen waarbij burgers zich voortdurend controleren en bijstellen op basis van feiten en daarnaast feedback ontvangen van elkaar en artificiële intelligentie in de hogere lagen van de dashboardsamenleving. Technologie kan een horizontale en een verticale moraliteit met elkaar op een passende wijze verbinden. In die context is de diagonale moraliteit de wijzer op de wijzerplaat van het morele kompas.

De vraag waarom de overgang van een cerebrale naar een niet-cerebrale gereedschapskist zou plaatsvinden is beantwoord: het achterliggende motief is functionele zelfoptimalisatie. Het resultaat is het superlatief van wat Latour een 'gematerialiseerde moraliteit' noemt. Het geweten krijgt een stem in de AI die ons voortdurend omringt. Het bijzondere aan deze evolutie is dat in dit proefschrift is aangetoond dat technologie mogelijk de wezenskenmerken van de moraal zelf zal veranderen. Misschien kunnen we daardoor het verband tussen wie we echt zijn en wat we over onszelf denken sterker maken, maar ontstaat ook het risico dat we daarmee de moraliteit uithollen.

4 Welke ethische dilemma's ontstaan bij deze processen van sociale ordening?

Om een antwoord te kunnen geven op de vierde vraag is inspiratie gezocht in de Griekse mythologie. In het verhaal van Prometheus (letterlijk vertaald: 'hij die vooruitziendheid brengt') en de doos van Pandora bleek een analogie met de dashboardsamenleving. Met behulp van technologie kan meer kennis worden vergaard over goed en kwaad. Deze kennis wordt bij elkaar gebracht in een grote digitale opslagplaats, of de datadoos als men dezelfde metafoor wil gebruiken. Geavanceerde voorspelsoftware kan de databank importeren om vooruitziende scenario's te construeren die vervolgens gebruikt kunnen worden om sociale orderingsprocessen beter af te stemmen, in het bijzonder op de lange termijn. De vraag is wat werkelijk zou gebeuren wanneer deze doos wordt geopend. Naast voordeel zou het evengoed rampspoed en misère kunnen opleveren. Met behulp van een hermeneutische cirkel zijn alle hoofdstukken van de dissertatie opnieuw nagelopen en zijn bepaalde prangende kwesties verder uitgediept. Dit leverde één utopie en zeven morele dilemma's op die typerend zijn voor een data-driven dashboardsamenleving en hierna nogmaals volgen.

Een *Teiresias-dilemma* ontstaat wanneer de graad van informatie-uitwisseling een kritische drempelwaarde bereikt, waardoor het de (economische) marktwerking kan beïnvloeden. Volgens de principes van Hayek is een goede werking van de rationele economische orde enkel mogelijk wanneer informatie voldoende is verspreid en een zekere mate van onvoorspelbaarheid ontstaat. De dashboardsamenleving daarentegen defragmenteert informatie en maximaliseert het vermogen van voorspelbaarheid (providere). Daardoor ontstaat een keuzeprobleem, omdat AI op kritische momenten zal moeten beslissen tussen fragmentatie (onvoorspelbaarheid) en defragmentatie (voorspelbaarheid) opdat de dynamiek van de samenleving niet in gevaar wordt gebracht. Dit betreft de manier waarop informatie wordt verzameld en verdeeld.

Een *Nash-dilemma* ontstaat wanneer AI de spelers in een samenleving moet helpen kiezen tussen een dominante strategie die leidt tot voordeel voor de spelers zelf (bijvoorbeeld minder straf krijgen) of een voordeel voor de samenleving (wat niet altijd samenvalt met een voordeel voor de spelers zelf). Samenwerking mag niet worden bevorderd wanneer dit niet het algemeen welzijn tot doel strekt. De waarde van de vergoeding kan verschillende vormen aannemen, bijvoorbeeld economisch, sociaal, of relationeel. Dit gaat om de manier waarop het beslissingsproces van burgers wordt aangestuurd in interactie met elkaar en in relatie tot vooropgestelde doelen.

Een *Mnemosyne-dilemma* ontstaat wanneer AI in de mogelijkheid wordt gesteld om te beslissen of informatie deel mag uitmaken van een persoonlijke feedback-loop. Het is in principe een keuze tussen vergeten of onthouden, maar dit is in de praktijk zeer complex. Afhankelijk van het beoogde effect kunnen trapsgewijs telkens opnieuw keuzeproblemen ontstaan. Het is niet omdat een burger iets wil vergeten dat het geforceerd herinneren niet waardevol kan zijn voor zijn leerproces, en vice versa. Het is niet omdat een burger het nu wil herinneren en in een later stadium ook nog. In termen van geheugen is er een kritisch moment, waarop burgers hun herinnering niet verdragen. Het gaat over het digitale geheugen van de burger in relatie tot zijn psychische welzijn.

Een *Ego-opticon-dilemma* ontstaat wanneer AI achter een dashboard moet kiezen welke informatie mag worden getoond die lijden veroorzaakt bij de individuele gebruiker (misschien zelfs met een uitschakeling tot gevolg), maar wel in het voordeel is van de algehele samenleving.

ving (het grotere belang). Dit gaat om de vraag wanneer informatie-uitwisseling het utilitaristische principe mag dienen met het risico dat een individuele zondebok informatief wordt opgeofferd voor het belang van een meerderheid. Dit betreft het meta-ethische referentiekader op basis waarvan beslissingen worden genomen.

Een *Arkin-dilemma* ontstaat wanneer de mens als speler niet op het speelveld mag staan. Het gaat in principe over de beperkingen van de burger om in bepaalde omstandigheden volgens de afgesproken ethische referentiekaders te handelen. Zo is het best denkbaar dat een robot in gevaarlijke oorlogsomstandigheden veel beter de Verdragen van Genève kan respecteren dan een elitesoldaat. Het gaat over de diskwalificatie van de mens als uitvoerder van een handeling.

Een *Morpheus-dilemma* ontstaat wanneer de mens in een data-driven dashboardsamenleving moet kiezen tussen geluk of waarheid. Met behulp van AI is men in staat een virtuele beleving te creëren, waarbij enkel informatie met betrekking tot de feiten wordt toegelaten die het geluksgevoel niet negatief beïnvloeden. Kiest men voor deze optie, of gaat de voorkeur toch uit naar een totale beleving waarbij men alles kan zien en weten, maar bijgevolg ook niets wordt bespaard? Het gaat over een rehabilitatie van eudaimonistische referentiekaders op het meta-ethische ontwerpniveau van de samenleving.

Een mildere variant van het dilemma ontstaat wanneer men de keuze moet maken tussen realisme of fictie. Zelfs als het geen geluksgevoel oplevert, zou men met behulp van technologie illusies kunnen creëren waarbij de burger niet weet wat echt is. Verschillende toepassingen kunnen hiervoor worden bedacht maar of het überhaupt wenselijk is en wanneer niet, behoort tot het keuzeprobleemdomein van de burger. Dit werd het *Parrhasius-dilemma* genoemd.

Tot slot kan sprake zijn van een *informatie-utopie* wanneer een burger de keuze heeft om informatie uit te wisselen om er iets 'betekenisvol' voor in de plaats te krijgen (bijvoorbeeld geldelijke korting of toeslag). Tevens kan vastgehouden worden aan de privacyprincipes, waardoor niet genoten kan worden van het aangeboden voordeel. Dit heeft te maken met de tegenstrijdige verlangens waarmee burgers te kampen hebben, de behoefte aan het ruilmiddel (financieel zwakkere personen zullen eerder geneigd zijn om de privacyprincipes te laten varen) en de eventuele verdienmodellen die kunnen ontstaan bij de verdere ontwikkeling van een data-driven dashboardsamenleving.

Tot besluit: Hans Jonas beschreef ooit in *Das Prinzip Verantwortung*⁷⁰⁰ hoe de uiterst krachtige technologie van de 20^e eeuw een moreel imperatief genereert dat ons medeverantwoordelijk maakt voor het lot van de toekomstige generaties.⁷⁰¹ De dashboardsamenleving zou de infrastructuur kunnen aanbieden om de sociale ordeningsprocessen te verbeteren in overeenstemming met een wereld die we altijd hebben gewild, in theorie. We zouden graag in autonomie leven: dat wil zeggen met de wijsheid en de kennis, om onszelf de wet te stellen, in overeenstemming met de waarden en normen die we hebben afgewogen naar onze wensen, noden en mogelijkheden. Het feit is dat geen enkele samenlevingsvorm tot nu toe ons de mogelijkheid heeft geboden om werkelijk zo te leven. De dashboardsamenleving zou dit met behulp van technologie kunnen realiseren. Dat brengt ons opnieuw naar het begin: de epiloog opende met het citaat van Durkheim waarin hij stelde "dat iedere samenleving in grote trekken de moraal oplevert die ze nodig heeft". De vraag is of dat wel zo is.

Nu we aan de vooravond staan van de dashboardsamenleving weet ik niet of deze samenleving de moraal oplevert die ze nodig heeft. Een systeem is maar zo sterk of goed als de zwakste

schakel. Misschien willen we niet leven met een bepaalde graad van kennis, omdat we veel meer belang hechten aan geluk (Morpheus-dilemma). Imperfectie, door een gebrek aan kennis, kan in die zin zeer gelukkig maken. Te weinig kennis geeft echter ook onrust en maakt de mens kwetsbaar. Misschien is het daarom gevaarlijk om de moraal te 'materialiseren' met behulp van AI, omdat het de menselijke vermogens kan aantasten om nog zelf een onderscheid te maken tussen goed en kwaad.⁷⁰² Kurtzweil heeft in navolging van de wiskundige Vinge het moment waarop dit probleem zich voordoet een naam gegeven: 'De technologische singulariteit'.⁷⁰³ Het betreft een omslagpunt waarbij "de technologische vooruitgang zo snel gaat dat mensen met hun tegenwoordige intelligentie de resulterende maatschappij niet meer kunnen begrijpen."⁷⁰⁴ Zelfs indien het een verbetering zou betekenen van de sociale orderingsprocessen in termen van morele coherentie, en institutionele inrichting, willen we misschien niet leven met die gedachte.

Op het hoogtepunt van de Corona-crisis vroegen experts zich nochtans openlijk af of we in de toekomst nog wel de *keuze* hebben om gewoon een normaal leven te leiden zonder dat we technologie inschakelen om de wereld beter te beheren en leefbaar te houden.⁷⁰⁵ In deze context klinkt het alsof technologie ons moet helpen om te overleven terwijl deze strategie volgens het proefschrift net zo goed het begin van het einde kan zijn. Een Januskop.

De dashboardsamenleving hoort wat mij betreft niet thuis bij een techno-spirituele geloofs-overtuiging; een dergelijke negatieve bijklank is niet nodig⁷⁰⁶. Dat heeft te maken met de vooropgestelde doelrationaliteit en de waarderationaliteit. Doelrationaliteit heeft betrekking op de vraag of een handelswijze geschikt is met het oog op een bepaald doel.⁷⁰⁷ De doelrationaliteit, zoals besproken in dit proefschrift, lag bij een verbetering van de processen van sociale ordening. Dit veronderstelde een overgang van improvisatie naar 'providere', vooruitzien. Het is duidelijk geworden dat 'providere' op vele domeinen mogelijk is en heil kan brengen, maar het 'vooruitzien' kan evenzeer negatieve gevolgen hebben aangezien een spanningsveld lijkt te ontstaan tussen 'waarheid, vooruitziendheid en kennis' versus gelukkig zijn in de waan van de dag. De waarderationaliteit heeft betrekking op de vraag of een beslissing of een handelswijze op zichzelf waardevol of juist is. Dat is dus het domein van de politiek ofwel de beleidsvorming. Hier zijn ethische en religieuze overwegingen wel aan de orde.⁷⁰⁸ De dashboardsamenleving geeft haar antwoord op deze dubbele rationaliteit niet zonder meer prijs. Het gaat in zekere zin wel over een geloof in technologie maar het proefschrift heeft naast het uitschrijven van mogelijke verbeterpunten eveneens gewezen op gevaren. Een toenemend vertrouwen in het vermogen van 'slimme' algoritmes om oordelen te vellen en keuzes te maken, leidt in het slechtste geval tot nieuwe vormen van ongelijkheid in de maatschappij. Dat zou juist het tegenovergestelde zijn van de doelrationaliteit die de dashboardsamenleving op het oog heeft.

Het proefschrift eindigt alsnog met een uitgesproken verlangen naar een 'providere' als voorwaarde voor een verbeterde samenlevingsvorm. Zoals echter bij elk excellerend systeem schuilt bij de dashboardsamenleving ook het gevaar van de omslag: als het beste systeem omslaat in het tegendeel, krijgt men het allerslechtste.⁷⁰⁹ Oftewel, het bederf van de dashboardsamenleving als de best mogelijke samenlevingsvorm in potentie, is het slechtste dat kan gebeuren.

*"Well, maybe it won't happen at all:
Sometimes I try to imagine the symptoms that we should expect to see if the dashboard society is not to develop."⁷¹⁰*

Referenties

- Abbott-Smith, G. (1922). *A Manual Greek-English Lexicon of the Greek New Testament*. Public Domain.
- Accinelli, Martins, F., Oviedo, J., Pinto, A., & Quintas, L. (2017). Who controls the controller? A dynamical model of corruption. *The Journal of Mathematical Sociology*, 41(4), 220-247.
- Alexander, L., & Moore, M. (2016). *Deontological Ethics*. Opgehaald van The Stanford Encyclopedia of Philosophy: <https://plato.stanford.edu/entries/ethics-deontological/>
- Almendro, M. (2013). *Chaos Psychology and Psychotherapy*. Houston: Lantia Publishing.
- Amo institute of sciences: Dutch Law Encyclopedic Dictionary*. (2020). Opgehaald van juridisch woordenboek (veiligheidsutopie): <https://www.juridischwoordenboek.nl/zoek/veiligheidsutopie>
- Anderson, P. (1972). More is different. *Science, new series*(vol. 177), 393-396.
- Aronson, E., Wilson, T., & Brewer, M. (1998). Experiments methods. In S. F. D.T. Gilbert, *The handbook of social psychology (4th ed., Vol. 1)* (pp. 99-142). New York.: McGraw-Hill.
- Aronson, E., Wilson, T., Akerts, R., & Sommers, S. (2019). *Sociale psychologie (tweede druk, 9e editie)*. Amsterdam: Pearson Benelux.
- Arthur, W. B. (1997). *The Economy as an Evolving Complex System I*. Westview Press, A member of the Preseus Books Group.
- Ary, D. J. (2010). *Introduction to research in education (8th ed.)*. California: Thomson Wadsworth.
- Baccarne, B., De Wolf, R., Van Damme, K., Vanhaelewyn, B., De Brabander, N., & Vanwynsberghe, H. (2018). *Apestaartjaren: de digitale leefwereld van kinderen en jongeren*. Mediaraven vzw & imec-MICT (UGent) & Mediawijs.
- Bahro, R. (1987). *Logik der Rettung*. Stuttgart: Weibrecht.
- Ballon, P. (2019, november 3). *Niet elk gebruik van slimme data leidt tot Big Brother*. Opgehaald van VRT opinie: <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2019/11/01/een-slimmer-debat-over-datatech-in-de-publieke-ruimte-is-nodig/>
- Bamps, D. (2005). *Via het "raadsel van de creativiteit" op weg naar een perspectief van verrassing en N/adaptatie*. Leuven: KU Leuven. Hoger instituut voor wijsbegeerte.
- Bamps, D. (2012). Sex with a child robot: psychological, ethical and legal arguments. In H. Nelen, & J. Claessen, *Beyond the death penalty: reflections on punishments* (pp. 145-158). Cambridge-Antwerp-Portland: Intersentia.
- Bamps, D. (2019). *Puzzelstukken voor een nieuwe moraal: over sociale ordening in de toekomst*. Leuven: LannooCampus.
- Barabási, A. (2002). *Linked; How Everything is Connected to Everything Else and What it Means for Business, Science and Everyday Life*. London: Plume/penguin.
- Bauman, Z. (2000). *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Bellens, E. (2020, April 15). *Hoe werkt zo'n 'corona tracking'-app precies?* Opgehaald van DataNews: https://datanews.knack.be/ict/nieuws/hoe-werkt-zo-n-corona-tracking-app-precies/article-longread-1588589.html?cookie_check=1591807038
- Beslay, L., & Hakala, H. (2005). *Digital Territory: Bubbles*. Vision Books.
- Bierens de Haan, J. (1918). *De verborgen harmonie*. Amsterdam: S.L. van Looy.
- Bijleveld, C. (2013). *Methoden en technieken van onderzoek in de criminologie (4e druk)*. Amsterdam: Boom Lemma Uitgevers.
- Boeije, H. (2005). *Analyseren in kwalitatief onderzoek*. Amsterdam: Boom.
- Boomkens, R. (2006). *De nieuwe wanorde: globalisering en het einde van de maakbare samenleving*. Amsterdam: Uitgeverij van Gennep B.V.
- Boone, H., & Boone, D. (2012). Analyzing Likert Data. *Journal of Extension*, 50(2). Opgehaald van https://www.joe.org/joe/2012april/pdf/JOE_v50_2tt2.pdf
- Borry, P. (2004). De empirische wending in de bio-ethiek. *Ethische perspectieven*, 14.
- Borry, P., Schotsmans, P., & Dierickx, K. (2004). De spanning tussen empirische en normatieve benaderingen in de bio-ethiek: de opkomst van een empirische wending in de bio-ethiek. *Ethische perspectieven*, 14(1), 6-14.

- Bosseleer, H. (2018, februari 14). *Streven naar effectiviteit in sociaal domein past niet bij huidige tijd*. Opgehaald van Sociale vraagstukken: <https://www.socialevraagstukken.nl/effectiviteitsstreven-in-sociaal-domein-past-niet-bij-huidige-tijd/>
- Boutellier, H. (2010, 12 3). *De Belofte van de improvisatiemaatschappij*. Opgehaald van Sociale Vraagstukken: <https://www.socialevraagstukken.nl/de-improvisatiemaatschappij/>
- Boutellier, H. (1993). *Solidariteit en slachtofferschap: De morele betekenis van criminaliteit in een postmoderne cultuur*. Amsterdam, Nijmegen: Amsterdam University Press.
- Boutellier, H. (2001). Nieuwe tijden, kleine moraal. De actualiteit van moraliteit en veiligheid. In H. Boutellier, H. Kunneman, & J. Leest, *De straf voorbij: morele praktijken rondom het strafrecht* (pp. 19-28). Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- Boutellier, H. (2005). *Meer dan veilig: over bestuur, bescherming en burgerschap (inaugurale rede)*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Boutellier, H. (2007, 09 19). Nodale orde: veiligheid en burgerschap in een netwerksamenleving. Amsterdam: Vrije Universiteit Amsterdam.
- Boutellier, H. (2007, september 19). *Nodale orde: veiligheid en burgerschap in een netwerksamenleving*. Opgehaald van <https://www.verwey-jonker.nl/doc/vitaliteit/070903oratieHans%20Boutellier.pdf>
- Boutellier, H. (2008). De grondwet, dat ben jij! In *De Grondwet Herzien: 25 jaar later 1983-2008* (pp. 51-67). Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, directie Constitutionele Zaken en Wetgeving.
- Boutellier, H. (2009, februari 19). *De veiligheidsutopie: Over vitaliteit, bescherming en burgerschap*. Opgehaald van KU Leuven - forumgesprekken: <https://www.kuleuven.be/emeritiforum/em/Forumgesprekken/2008-2009/190209/de-veiligheidsutopie-h-boutellier.pdf>
- Boutellier, H. (2011, november 27). *Samenspel of takkenherrie (Gesproken column ter gelegenheid van de uitreiking van de Rietveldprijs 2011)*. Voor het gebouw Creative Valley te Utrecht.
- Boutellier, H. (2011). *De Improvisatiemaatschappij: over de sociale ordening in een onbegrensde wereld*. Den Haag: Boom Lemma Uitgevers.
- Boutellier, H. (2014). *Nieuwe tijden, nieuw bestuur: De Vmo in de improvisatiemaatschappij*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Boutellier, H. (2015). *Het seculiere experiment. Hoe we van God los gingen samenleven*. Amsterdam: Boom.
- Boutellier, H. (2016). Actuele bestaansonzekerheid: Over de nieuwe condities van het sociale domein. In P. van Lieshout, *Sociale (on)zekerheid: De voorziene toekomst* (pp. 29-42). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Boutellier, H. (2019). *A criminology of moral order*. Bristol University Press.
- Boutellier, H. (2020, 01 02). Opgehaald van https://warehouse.budh.nl/system/assets/uploads/001/117/363/f16ddd64doabfe46465b4ada6305baad8f5d2066/Antwoord_HB_op_liber_amicorum_original.pdf
- Boutellier, H. (24 november 2006). De veiligheidsutopie: Over vitaliteit, bescherming en burgerschap. In D. Kouijzer, & A. van Gelder, *Erasmus-Descartes Conferentie veiligheid en vrijheid* (pp. 131-143). Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties & Ministerie van Justitie.
- Boutellier, H., & Trommel, W. (2018). *Emerging Governance, Crafting communities in an Improvising Society*. Den Haag: Eleven International Publishing.
- Boutellier, H., Rijkschroeff, R., & Steketee, M. (2005). *Van achteruit naar voren: Evaluatie van het Jeugd en veiligheidsbeleid 1999-2004*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Boyne, R. (2000). Post-panopticism. *Economy & Society*, 285-307.
- Braconier, H., Nicoletti, G., & Westmore, B. (2014). OECD Economic Policy Papers. *Policy Challenges for the Next 50 Years*. Paris: OECD Publishing.
- Brady, W., Wills, J., Jost, J., Tucker, J., & Van Bavel, J. (2017, juni 26). Emotion shapes the diffusion of moralized content in social networks. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 7313-7318.

- Braeckman, J. (2017, februari 12). "Wat maakt ons gelukkig?" - Johan Braeckman. Opgehaald van VRT NWS opinie: https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2017/02/12/_wat_maakt_ons_gelukkig-johanbraeckman-1-2889537/
- Bregman, R. (2013). *De geschiedenis van de vooruitgang*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Broad, C. (1925). *The mind and its place in nature*. New York: Harcourt.
- Brugge, R., Rotmans, J., & Loorbach, D. (2005). Transitie management en duurzame ontwikkeling: Co-evolutionaire sturing in het licht van complexiteit. *Beleidswetenschap*.
- Bryman, A. (1988). *Quantity and Quality in Social Research*. Londen: Unwin Hyman.
- Buitink, J., Ebskamp, J., & Groothoff, R. (2012). *Moresprudentie: Ethiek en beroepscode in het sociaal werk*. Amersfoort: ThiemeMeulenhoff.
- Bunge, M. (1977). Towards a technoethics. *The Monist*, 96-107.
- Burggraave, R. (2005). Gesprek met Roger Burggraave: De mens is geschapen naar Gods beeld, niet naar zijn gelijkenis. Gesprek n.a.v. de publicatie van het boek van Ilse van Halst en Roger Burggraave: "Al de vragen van ons leven. Een ethiek voor het dagelijkse leven". *Het Teken*, 78(4).
- Burggraave, R., & Van Halst, I. (2005). *Al de vragen van ons leven. Een ethiek voor het dagelijkse leven*. Tiel: Lannoo.
- Burke, D. (2018, oktober 5). Sex robot brothel firm wants to open 20 outlets in US as owner praises Donald Trump: Yuval Gavriel, who runs KinkySDolls, has faced a setback after lawmakers in Houston, Texas, introduced new laws preventing a venue from opening. *Mirror*.
- Burt, C. (1965/1925). *The young delinquent*. London: University of London Press.
- Burton, J., Hahn, U., & Cruz, N. (2019). How Real is Moral Contagion in Online Social Networks? Montréal, QB: Proceedings of the 41st Annual Conference of the Cognitive Science Society.
- Caldwell, B. (1990). *Carl Menger and his legacy in economics*. Duke University Press.
- Callahan, D. (1980). Shattuck Lecture - Contemporary Biomedical Ethics. *The New England Journal of Medicine*, 302, 1228-1232.
- Carlson, R. (1971). Where is the person in personality research? *Psychological Bulletins*, 203-219.
- Casanova, A. (1979). *La famiglia di Pandora: analisi filologica dei miti di Pandora e Prometeo nella tradizione esiodea (Quaderni dell'Istituto di Filologia Classica "Giorgio Pasquali" dell'Università degli Studi di Firenze, 5)*. Florence: CLUSF-Cooperativa Editrice Universitaria.
- Castells, M. (1996). *The Rise of the Network Society, The Information Age: Economy, Society and Culture Vol. I*. Cambridge, Massachusetts; Oxford, UK: Blackwell.
- Castells, M. (1997). *The Power of Identity, The Information Age: Economy, Society and Culture Vol. II*. Cambridge, Massachusetts; Oxford, UK: Blackwell.
- Castells, M. (1998). *End of Millennium, The Information Age: Economy, Society and Culture Vol. III*. Cambridge, Massachusetts; Oxford, UK: Blackwell.
- Caswell, D., & Debatty, P. (2000). 2e International Symp. on Handheld and Ubiquitous Computing . *Creating Web Representations for Places HUC 2000. Lecture Notes in Computer Science, vol 1927* (pp. 114-126). Berlin, Heidelberg: Springer.
- Centrum voor Criminaliteitspreventie en Veiligheid. (2016, september 20). *Interview met Hans Boutellier: "Preventie van achteruit naar voren"*. Opgehaald van CCV: <https://hetccv.nl/nieuws/interview-met-hans-boutellier-preventie-van-achteruit-naar-voren/>
- Chislenko, A. (1995). *Legacy Systems and Functional Cyborgization of Humans*. Opgeroepen op 2019, van <http://www.lucifer.com/~sasha/articles/Cyborgs.html>.
- Chomsky, N. (2019). *Internationalism or Extinction*. New York and London: Routledge.
- CHRI. (2020). *The virtual police station - a groundbreaking training tool for the police and empowerment tool for public*. Opgehaald van Commonwealth Human Rights Initiative: <https://www.humanrightsinitiative.org/blog/the-virtual-police-station-a-groundbreaking-training-tool-for-the-police-and-empowerment-tool-for-the-public>
- Ciprut, J. (2008). *The Future of Citizenship*. Cambridge, Massachusetts, London, England: The MIT Press.
- Clarke, R., & Greenleaf, G. (2017, november 7). Dataveillance Regulation: A Research Framework, UNSW Law Research Paper No. 17-84. *UNSW Law Research Paper No. 17-84*. doi:<http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3073492>

- Clason, D., & Dormody, T. (1994). Analyzing data measured by individual Likert-type items. *Journal of Agricultural Education*, 4, 31-35.
- Claudino, J., Capanema, D., & de Souza, T. (2019). Current approaches to the use of artificial intelligence for injury risk assessment and performance prediction in team sports: a systematic review. *Sports Med Open*, 5-28.
- Cohen, S. (2001). *States of Denial: Knowing about Atrocities and Suffering*. Cambridge: Polity Press.
- Cosmides, L. (1997). *Evolutionary Psychology. A Primer*. Opgeroepen op 2019, van <http://cogweb.ucla.edu/ep/EP-primer.html>
- Cotterell, A. (2017). *De grote mythologie encyclopedie*. Veltman Uitgevers BV.
- Cross, C. (2013, maart 4). *Seks: Deze gast maakt levensechte kinderpoppen met bijpassende lingerie*. Opgehaald van Vice: <https://www.vice.com/be/article/wdpa3x/japan-trotlla-dolls-lifesize-lingerie>
- Crow, G. (2002). *Social solidarities*. Buckingham/Philadelphia: Open University Press.
- Daems, T. (2010). Symposium boekvoorstelling "De improvisatiemaatschappij : Op zoek naar de sociale ordening van een onbegrensde wereld" (Hans Boutellier). *Boutellier voor dummys: een handleiding bij de improvisatiemaatschappij. "De improvisatiemaatschappij : Op zoek naar de sociale ordening van een onbegrensde wereld"*, (pp. 1-13).
- Damen, F. (2020, april 22). *Kans op succes corona-app klein*. Opgehaald van NOS nieuwsuur: <https://nos.nl/nieuwsuur/artikel/2330937-kans-op-succes-corona-app-klein.html>
- Danyiova, J. (2018, januari 25). *Het ware gezicht van het hypocriete individuele schuldmodel*. Opgehaald van De wereld morgen: <https://www.dewereldmorgen.be/artikel/2018/01/25/het-ware-gezicht-van-het-hypocriete-individuele-schuldmodel/>
- Das, A., & Schuilenburg, M. (2018). Predictive policing: waarom bestrijding van criminaliteit op basis van algoritmen vraagt om aanpassing van het strafprocesrecht. *Strafblad. Tijdschrift voor wetenschap en praktijk*, 36(4), 19-26.
- de Boer, N. (2017, september 22). *Het sociale burgerschap leeft*. Opgehaald van Sociale Vraagstukken: <https://www.socialevraagstukken.nl/recensie/het-sociale-burgerschap-leeft/>
- De Bondt, R. (2004, maart 29). *lessen voor de 21e eeuw. Strategie en speltheorie*. Katholieke Universiteit Leuven (Departement Toegepaste Economie).
- de Bono, E. (1990). *Lateral Thinking : Creativity Step by Step*. HarperCollins Publishers Inc.
- de Botton, A. (2017). *Weg van Liefde (8e druk)*. Atlas Contact.
- De Causmaecker, P., & Verbeeck, K. (2018, januari 8). *speltheorie in de computerwetenschappen*. Katholieke Universiteit Leuven, Campus Kortrijk. Opgehaald van <https://docplayer.nl/18907695-Speltheorie-in-de-computerwetenschappen-patrick-de-causmaecker-met-dank-aan-katja-verbeeck-katholieke-universiteit-leuven-campus-kortrijk.html>
- de Haan, J. (2000). *The possibility of moral dilemma's*. Amsterdam: dissertatie in eigen beheer.
- de Jong, S. (2011, februari 11). 'Boogie Woogie' is de norm. *NRC*.
- De Martelaere, P. (1987). *Hume's "gematigd" scepticisme: futiel of fataal?* Brussel: Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België.
- De Mey, T. (2004). De maat van het mogelijke: gedachte-experimenten en verbeelding. *Algemeen Nederlands tijdschrift voor wijsbegeerte*, 96(1), 28-39.
- De Mul, J. (1993). *De Tragedie van de Eindigheid*. Kampen: Kok Agora.
- De Sloover, S. (2017, februari 1). *te veel aan bijenkorven bedreigt ecosysteem*. Opgehaald van Bruzz: <https://www.bruzz.be/debat/natuurvereniging-teveel-aan-bijenkorven-bedreigt-ecosysteem-2017-02-01>
- De Smet, B. (1992-1993). De onoverkomelijke rechtsdwaling als wapen tegen overregulering en artificiële incriminaties. *Rechtskundig Weekblad*, 1293-1294.
- De Waal, F. (2009). *Primates and Philosophers: how mortality evolved*. Princeton: Princeton University Press.
- De Wachter, F. (2000). *Ethiek*. Leuven: Acco.
- Dean, A. (2019, februari 20). *Siemens adds Machine Learning prediction & productivity to NX*. Opgehaald van Devlop3D: <https://develop3d.com/develop3d-blog/siemens-adds-machine-learning-prediction-productivity-nx/>

- Deddens, A., & Hoogland, J. (2017). *Het slachtoffer grijpt de macht en neemt wraak – Interview met Hans Boutellier*. Opgehaald van <https://sophieonline.nl/het-slachtoffer-grijpt-de-macht-en-neemt-wraak-interview-met-hans-boutellier/>
- Deferme, J. (2007). *Uit de ketens van de vrijheid: het debat over de sociale politiek in België*. Leuven: Universitaire Pers Leuven.
- Dekker, P., & de Hart, J. (2005). Goede burgers. In P. Dekker, & J. de Hart, *De goede burger; Tien beschouwingen over een morele categorie*. Den Haag: SCP.
- Den Boer, P. (2001). *Het Burgherlick Leven & Anhangh*. Utrecht: Bijleveld.
- Deschoux, M., Gagey, J., & Bigler, P. (1968). *Ethiek (oorspronkelijke titel: Philosophie Morale: l'action, la conscience*. Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum.
- D'Hondt, C., & Van Rossen, H. (2016). *Hoogbegaafde kinderen opvoeden: Praktische gids voor de sociaal-emotionele begeleiding van hoogbegaafde kinderen en jongeren*. Antwerpen-Apeldoorn: Garant.
- Directorate-General for the Information Society and Media (European Commission). (2000, oktober 13). *Information society technologies advisory group (ISTAG): Recommendations for workprogramme 2001 and beyond*. Opgehaald van Publications Office of the EU: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/d5a32715-fc67-4e83-81eb-a2f2f50019c4#>
- Dirven, J., Rotmans, J., & Verkaik, A. (2002). *Samenleving in transitie: een vernieuwend gezichtspunt [Society in transition: A renewed point of view]*. The Hague: Innovatienetwerk Agrocluster en Groene Ruimte.
- Dohmen, J. (1987). *Het leven als kunstwerk: een hartstochtelijk pleidooi*. Diemen: Lemniscaat.
- Drost, J. (2015). *Denken helpt*. De Bezige Bij.
- Dupin, M. (1820). *Lois concernant les lois ou recueil des dispositions législatives*. Paris.
- Durkheim, E. (1995 (oorspronkelijk 1906)). *Over moraliteit*. Amsterdam: Boom uitgevers Amsterdam.
- Durkheim, E. (2008 (oorspronkelijk 1898), oktober 16). *Determination du fait moral*. Opgehaald van UQAC Université du Québec a Chicoutimi: http://classiques.uqac.ca/classiques/Durkheim_emile/Socio_et_philo/ch_2_fait_moral/fait_moral.html
- Eggert, W., & Kolmar, M. (undated). EPRU Working Paper Series 02-01, Economic Policy Research Unit (EPRU). *Information Sharing, Multiple Nash Equilibria, and Asymmetric Capital-Tax Competition*. University of Copenhagen. Department of Economics.
- Eshun, K. (1986). *More brilliant than the sun: adventures in sonic fiction*. London: Quartet Books.
- Evans, J. (2003). In two minds: dual-process accounts of reasoning. *Trends in Cognitive Science*, 7(10), 454-459.
- Farlex Dictionary of Idioms*. (2015). Opgehaald van go down the rabbit hole (n.d.): <https://idioms.thefreedictionary.com/go+down+the+rabbit+hole>
- Faulks, K. (2000). *Citizenship*. London: Routledge.
- Fennessy, S. (2007, november). The Mind of the Machine. *Atlanta Magazine*.
- Fernando Torres de Freitas, S., Kovaleski, D., Boing, A., & Ferreira de Oliveira, W. (2006). Stages of moral development among Brazilian dental students. *Journal of dental education*, 296-306.
- Ficara, E. (2015). *Texte zur Hermeneutik. Von Platon bis heute*. Stuttgart: Reclam.
- Filosofie. (2020). *Gilles Deleuze*. Opgehaald van Filosofie: <https://www.filosofie.nl/gilles-deleuze.html>
- Fitten, L., & Waite, M. (1990). Impact of medical hospitalization on treatment decision-making capacity in the elderly. *Arch Intern Med*, 150(8), 1717-1721.
- Floridi, L. (1996). *Philosophy and Computing: An introduction*. New York: Routledge.
- Floridi, L. (2003). On the Intrinsic Value of Information Objects and the Infosphere. *Ethics and Information Technology*, 287-304.
- Floridi, L. (2007). Understanding information ethics. *APA Newsletter on*, 3-12.
- Floridi, L. (2015). *The online manifesto: Being Human in a Hyperconnected Era*. Springer International Publishing. doi:10.1007/978-3-319-04093-6
- Foucault, M. (2018). *Discipline, toezicht en straf: de geboorte van de gevangenis (6e druk)*. Groningen: Historische uitgeverij.
- Franke, D. B. (2010). Legitimacy in corrections. *Criminology and Public Policy*, 89-117.
- Friedmann, W. (1949). *Legal theory*. Londen: Stevens & Sons.

- Frissen, P. (2002). *De staat- een drieluik*. Amsterdam: De Balie.
- Gallie, W. (1956). Essentially Contested Concepts. *Proceedings of the Aristotelian Society*, 167–198.
- Geels, F. (1997). *Met de blik vooruit: op weg naar socio-technische scenario's (rapport voor Mumford-projecten)*. Enschede: Universiteit Twente.
- Geels, F., & Kemp, R. (2000). *Transities vanuit sociotechnisch perspectief. (Transitions from a sociotechnical perspective)*. Maastricht, The Netherlands.
- Geloof in morele goden geen vereiste voor het ontstaan van complexe samenlevingen*. (20, maart 2019). Opgehaald van Scientias: <https://www.scientias.nl/geloof-in-morele-goden-geen-vereiste-voor-het-ontstaan-van-complexe-samenleving/>
- Giesen, P. (1996, april 13). Geweld als middel tegen de vervalg. *de Volkskrant*.
- Glymour, C. (2004). We believe in the freedom of the will so that we can learn. *Behavioral and Brain Sciences*, 5(27), 661-662.
- GoLanTec. (2011, januari 8). *Verduunningsfactor*. Opgehaald van Golantec: <https://www.golantec.be/images/verduunningsfactor/verduunningsfactor.htm>
- Gramsci, A. (1972). *Marxisme als filosofie van de praxis (een bloemlezing, samengesteld, ingeleid en vertaald door Yvonne Scholten)*. Amsterdam: Van Gennep.
- Granat, R. (2012). *Serving justice with conversational law expert legal systems are here*. Opgehaald van elawyeringredux: <http://www.elawyeringredux.com/2012/08/articles/virtual-law-practice/serving-justice-with-conversational-law-expert-legal-systems-are-here/>
- Green, J. (2014). Beyond Point-and-Shoot Morality: Why Cognitive (Neuro)Science Matters for Ethics. *Ethics*, 124(4), 695-726.
- Green, J., Morelli, S., Lowenberg, K., Nystrom, L., & Cohen, J. (2008). Cognitive load selectively interferes with utilitarian moral judgment. *Cognition*, 107(3), 1144–1154.
- Griffiths, J. (1984/1). Heeft de rechtssociologie een toegevoegde waarde? Reflecties naar aanleiding van een oratie van Kees Schuy. *NNR*.
- Griffiths, J. (2005). Wat is rechtssociologie? In J. Griffiths, & H. Weyers, *De sociale werking van recht: Een kennismaking met de Rechtssociologie en Rechtsantropologie*. Nijmegen: Ars Aequi Libri 2005.
- Groenen, A., & Matkoski, S. (2014). *Partnergeweld: Screening & Risicotaxatie*. Antwerpen/Apeldoorn: Maklu.
- Guépin, J. (1983). *De beschaving*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Gummesson, E. (2000). *Qualitative Methods in Management Research*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Gunderson, L. H., & Holling, C. (2002). *Panarchy, Understanding Transformations in Human and Natural Systems*. Island Press.
- Habermas, J. (1970). Technology and sciences as "ideology". In J. Habermas, *Toward a rational society: student protest, science and politics* (J. Shapiro, Vert.). London: Heinemann.
- Hanks, S. (2008). Does Prison work? *International Review of Law Computers and Technology*, 95-99.
- Harbaugh, W., & Krause, K. (2000). Children's altruism in public good and dictator experiments. *Economic Inquiry*, 38(10), 95-109.
- Hardt, M. (1998). De mondiale controlemaatschappij. In E. Alliez, *Gilles Deleuze: une vie philosophique*. Le Plessis-Robinson.
- Hayek, F. (1945). The use of knowledge in society. *The American Economic Review*, 35(4).
- Hayek, F. (1996). *Individualism and Economic Order*. Chicago: University of Chicago Press.
- Hemingway, E. (1999). *Death in the Afternoon*. New York: Scribner Classics.
- Hermesen, S., Frost, J., Renes, R., & Kerkhof, P. (2016). Using feedback through digital technology to disrupt and change habitual behavior: A critical review of current literature. *Computers in Human Behavior*, 57, 61-74.
- Hertogh, M. (2006). *Rechtsvervreemding: tussen rechtsstaat en rechtsgevoel (uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar in de rechtssociologie aan de Rijksuniversiteit Groningen)*. Den Haag: Boom Juridische Uitgevers.
- Hessing, D. (2002). Sociale normen en rechtsregels. In H. M. Van Koppen, *Het recht van binnen, psychologie van het recht* (pp. 11-24). Deventer: Kluwer.
- het Vlaams Energieagentschap. (2020). *Bijna-energie neutraal (BEN)*. Opgehaald van Vlaanderen is energie: <https://www.energiesparen.be/BEN>

- Hilhorst, P., & van der Lans, J. (2013). *Sociaal doe het zelve: de idealen en de politieke praktijk*. Amsterdam: Atlas Contact.
- Himanen, P. (2001). *The Hacker Ethic. A radical approach to philosophy of business*. New York: Random House.
- Historiek. (2019, december 7). *De doos van Pandora: de eerste vrouw in de Griekse mythologie*. Opgehaald van Historiek: <https://historiek.net/de-dooos-van-pandora-mythologie/65031/>
- Holland, J. H. (1995). *Hidden Order, How Adaptation Builds Complexity*. Cambridge, Massachusetts: Perseus Books.
- Hölsgens, V. (2017, november 20). <https://www.socialevraagstukken.nl/het-goede-leven-van-de-burger-wordt-van-de-keukentafel-geveegd/>. Opgehaald van <https://www.socialevraagstukken.nl/het-goede-leven-van-de-burger-wordt-van-de-keukentafel-geveegd/>
- Horvat, M. (2004, november 21). *Electronic Eyes to Track Children*. Opgehaald van tradition in action: <https://www.traditioninaction.org/Cultural/Aoo8cpVerichips.htm>
- Hurd, D. (2005, mei 14). *Does Prison really work? The Spectator*. Opgehaald van The Spectator: <http://www.spectator.co.uk/search/search.thtml?search=does%20prison%20really%20work&s=1&a=&t=&y=2005>
- Hurenkamp, M. (2017). *Met opgehoven hoofd: sociaal burgerschap aan het begin van de 21e eeuw (PhD diss.)*. Amsterdam: Van Gennep.
- Huxley, J. (2006 (oorspronkelijk 1948)). *Man in the modern world*. Hesperides Press.
- Inayatullah, S. (1998). Causal layered analysis: Poststructuralism as method. *Futures* 30 (8), 815-829.
- Ingjaldsson, J. T. (2003). Craving for alcohol and pre-attentive processing of alcohol stimuli. *International Journal of Psychophysiology*, 47(1), 29-39.
- Ippel, P. (2002). *Het eigene en de anderen: traditie, moraal en recht in de multiculturele samenleving*. Boom Juridische uitgevers.
- Jacobs, J. (2020, april 3). *Komt er nog een corona-tracker app voor Nederland en België?* Opgehaald van SmartHealth: <https://www.smarthealth.nl/2020/04/03/corona-tracker-app-nederland-en-belgie/>
- Jaeger, W. (1945). *Paideia: The Ideals of Greek Culture*. (G. Highet, Vert.) New York: Oxford University Press.
- Janz, N., & Copeland, L. (2004). Patient-physician concordance: preferences, perceptions, and factors influencing the breast cancer surgical decision. *J Clin Oncol*, 22(15), 3091-3098.
- Jasanoff, S., & Sang-Hyun, K. (2009). Containing the atom: sociotechnical imaginaries and nuclear power in the United States and South Korea. *Minerva*, 119-146.
- Jasanoff, S., & Sang-Hyun, K. (2013). Sociotechnical imaginaries and national energy policies. *Science as culture*, 186-196.
- Johnson, D. (2012, september-oktober 1). *Serving justice with conversational law*. Opgehaald van World Future Society - The Futurist: http://www.directlaw.com/SO2012_Johnson.pdf
- Jonas, H. (2003). *Das Prinzip Verantwortung: Versuch einer Etik für die technologische Zivilisation*. Berlin: Suhrkamp Taschenbuch Verlag.
- Kapteyn, B. (2001). *Organisatietheorie voor non-profit*. Houten/Diegem: Bohn stafleu van Loghum.
- Karssing, E. (2001). *Morele competentie in organisaties*. Assen: Koninklijke Van Gorcum Karssing.
- Kater, M. (2015). *Tegenstrijdige verlangens: een andere kijk op secularisatie*. Apeldoorn: De Banier.
- Katsh, M. (1991). *The Electronic Media and the Transformation of Law*. Oxford University Press.
- Kauffman, S. (1995). *At Home in the Universe, The Search for the Laws of Self-Organization and Complexity*. Oxford: Oxford University Press.
- Kendall, B. (2001). Nonlinear Dynamics and Chaos. In *Encyclopedia of Life Sciences*. Macmillan Publishers Ltd, Nature Publishing Group.
- Kickert, W. (1991). *Complexiteit, zelfsturing en dynamiek. Over management van complexe netwerken bij de overheid*. Rotterdam.
- Klaasen, J. (1995, november 4). De georganiseerde vrijheid van een mopperaar. *de Volkskrant*. Opgehaald van <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/de-georganiseerde-vrijheid-van-een-mopperaar~bd410507/>
- Kleinpaste, T. (2013). *Nederland als vervlogen droom*. Amsterdam: Bert Bakker.

- Kluger, A. N. (1996). The effects of feedback interventions on performance: a historical review, a meta-analysis, and a preliminary feedback intervention theory. *Psychological Bulletin*, 119(2), 254-265.
- Kohlberg, L. (1958). *The Development of Modes of Thinking and Choices in Years 10 to 16*. Ph. D. Dissertation. University of Chicago.
- Kohlberg, L. (1984). *The Psychology of Moral Development: The Nature and Validity of Moral Stages (Essays on Moral Development, Volume 2)*. Harper & Row.
- Kosiński, M., Stillwell, D., & Graepel, T. (2013). Proceedings of the National Academy of Sciences. *Private traits and attributes are predictable from digital records of human behavior*, 110 (15), pp. 5802-5805.
- Kouwenhoven, E. (2018, september 18). *Onderzoek naar kartelvorming BMW, Daimler en Volkswagen*. Opgehaald van AD: <https://www.ad.nl/auto/onderzoek-naar-kartelvorming-bmw-daimler-en-volkswagen~ad5edb73/?referrer=https://www.google.be>
- Kunneman, H. (2012). *Het belang van moreel kapitaal in zorg en welzijn: Paul Cremers lezing op 25 april 2012 te Rotterdam*. Rijswijk: Stichting Paul Cremers.
- Kurzweil, R. (2006). *The Singularity is Near*. New York: Penguin Press.
- Kymlicka, W. (2001). *Contemporary political philosophy: an introduction*. Oxford University Press.
- Lacan, J. (1966 [1949]). *J). Le stade du miroir comme formateur de la fonction du Je telle qu'elle nous est révélée dans l'expérience psychanalytique*. *Écrits*. Paris: Seuil.
- Lamanna, C., & Byrne, L. (2018). Should Artificial Intelligence Augment Medical Decision Making? The Case for an Autonomy Algorithm. *AMA Journal of Ethics*, 20(9), E902-910.
- Landman, W., & Kleijer-Kool, L. (2016). *Boeven vangen - Een onderzoek naar proactief politieoptreden*. Sdu uitgevers.
- Latour, B. (1992). 'Where Are the Missing Masses? The Sociology of a Few Mundane Artifacts. In e. Wiebe E. Bijker and John Law, *Shaping Technology/Building Society: Studies in Sociotechnical Change* (pp. 225-258). Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Latour, B. (2004). *Politics of Nature: how to bring sciences into democracy*. Harvard University Press.
- Ledger, D. &. (2014, januari 1). *Inside Wearables. How the Science of Human Behavior Change Offers the Secret to Long-Term Engagement*. Opgehaald van <http://endeavourpartners.net/assets/Endeavour-Partners-Wearables-and-the-Science-of-Human-Behavior-Change-Part-1-January-20141.pdf>
- Leijendekker, M. (2006, april 29). De stelling van René Boomkens we leven in een nieuwe wanorde, de wereld is niet maakbaar meer. *NRC*. Opgehaald van <https://www.nrc.nl/nieuws/2006/04/29/de-stelling-van-rene-boomkens-we-leven-in-een-nieuwe-11121145-a1099927>
- Lelieveld, G.-J. (2019, april 16). Waarom sommigen vaccineren erger vinden dan niks doen. *NRC*.
- Lepping, P., & Turner, J. (2015). Systematic review on the prevalence of lack of capacity in medical and psychiatric settings. *Clin Med (Lond)*, 15(4), 337-343.
- Levy, D. (2007). *Intimate relationships with artificial partners (Phd dissertation)*. Maastricht: Universitaire Pers Maastricht.
- Levy, D. (2007). International conference on robotics and automation. *Workshop on roboethics, robot prostitutes as alternatives to human sex workers* (pp. 1-6). School of engineering of the university of Roma, Italy: IEEE-RAS Technical Committee on robo-ethics.
- Levy, D., & Spicer, A. (2013). Contested imaginaries and the cultural political economy of climate change. *Organization*, 659-678.
- Lewes, G. (2016). *Problems of life and mind*. Forgotten Books.
- Liebrand, F. (2013, oktober 24). *De belofte van de georganiseerde vrijheid: Hans Boutellier herkent wel degelijk een sociale orde in een schijnbaar onbegrensde wereld*. Opgehaald van <https://www.gebiedsontwikkeling.nu/artikelen/de-belofte-van-de-georganiseerde-vrijheid/>
- Liebrand, W., & McClintock, C. (1988). The ring measure of social values: a computerized procedure for assessing individual differences in information processing and social value orientation. *European Journal of Personality*, 2(3), 217-230.
- Lingard, L. (2019). Beyond the default colon: Effective use of quotes in qualitative research. *Perspect Med Educ*, 8, 360-364.

- Loye, D., & Eisler, R. (1987). Chaos and transformation: implications of nonequilibrium theory for social science and society. *Behavioral Science*, 53-65.
- Luyten, M. (2003, november 15). De burger heeft het verbruid. *de Volksrant*.
- Lyon, D. (2003). *Surveillance as Social Sorting: Privacy, Risk, and Digital Discrimination*. Routledge.
- MacIntyre, A. (1984). *After Virtue: A Study in Moral Theory*. University of Notre Dame Press.
- Maesschalck, J. (2004). Een aanpak voor dilemmatraining: een instapmodel voor ethische besluitvorming. *Vlaams Tijdschrift voor Overheidsmanagement*, 9(4), 7-19.
- Magos, A. (2014, maart 10). *Waarom netwerkwetenschap nuttig kan zijn voor HR-professionals*. Opgehaald van HRZone: <http://www.hrzone.nl/organiseren/organiseren-artikelen/entry/waarom-netwerkwetenschap-nuttig-kan-zijn-voor-hr-professionals>
- Magrassi, P. (2011). *The Caricature of a Revolution*. Mountain View (Cal.): z.u.
- Mansfield, E. (2007). *Too beautiful to picture: Zeuxis, myth, and mimesis*. University of Minnesota Press.
- Martelli, A. (2001). Scenario building and scenario planning: state of the art and prospects of. *Futures Research Quarterly*, 57-74.
- Maslow, A. (1966). *The Psychology of Science: A Reconnaissance*. Harper & Row.
- Mathiesen, T. (1997). The Viewer Society: Michel Foucault's 'Panopticon' Revisited. *Theoretical Criminology*, 1(2), 215-234. doi:<https://doi.org/10.1177/1362480697001002003>
- McAfee, A. (2009, december 15). *Why It's Hard To Make Technology Simple*. Opgehaald van Forbes: <https://www.forbes.com/2009/12/15/iphone-xerox-google-technology-cio-network-gadgets.html#5df4dd2f1f76>
- McBurney, D., & White, T. (2009). *Research Methods*. Wadsworth/Cengage Learning.
- Merton, K. (1949). *Social theory and social structure*. New York: The Free Press.
- Mesquita, A. (2012). *Human interaction with technology for working, communicating, and learning: advancements*. Hershey: IGI Global.
- Michels, R. (2001 (1915)). *Political Parties. A Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy*. Kitchener: Batoche Books.
- Miller, M., Jun, H., Herrera, F., Yu Villa, J., Welch, G., & Bailenson, J. (2019). Social interaction in augmented reality. *PLOS ONE*, 14(5).
- Ministerie van Algemene Zaken; ministerie van volksgezondheid, welzijn en sport; ministerie van justitie en rechtsbescherming. (2020, april 13). *Online-versie-Brief-Minister-President-Rutte-Ministers-De-Jonge-Van-Rijn-Grappenhuis-de-heer-Sijbesma-inzake-COVID-19-tracking-en-tracing-en-gezondheidsapps*. Opgehaald van ALLAI working together for responsible AI: <http://allai.nl/wp-content/uploads/2020/04/Online-versie-Brief-Minister-President-Rutte-Ministers-De-Jonge-Van-Rijn-Grappenhuis-de-heer-Sijbesma-inzake-COVID-19-tracking-en-tracing-en-gezondheidsapps.pdf>
- Molina, M., & Garip, F. (2019). Machine learning for sociology. *Annual Review of Sociology*. doi:10.1146/annurev-soc-073117-041106
- Moor, J. (2005). Why We Need Better Ethics for Emerging Technologies. *Ethics and Information Technology*, 7(3). doi:<https://doi.org/10.1007/s10676-006-0008-0>
- Morrow, S. (2005). Quality and Trustworthiness in Qualitative Research in Counseling Psychology. *J Couns Psychol*.
- Mossberger, K., Tolbert, C., & McNeal, R. (2008). *Digital Citizenship: The internet, society, and participation*. Cambridge, Massachusetts, London, England: The MIT press.
- Mostefai, O. (2020). Faire le choix de se taire : silence et tolérance dans l'Emile. In B. Weltman-Aron, O. Mostefai, & P. Westmoreland, *Silence, Implicite et Non-Dit chez Rousseau / Silence, the Implicit and the Unspoken in Rousseau* (pp. 52-63). Leiden: Koninklijke Brill NV.
- Mulder, F. (2012, januari 29). *'De Holocaust is een product van de moderniteit' (interview met Zygmunt Bauman)*. Opgehaald van Trouw: <https://www.trouw.nl/nieuws/de-holocaust-is-een-product-van-de-moderniteit~be83ee9b/>
- Murphy, G. (1961). *De geestelijke evolutie van de mens*. Het Spectrum.
- Mussche, A. (2007). Morele herbewapening met frisse spruitjesgeur, interview met H. Boutellier door A. Mussche. *Gewoon Bijzonder*.

- Nash, J. (1950). *Non-Cooperative games (PhD Diss)*. Presented to the faculty of Princeton University in Candidacy for the degree of doctor of Philosophy, recommended for acceptance by the department of mathematics .
- Nelen, H., & Moerland, R. (2017). De taal van ontkenning: introductie. *Tijdschrift over Cultuur en Criminaliteit*, pp. 3-12.
- Nelen, J. (2008). Oratie. *Evidence Maze: het doolhof van het evaluatieonderzoek*. Maastricht: Maastricht University.
- Nelken, D. (2016). Denialism and human rights: an afterword. In R. Moerland, H. Nelen, & J. Willems, *Denialism and human rights* (pp. 453-182). Cambridge - Antwerp - Portland: Intersentia.
- Nisbett, R., & Wilson, T. (1977). Telling more than we can know: Verbal reports on mental processes. *Psychological Review*, 84, 231-259.
- Nobus, D. (1998). *Key concepts of lacanian psychoanalysis*. London: Rebus Press.
- Nordin, I. (1994). *Social Engineering: State monopoly versus market pluralism*. Opgehaald van Libertarian: <http://www.libertarian.co.uk/lapubs/econn/econno56.pdf>
- Okin, S. (1989). *Justice, gender and the family*. BasicBooks.
- Oosterlynck, S., & Van Bouchaute, B. (2013, augustus 15). Een gemeenschap van gedeelde waarden en normen: doodlopende weg naar solidariteit. *Samenlevingsopbouw Brussel*, pp. 1-12. Opgehaald van http://www.solidariteitdiversiteit.be/uploads/docs/bib/artikel_samenlevingsopbouw_brussel_v2_clean__15_aug_2013_.pdf
- Overeem, P., & Tholen, B. (2011). *After Managerialism: MacIntyre's Lessons for the Study of Public Administration, Administration & Society*. doi:10.1177/0095399711413728
- Paris Match. (2017, April 4). Un Chinois s'est marié avec son robot humanoïde. *Paris Match*. Opgehaald van <https://www.parismatch.com/Actu/Insolite/Un-Chinois-s-est-marie-avec-son-robot-humanoide-1225544>
- Peters, P.-H. (2011, februari 1). *De Samenleving als jazzband: Hans Boutellier over de improvisatiemaatschappij*. Opgehaald van <https://www.nemokennislink.nl/publicaties/de-samenleving-als-jazzband/>
- Penrose, R. (1989). *The Emperor's New Mind*. Oxford University Press.
- Piaget, J. (1932). *The moral judgment of the child*. London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co.
- Piaget, J. (1958). *The Development of Modes of Thinking and Choices in Years 10 to 16 Ph. D. Dissertation*. University of Chicago.
- Piepers, I. (2006). *Dynamiek en ontwikkeling van het internationale systeem : een complexiteitsperspectief (academisch proefschrift)*. Universiteit van Amsterdam: Tower Project BV.
- Piepers, I. (2016, november 15). '2020: WARning' – Nieuwe studie levert verontrustende bevindingen op. Opgehaald van Sargossa: <https://sargasso.nl/2020-warning-nieuwe-studie-levert-verontrustende-bevindingen-op/>
- Piepers, I. (2016). *2020 Warning: Patterns in war dynamics reveal disturbing developments*. Conijn Advies.
- Podgorecki, A., & Schulze, R. (1967). Sociotechnique. *Social Science Information*, VII(4), 142-143.
- Power, M. (2007). *Organized uncertainty: Designing a world of risk management*. Oxford: Oxford University Press.
- Prainsack, B., & Buyx, A. (2011). *Solidarity. Reflections on an emerging concept in bioethics*. Wiltshire: Nuffield Council on Bioethics.
- Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling. (2011). *De nieuwe regels van het spel: internet en publieke debat*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- Raaff, H. (2015). *Voor de goede orde: handhaven van regels en wetten*. Bussum: Uitgeverij Coutinho.
- Raghunathan, R. (2011, mei 3). Which Is More Important: Truth or Happiness? Could it be that Truth leads to Happiness and vice versa? *Psychology Today*. Opgehaald van <https://www.psychologytoday.com/us/blog/sapient-nature/201105/which-is-more-important-truth-or-happiness>
- Ramondt, S. (2000). *Mythen en sagen van de Griekse wereld*. Fibula.
- Ratcliffe, S. (2016). *Oxford Essential Quotations (4 ed.)*. Oxford University Press.

- Reeves, B., & Nass, C. (1996). *The Media Equation: How people treat computers, television, and new media like real people and places*. Chicago, IL, US: Center for the Study of Language and Information.
- Reformatorisch Dagblad. (2018, maart 20). *Nederlandse samenleving is hypermoreel geworden*. Opgehaald van <https://www.rd.nl/kerk-religie/nederlandse-samenleving-is-hypermoreel-geworden-1.1482188>
- Reuters. (2019, december 4). Nieuwe rechtszaak over Epstein: beschuldiging van misbruik 13-jarige. *De Standaard*. Opgehaald van https://www.standaard.be/cnt/dmf20191204_04750823
- Richtel, M. (2004, november 2017). In Texas, 28,000 Students Test an Electronic Eye. *The New York Times*.
- Rienks, R., & Schuilenburg, M. (2020). Wat is er nieuw aan het voorspellen van criminaliteit? Over ambities en knelpunten bij de implementatie van predictive policing. In J. Janssens, W. Broer, M. Crispel, & R. Salet, *Informatie gestuurde politie: Cahier politiestudies jaargang 2020-1 (54)* (pp. 39-54). 's-Hertogenbosch: Gompel&Svacina.
- Rindermann, H., Flores-Mendoza, C., & Woodley, M. (2012). Political orientations, intelligence and education. *Intelligence, Volume 40, Issue 2*, 217-225.
- Robot Companion. (2020). *Ultimate AI talking sex robot companion: perfect girlfriend who knows you best*. Opgehaald van <https://www.robotcompanion.ai>
- Rosen, F. (2003). *Classical Utilitarianism from Hume to Mill*. Routledge.
- Rotmans, J. (2005, juni 3). Maatschappelijke innovatie: tussen droom en werkelijkheid staat complexiteit. *Rede uitgesproken bij het ambt van hoogleraar 'duurzame systeeminnovaties en transities'*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Rotmans, J. (2006). *Transitiemanagement: sleutel voor een duurzame samenleving (2e druk)*. Assen: Van Gorcum.
- Rotmans, J., Loorbach, D., & van der Brugge, R. (2005). Transitiemanagement en duurzame ontwikkeling: Co-evolutionaire sturing in het licht van complexiteit. *Beleidswetenschap vol.19, nr 2*, 3-23.
- Roussau, J.-J. (2012). *Jean-Jacques Rousseau Emile*. Boom.
- Rozin, P., Millman, L., & Nemeroff, C. (1986). Operations of the laws of sympathetic magic in disgust and other domains. *Journal of Personality and Sociale Psychology*, 703-712.
- Ruiz, X. (2019). *Time for Educational poetics: why does the future need educations poetics*. Leiden: Koninklijke Brill .
- Russell, B. (1917). *The Free Man's Worship, Mysticism and logic*. London: Allen and Unwin.
- RVIM. (2015). *Beleidsverkenning circulaire economie in de bouw: een perspectief voor de markt en de overheid*. Rijkswaterstaat, ministerie van infrastructuur en milieu .
- Ryan, M., & Gerard, K. (2003). Using discrete choice experiments to value health care programmes: current practice and future research reflections. *Applied Health Economics and Health Policy*, 55-64.
- SALK. (2014, februari 7). *SALK-middelen voor projecten in de proeftuin Woningrenovatie (Vlaamse Regering): Op voorstel van viceminister-president Ingrid Lieten*. Opgehaald van SALK: <http://www.limburg.be/Limburg/salk/Acties/SALK-acties-op-lange-termijn-Business-cases/Acties-op-lange-termijn/Bouw,-Limburg-CO2-neutraal/2014-02-07-Projecten-proeftuin-Woningrenovatie.html>
- Saposnik, G., Redelmeier, D., Ruff, C., & Tobler, P. (2016). Cognitive biases associated with medical decisions: a systematic review. *BMC Med Inform Decis Mak*, 16(138).
- Saunders, S., Lewis, P., & Thornhill, A. (2019). *Methode en technieken van onderzoek*. Amsterdam: Pearson Benelux.
- Savulescu, J., & Maslen, H. (2015). Moral Enhancement and Artificial Intelligence: Moral AI? In Z. E. Romportl J., *Beyond Artificial Intelligence. Topics in Intelligent Engineering and Informatics*, vol 9. Springer.
- Schelling, T. (1978). *Micromotives and Macrobehavior*. New York, London: W.W. Norton & Company,.
- Schinkel, W. (2009). De nieuwe preventie. Actuariële archiefsystemen en de nieuwe technologie van de veiligheid. *Krisis. Tijdschrift voor actuele filosofie*.
- Schleiermacher, F. (1808). *Hermeneutics and Criticism and Other Writings*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Schnabel, P. (2000). Een sociale en culturele verkenning voor de lange termijn. In *Trends, dilemma's en beleid: essays over ontwikkelingen op langere termijn* (pp. 11-27). Den Haag: CPB & SCP.
- Schoordijk, H. (1984). *Bestuursrecht en privaatrecht: een interne rechtsvergelijking*. Deventer: Kluwer.
- Schuyt, K. (1971). *Rechtssociologie: Een terreinverkenning*. Rotterdam: Universitaire Pers Rotterdam.
- Schuyt, K. (1982). *ongeregeld heden (oratie RU Leiden)*. Alphen aan den Rijn: Samsom.
- Schuyt, K., Groenendijk, K., & Sloot, B. (1987). De weg naar het recht. In *Een kennismaking met de rechtsociologie en rechtsantropologie* (pp. 335-400). Nijmegen: Ars Aequi Libri.
- SERV. (2018, januari 17). Visienota. *De transitie naar een digitale samenleving: aanzet voor een integrale beleidsagenda*. Brussel.
- Sessums, L., Zembruska, H., & Jackson, J. (2011). Does this patient have medical decision-making capacity? *JAMA*, 306(4), 420-427.
- Shepard, R. (1971, april 12). Rock Candy. *Time Magazine*.
- Shirky, C. (2003). *Power Laws, Weblogs and Inequality*. Opgehaald van <http://www.shirky.com/>
- Shirky, C. (2008). *Here come's everybody. The power of organizing without organizations*. New York: The Penguin.
- Siemens. (2020). *Predictive maintenance – thanks to artificial intelligence*. Opgehaald van <https://new.siemens.com/global/en/products/services/industry/predictive-services.html>
- Simons, M., & Masschelein, J. (2008). De wil tot feedback. In M. Simons, & J. Masschelein, *De schaduwzijde van onze welwillendheid: kritische studies van de pedagogische actualiteit* (pp. 25-45). Leuven: Acco.
- Smaling, A. (2009). Generaliseerbaarheid in kwalitatief onderzoek. *KWALON*, 14(3).
- Smaling, A. (2020). *Wilhelm Dilthey*. Opgehaald van Humanistisch Canon: <https://humanistischecanon.nl/venster/geesteswetenschappen/wilhelm-dilthey/>
- Smyth, H. (1926). *Loeb Classical Library Volumes 145 and 146*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Soron, D. (2004). The Politics of Consumption: An Interview with Juliet Schor. *Aurora Online*.
- Stafford, B. (1996). *Good looking: Essays on the virtue of images*. Cambridge, MA: MIT press .
- Statistiek Vlaanderen. (2005, december 1). *Verkennen van de toekomst met scenario's: december 2005*. Opgehaald van <https://www.statistiekvlaanderen.be/sites/default/files/atoms/files/toekomstverkenning.pdf>
- Stevin, S. (1939). *Het burgerlijk leven (eds. Annie Romein-Verschoor en G.S. Overdiep)*. Amsterdam: De Wereldbibliotheek.
- Stewart, A. (1995). 1995. *The British Journal of Sociology Vol. 46, No. 1*, 69-78.
- Stjernø, S. (2004). *Solidarity in Europe. The history of an ideology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Strack, F., & Deutsch, R. (2004). Reflective and impulsive determinants of social behavior. *Personality and Social Psychology Review*, 3, 220-247.
- Sykes, G., & Matza, D. (1957). Techniques of Neutralization: a Theory of Delinquency. *American Sociological Review*, 22(6), 664-670.
- Sztompka, P. (2002). On the decaying moral space: is there a way out? *European review*.
- Taylor, C. (Modern social imaginaries). *Modern*. Durham: Duke University Press.
- Tchong, J. (2008, juni 27). *Interview met Lionel Loueke: georganiseerde vrijheid*. Opgehaald van De Groene Amsterdammer: <https://www.groene.nl/artikel/georganiseerde-vrijheid>
- Teisman, G. (1998). *Complexe besluitvorming, een pluricentrisch perspectief*. Den Haag: Elsevier.
- Teno, J., Fisher, E., & Hamel, M. (2000). Decision-making and outcomes of prolonged ICU stays in seriously ill patients. *J Am Geriatr Soc*, 5 (suppl), S70-S74.
- Ter Heide, J. (1965). *Vrijheid: over de zin van straf*. B. Bakker/Daamen.
- Teunis, C. (2017, oktober 18). *'Een leefgemeenschap als alternatief voor de huidige kapitalistische wereld'*. Opgehaald van MO Mondiaal Nieuws: <https://www.mo.be/zeronaut/een-leefgemeenschap-als-alternatief-voor-de-huidige-kapitalistische-wereld>
- The Internet Classics Archive. (2009). *The Republic by Plato*. Opgehaald van The Internet Classics Archive: <http://classics.mit.edu>
- Thijs, W. (1989). *De deugd weer in het midden, van homo moralis naar homo ethicus: inleiding in de participatie-ethiek*. Kapellen: DNB/Pelckmans.
- Toffler, A. (1980). *the Third Wave*. Bantam Books.

- Tokmetzis, D. (2016, mei 10). *Als data je rechten gaan bepalen*. Opgehaald van de correspondent: <https://decorrespondent.nl/4473/als-data-je-rechten-gaan-bepalen/88045816320-4dbc803d>
- Toulmin, S. (1950). *An examination of the place of reason in ethics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Trachet, T. (2003, mei 5). Onzin rond Jules Verne. *Wonder en is gheen wonder 2*.
- Treder, M. (2009). *Sex slaves, polls and ethics*. Opgehaald van <http://ieet.org/index.php/IEET/more/3573>
- Trommel, W. (2009). *Gulzig bestuur*. Den Haag: Uitgeverij Lemma.
- Tufekci, Z. (2011). Can “Leaderless Revolutions” Stay Leaderless: Preferential Attachment, Iron Laws and Networks. *Technosociology*.
- Turkle, S., & Papert, S. (1993). Epistemological pluralism and the revaluation of the concrete. In I. Harvel, & S. Papert, *Constructionism* (pp. 161-192). Norwood, NJ: Ablex.
- Vader, E., & Frankema, D. (2020, juni 2). *Coronavirus app - track & trace van de Nederlandse bevolking is spoedig een feit?* Opgehaald van stichting vaccinvrij: <https://stichtingvaccinvrij.nl/coronavirus-app-track-trace-van-de-nederlandse-bevolking-is-spoedig-een-feit/>
- Van Calster, B. (2020, februari 2). *Medische voorspellingen op basis van artificiële intelligentie en machine learning*. Opgehaald van numerikare: <https://www.numerikare.be/nl/nieuws/medisch-nieuws/medische-voorspellingen-op-basis-van-artificiele-intelligentie-en-machine-learning.html>
- van Damme, E. (2009). Speltheorie. *Tijdschrift voor het economische onderwijs*, 90-91.
- Van de Velde, M. (2004). *Markt-meesters: portretten van vooraanstaande liberale economen*. Amsterdam/Meppel: Boom Teldersstichting.
- Van de Weghe, T. (2020, maart 27). *Is technologie onze exit-strategie uit de coronacrisis?* Opgehaald van VRT NWS Expert: <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2020/03/26/is-technologie-onze-exit-strategie-uit-de-coronacrisis/>
- van den Bosch, F., Balduk, C., van Dam, R., Veeneklaas, F., & Vreke, J. (2004). *Speltheorie en complexe besluitvorming; zoektocht naar een methode voor onderzoek naar en analyse van besluitvormingsprocessen*. Wageningen: Natuurplanbureau.
- van den Brink, G. (2004). Hoger, harder, sneller ... en de prijs die men daarvoor betaalt. In *Bijdragen aan waarden en normen (WRR Verkenningen 2)*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Van den Broeck, J., Cunningham, S., Eeckels, R., & Herbst, K. (2005). Data cleaning: detecting, diagnosing, and editing data abnormalities. *PLoS Med 2(10): e267*.
- van der Burg, S. (2007). *In kritisch gezelschap: richtlijnen voor een contextsensitieve morele kritiek*. Amsterdam: Vrije Universiteit Amsterdam.
- van der Heijden, J. (2005). *Recombinatie van overheid en samenleving: denken over innovatieve beleidsvorming*. Delft: Uitgeverij Eburon.
- van der Lans, J., & Hilhorst, P. (2013, september 30). *De terugkeer van sociale controle*. Opgehaald van Sociale Vraagstukken: <https://www.socialevraagstukken.nl/de-terugkeer-van-sociale-controle/>
- van Est, R., & Royakkers, L. (2015, oktober 5). *De seksrobot heeft een goede opvoeding nodig*. Opgehaald van Trouw: <https://www.trouw.nl/nieuws/de-seksrobot-heeft-een-goede-opvoeding-nodig-b8940e36/>
- van Ewijk, H., Kunneman, H., van der Vet, E., & de Waal, V. (2015). *Praktijken van normatieve professionalisering*. Amsterdam-Zuidoost: BV Uitgeverij SWP.
- van Jole, F. (2001). *Valse horizon: Over internet en maatschappij*. Amsterdam: Meulenhof.
- Van Speybroeck, L., & Braeckman, J. (2013). *Fascinerend Leven: markante figuren en ideeën uit de geschiedenis van de biologie*. Gent: Academia Press.
- van Steden, R., & van Putten, R. (2019). *Pragmatisch verzet tegen cultuurpessimisme: in gesprek met het oeuvre van Hans Boutellier*. Den Haag: Boom bestuurskunde.
- Van Tongeren, P. (2003). *Deugdelijk Leven - Een inleiding in de deugdethiek*. Amsterdam: SUN.
- van Tongeren, P. (2003). *Deugdelijk leven. Een inleiding in de deugdethiek*. Amsterdam: SUN.
- Van Wetering, H. (2018, december 5). *Futorologie heeft de toekomst*. Opgehaald van <https://www.vpro.nl/lees/artikelen/2018/futorologie.html>
- Vandekerckhove, L. (2001). *Rechtssociologie*. Leuven: Acco.

- Vedro, S. (2007). *Digital Dharma: a user's guide to expanding consciousness in the infosphere*. Wheaton, IL: Quest Book - Theosophical Publishing House.
- Veltjen, A., Van Vossolle, A., & Groenen, A. (2016, maart 1). *risicotaxatie-instrument partnergeweld: gebruikershandleiding*. Opgehaald van www.risicotaxatie.be: https://www.risicotaxatie.be/assets/home/handleiding_nl.pdf
- Verbeek, P.-P. (2011). *Moralizing Technology: Understanding and Designing the Morality of Things*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Verbeke, L., & Bamps, D. (2019). *Spraaktechnologie in de hulpverlening*. Leuven: UCLL.
- Verckens, A. (2011). *Onderwijs met klasse: een kritische discoursanalyse van het tijdschrift klasse (PhD dissertatie)*. Leuven: KU Leuven.
- Verdenius, W. (1985). *A Commentary on Hesiod Works and Days*. Leiden: E.J. Brill.
- Verplaetse, J. (2017). *Het morele instinct: over onze natuurlijke oorsprong van onze moraal*. Uitgeverij Nieuwezijds.
- Verplaetse, J., & Delmotte, C. (2017). *Beginselen van samenleving: handboek ethiek en rechtsfilosofie*. Maklu Uitgevers België.
- Verstrepen, K. (2020, April 23). *Mensenrechten mogen niet sneuvelen tijdens pandemie: Kunnen we nu eindelijk de corona-app definitief begraven? (Opinie)*. Opgehaald van MO: <https://www.mo.be/opinie/kunnen-we-nu-eindelijk-de-corona-app-definitief-begraven>
- Viane, A. (1963). *Psychologie van het voorspellen: over het Cassandra-complex (PhD diss)*. Gent: wetenschappelijke uitgeverij E. Story-Scientia P.V.B.A.
- Vinge, V. (1993, maart 30-31). *Technological Singularity*. Opgehaald van The original version of this article was presented at the VISION-21 Symposium sponsored by NASA Lewis Research Center and the Ohio Aerospace Institute, March 30-31, 1993. A slightly changed version appeared in the Winter 1993 issue of Whole Earth Review.: <https://frc.ri.cmu.edu/~hpm/book98/com.ch1/vinge.singularity.html>
- Vissers, W. (2009, januari 24). Als ik mezelf verloochen, slaap ik niet. *de Volkskrant*. Opgehaald van <https://www.volkskrant.nl/sport/als-ik-mezelf-verloochen-slaap-ik-niet-bf2460c6/>
- Vives. (2016, september 30). *Slimme technologie als alternatief voor fysieke fixatie*. Opgehaald van Vives: <https://www.vives.be/nl/onderzoek/project/slimme-technologie-als-alternatief-voor-fysieke-fixatie>
- Vols, M. (2014, februari 12). *Overlast aanpakken met gedragsaanwijzingen: antwoord op de meest gestelde vragen*. Opgehaald van [openbareorderecht](http://www.openbareorderecht.nl/index.php/overlast-aanpakken-met-gedragsaanwijzingen-antwoord-op-de-meest-gestelde-vragen/):
- von Bertalanffy, L. (1967). *Robots, men and minds: psychology in the modern world*. New York: George Braziller.
- von Bertalanffy, L. (1968). *General System Theory, Foundations, Development Applications Twelfth Printing, Revised Edition*. George Braziller, Inc. .
- von Bertalanffy, L. (1975). Perspectives on General Systems Theory. In E. Taschdjian , *Scientific-Philosophical Studies*. New York: George Braziller.
- Vranckx, A. (1956, maart 4). Iedereen wordt geacht de wet te kennen (inaugurale les gegeven in de rechtsfaculteit der universiteit te Gent). *Rechtskundig Weekblad*, pp. 1218-1226.
- Walsh, J., Rozycki, M., & Park, Y. (2019). Application of machine learning in the diagnosis of axial spondyloarthritis. *Curr Opin Rheumatol*, 31, 362-367.
- Wardle, C. &. (2017). *Information disorder: toward an interdisciplinary framework for research and policymaking*. Strasbourg Cedex: Published by the council of Europe.
- Waterfield, R. (2000). *The First Philosophers. The Presocratics and Sophists*. Oxford: Oxford University Press.
- Wegner, D. (2002). *The illusion of conscious wil*. Cambridge MA: MIT Press.
- Wegner, D., & Wheatley, T. (1999). Apparent mental causation: Sources of the experience of will. *American Psychologist*, 7(54), 480-492.
- Weiland, P. (1858 (derde druk)). *Kunstwoordenboek, of verklaring van allerhande vreemde woorden, benamingen, gezegden en spreekwijzen, die, uit verscheidene talen ontleend, in de samenleving en in geschriften, betreffende alle vakken van kunsten, wetenschappen en geleerdheid*. Rotterdam z.j.: D. Bolle.

- Wellman, B., & Hampton, K. (1999). Living networked in a Wired World. *Contemporary Sociology*, 28(6).
- West, M. (1978). *Hesiod, Works and Days, ed. with prolegomena and commentary*. Oxford: Oxford University Press.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. (1983). *Beleidsgerichte toekomstverkenningen deel 2*. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. (2006). *De verzorgingsstaat herwogen: over verzorgen, verzekeren, verheffen en verbinden*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Whitehouse, H., François, P., Savage, P.E. et al. . (2019). Complex societies precede moralizing gods throughout world history. *Nature*, 568, 226–229. doi:<https://doi.org/10.1038/s41586-019-1043-4>
- Wiers, R. (2006). *Een noodlottige zelfoverschatting van het bewustzijn* (. Opgehaald van <https://www.katarsis.be/publicaties-prof-wiers-noodlottige-zelfoverschatting-bewustzijn.php>
- Wijffels, H. (2002, December 14). Herman Wijffels ziet systeemcrisis in gehele samenleving. *Het Financieel Dagblad*.
- Willems, D., & Doeleman, R. (2014). Predictive Policing - wens of werkelijkheid? *Tijdschrift voor politie*, 4/5(76), 39-42.
- Wilson, T. (2002). *Strangers to ourselves: Discovering the adaptive unconscious*. Cambridge, MA, US: Belknap Press/Harvard University Press.
- Wittgenstein, L. (2006). *Filosofische onderzoeken*. (M. Derksen, Vert.) Boom.
- Wolford, W. (2004). This land is ours now: spatial imaginaries and the struggle for land in Brazil. *Annals of the association of American geographers*, 409-424.
- Xiffe. (2020, april 18). *8 Examples of Augmented Reality Apps and their Successful Uses*. Opgehaald van <https://www.newgenapps.com/blog/augmented-reality-apps-ar-examples-success/>
- Yablonski, L. (1972). *Robotpaths*. New York: Bobbs-Merrill.
- Yeoman, I., & Mars, M. (2012). Robots, men and sex tourism. *Futures*, 44(4), 365-371.
- Zetterberg, H. (2002). *Sexual life in Sweden*. New Brunswick, New Jersey: Transaction Publishers.
- Zuckerberg, M. (2017, februari 16). *Building Global Community*. Opgehaald van facebook: <https://www.facebook.com/notes/mark-zuckerberg/building-global-community/10103508221158471/>
- Zwart, H. (1993). *Ethische consensus in een pluralistische samenleving: de gezondheidsethiek als casus*. Nijmegen: Katholieke Universiteit Nijmegen.

Figuren en tabellenlijst

- Figuur 1 netwerkgrafiek conservatieve vs. liberale twitter-accounts. Bron: Brady et al., 2017
- Figuur 2 organisatie-netwerkanalyse (ONA) – bron: <http://www.hrzone.nl/organiseren/organiseren-artikelen/entry/waarom-netwerkwetenschap-nuttig-kan-zijn-voor-hr-professionals>
- Figuur 3: hermeneutische cirkel proefschrift
- Figuur 4: Logische gedachte-opbouw proefschrift
- Figuur 5: Argon4, AR browser SDK. Bron: <https://www.newgenapps.com/blog/augmented-reality-apps-ar-examples-success>
- Figuur 6: Technische regelgeving rookgasafvoer en afstand tot ventilatierooster-openingen. Bron: <https://www.golantec.be/images/verdunningsfactor/verdunningsfactor.htm>
- Figuur 7: Trottla reclamefoto van “erotische” kind-poppen. Bron: <https://www.vice.com/be/article/wdpa3x/japan-trottla-dolls-lifesize-lingerie>
- Figuur 8: Een 2-fasenmodel
- Figuur 9: diagonale moraliteit
- Figuur 10: Infogram stemanalyse bij hulpverleningsgesprekken
- Figuur 11: multi-level concept model – collectief transhumaan bewustzijn
- Figuur 12: gedachte-experiment camera obscura – zonder licht (kennis)
- Figuur 13: gedachte-experiment camera obscura – met licht (kennis)

- Tabel 1: Overzicht van de zelf uitgevoerde empirische studies in het proefschrift
- Tabel 2: onderzoeksresultaten opinieonderzoek pedofiele seksrobotica
- Tabel 3: kruistabel spiekende studenten (speltheorie)
- Tabel 4: kruistabel informatie-uitwisseling pro forma (speltheorie)
- Tabel 5: informatie delen in ruil voor belastingvermindering
- Tabel 6 informatie delen in ruil voor inkomenstoelage
- Tabel 7 informatie delen met technische dienst
- Tabel 8 informatie delen met sociale dienst
- Tabel 9 Type Likertschaalvragen bij ego-opticon tool 1

Eindnoten

¹ Bierens de Haan (1918), p. 4

² Cambell (1801), geciteerd in Ratcliffe (2016), p. 182 (“some initial effects indicating of an event may be felt before it takes place, English proverb, early 19th century”)

³ (Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, 1983, p. 7).

⁴ Ibidem. Let wel: dit was geen vrijbrief om alle normatieve registers open te trekken. De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) benadrukte dat toekomstverkenningen niet bedoeld waren om een gewenste toekomst te schetsen. Het was niet de bedoeling om een samenleving voor te schrijven die weergeeft welke type toekomst de Raad voor ogen stond en hoe deze anticiperend naderbij gebracht kon worden. Deze weg wilde de Raad niet gaan. Hiertoe was hij niet in het leven geroepen en het is op grond van de instellingswet WRR en haar geschiedenis zelfs duidelijk, dat de wetgever deze weg heeft willen blokkeren, stellen de auteurs van het rapport” (Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, 1983, p. 7).

⁵ Het begrip dashboardsamenleving werd voor het eerst gebruikt tijdens mijn tandem-lezing met prof. Hans Boutellier op 24 november 2014, in Gasthuisberg te Leuven.

⁶ Boutellier, 2011

⁷ (Boutellier, 2010)

⁸ In *Het hoogste woord: repliek op pragmatisch verzet tegen cultuurpessimisme* schreef hij als antwoord op zijn *Liber Amicorum*: “Mijn afscheidsrede bracht diverse intieme momenten met zich mee. Zo was er de felicitatie van een jonge man uit Vlaanderen, die volgens eigen zeggen veel aan mijn werk heeft gehad. Ik bedankte hem voor zijn komst van zover, het ontroerde me. Zijn antwoord maakte nog meer indruk: ‘ik voelde er de innerlijke noodzaak’ toe.” De ‘innerlijk noodzaak’⁸ kwam voort uit bewondering en respect voor de academicus die mij tien jaar geleden op het spoor heeft gezet van de studie naar *De Improvisatiemaatschappij: Over de sociale ordening van een onbegrensde wereld*.

⁹ Pas in de ontmoeting met de *Ander* kan de mens zijn existentie volledig realiseren (Levinas).

¹⁰ Meer nog, in de epiloog en de verantwoording van *Puzzelstukken*, kan men lezen dat de publicatie van het boek en het proefschrift feitelijk complementair zijn. *Puzzelstukken* gaat over de hypothetische komst van een nieuw type moraal. Het neemt de ‘multi-moralities approach’ van prof. Verplaetse als uitgangspunt. Deze Vlaamse hoogleraar moraalfilosofie verbonden aan de universiteit te Gent, onderscheidt vijf typen moraal. Met *Puzzelstukken* voegde ik daar een zesde hypothetische en non-cerebrale vorm aan toe. Het proefschrift daarentegen beschrijft de nieuwe samenlevingsvorm die past bij deze hypothetische moraal: de dashboardsamenleving genaamd. Het borduurt verder op *De Improvisatiemaatschappij: over de sociale ordening van een onbegrensde wereld* van Boutellier maar probeert tegelijkertijd aanknopingspunten voor verbetering te zoeken. Deze liggen besloten in de ontwikkeling van de samenleving, zoals deze zich nu reeds aan ons laat zien. Grote gebeurtenissen werpen hun schaduw vooruit.

¹¹ “Zonder te overdrijven zou je kunnen stellen dat hij eigenlijk al zijn ganse loopbaan bezig is met moraal.” Citaat uit Daems, T. (2010), Boutellier voor dummies : een handleiding bij de improvisatiemaatschappij, p. 6 / Uitgesproken op 2 december 2010 in het Betty Asfaltcomplex te Amsterdam, ter gelegenheid van de presentatie van het boek *De improvisatiemaatschappij* (Bju, 2010) van de hand van Hans Boutellier.

¹² Daems, T. (2010), p. 9

¹³ Whitehouse, H., François, P., Savage, P.E. et al. , 2019. Citaat van <https://www.scientias.nl/geloof-in-morele-goden-geen-vereiste-voor-het-ontstaan-van-complexe-samenleving/>

¹⁴ In het geciteerde artikel is de aanduiding als volgt: megagrote samenlevingen zijn samenlevingen met meer dan 1000 000 leden. (ibidem)

¹⁵ Whitehouse, H., François, P., Savage, P.E. et al. , 2019. Citaat van <https://www.scientias.nl/geloof-in-morele-goden-geen-vereiste-voor-het-ontstaan-van-complexe-samenleving/>

¹⁶ Landman, Kleijer-Kool, 2016, p. 25-26

¹⁷ Wellman en Hampton geciteerd door Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, 2011, p. 82. Voor originele studie zie Wellman & Hampton, 1999

-
- ¹⁸ Castells, 1996; zie ook het vervolg van de trilogie: Castells, 1997; Castells, 1998
- ¹⁹ Frissen, 2002
- ²⁰ (van Jole, 2001)
- ²¹ Samenvatting van Frissen (2002) gebaseerd op Raad van Maatschappelijke Ontwikkeling (2011) aangevuld met eigen verduidelijkingen, p. 82-85
- ²² Parafrasering gebaseerd op het artikel en in bijzonder het bijschrift bij Fig. 3, Brady et al. (2017) p. 7317
- ²³ Boutellier (2007)
- ²⁴ Boutellier (2007, p. 5
- ²⁵ ibidem
- ²⁶ ibidem
- ²⁷ “Deze ontwikkeling kan worden geduid in negatieve termen als hedonisme, narcisme of egocentrisme, maar daarmee wordt het belang van deze ontwikkeling onvoldoende begrepen. Boutellier geeft de voorkeur aan het begrip vitalisme.” Zie (Boutellier H. , De veiligheidsutopie: Over vitaliteit, bescherming en burgerschap, 24 november 2006)
- ²⁸ Geciteerd uit Boutellier H. , De veiligheidsutopie: Over vitaliteit, bescherming en burgerschap, 2009, p. 3. Zie voor verduidelijking van het begrip intensivering ook Van den Brink (2004) en Schnabel (2000).
- ²⁹ Boutellier (2007, p. 5
- ³⁰ Boutellier, geciteerd door Liebrand (2013) in interview met Hans Boutellier en als antwoord op de vraag: Andere auteurs beschreven al die wanorde en chaos. Dit boek biedt juist een constructieve visie. Is dat een bewuste keus?
- ³¹ Ibidem, Liebrand (2013). Aanvullende info: Freek Liebrand is op het moment dat het interview wordt afgenomen, Projectleider bij Platform31 | Adviseur bij JSO, expertisecentrum voor maatschappelijke vraagstukken.
- ³² “Wat mij tegenstaat in sommige boeken over de samenleving is een onverschillige houding. Een berusting in het idee dat wanorde en chaos noodzakelijk zijn. Dat is volgens mij een onhoudbaar en onaantrekkelijk perspectief. Ik geloof er niet in en ben op zoek gegaan naar een ordening.” Boutellier geciteerd door Liebrand (2013) in interview.
- ³³ Organisatie-netwerkanalyse (ONA) biedt een complex beeld van het intellectueel kapitaal van een organisatie dat nuttig kan zijn om strategie-implementering, besluitvormingsprocessen en groepsdynamiek te verbeteren. En ook bij een grote cultuuromslag binnen een bedrijf.
- ³⁴ <http://www.hrzone.nl/organiseren/organiseren-artikelen/entry/waarom-netwerkwetenschap-nuttig-kan-zijn-voor-hr-professionals>
- ³⁵ Boutellier, 2007, p. 5
- ³⁶ ibidem
- ³⁷ Vrije vertaling van “In their analysis of a large corpus of Twitter communications, they find that not only does emotion drive the diffusion of moral content through social networks, but that the mere presence of moral-emotional words in a tweet increases its transmission by approximately 20%” Brady et al. (2017) geciteerd door Burton, Hahn, & Cruz, 2019, p. 1
- ³⁸ Zie Jacobs (2020)
- ³⁹ “Van de overheid wordt verwacht dat ze orde schept. Veiligheid vormt de noemer waaronder zij deze nieuwe orde tracht te realiseren. Zij verwacht dat burgers daarvan de actieve drager zijn. Maar hoe realistisch is deze ontwikkeling?” Geciteerd uit Boutellier H. , Nodale orde: veiligheid en burgerschap in een netwerksamenleving, 2007, p. 5
- ⁴⁰ In zijn oratie uit 2007 schreef Boutellier dit al. Het valt op dat de voorwaarde van de normatieve richting vanuit duidelijke identiteiten pas in 2011 werd toegevoegd. Het is duidelijk dat deze voorwaarde thans niet is vervuld. Er is geen sprake van een duidelijke identificatieproces Illustratief is de presentatie van het rapport Identificatie met Nederland (WRR 2007). We identificeren ons met verschillende rollen en maatschappelijke posities zonder precies te weten wie feitelijk zijn.
- ⁴¹ Boutellier, 2011, p. 40
- ⁴² Dat is tevens een verwijzing naar de aanleiding van waaruit de studie van het proefschrift vertrok, zie voorwoord.

⁴³ Binnen het proefschrift opgevat al volgt: men zou technologie niet alleen kunnen gebruiken om meer inzicht te krijgen in de ordeningsprocessen op een dieper niveau (netwerkwetenschap) maar ook normatief-technisch kunnen aanwenden om de ordening in een bepaalde richting te sturen (met behulp van geavanceerde moraalwetenschap).

⁴⁴ ibidem

⁴⁵ Vrije vertaling van "In other words, emotions, which serve as demonstrated contagions in social networks are highly associated with moral judgements and may serve as a segue to moralizing debates that would be otherwise nonmoral". Brady et al. (2017) geciteerd door Burton et al, 2019, p. 1

⁴⁶ Geciteerd uit Jacobs (2020)

⁴⁷ Dit fenomeen lijkt na de ontzuiling bekrachtigd te worden. Of om het in de woorden van Boutellier te zeggen: "het seculier experiment. Hoe we van God los gingen samenleven". Verwijzend naar de titel. Boutellier (2015), *Het seculiere experiment: hoe we van God los gingen leven*, Uitgeverij Boom, Amsterdam.

⁴⁸ Boutellier (2015), *het seculiere experiment*, p. 174

⁴⁹ Boutellier, *De improvisatiemaatschappij*, 2011, p. 40

⁵⁰ Zie ook Boutellier (2011), p. 3. Indien we de trend van het netwerken extrapoleren, zien we de contouren van een toekomstige samenleving waarin alles nog meer "bewust" met elkaar verbonden is.

⁵¹ Boutellier, *De Improvisatiemaatschappij* 2011, p. 40

⁵² Dat is eenvoudig te begrijpen. Stel dat je een beslissing moet nemen om een bepaalde handeling te rechtvaardigen, wat kan je dan doen? Alles wat in je mogelijkheden ligt maar nooit meer dan dat. Het menselijke brein is krachtiger dan de krachtigste supercomputer, maar het beslissingsproces is feilbaar en verre van perfect (Kahneman, 2011). Een belangrijke tekortkoming is cognitieve bias, irrationaliteit en het onvermogen om bepaalde patronen op te merken wegens zintuiglijke gebreken. Dat leidt tot invalide en onbetrouwbare beoordelingen. We zijn onvoldoende in staat om de consequenties van onze handelingen te voorspellen. Dat veroorzaakt op een pragmatisch niveau een probleem van beheer en vooruitziendheid (prudentie).

⁵³ Boutellier geciteerd in *Reformatorisch Dagblad*, 2018

⁵⁴ Citaat uit een interview met Boutellier, in *Deddens & Hoogland*, 2017

⁵⁵ Het proefschrift is in die zin ook filosofisch relevant omdat het zet afzet tegen Deleuze en zijn rizo-matische denken. Hij zet zich af tegen wat hij het westerse "boomdenken" noemt. "Dit is een manier van denken die op zoek is naar wortels, naar de bron (bijvoorbeeld "de taal" of "het zijn"). Hier tegenover stelt Deleuze een nieuw soort denken dat zich niet laat verleiden tot diepzinnigheid maar zich gedraagt als een rizoom: een wijdvertakt wortelstelsel dat altijd aan de oppervlakte blijft." Geciteerd uit *Filosofie* (2020)

⁵⁶ Hoogland geciteerd in *Reformatorisch Dagblad*, 2018. Bijkomende info: Prof. dr. Jan Hoogland, universitair docent bestuurswetenschappen aan de VU en bijzonder hoogleraar vanwege de Stichting voor Christelijke Filosofie aan de Universiteit Twente

⁵⁷ Zo dacht men tijdens de Corona crisis aanvankelijk een beroep te doen op het "gezonde verstand" van de burger en de verwachte burgerzin ... de overheid heeft snel het geweer van schouder moeten veranderen. Het bewaren van een simpele regel is een grote opgave. In tijden van nood, is de maatschappij maar zo sterk als de zwakste schakel. Het ontbrak ook gewoon aan kennis, feiten en middelen.

⁵⁸ "In werkelijkheid weten wij niets, want de waarheid ligt in de diepte." "Een rizoom begint niet en eindigt niet, maar is altijd in het midden, tussen de dingen in, intermezzo." Zie *filosofie* (2020). Hoewel de literatuur van Deleuze ongetwijfeld een invloed heeft gehad op het denken van Boutellier (en zijn promovendus, Schuilenberg (cf. concept assemblage), is zijn werk wat mij betreft geen heldere bron. Het is eigen aan de Franse filosofie uit die periode, zeker van deze strekking, om van complexiteit dubbelzinnigheid een sport te maken. De Martelaere verduidelijkte dit in haar dissertatie over Hume al met enkele voorbeelden. "Eerst en vooral moet worden opgemerkt, dat Deleuze de term ervaring op een zeer complexe en niet altijd ondubbelzinnige wijze hanteert, waarbij de term nu eens verwijst naar wat bij Hume experience heet, dan weer naar Hume's sensation, en tenslotte ook af en toe de heel algemene betekenis heeft van 'ervaring van al wat zich in de menselijke geest afspeelt, associatie en fictie inclusief' De Martelaere, *Hume's "gematigd" scepticisme*, p. 47. Deleuze is prachtig in metaforen, schitterend in hermetische omschrijvingen en filosofische poëzie maar scheidt daardoor ook verwarring. (Dat verklaart waarom ik in de dissertatie niet dieper heb gegraven in deze literatuur).

⁵⁹ Tijdens de Corona crisis bleek ook dat de inzet van technologie hier en daar voor soelaas kon zorgen. Bijvoorbeeld bij het ontwikkelen van apps om besmette gevallen te traceren, contactverbod in te stellen etc.

⁶⁰ Mooie voorbeelden waar wetenschappers deep learning gebruiken om sociologische wetmatigheden bloot te leggen, kan men vinden bij Molina & Garip, 2019

⁶¹ Deze mening is de Franse filosoof, antropoloog en socioloog Bruno Latour ook toebedeeld. In de meest precare gevallen, gaat het om leven of dood.

⁶² Geciteerd uit Boutellier (2011), *De Improvisatiemaatschappij*, p. 39. Volledige citaat luidt: “ (...) ik lever commentaar, maar ook een sprankje hoop”.

⁶³ Boutellier, H. *De improvisatiemaatschappij*, p. 30. Dat nam een aanvang met solidariteit en slachtofferschap (1993) en het onderzoek naar de publieke moraal in ‘postmoderne tijden’. Omdat niet alles voor het proefschrift even relevant is, start ik het betoog vanaf zijn oratie in 2007.

⁶⁴ Geciteerd uit Daems, T. (2010), *Boutellier voor Dummies: een handleiding bij de improvisatiemaatschappij*. Uitgesproken op 2 december 2010 in het Betty Asfaltcomplex te Amsterdam, ter gelegenheid van de presentatie van het boek *De improvisatiemaatschappij* (Bju, 2010) van de hand van Hans Boutellier, p.3.

⁶⁵ (Mulder, 2012)

⁶⁶ Bauman, Z. (2000)

⁶⁷ Citaat uit Boutellier, H. (2007), *Nodale orde; veiligheid en burgerschap in een netwerksamenleving*, p. 16

⁶⁸ Daar lijkt de ondertitel van het boek *De Improvisatiemaatschappij* ook naar te verwijzen: ‘over de sociale ordening van een onbegrensde wereld’.

⁶⁹ In de betekenis van slachtoffermoraal, maar hoeft daar m.i. niet tot beperkt te worden. Daarom gebruik ik niet specifiek de term slachtoffermoraal maar moraal in het algemeen

⁷⁰ In wezen gaat het hier over de slachtoffermoraal maar bij nader inzien zijn de kritieken op deze moraal ook van toepassing op de moraal in het algemeen.

⁷¹ De uiteenzetting over de bedoelingen werden geciteerd en geparafraseerd uit Boutellier, H., 2011, p. 106-107.

⁷² Empathie vraagt bijgevolg om een betere inbedding. Het behoeft bijscholing vanuit een grotere gedachte.

⁷³ Overgenomen van Boutellier, H. (2008), *De grondwet, dat ben jij*, gepubliceerd in *De Grondwet Herzien: 25 jaar later 1983-2008*, uitgegeven door het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, directie Constitutionele Zaken en Wetgeving, p. 60

⁷⁴ ibidem

⁷⁵ ibidem

⁷⁶ Citaat uit Boutellier, H. (2007), *Nodale orde; veiligheid en burgerschap in een netwerksamenleving*, p. 20

⁷⁷ Geciteerd uit Leijendekker (2006), in ‘De stelling van René Boomkens: we leven in een nieuwe wanorde, de wereld is niet maakbaar meer’, NRC krantenartikel.

⁷⁸ Boutellier, 2011, p. 28

⁷⁹ Boutellier, 2011, p. 30

⁸⁰ Citaat overgenomen uit Boutellier (2010), ‘De belofte van de improvisatiemaatschappij: publieke omgangsvormen, online verschenen in ‘sociale vraagstukken: wetenschappers & professionals over maatschappelijke kwesties. Het ironische is dat Boomkens weinig tot niets zegt over een overwinning van de wanorde omdat de samenleving vanwege de globalisering niet meer maakbaar is.

⁸¹ Boutellier, 2011, p. 30

⁸² Citaat uit Durkheim, 1995 (oorspronkelijk 1906), p. 83

⁸³ Citaat uit Boutellier (2011), *De Improvisatiemaatschappij*, p. 30

⁸⁴ Geciteerd uit Boutellier (2010), *De belofte van de improvisatiemaatschappij*

⁸⁵ Geciteerd uit Peeters (2011), *De samenleving als jazzband: Hans Boutellier over de improvisatiemaatschappij*. Zie <https://www.nemokennislink.nl/publicaties/de-samenleving-als-jazzband/>

⁸⁶ Daems, T. (2010), p. 4

⁸⁷ Boutellier, 2011, p. 26; zie ook Daems, T. (2010), p. 4

⁸⁸ Daems, T. (2010), p. 4-5

⁸⁹ Daems, T. (2010), p. 5

-
- ⁹⁰ Geciteerd uit Oosterlynck en Van Bouchaute (2013), een gemeenschap van gedeelde waarden en normen: doodlopende weg naar solidariteit?, Opbouwerk Brussel, p. 36
- ⁹¹ De Waal, F. (2009). *Primates and Philosophers: how mortality evolved*. Princeton: Princeton University Press, p. 58
- ⁹² Zie publicaties: Frank, Beirie and Mackenzie, 2010; Hurd, 2005; Hanks, 2008
- ⁹³ Citaat overgenomen uit Luyten, 2003
- ⁹⁴ Turkle, geciteerd in Boutellier, *De Improvisatiemaatschappij*, p.36. Het oorspronkelijke gebruik van de term bricolages kwam trouwens al voor in Turkle en Papert (1993), p. 172. Ze omschreven het als “working from bits and pieces’ to fashion a hypothesis”
- ⁹⁵ Stafford, B. (1996), *Good looking: Essays on the virtue of images*. Cambridge, MA: MIT press p. 16
- ⁹⁶ Boutellier, 2011, p. 28
- ⁹⁷ ibidem
- ⁹⁸ Zie Power (2007), geciteerd door Boutellier (2011).
- ⁹⁹ Eshun (1986) geciteerd door Boutellier (2011). “Daarmee voorkom je dan het verwijt van idiosyncrasie,” voegt Boutellier hier zelf nog aan toe.
- ¹⁰⁰ Schleiermacher (1808). Dit filosofische idee is uiteindelijk een element geworden van de cyclus van het onderzoek zelf wat wordt gekenmerkt als een uitgesproken iteratief proces.
- ¹⁰¹ wil men het gedrag van mensen als beslissers in situaties van wederzijdse afhankelijkheid begrijpen, dan dient men inzicht te verwerven in de structuur van de taak waarvoor ze zich gesteld zien en de sociale waarden-oriëntaties van de beslissers. Geparafraseerd door Hessing (2002), p. 22, met een verwijzing naar de eisen zoals geformuleerd door Liebrand & McClintock (1988)
- ¹⁰² Descriptieve ethiek onderzoekt en beschrijft welke waarden en normen feitelijk voorkomen. Bijvoorbeeld in ons geval bij burgers die een smartwoning huren. Het feit dat burgers aangeven dat ze het belangrijk vinden om bijvoorbeeld informatie-uitwisseling toe te staan om agressie in de gezinssfeer te voorkomen of te bestraffen, zegt iets over de waarden en normen die zij belangrijk vinden.
- ¹⁰³ Prescriptieve of normatieve ethiek zoekt naar principes die het menselijke gedrag reguleren: het zegt iets over hoe het zou moeten. In ons geval bijvoorbeeld het idee dat men bijvoorbeeld geen vrijbuitersgedrag mag vertonen of bepaalde clausules in contracten goed moet overwegen om geen deontologische fouten te maken.
- ¹⁰⁴ Meta-ethiek zoekt naar een verklaring om de basis van onze morele overtuiging te duiden. Het zicht zich daarbij op centrale begrippen zoals geluk, waarheid, rechtvaardigheid, gelijkheid etc.
- ¹⁰⁵ Zie ook Ficara, E. (Hrsg.), *Texte zur Hermeneutik. Von Platon bis heute*. Stuttgart, Reclam, 2015
- ¹⁰⁶ De Mul (1993) *De Tragedie van de Eindigheid*. Kampen: Kok Agora, p. 162
- ¹⁰⁷ . Verschillende filosofen zoals Gadamer, Schleiermacher en Dilthey ontwikkelden een eigen perspectief op hermeneutiek. Ik zoek voor het proefschrift aansluiting bij de visie van prof. dr. Smaling.
- ¹⁰⁸ Citaat uit Smaling (2020)
- ¹⁰⁹ De Mey (2004)
- ¹¹⁰ Van Speybroeck & Braeckman (2013), p. 157
- ¹¹¹ De Mey (2004), verwijzend naar de titel van het artikel.
- ¹¹² Bamps, D. (2012). Sex with a child robot: Psychological, ethical and legal arguments. In H. Nelen & J. Claessen, *Beyond the death penalty: reflections on punishments* (pp. 145-158). Cambridge – Antwerp – Portland: Intersentia.
- ¹¹³ Citaat uit Statistiek Vlaanderen (2005), *Verkennen van de toekomst met scenario’s*, p. 8
- ¹¹⁴ “Onzekerheid heeft niet enkel te maken met feitelijke verandering en het voorkomen van onverwachte gebeurtenissen. Onzekerheid heeft ook te maken met een verandering van verwachtingen, waarden en normen in de maatschappij” Geciteerd uit Statistiek Vlaanderen (2005), *Verkennen van de toekomst met scenario’s*, p. 7
- ¹¹⁵ Citaat afkomstig van Tim Trachet, met het artikel uit SKEPP ‘wonder is gheen wonder’ – 3e jaargang, nr. 2, juni 2003.
- ¹¹⁶ Maar het blijft een feit dat het allemaal elementen zijn gebaseerd op de kennis uit zijn tijd. Wanneer Jules Verne in één van zijn reisverhalen naar het middelpunt van de aarde reist, en een ondergrondse oceaan beschrijft met prehistorische dieren, is dat een fantasierijke uitwerking op basis van bestaande wetenschappelijke speculaties uit die tijd. In 1818 stelde de Amerikaanse wetenschapper John Cleves Symmes Jr. dat de aarde hol zou kunnen zijn, met aan de polen openingen naar deze onderaardse grot.

-
- ¹¹⁷ De gehele passage over Jules Verne werd ontleend aan Tim Trachet, met het artikel uit SKEPP 'wonder is gheen wonder' – 3^e jaargang, nr. 2, juni 2003.
- ¹¹⁸ Murphy, G. De geestelijke evolutie van de mens, P. 7-8
- ¹¹⁹ ibidem
- ¹²⁰ Bijvoorbeeld, In *Man in the modern world* had Huxley (2006) een poging gewaagd om te onderzoeken welke verschillende milieus voor de biologische veranderende mensheid geschikt zullen zijn en wat voor biologische reacties deze opeenvolgende milieus zullen uitlokken. Dat is één van de wetenschappelijke experts die Murphy Gardner gebruikt om zijn prognose te maken over wat de toekomst kan brengen.
- ¹²¹ Murphy, 1962, zie conclusies achteraan in het boek
- ¹²² Kritische noot: er is in de wetenschappelijke literatuur wat verwarring over de methoden en technieken om dergelijke scenario's te ontwikkelen, zie Martelli, 2001.
- ¹²³ Ondertussen opgeslagen in het archief van de European Political Strategy Centre (EPSC), oude link: https://ec.europa.eu/epsc/sites/epsc/files/espas16_-_shaping_the_future_-_booklet.pdf
- ¹²⁴ Zie publicaties in deze reeks op <https://www.vlaanderen.be/vlaamse-regering/visie-2050>
- ¹²⁵ Braconier, H., G. Nicoletti and B. Westmore (2014), "Policy Challenges for the Next 50 Years", OECD Economic Policy Papers, No. 9, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/5jz18gs5fckf-en>.
- ¹²⁶ Inayatullah, Sohail (January–February 2014). "Causal Layered Analysis Defined". *The Futurist. World Future Society*. 48 (1).
- ¹²⁷ Inayatullah, Sohail (October 1998). "Causal layered analysis: Poststructuralism as method". *Futures*. 30 (8): 815–829. doi:10.1016/S0016-3287(98)00086-X
- ¹²⁸ Zo zegt Peter van der Wel, medeoprichter van Dutch Future Society. Geciteerd door Van Wetering (2018), in het online artikel 'Futurologie heeft de toekomst'
- ¹²⁹ ibidem
- ¹³⁰ Aangezien de auteur zelf een master in de wijsbegeerte, psychologie en rechten heeft, en daarboven nog andere kwalificaties als musicus, konden heel wat discussies tussen de disciplines met enige kennis van zaken worden gevoerd. Op de punten waar het onmogelijk was, rekent de auteur zich tot de amateur.
- ¹³¹ (Directorate-General for the Information Society and Media (European Commission), 2000)
- ¹³² In Het feit dat 75% van de gepubliceerde onderzoeken in het domein van de sociale psychologie gebruik maakt van uitsluitend studenten, verzacht de kritiek enigszins maar neemt het probleem niet weg. Zie Carlson, 1971
- ¹³³ (Carlson, 1971)
- ¹³⁴ Intranet van de KU Leuven associatie werd hiervoor bewust niet gebruikt, omdat het de mogelijkheid geeft om statistische tracking in te stellen. Dat zou de anonimiteit van de bevraging in gevaar brengen. Voor het onderzoek werd een zelfgemaakt platform ontworpen via de website www.olorin.be
- ¹³⁵ Aronson, Wilson & Brewer (1998), *Experiments methods*. In D.T. Gilbert, S.T. Fiske & G. Lindzey (red.), *The handbook of social psychology* (4th ed., Vol. 1, p. 99 -142). New York. McGraw-Hill.
- ¹³⁶ Aronson, Wilson, Akert, Sommer (2019), *Sociale Psychologie* (Nederlands bewerking), 9^e editie, Person Benelux, Amsterdam, p. 43
- ¹³⁷ = Het komt voor dat de onderzoeker als model voor de respondent gaat fungeren. Geciteerd uit Bijleveld (2013) in *methoden en technieken van onderzoek in de criminologie*, 4^e druk, Boom Juridische Uitgevers, p. 140
- ¹³⁸ Farington geciteerd door Bijleveld (2013) in *methoden en technieken van onderzoek in de criminologie*, 4^e druk, Boom Juridische Uitgevers, p. 316
- ¹³⁹ De Cambell Crime and Justice groep accepteert dit feitelijk niet.
- ¹⁴⁰ Ryan & Gerard (2003)
- ¹⁴¹ ibidem
- ¹⁴² Er zijn weinig andere studies die deze functionaliteit van een dashboard tijdens realtime gespreksvoering zo goed kunnen demonstreren.
- ¹⁴³ Binnen *Puzzelstukken* werd deze denkoefening al eens summier gedaan. Zie Bamps (2019), *Puzzelstukken voor een nieuwe moraal: over sociale ordening in de toekomst*. In het proefschrift verdiepen we deze inzichten en leggen daarbij het accent op de nieuwe samenlevingsvorm als verschijningsvorm: dat impliceert een nieuw type 'vrijheid', nieuwe vorm van 'burgerschap' en een nieuwe 'moraal'.

¹⁴⁴ Het gebruik van deze term is verantwoord. Het volgt het voorbeeld van Boutellier zelf die in de Improvisatiemaatschappij, op p. 40 schrijft: "Dit inleidende hoofdstuk heeft terloops enkele van de thema's geïntroduceerd die in de komende hoofdstukken worden uitgewerkt. Het eerste deel vervolgt met een nadere diagnose van de onbegrensde wereld". Een diagnose verwijst ook naar een onderliggende ziekte waarna verbetering of herstel mogelijk is.

¹⁴⁵ De improvisatiemaatschappij heeft een open einde en bevat een aantal duidelijke aanwijzingen voor verdere onderzoekers.

¹⁴⁶ Boomkens, zoals eerder aangehaald, spreekt in dit verband reeds over de destructieve rol van de mondialisering: er ontstond een 'nieuwe wanorde' en dit betekende het einde van de maakbare samenleving. Zie Boomkens, R. (2006).

¹⁴⁷ Citaat uit Bosseleer, 2018

¹⁴⁸ Overeem, P., Tholen, B. (2011). After Managerialism: *MacIntyre's Lessons for the Study of Public Administration, *Administration & Society* 2011 43: 722 originally published online 20 July 2011, DOI: 10.1177/0095399711413728.

¹⁴⁹ Citaat uit Bosseleer (2018)

¹⁵⁰ Geciteerd uit Nelen, H. (2008). Evidence maze; het doolhof van het evaluatieonderzoek. Maastricht: Maastricht University, p. 7. <https://doi.org/10.26481/spe.20080118hn>. Bijkomende opmerking: Evidence based science kan hier specifiek vertaald worden in what-works-vragen

¹⁵¹ Hölsgens (2017) geciteerd door Bosseleer, 2018

¹⁵² Trommel (2009) geciteerd door Bosseleer, 2018

¹⁵³ Citaat uit Bosseleer, 2018. "De auteurs baseren hun artikel op het werk van MacIntyre die pleit voor een terugkeer naar een hernieuwde oriëntatie op deugden, zoals in de premoderniteit van Aristoteles," voegt Bosseleer in een voetnoot toe.

¹⁵⁴ Citaat uit Bosseleer, 2018

¹⁵⁵ Alasdair MacIntyre, *After Virtue: A Study in Moral Theory* (University of Notre Dame Press, 1984, 2nd edn).

¹⁵⁶ Een vertaling uit het Grieks van begrip *phronèsis*). Het wordt behandeld in Boek VI van Aristoteles' *Ethica Nicomachea*. Het is geen logische afleiding maar het resultaat van afwegingen (in tegenstelling tot bijvoorbeeld een utilitaristische benadering).

¹⁵⁷ Rindermann, Heiner (2018-02-15). *Cognitive Capitalism: Human Capital and the Wellbeing of Nations* (1 ed.). Cambridge University Press, p. 88

¹⁵⁸ Geciteerd uit Heiner Rindermann, Carmen Flores-Mendoza, Michael A. Woodley, *Political orientations, intelligence and education, Intelligence*, Volume 40, Issue 2, 2012, Pages 217-225, ISSN 0160-2896, <https://doi.org/10.1016/j.intell.2011.11.005>.

¹⁵⁹ Er zijn zelfs goede redenen om aan te nemen dat de standaard juist is bedacht op een wijze dat niet iedereen er aan kan voldoen. Angst voor nivellering speelt daarbij geen onbelangrijke rol. Zonder deze dynamiek zou de elite zelfs niet kunnen blijven bestaan.

¹⁶⁰ Okin, 1989. Zie in het bijzonder haar argumentatie die naar de conclusie leidt in het derde hoofdstuk van het boek.

¹⁶¹ Citaat uit van der Burg (2007), p. 124 Zie ook Okin, 1989, p. 55-56

¹⁶² "Mensen moeten al van in het begin perfect en af zijn. Ze krijgen te weinig tijd en ruimte om in zwangerschap en in ontwikkeling te zijn." Deze vaststelling bracht prof. R. Burggraave tot de uitwerking van een groei-ethiek. Het is een ethiek van het haalbare als antwoord op de Christelijke-Katholieke standaard die niet altijd haalbaar blijkt in de praktijk van gelovige mensen in een gemeenschap. Daar hoort ook het begrip 'ethiek van de groei' thuis. Als christenen spreken we een duidelijke voorkeur uit voor wat belangrijk en zinvol is. Die radicaliteit, dat ideaal geef je niet op. Maar een groei-ethiek gaat mensen steeds benaderen vanuit hun concrete situatie, verhaal en ontwikkeling. Mensen moeten niet veroordeeld, maar gestimuleerd worden. In het boek spreek ik in die context over 'zaden van groei'. (Burggraave, *Gesprek met Roger Burggraave: De mens is geschapen naar Gods beeld, niet naar zijn gelijkenis. Gesprek n.a.v. de publicatie van het boek van Ilse van Halst en Roger Burggraave: "Al de vragen van ons leven. Een ethiek voor het dagelijkse leven"*, 2005). Zie ook Roger Burggraave & Ilse Van Halst (2005): "Al de vragen van ons leven. Een ethiek voor het dagelijkse leven"

¹⁶³ Citaat overgenomen van Boutellier (2016) in 'Actuele bestaansonzekerheid: over de nieuwe condities van het sociale domein', p. 38

¹⁶⁴ Trommel, 2018

-
- ¹⁶⁵ Citaat uit Bosseleer, 2018
- ¹⁶⁶ ibidem
- ¹⁶⁷ (Peeters, 2011)
- ¹⁶⁸ Boutellier geciteerd door Peeters (2011)
- ¹⁶⁹ Citaat van Boutellier (2011), op de achterflap van het boek *De Improvisatiemaatschappij*
- ¹⁷⁰ Boutellier geciteerd door Peeters (2011) zie ook Gramsci (1972)
- ¹⁷¹ Boutellier geciteerd in Peeters (2011)
- ¹⁷² Zie Peeters (2011) – de uiteenzetting van de publicaties in relatie tot de verbeterpunten werden uit het zelfde artikel geparafraseerd.
- ¹⁷³ Punten van evaluatie met conclusie werden overgenomen van Boutellier, zie Piet-Hein Peeters, Hans Boutellier over de improvisatiemaatschappij. Online gepubliceerd op 1 februari 2011: <https://www.nemokennislink.nl/publicaties/de-samenleving-als-jazzband/>
- ¹⁷⁴ ibidem
- ¹⁷⁵ ibidem
- ¹⁷⁶ ibidem
- ¹⁷⁷ ibidem
- ¹⁷⁸ Samengevat uit het betoog van Boutellier, geciteerd door Peeters (2011)
- ¹⁷⁹ Concludeert Boutellier zelf, zie (Peeters, 2011)
- ¹⁸⁰ Boutellier, 2011
- ¹⁸¹ Geciteerd uit Boutellier (2011), *De Improvisatiemaatschappij*, p. 170
- ¹⁸² Power (2007)
- ¹⁸³ Vrije vertaling van ‘The method is one of progressively and continuously refashioning a family of arguments in a process of self-critical writing, a constant and restless trade and exchange between theoretical precepts and bits of the empirical world, each mutually explicating the other in a “to and from” process as Habermas once put it (hin – und hergerissen) zie P. ix; Power (2007). *Organized uncertainty: Designing a world of risk management*. Oxford: Oxford University Press
- ¹⁸⁴ Citaat uit Boutellier (2011), *De Improvisatiemaatschappij*, p. 170
- ¹⁸⁵ Citaat uit Boutellier (2011), *De Improvisatiemaatschappij*, p. 170
- ¹⁸⁶ Citaat uit Boutellier (2011), *De Improvisatiemaatschappij*, p. 170
- ¹⁸⁷ Citaat uit Boutellier (2011), *De Improvisatiemaatschappij*, p. p. 15
- ¹⁸⁸ Citaat uit Boutellier (2011), *De Improvisatiemaatschappij*, p. p. 28
- ¹⁸⁹ Vrije afleiding uit bovenstaand citaat van Boutellier.
- ¹⁹⁰ Boutellier, 2011, p. 28
- ¹⁹¹ Deze verwijzing kan men vinden bij Boutellier (2011), *De improvisatiemaatschappij*, p. 29. Zie ook Sztompka, P. (2002). *On the decaying moral space: is there a way out?* *European review*, p. 63
- ¹⁹² Zie Merton, K. (1949). *Social theory and social structure*. New York: The free press.
- ¹⁹³ ibidem
- ¹⁹⁴ Boutellier, 2011, p. 30
- ¹⁹⁵ ibidem
- ¹⁹⁶ ibidem
- ¹⁹⁷ Zie opnieuw zoals eerder geciteerd uit Durkheim, 1906/1995
- ¹⁹⁸ Quote toegeschreven aan Abraham Maslow. Vrije vertaling van “if all you have is a hammer, everything looks like a nail”. Citaat uit Maslow (1966), p. 15
- ¹⁹⁹ Boutellier (2011), *De Improvisatiemaatschappij*, p. 30
- ²⁰⁰ (de Bono, 1990)
- ²⁰¹ Eshun, 1986
- ²⁰² Daarmee voorkom je dan het verwijt van idiosyncrasie.
- ²⁰³ Taylor, 2004
- ²⁰⁴ Een concreet voorbeeld van dergelijke voorstellingen kan men vinden bij Levy, D. L., & Spicer, A. (2013). *Contested imaginaries and the cultural political economy of climate change*. *Organization*, 20(5), 659–678. <https://doi.org/10.1177/1350508413489816> . Ze onderscheiden er vier op basis van het klimaat: Fossiele brandstof voor altijd; Klimaat Apocalyps; Techno-markt ; Duurzame levensstijl
- ²⁰⁵ Jasanoff & Sang-Hyun, 2009; 2013
- ²⁰⁶ Zoals vermeld door Wolford (2004) p. 410

²⁰⁷ Overgenomen van Boutellier, 2011. Een verwijzing naar de inzichten van Shirky (2003, 2008) (random graphs) en de reactie hierop van Barabasi (2003) is op zijn plaats. Voor Barabasi zijn netwerken zoals onze samenleving eerder uit te drukken als scale-free netwerken met power-laws).

²⁰⁸ Ibidem maar ook eigen voorbeelden werden toegevoegd. Een belangrijke verwijzing naar de inzichten van Himanen (2001), mag hier zeker niet ontbreken. Namelijk het idee dat 'hubs of zwaartepunten' geen vermogen hebben om direct sturend of coördinerend te zijn. Dat is meteen één van de redenen waarom netwerkzwaartepunten fundamenteel verschillen van bureaucratische machtsposities. De ontstaansdynamiek van bureaucratische machtsposities is zeer belangrijk indien men op zoek gaat naar een gewenste toekomst met een verbeterde moraliteit. Benkler, Castells, Himanen, Kelly, Raymond, Shirky etc. betogen immers dat omwille van de bijzondere zwerm-dynamiek, burgers zich op andere manieren gaan organiseren. Dat is wat er in de maatschappij steeds opnieuw gebeurd en waar de improvisatiemaatschappij een bevestiging van is. Op basis van Michels (1915) ijzeren wet (iron law of oligarchy), kunnen we bij elke organisatie en reorganisatie (hoe goed geïmproviseerd ook) verwachten dat er zich mettertijd door elites aangestuurde bureaucratieën ontwikkelen. Een citaat van Tufekci (2011) vat het goed samen: "*Basically, take an organization. Any organization. Stir a bit. Wait. Not too long. Watch a group of insiders emerge and vigorously defend their turf, and almost always succeed*". Wanneer samenlevingen groeien en taken in ingewikkeldheid toenemen, kiest men niet steeds gericht voor de inzet van zogenaamde experts en professionals. Telkens opnieuw rukt deze elite zich los van de partijen, bewegingen en organisaties die voor hen gekozen hebben, met als gevolg dat zij met hun mandaat niet meer de collectieve koers willen varen maar een eigen richting beginnen uit te zetten. De controle van de achterban neemt af, en de omkering is bijna voltooid: van representatieve vertegenwoordigers voor een groep uit de samenleving die een stem moeten geven aan de collectieve wil, trekken ze de beslissingsmacht naar zich toe, en voeren ze een eigen plan uit (tegen de strekking van het collectief). Om dit plan uit te voeren en de controle te bewaren, verdeelt de elite de taken opnieuw met als resultaat een elitaire bureaucratie. De improvisatiemaatschappij biedt hiervoor geen uitweg. Deze vicieuze cirkel van macht, elitarisme en bureaucratie kan m.i. alleen maar gebroken worden door individuele feedback en kennis in het systeem binnen te brengen waardoor men het overzicht zelf kan bewaren, en geen menselijke experts moet inschakelen die vervolgens een eigen koers gaan varen. Vandaar de filosofie van een ego-opticon die past bij de dashboardsamenleving (waarbij iedereen in de eerste plaats zichzelf aanstuurt).

²⁰⁹ Naar men aanneemt is de term 'emergentie' in het wetenschappelijke spraakgebruik geïntroduceerd door George Henry Lewes in 1875 maar voor een moderne lezing sluit ik liever aan bij Nobelprijswinnaar Phil Anderson (1972). In zijn beroemde artikel 'more is different' illustreert hij wat emergentie is met de volgende vraag: Waarom zijn rijke mensen anders dan arme mensen? Antwoord: zij verdienen meer. Dit klinkt als een vanzelfsprekendheid maar Anderson wil hiermee zeggen dat grote hoeveelheden van iets (in dit geval: geld) vaak eigenschappen hebben die kleine hoeveelheden niet hebben. Deze nieuwe eigenschappen worden ook wel emergent genoemd. In bovenstaand voorbeeld: we noemen iemand pas "rijk" als hij heel veel geld verdient - iemand die een klein beetje geld verdient is niet een klein beetje rijk. Rijkdom is dus een emergente eigenschap.

²¹⁰ Broad, 1925. Belangrijk te vermelden dat de interpretatie en het gebruik van Broad's termen door Murphy sterk afwijkt van de oorspronkelijke context in 1925. Toch sluit de dissertatie het meeste aan bij Murphy omdat het als metafoor het beste duidelijk maakt waarom er ingezet kan worden op een 'nieuwe substantie' waarbij de cesuren met een emergentie-proces niet altijd even duidelijk zijn; het één kan zelfs overvloeien in het andere zodat een 'en' 'en' verhaal ontstaat.

²¹¹ Bamps (2019)

²¹² Zie Lewes, 2016.

²¹³ Anderson, 1972, pp. 393-396.

²¹⁴ Volledige toelichting overgenomen uit <https://www.quantumuniverse.nl/wat-emergentie> (geraadpleegd op 15 april 2019). Zie ook Bamps, 2019

²¹⁵ "Maar dit veelgebruikte begrip schiet tekort om de spanningen en de organisatie ervan te kunnen beschrijven." Geciteerd uit Boutellier, 2011, p. 33

²¹⁶ Citaat uit Boutellier (2011), De Improvisatiemaatschappij, p. 33

²¹⁷ Raad voor maatschappelijke ontwikkeling (2011), De nieuwe regels van het spel: Internet en publieke debat, p. 47

-
- ²¹⁸ Denk bijvoorbeeld ook aan de algoritmiek die sociale netwerksites gebruiken om informatie te selecteren, te filteren en te koppelen.
- ²¹⁹ Citaat uit Boutellier (2011), *De Improvisatiemaatschappij*, p. 33
- ²²⁰ De transitiewetenschap kan helpen om gewenste maatschappelijke veranderingen in goede banen te leiden, zie Dirven, Rotmans, and Verkaik (2002)
- ²²¹ Geciteerd uit Rotmans (2006), p. 6. Zie ook Brugge, Rutger & Rotmans, Jan & Loorbach, Derk. (2005). *Transitiemanagement en duurzame ontwikkeling: Co-evolutionaire sturing in het licht van complexiteit*. *Beleidswetenschap*. 19, p. 2
- ²²² Rotmans (2006), p. 6. Opsomming die volgt, is ook overgenomen van Rotmans (met uitzondering van de uitgewerkte voorbeelden)
- ²²³ *ibidem*
- ²²⁴ Citaat overgenomen van de wetenschappelijk raad voor het overheidsbeleid (2006), *De verzorgingsstaat herwogen: over verzorgen, verzekeren, verheffen en verbinden*, Amsterdam University Press, Amsterdam, p. 209
- ²²⁵ Geciteerd uit Kouwenhoven (2018)
- ²²⁶ Rotmans, 2006, *ibidem*
- ²²⁷ Citaat uit een rapport (RVIM 2015-0197) van Rijkswaterstaat, ministerie van infrastructuur en milieu (2015), *beleidsverkenning circulaire economie in de bouw: een perspectief voor de markt en de overheid*, P. 11. Opmerking: In Vlaanderen is er sinds kort wel een subsidie voor sloop onder bepaalde condities.
- ²²⁸ Rotmans, 2006, *ibidem*
- ²²⁹ Citaat uit De Sloover (2017)
- ²³⁰ Rotmans, 2006, *ibidem*
- ²³¹ Het STAFF-project wil slimme technologie als alternatief voor fysieke fixatie in de kijker plaatsen en focust daarbij in de eerste plaats op bedrijven die slimme technologie ontwikkelen en woonzorgcentra die de technologie gebruiken. Geciteerd uit Vives (2016)
- ²³² Citaat uit Rotmans (2005), p. 11. Zie ook Wijffels (2002)
- ²³³ Het is natuurlijk de vraag wat men onder perfectie verstaat. Op systemisch niveau heb ik in 2005 het begrip NI adaptatie geïntroduceerd om aan te geven dat elk systeem om gevoelig te blijven een zekere mate van opschudding, entropie nodig heeft. Indien er geen opschudding zou plaatsvinden, stagneert de dynamiek in het systeem en ontstaat er een ongevoeligheid voor nieuwe impressies. Zie Bamps (2005).
- ²³⁴ Aangeduid als de onderbouw van de moraliteit, over de gespleten inrichting van de morele ruimte, zie Bamps (2019), p. 49
- ²³⁵ Citaten overgenomen uit Verplaetse (2017), p. 42-43
- ²³⁶ Citaat uit de Botton (2017), hoofdstuk 'onverenigbare verlangens', p. 189
- ²³⁷ Kater (2015), zie achterflap
- ²³⁸ *ibidem*
- ²³⁹ Boutellier, 2015
- ²⁴⁰ Geciteerd uit de publicatie van Russell (1917), waaraan ook Murphy refereert
- ²⁴¹ Tegenstrijdigheid in de materie, tegenstrijdigheid in de geest, om op te klimmen naar een tegenstrijdigheid in de sociale ordening.
- ²⁴² Citaat uit Klaasen (1995)
- ²⁴³ Hierin volg ik het betoog van Verplaetse
- ²⁴⁴ Citaat van Lelieveld (2019)
- ²⁴⁵ De naamgeving zorgt voor verwarring. In 'Samenspel of takkenherrie' spreekt Boutellier over gitarist Lonneke maar in het originele artikel waarnaar wordt verwezen dat verscheen in de *Groene Amsterdammer*, noemt de gitarist Loueke. Zie Boutellier (2011)
- ²⁴⁶ Zie Tchong (2008)
- ²⁴⁷ Zie Boutellier (2011), voetnoot 21 op p. 172
- ²⁴⁸ Zie toelichting improvisatiemaatschappij door Boutellier in voorwoord, 2^e druk.
- ²⁴⁹ Samengevat door Boutellier (2011), p. 15 e.v.
- ²⁵⁰ Voor het begrijpen van deze 'emergentie' maakt Boutellier gebruik van de complexiteitswetenschappen. Zie daarvoor de volgende paragraaf.

-
- ²⁵¹ Zie interview in 2010, De Groene Amsterdammer, <https://www.groene.nl/artikel/de-bassist-moet-niet-op-de-piano-rammen>. De onderstaande alinea werd daaruit geparafraseerd.
- ²⁵² Prins, A. (1896), *L'organisation de la liberté et du devoir social*, (éd. 1895), Hachette Livre BNF
Geciteerd en geparafraseerd uit Deferme (2007), *Uit de ketens van de vrijheid: het debat over de sociale politiek in België*, KADOC studies 32, Leuven: Universitaire Pers Leuven
- ²⁵³ Citaat uit Deferme (2007), P. 184
- ²⁵⁴ Citaat uit Boutellier, 2011, p. 28
- ²⁵⁵ Het feit dat dit altijd zo was, mag en kan niet tot het besluit leiden dat het daarom per definitie een goede zaak is. Zeker niet wanneer het resulteert in 'morele weeffouten', zoals eerder besproken. Zich daarbij neerleggen, leidt tot een defaitisme. We moeten met die wetenschap op zoek gaan naar een normatief ethisch kader. Daar ligt het speelveld van de beoogde verbetering.
- ²⁵⁶ Zie Von Bertalanffy 1968)
- ²⁵⁷ Zie Holland (1995) en Kauffman (1995)
- ²⁵⁸ Zie Kauffman (1995)
- ²⁵⁹ Zie Arthur, Durlauf, and Lane (1997)
- ²⁶⁰ Zie Gunderson and Holling (2002)
- ²⁶¹ Zie Kickert (1991) en Teisman (1998)
- ²⁶² Citaat uit Rotmans, Loorbach, & van der Brugge, *Transitiemanagement en duurzame ontwikkeling; Co-evolutionaire sturing in het licht van complexiteit*, 2005, p. 6
- ²⁶³ Zie de improvisatiemaatschappij, op p. 158-159
- ²⁶⁴ Boutellier (2014), p. 5
- ²⁶⁵ ibidem
- ²⁶⁶ ibidem
- ²⁶⁷ Citaat uit de Jong (2011) (ook verwijzend naar de kritische toelichting bij voetnoot 208)
- ²⁶⁸ ibidem
- ²⁶⁹ Kendall (2001)
- ²⁷⁰ Citaat uit Piepers (2006), p. 21
- ²⁷¹ Citaat uit Boutellier (2014), p. 5 verwijzend naar Magrassi (2011)
- ²⁷² Piepers, I. (2006). *Dynamiek en ontwikkeling van het internationale systeem : een complexiteitsperspectief*. Amsterdam: Tower Projects BV.
- ²⁷³ Piepers, I. (2016). 2020 Warning: Patterns in war dynamics reveal disturbing developments', uitgever: Conijn Advies
- ²⁷⁴ Als ik hier over spreek, zie ik vaak mensen bedenkelijk kijken. Ik was jaren geleden in een college bij Rotmans op de Universiteit van Maastricht, en zijn verhaal maakte op eenzelfde manier indruk. Hij zegt hierover zelf ten aanzien van de criticasters van systeemtheorie het volgende: Dertig jaar geleden begon ik in Bilthoven met onderzoek naar klimaatverandering in het kader van de transitie naar een CO₂-arme economie. Er waren nog nauwelijks datareeksen beschikbaar voor klimaatverandering, wel was er een broeikas­theorie (op basis van Arrhenius) die aangaf dat een significante CO₂-injectie de energiebalans van de aarde zou verstoren en dat er een nieuwe balans zou ontstaan bij een hogere gemiddelde temperatuur. Op basis van deze broeikas­theorie en de systeemtheorie ontwikkelde ik het eerste geïntegreerde klimaatmodel ter wereld, IMAGE (Rotmans, 1990). Dit model is veelvuldig gebruikt bij de klimaatonderhandelingen en wordt nu nog steeds doorontwikkeld door het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM), in casu door het Planbureau voor de Leefomgeving. Heel veel toekomstprojecties zijn gemaakt met dit model op basis waarvan klimaatbeleid is ontwikkeld. Het IMAGE model is vele malen gekopieerd in het buitenland en inmiddels zijn er honderden van dit soort integrale klimaatmodellen. Er waren toen ook critici (bijvoorbeeld mijn toenmalige directeur bij het RIVM) die zeiden dat er eerst meer empirisch onderzoek moest komen en meer meetgegevens beschikbaar moesten zijn voordat je zo'n integraal klimaatmodel kon bouwen. Bij mijn promotie in 1990 zei één van mijn commissieleden dat over 25 jaar uit empirisch onderzoek zou blijken dat ik zeer vernieuwend onderzoek had gedaan naar een niet bestaand probleem. Het tegendeel bleek waar. De toekomstprojecties waren in de goede richting en bruikbaar. Ze bleken achteraf hoogstens te conservatief. De snelheid van verandering in concentraties, temperatuur- en zeespiegelstijging was groter dan voorzien. Overigens ontstond er controverse toen meer datareeksen beschikbaar kwamen, vooral over de multipale interpretatie van de meetreeksen; dit leidt echter af van de consensus over het wezen

van de door de mens geïnduceerde klimaatverandering. Geciteerd uit: <http://www.janrotmans.nl/artikelen-columns-en-blogs/empirisch-onderzoek-is-onvoldoende-om-transities-te-begrijpen/>

²⁷⁵ Citaat uit (Piepers I. , 2016)

²⁷⁶ Schelling (1978)

²⁷⁷ Piepers stelt met zijn onderzoek dat internationale systemen op macroniveau gekenmerkt worden door een 'punctuated equilibrium – patroon'. dat wil zeggen een patroon waarbij relatief rustige periodes - waarin slechts graduele ontwikkeling van het internationale systeem plaatsvindt - periodiek worden onderbroken door meer fundamentele omslagen. Zie p. 40 en hoofdstuk 5 van zijn dissertatie.

²⁷⁸ Door Corona-infecties zijn er in de VS op dit moment al meer Amerikanen overleden dan officieel gerapporteerd tijdens de Vietnam oorlog. Dat kan als vergelijking tellen. (VRT nieuws) Belangrijke opmerking: de coronacrisis legt bovenal ook het craquelé van het (wan)beheer bloot en de dodelijke elitaire bureaucratie op momenten dat er zeer belangrijke beslissingen moeten worden genomen. Zie capriolen rond het crisismanagementberaad in België en de kwestie van de mondkmaskers.

²⁷⁹ Citaat van Gust De Meyer (2001), *Chaos en orde*, Leuven/Apeldoorn, Garant, 2001, p. 188.

²⁸⁰ Integendeel, prof. Gus De Meyer zegt hier verder over: "De introductie van het concepten-apparaat van de chaostheorie is in staat om op een nieuwe manier het dilemma tussen normatieve wetenschap en reductionistische positieve wetenschap te overstijgen, om vragen te stellen over 'goede' en 'slechte' stabiele toestanden, om mensvriendelijke beelden voor de toekomst te schetsen in een wereld die beperkt is aan groei, om solidariteit te ontwaren maar ook aliënatie, anomie pogen bij te sturen, om sociaal evenwicht en onevenwicht te duiden, om de voordelen van een participerende eerder dan een autoritaire, dominerende probleemoplossing in het licht te stellen (...)" Loye & Eisler (1987) geciteerd door Gust De Meyer (2001), *Chaos en orde*, Leuven/Apeldoorn, Garant, 2001, p. 188.

²⁸¹ De Meyer (2001), p. 188

²⁸² De Meyer (2001), p. 189

²⁸³ Chaostheorie is in te passen in een emancipatorisch project (Murphy, 1996) doordat zij het belang van verandering in de tijd, de mogelijkheid voor vele te bewandelen wegen openlaat, misschien zelfs door meekoppelingen een handje toe te steken op bifurcatiepunten, of door zeer snel in te grijpen op dergelijke punten, wanneer het systeem een ongewenste richting dreigt in te slaan .

²⁸⁴ Vierpunten opsomming van collectieve uitdagingen werd geciteerd uit <https://sargasso.nl/2020-warning-nieuwe-studie-levert-verontrustende-bevindingen-op/>

²⁸⁵ Our society will reflect our collective values only if we engage in the civic process and participate in self-governance. There are two distinct types of social infrastructure that must be built: The first encourages engagement in existing political processes: voting, engaging with issues and representatives, speaking out, and sometimes organizing. Only through dramatically greater engagement can we ensure these political processes reflect our values. The second is establishing a new process for citizens worldwide to participate in collective decision-making. Our world is more connected than ever, and we face global problems that span national boundaries. As the largest global community, Facebook can explore examples of how community governance might work at scale. Geciteerd uit <https://www.facebook.com/notes/mark-zuckerberg/building-global-community/10154544292806634/>

²⁸⁶ Eberhard Edzard van der Laan (Leiden, 28 juni 1955 – Amsterdam, 5 oktober 2017). Hij was van 7 juli 2010 tot zijn overlijden burgemeester van Amsterdam. Zie Het Parool, 6 oktober 2017

²⁸⁷ Geciteerd interview uit (Peeters, 2011)

²⁸⁸ W. B. Gallie, *Proceedings of the Aristotelian Society*, vol. 56, 1956, p. 167–198

²⁸⁹ Boutellier H. , *Nodale orde: veiligheid en burgerschap in een netwerksamenleving*, 2007, p. 8

²⁹⁰ Boutellier H. , *Nodale orde: veiligheid en burgerschap in een netwerksamenleving*, 2007, p. 8

²⁹¹ Guépin (1983), p. 100

²⁹² Guépin (1983), p. 101

²⁹³ SERV (2018), p. 5

²⁹⁴ Bijleveld (2013), p. 21

²⁹⁵ D'Hondt & Van Rossen (2016), p. 22

²⁹⁶ Verplaetse (2017), p. 285

²⁹⁷ Die mening is ook Bregman toebedeeld, zie Bregman, R. (2013).

²⁹⁸ (Soron, 2004)

²⁹⁹ Giesen (1996)

³⁰⁰ Verwijzend naar Nisbett & Wilson (1977) en Wilson (2002)

-
- ³⁰¹ Verwijzend naar Wegner & Whetley (1999)
- ³⁰² Verwijzend naar Wegner (2002), *The illusion of conscious will*
- ³⁰³ Verwijzend naar bijvoorbeeld Glymour (2004)
- ³⁰⁴ Citaat overgenomen uit (Wiers, 2006). Dit artikel is een ingekorte en licht aangepaste versie van de rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar Experimenteel psychologisch onderzoek naar verslaving bij jeugdigen aan de Faculteit der Sociale Wetenschappen van de Radboud Universiteit Nijmegen op vrijdag 30 juni 2006.
- ³⁰⁵ Kohlberg, L. (1984). *The Psychology of Moral Development: The Nature and Validity of Moral Stages (Essays on Moral Development, Volume 2)*. Harper & Row
- ³⁰⁶ Piaget, J. (1932). *The moral judgment of the child*. London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co. Bijkomende opmerking: Kohlberg was het eens met de theorie van morele ontwikkeling zoals bekend uit zijn werk van 1932 en gebruikte de verhaaltechniek van Piaget om morele dilemma's te bestuderen per leeftijd. Zie daarvoor zijn proefschrift: (Kohlberg, *The Development of Modes of Thinking and Choices in Years 10 to 16*. Ph. D. Dissertation, 1958).
- ³⁰⁷ (Fernando Torres de Freitas, Kovaleski, Boing, & Ferreira de Oliveira, 2006)
- ³⁰⁸ Vrije vertaling van: The level of moral development found was low for students at this level, which may compromise the optimal moral development of the future dentist. The low level of moral development found may jeopardize the work of the future professionals, their treatment of patients, and society as a whole. Sérgio Fernando Torres de Freitas, Douglas Francisco Kovaleski, Antonio Fernando Boing and Walter Ferreira de Oliveira *Journal of Dental Education* March 2006, 70 (3) 296-306. Studie werd ook beschreven in Bamps (2019)
- ³⁰⁹ Het is een verwijzing naar het oude filosofische verhaal over de ring van Gyges waar Plato het over had in het tweede boek van zijn *Staat* (2.359a-2.360d). Wie de ring bezat, kon zich onzichtbaar maken. De Lydische herder Gyges vond deze ring, ging naar de koning van zijn land, verleidde diens vrouw en vermoorde de koning om zelf koning te worden. Het verhaal over de ring suggereert dat mensen slechts handelen met zin voor moraliteit wanneer het ze aan de macht ontbreekt om anders te handelen.
- ³¹⁰ Lacan, J. (1966 [1949]). *Le stade du miroir comme formateur de la fonction du Je telle qu'elle nous est révélée dans l'expérience psychanalytique*. *Écrits*. Paris, Seuil, 93 – 100.
- ³¹¹ "Over het 'Purisme van Simon Stevin' is een uitvoerige studie verschenen in den 13den jaargang van de *Nieuwe Taalgids* (blz. 161)." Geciteerd in Simon Stevin, *Het burgherlick leven* (eds. Annie Romein-Verschoor en G.S. Overdiep). De Wereldbibliotheek, Amsterdam 1939
- ³¹² Een uitspraak dit ook regelmatig doorklinkt bij bepaalde kringen in het moderne politieke discours.
- ³¹³ Simon Stevin, op. cit., 1939, pp. 58-59.
- ³¹⁴ Wat ook blijkt uit de woorden van Den Boer. "Het is een korte verhandeling met de opmerkelijke titel *Het Burgherlick Leven*. Stevin beredeneert in dit traktaat de rechten en plichten van de bewoners ener „burgerlijke” – op vreedzaam samenleven, gemeenschappelijk welzijn en algemene welvaart gerichte – maatschappij." Citaat uit Den Boer (2001), op. cit., p. 7.
- ³¹⁵ In het Latijn: ubi bene, ibi patri
- ³¹⁶ Hoe dan ook, zijn standpunt werd niet door iedereen gewaardeerd. Bij de oprichting van zijn standbeeld in Brugge in de 19^e eeuw, klonken er kritische geluiden. Toen de bekende Nederlandse schrijver en historica Annie Romein-Verschoon in de 20^e eeuw haar inleiding schreef bij *Het Burgherlick Leven* nam ze dit Stevin ook kwalijk: "Wie nu Stevin's *Burgerlick Leven* leest, leze het in de eerste plaats als taalmonument, als taal niet alleen van zeer bijzondere persoonlijke stijl-kwaliteiten, maar ook van de wijze, waarop een jong volk zich een eigen beschaving en in zijn wetenschappelijke taal een eigen beschavings-instrument schiep. Maar voor de kennis van den mens en geleerde Stevin is het ontoereikend en daarom onrechtvaardig. Wie die wil leren kennen, wende zich tot zijn mathematische werken en tot zijn dadenrijk en publiek-nuttig leven." Citaat uit Simon Stevin, *Het burgherlick leven* (eds. Annie Romein-Verschoor en G.S. Overdiep). De Wereldbibliotheek, Amsterdam 1939, p. 11-12. Het zou de dag van vandaag niet anders zijn, omwille van de politieke controverse. Dat soort getouwtrek blijkt dus van alle tijden.
- ³¹⁷ ibidem
- ³¹⁸ Stevens opvatting omtrent de irrelevantie van de historische legitimiteit ter rechtvaardiging van het huidige gezag, acht Den Boer vrij atypisch voor de 16^e -eeuwse politieke theorie. Zie daarvoor (Den

Boer, 2001), op. cit., pp. 188-189. Hij betitelt dit als het De Facto-principe en signaleert een inhoudelijke overeenkomst met de 17e -eeuwse Engelse politieke filosoof Thomas Hobbes (1588-1679).

³¹⁹ : “[...] of sy ofte haer voorganghers, met recht ofte onrecht daer anghecommen sijn.” En verderop: “Soo de ondersaten opde voorgaende tijden mosten letten/ om de onrechte veranderinghen die de landen tot verscheyden mael ghebeurt sijn/ nauwelick eenighe seker overheyte inde weerelt connen setten [...] waer uy openbaerlick oneindelicke twisten soudon volgen/ ende een onsekerheyte voor de ghemeente/ an wiens y haer sal moeten houden.” S. STEVIN, op. cit., 1939, p. 27-28

³²⁰ Coornhert, D. , *Officia Ciceronis*. Leerende wat yegelic in alle staten behoort te doen, beschreven int Latijn door den alder welspreeckensten orator Marcum Tullium Ciceronem. Ende nu eerst vertaelt in Nederlantscher spraken. Delft, gedrukt bij Bruyn Harmansz Schinckel, 1614, VIII

³²¹ Kymlicka geciteerd door Deferme (2007), p. 441. Zie ook Kymlicka (2001), *Contemporary political philosophy*, p. 287

³²² Dekker en De Hart geciteerd door Boutellier (2011), p. 97. Zie Dekker & de Hart (2005)

³²³ Samengevat uit Boutellier (2011), p. 97

³²⁴ Vrije vertaling van citaat uit Stewart (1995), p. 68

³²⁵ zie ook antwoord 1, ut infra

³²⁶ Marshall, T. H. (1950). *Citizenship and Social Class*. In: *Citizenship and Social Class and Other Essays*, London, Cambridge University Press.

³²⁷ Citaat uit de Boer (2017)

³²⁸ (Hurenkamp, 2017)

³²⁹ Geciteerd uit (de Boer, 2017)

³³⁰ Geciteerd uit (de Boer, 2017)

³³¹ Boutellier, H., Trommel, W. (red.) (2018). *Emerging Governance, Crafting communities in an Improving Society*. Den Haag: Eleven International Publishing.

³³² ibidem

³³³ (Bosseleer, 2018)

³³⁴ (Bosseleer, 2018)

³³⁵ In zijn inaugurele rede bij de aanvaarding van de Frans Denkers leerstoel ‘Veiligheid & Burgerschap’ aan de Vrije Universiteit Amsterdam noemde Boutellier burgerschap een omstreden concept. We gebruiken het zoals het (ons) uitkomt.

³³⁶ Faulks geciteerd door Boutellier (2007), *Nodale Orde: Veiligheid en Burgerschap*, p. 9. Zie ook Faulks (2000), p. 14

³³⁷ Boutellier H. , *Nodale orde: veiligheid en burgerschap in een netwerksamenleving* (2007), p. 9

³³⁸ Vrije vertaling van: We define “digital citizens” as those who use the internet regularly and effectively—that is, on a daily basis.” Citaat uit Mossberger, Tolbert & McNeal (2008), *Digital Citizenship: The internet, society, and participation*, The MIT press Cambridge, Massachusetts, London, England, p. 1

³³⁹ Floridi (2014)

³⁴⁰ Een term die destijds voor het eerst door Frans Denkers (2001) werd gebruikt om een beroep te doen op het geweten van ambtenaren

³⁴¹ Floridi (2014)

³⁴² Helemaal in lijn met Bauman is de kans groot dat deze ‘oplossing’ weer nieuwe problemen zal voortbrengen. Het is op dit moment helemaal niet duidelijk wat die beoogde moraal zou moeten zijn, en zelfs indien we de hypothetische denkoefeningen zouden wagen (zoals dat in *Puzzelstukken* is gebeurd), levert dit mogelijks ongekende paradoxen en ethische dilemma’s op. Deze kwestie herne-men we in het laatste hoofdstuk van het proefschrift. Op dit moment richten we ons enkel op de mogelijke consequenties voor het burgerschap wanneer we iedere burger over een dashboard zou beschikken.

³⁴³ Er zijn ook talen waarin het woord ‘identiteit’ niet op deze manier bestaat – in het Russisch bijvoorbeeld.

³⁴⁴ Een wezenlijk betwist begrip is een begrip of concept dat onvermijdelijk eindeloze discussies meebrengt over het juiste gebruik en de juiste interpretatie. Het concept is in 1956 geïntroduceerd door de Engelse filosoof Walter Bryce Gallie in een brief aan de Aristotelian Society. Zie: Gallie, 1956. Of zoals Boutellier het ooit verwoordde: iedereen weet ongeveer wat het betekent maar niemand weet precies wat het wil zeggen.

³⁴⁵ Boutellier (2010), *De belofte van de improvisatiemaatschappij*

³⁴⁶ Floridi (2015)

³⁴⁷ Dit werd foutief geciteerd door Chambers, Jones, Murphy & Sandford (2019) op p. 28: ze spraken over een vervaging van het onderscheid tussen realiteit en vitaliteit en verwezen naar Floridi, 2015, p. 7

³⁴⁸ ibidem

³⁴⁹ ibidem

³⁵⁰ ibidem

³⁵¹ Chambers, Jones, Murphy & Sandford (2019)

³⁵² ibidem

³⁵³ Vrije vertaling van: Utopian scientism became fashionable during the 19th century when spirits were high, and when August Comte, inspired by his teacher Saint Simone, envisioned a social engineering analogous to the successful physical engineering. The new social science — called “social physics” by Comte — was to be based purely on measurable and observable entities. Its aim was to find the complex differential equations that could describe objective social change. Armed with these equations, the social engineers would then be able to apply them in solving social problems and mould society as a whole in an utopian fashion. Citaat overgenomen uit Nordin (1994), p. 2

³⁵⁴ Floridi (1996), in het bijzonder hoofdstuk 1 (Divide et computa: Philosophy and the digital environment, *The Digitisation of the infosphere*, p. 14 e.v.

³⁵⁵ Vrije vertaling van “In much the way that fish cannot conceptualize water or birds the air, man barely understands his infosphere, that encircling layer of electronic and typographical smog composed of cliches from journalism, entertainment, advertising and government” Shepard geciteerd door Geciteerd uit Ruiz (2019), p. 39. Zie R.Z. Shepard (1971-04-12), “Rock Candy”, *Time Magazine*

³⁵⁶ Vrije vertaling van ““What is inescapably clear, whatever we choose to believe, is that we are altering our infosphere fundamentally...we are adding a whole new strata of communication to the social system. The emerging Third Wave infosphere makes that of the Second Wave era - dominated by its mass media, the post office, and the telephone - seem hopelessly primitive by contrast” Geciteerd uit Alvin Toffler (1980), *The Third Wave*, p. 172

³⁵⁷ Citaat uit de introductiepagina van Vedro (2007). In *Puzzelstukken* koppelde ik dit aan een de komst van een transhumaan collectief bewustzijn.

³⁵⁸ Vrije vertaling van “Floridi introduces the concept of infosphere, the informational equivalent of ‘biosphere’. According to Floridi (2007) infosphere: Denotes the whole informational environment constituted by all informational entities ... it is an (intended) shift from a semantic (the infosphere understood as a space of contents) to an ontic conception (the infosphere understood as an environment populated by informational entities, p. 4”. Floridi geciteerd door Mesquita (2012), p. 135

³⁵⁹ Vrije vertaling van: “Hightech anthropology” really started proving its value around 1981, when Xerox was trying to figure out why one of its new copiers was perceived as overly complex. Company managers blamed unsophisticated users and proposed adding more complexity to the machine in the form of a video display terminal. Berkeley graduate student Lucy Suchman managed to get one of the copiers installed at her university, and videotaped some people as they walked up to it and had a hard time figuring out how to run off a few copies. Legend has it that when they saw the tape, Xerox engineers dismissed these folk as too dumb to bother with; Suchman then identified them as a couple of the world’s foremost computer scientists. Legend further has it that this incident led to the single green “copy” button that’s now standard on all Xerox copiers”. Geciteerd uit McAfee (2009), Why it’s hard to make technology simple. *Andrew McAfee is a principal research scientist at the MIT Center for Digital Business. His book Enterprise 2.0: New Collaborative Tools for Your Organization’s Toughest Challenges was published in November 2009 by Harvard Business Press.*

³⁶⁰ Schwartz geciteerd door McAfee (2009)

³⁶¹ Gebaseerd op “The third reason I can identify for tech product complexity is the hardest to address, because it seems to be rooted deep in our wiring as humans. It’s the fact that we think we like choice more than we actually do. Many people have commented on what social scientist Barry Schwartz has termed “The Paradox of Choice.” We crave choice while finding it paralyzing, and even disheartening.” Geciteerd uit (McAfee, 2009)

³⁶² “ ... de toename van nieuwe rechten en ingewikkelde regelingen veronderstelt een bepaald kennis- en vaardigheidsniveau bij de mensen, voor wie deze rechten gecreëerd worden. Zoals uit ons onderzoek blijkt, is dit niveau bij grote groepen niet aanwezig. De eisen van een zo rechtvaardig en eerlijk mogelijk verdelingssysteem van (sociale) rechten, leiden tot een formele organisatie (bureaucratie).” En deze problematiek raakt vooral de groepen die weinig rechten hadden of konden benutten, en dus feitelijk al een kennisachterstand hadden. De wet is in die zin complexer geworden dan in 19^e eeuw. “Het verschil met vroeger ligt hem vooral in het feit, dat vele nieuwe rechten speciaal gecreëerd zijn voor groepen die weinig rechten hadden of konden benutten en daardoor minder als *recht*-zoekenden optraden.” Geciteerd uit Schuyt, Groenendijk, & Sloot, *De weg naar het recht* (1987), p. 380

³⁶³ Citaat uit Dupin (1820), *Lois concernant les lois ou recueil des dispositions législatives*, Paris, p. XLIX

³⁶⁴ Citaat uit Vranckx (1956), p. 1224

³⁶⁵ (De Smet, 1992-1993)

³⁶⁶ Ippel (2002)/Om het helemaal op de spits te drijven: een gespecialiseerde jurist durft vaak zelfs geen uitspraak doen over een ander vakgebied.

³⁶⁷ Hertogh (2011)

³⁶⁸ Hertogh (2011), p. 6

³⁶⁹ “Dit is overigens geen originele vraag. Het rechtsbewustzijn was een eeuw geleden ook al een belangrijk onderwerp voor beroemde juristen als Krabbe, Kranenburg en Boasson. Hun werk geeft echter nauwelijks antwoord op de vraag hoe het rechtsbewustzijn er in de praktijk uitziet.” Citaat uit (Hertogh, 2006). Laat staan dat er een idee voor een verbetering in de praktijk werd gegeven, voeg ik toe.

³⁷⁰ Katsh, M. (1991) *The Electronic Media and the Transformation of Law*, Oxford University Press

³⁷¹ (Katsh, 1989; 1991) (Katsh, 1991)

³⁷² Vrije vertaling van “Katsh speculated that digital technologies would change our ideas about what the law actually is. Johnson extends the analysis and notes that “Katsh’s speculations are only now becoming right-in ways that not even he predicted.” I am indebted to Katsh as when I first read his book in 1991, in pre-internet days, it set me off on a journey and a path that I am still pursuing to this day. I underestimated that time that it would take for these predictions to become a reality by about two decades!” geciteerd uit Granat (2012)

³⁷³ Vrije vertaling van “Migration of law to electronic texts does change things. It increases access to the law for both lawyers and laymen. It allows searches across an ever larger corpus of information. It allows new forms of persuasion that combine text with diagrams, pictures, and videos, as my fellow New York Law School professor Richard K. Sherwin observes in *Visualizing Law in the Age of the Digital Baroque*.” Geciteerd uit Johnson (2012), p. 21

³⁷⁴ Vrije vertaling van “Someday, a particular statute will take an entirely different form. An expert system based on the statute will ask you questions about your specific situation and then provide answers concerning whether and how the law applies to you. Conversational law version of a statute will engage in dialogue with you, asking only the questions that are relevant in light of previous answers. Governments that create such systems as a means of interacting more efficiently with citizens will have to adhere to the advice that these systems provide.” Citaat uit Johnson (september-oktober, 2012), *World Future Society • U.S.A. • www.wfs.org •*, p. 21

³⁷⁵ Xiffe (2020)

³⁷⁶ “De verdunningsfactor is een factor welke bepaald of er voldoende afstand is tussen de rookgasafvoer (schouw) en de ventilatietoeveropening. Aldus worden de eventuele aangezogen rookgassen voldoende verdund met verse lucht om uitvallen van de aardgasbrander te voorkomen. Door de moderne condensatietechnologie op aardgas is het mogelijk om de rookgassen om het even waar af te voeren. De schouw is eigenlijk afgeschaft. De afstand tussen een uitmonding voor rookgasafvoer en een ventilatielucht toevoeropening in de woning wordt bepaald door de aldus genaamde verdunningsfactor “f”. Deze factor is ontwikkeld door T.N.O. De formules om de verdunningsfactor te bepalen zijn beschreven in NEN 1087 en NEN 2757.” Citaat uit GoLanTec (2011)

³⁷⁷ Geciteerd in Reeves B, Nass CI. *The Media Equation: How people treat computers, television, and new media like real people and places*. Chicago, IL, US: Center for the Study of Language and Information; 1996.

³⁷⁸ *ibidem*

-
- ³⁷⁹ Mark Roman Miller, Hanseul Jun, Fernanda Herrera, Jacob Yu Villa, Greg Welch, Jeremy N. Bailenson. Social interaction in augmented reality. PLOS ONE, 2019; 14 (5): e0216290 DOI: 10.1371/journal.pone.0216290
- ³⁸⁰ Zie CHRI (2020)
- ³⁸¹ Zetterberg, H. (2002), *Sexual life in Sweden*, Transaction Publishers, New Brunswick, New Jersey, p. 50
- ³⁸² Sex with a child robot: psychological, ethical and legal arguments' (Bamps, 2012). Het werd gepubliceerd in Bamps, D. (2012). *Sex with a child robot: Psychological, ethical and legal arguments*. In H. Nelen & J. Claessen, *Beyond the death penalty: reflections on punishments* (pp. 145-158). Cambridge – Antwerp – Portland: Intersentia.
- ³⁸³ Zie www.truecompanion.com, laatst geraadpleegd mei 2011. Ondertussen opgeheven. Een nieuwe soortgelijke site ging online op <https://www.robotcompanion.ai> (Robot Companion, 2020)
- ³⁸⁴ D. Levy schreef *Love and Sex with Robots*. Het is de gecommmercialiseerde editie van zijn proefschrift (succesvol verdedigd op 11 oktober 2007, Universiteit Maastricht. (Levy D. , *Intimate relationships with artificial partners* (Phd dissertation), 2007) In september 2009 voorspelde Levy dat seksrobots op de markt zouden komen binnen enkele jaren. Zijn voorspelling bleek te kloppen.
- ³⁸⁵ Vrije vertaling uit het Frans « Zheng Jiajia, expert en intelligence artificielle, se serait offert un amour artificiel après des années de vaines recherches pour trouver un partenaire » geciteerd uit *Paris Match* (2017)
- ³⁸⁶ Hij voegde nog het argument toe dat robots in vergelijking met echte sekswerkers een voordeel hebben, omdat ze beter onderhouden en gedesinfecteerd kunnen worden. Zie D. Levy, international conference on robotics and automation, full day workshop on roboethics, robot prostitutes as alternatives to human sex workers, school of engineering of the university of Roma, Italy: IEEE-RAS Technical Committee on robo-ethics, 2007, p. 1-6. (Levy D. , International conference on robotics and automation, 2007)
- ³⁸⁷ Citaat overgenomen van van Est & Royackers (2015). Lambèr Royackers en Rinie van Est. Ze zijn de auteurs van 'Just ordinary robots: Automation from love to war'. Royackers is onderzoeker aan de TU Eindhoven. Van Est is onderzoeker aan het Rathenau Instituut en de TU Eindhoven. De originele studie werd ook geraadpleegd. Zie (Yeoman & Mars, 2012)
- ³⁸⁸ Geciteerd uit L. von Bertalanffy, *Robots, men and minds: psychology in the modern world* (New York: George Braziller, 1967). zie von Bertalanffy (1967)
- ³⁸⁹ Parafraze, vrij vertaald uit Almendro, M. (2013), *Chaos Psychology and Psychotherapy*, Lantia Publishing: Houston, p. 64 en von Bertalanffy (1975), *Perspectives on General Systems Theory*. Scientific-Philosophical Studies, E. Taschdjian (eds.), George Braziller: New York p. 111.
- ³⁹⁰ Yablonski (1972)
- ³⁹¹ "Technology now allows people who might previously have felt sexually repressed, guilty, unimaginative or shy, a way to express their sexuality almost without limitations, and to explore different sexual ideas and opportunities.", Levy, D. (2007). *Intimate relationships with artificial partners*. Datawyse / Universitaire Pers Maastricht, p. 248
- ³⁹² Zie Treder (2009), *Sex slaves, polls and ethics* op <http://ieet.org/index.php/IEET/more/3573>. Laatst geraadpleegd op 11 mei 2011
- ³⁹³ Levy, D. (2007). *Intimate relationships with artificial partners*. Datawyse / Universitaire Pers Maastricht
- ³⁹⁴ Aangeboden via www.olorin.be in persoonlijk beheer
- ³⁹⁵ Voor het eerste gepubliceerd in Bamps, D. (2012). *Sex with a child robot: Psychological, ethical and legal arguments*. In H. Nelen & J. Claessen, *Beyond the death penalty: reflections on punishments* (pp. 145-158). Cambridge – Antwerp – Portland: Intersentia.
- ³⁹⁶ In vergelijking met de poll van Treder³⁹⁶ waar 37% interesse tonen in het hebben van een seksrobot als slaaf, is het resultaat opmerkelijk. Het doet vragen rijzen bij de methodologie achter de poll en specifieke kennis van de respondenten. Omdat de oorspronkelijke poll van Treder werd aangeboden op de zeer specifieke site van het 'institute for ethics and emerging technologies' (IEET) is het vermoeden dat de bezoekers daarvan meer achtergrondkennis hadden dan de gemiddelde student sociaal werk in de Sociale School te Heverlee.
- ³⁹⁷ Yeoman & Mars (2012), *Robots, men and sex tourism*, *Futures*, Volume 44, Issue 4, p. 365-371
- ³⁹⁸ Citaat van Cross (2013)

-
- ³⁹⁹ Een juridisch afgewogen antwoord, uiteraard. Citaat van Cross (2013)
- ⁴⁰⁰ Citaat van Cross (2013)
- ⁴⁰¹ Vrije vertaling van: 'I have listened to the stories of childhood sexual abuse survivors first-hand, and we must do everything to prevent future incidents. Giving child sex dolls and robots to pedophiles will do nothing but encourage harmful acts towards innocent children. A child's safety should never be put below a predators desire or commercial companies profits'. Geciteerd uit <https://www.lifesitenews.com/news/manufacture-of-child-sex-robots-moves-bbc-investigative-journalist-to-tears>.
- ⁴⁰² Om dit idee kracht bij te zetten, schreef ik in 2012 enkele gedachte-experimenten schetsen. Zie Bamps (2012)
- ⁴⁰³ (Burke, 2018)
- ⁴⁰⁴ Vrije vertaling van: 'There are currently no laws against opening a sex robot brothel in Houston, but recently announced plans to open one have some residents saying there should be'. Geciteerd uit <https://bigthink.com/sex-relationships/sex-robot-brothel-texas?rebellitem=1#rebellitem1> (geraadpleegd op 10 maart 2019).
- ⁴⁰⁵ De meest recente systeemcrisis in verband met de corona-maatregelen wees dat ook uit. Burgers krijgen adviezen van wetenschappers en overheidsinstanties, maar volgen deze niet op. Soms doet men zelfs bewust het tegenovergestelde.
- ⁴⁰⁶ Het is in dit verband belangrijk te vermelden dat het begrip waarde tot het midden van de 19^e eeuw uitsluitend in een economische betekenis werd gebruikt. Het is pas op het einde van de 19^e eeuw dat het werd binnengehaald door de zogenaamde waardenfilosofie. "Het begrip waarde is dus een vreemd lichaam in de ethiek, en levert altijd moeilijkheden op als demarcatie criterium." Geciteerd uit De Wachter (2011), p.13
- ⁴⁰⁷ De Wachter (2011), p. 19
- ⁴⁰⁸ ibidem
- ⁴⁰⁹ "For the first time, man can not only as homo faber completely objectify himself and confront the achievements that have taken an independent life in his products, he can, in addition, as homo fabricatus, be integrated in his technical apparatus". Citaat uit Habermas (1970)
- ⁴¹⁰ Charlie Chaplin Productions, Release datum: 27 maart 1936. De filmt duurt 87 min. Zie <https://www.imdb.com/title/tt0027977/>
- ⁴¹¹ (Caswell & Debaty, 2000)
- ⁴¹² Reeds voorspeld in de ISTAG Rapporten (2001).
- ⁴¹³ (Verbeek, 2011)
- ⁴¹⁴ Vrije vertaling van "In a suburb north of Texas, 28,000 students of the Spring Independent School District are being equipped with computer chips that will track their whereabouts. Each student carries an ID badge with computer chips that are read when the students get on and off buses. The information is fed by wireless phone to police and school administrators". Citaat uit Richtel (2004)
- ⁴¹⁵ The FDA approved use of a RFID (radio frequency identification) chip that could be implanted under a patient's skin and would carry a number that linked to the patient's records. Applied Digital Solutions, a company in Palm Beach, FL, makes the VeriChips, 11- millimeter RFID tags that are implanted in the fatty tissue below the right triceps. (...) Now available, so it appears, to apprehensive post-9-11 parents for tracking their children in case they get lost or kidnapped (Horvat, 2004).
- ⁴¹⁶ (van der Lans & Hilhorst, 2013)
- ⁴¹⁷ (Hilhorst & van der Lans, 2013)
- ⁴¹⁸ Citaat uit (Van de Weghe, 2020)
- ⁴¹⁹ Maar hoe kunnen die apps ervoor zorgen dat ons recht op privacy niet geschonden wordt? "Dat blijft onze hoofdbekommernis," zegt privacy-advocate Magali Feys. "Innovatie is niet alleen de oplossing die je biedt in de strijd tegen de coronacrisis, maar ook in het kunnen en durven beschermen van de privacy. (Van de Weghe, 2020)
- ⁴²⁰ Vrije vertaling uit Aronson, Wilson, Akerts, & Sommers (2019), p. 170.
- ⁴²¹ Citaat uit Verplaetse (2017), p.245
- ⁴²² Citaat uit Verplaetse (2017, p.258)
- ⁴²³ Toulmin (1950)
- ⁴²⁴ Citaat uit Vandekerckhove (2001), p. 121-122 185
- ⁴²⁵ Dukheim geciteerd door Vandekerckhove (2001), p. 75

⁴²⁶ Greene, Joshua D. (2014). "Beyond Point-and-Shoot Morality: Why Cognitive (Neuro)Science Matters for Ethics". *Ethics*. **124** (4): 695–726. doi:10.1086/675875. ISSN 0014-1704.

⁴²⁷ Greene, Joshua D; Morelli, Sylvia A; Lowenberg, Kelly; Nystrom, Leigh E; Cohen, Jonathan D (2008). "Cognitive load selectively interferes with utilitarian moral judgment". *Cognition*. **107** (3): 1144–1154.

⁴²⁸ Evans (2003); Strack & Deutsch (2004)

⁴²⁹ Met dank aan prof. em. L. Vandekerckhove (2001) en zijn cursus Rechtssociologie (KU Leuven). Bepaalde teksten werden geparafraseerd uit de schriftelijke notities en annotaties. Die werden later aangevuld met eigen inzichten, en toelichtingen vanuit andere wetenschappen naarmate mijn studie vorderde in de psychologie en de wijsbegeerte.

⁴³⁰ Vandekerckhove (2001), p. 111

⁴³¹ Friedmann (1949), uiteenzetting verder gebaseerd op p. 203-211 en Vandekerckhove (2001), p.111

⁴³² Vrije vertaling van "sociotechnique is an applied (or practical) social science which serves to inform the practioner on how to find effective means to realize intended social goals when a given set of values is accepted and a given body of tested propositions describing human behavior is accessible" Citaat uit Podgorecki & Schulze, "Sociotechnique", in *Social Science Information*, VII, 4 (1967), p. 142-143

⁴³³ Vrije vertaling van " "A bubble is a temporary defined space that can be used to limit the information coming into and leaving the bubble in the digital domain. It constitutes a digitization of the definition of personal space described by the psychologist Robert Sommer as a soap bubble. The vision of the bubble is defined to gather together all the interfaces, for- mats and agreements etc. needed for the management of personal, group and public data and informational interactions." Citaat uit Beslay & Hakala (2005), p. 2

⁴³⁴ Ik deel overigens de mening niet van Schuyt die stelt dat de social engineeringsgedachte het maken van wetten uni-functioneel opvat. Het gaat niet om het zo doelmatig beheersen van één gebied van de samenleving, zoals hij stelt op p. 28 in Schuyt, Groenendijk & Sloot (1987). De opgave de sociale ingenieur is mijns inziens juist uitgesproken multi-functioneel. In de hoogste graad is deze rekensom misschien onoplosbaar maar in de lagere graden van de calculus, levert de rekensom wel een betekenisvolle resultante in termen van optimalisatie.

⁴³⁵ Het citaat van Schuyt (1971), *Rechtsociologie; een terreinverkenning*, Universitaire Pers Rotterdam, p. 52.

⁴³⁶ Schuyt geciteerd in (Vandekerckhove, 2001), p. 139.

⁴³⁷ Ik citeer hier ter Heide (1965), maar in het oorspronkelijke citaat staat geschreven structure du comportement, terwijl officieel de titel van het boek 'La structure du comportement' is.

⁴³⁸ Ter Heide (1965), *Vrijheid: Over de zin van de straf*, p. 155

⁴³⁹ Uitleg hierna gebaseerd op originele Franse tekst: Le terrain de [183] football n'est pas, pour le joueur en action, un « objet », c'est à-dire le terme idéal qui peut donner lieu à une multiplicité indéfinie de vues perspectives et rester équivalent sous ses transformations apparentes. Il est parcouru par des lignes de force (les « lignes de touche », celles qui limitent la « surface de réparation »), — articulé en secteurs (par exemple les « trous » entre les adversaires) qui appellent un certain mode d'action, la déclanchent et la portent comme à l'insu du joueur. Le terrain ne lui est pas donné, mais présent comme le terme immanent de ses intentions pratiques ; le joueur fait corps avec lui et sent par exemple la direction du « but » aussi immédiatement que la verticale et l'horizontale de son propre corps. Il ne suffirait pas de dire que la conscience habite ce milieu. Elle n'est rien d'autre à ce moment que la dialectique du milieu et de l'action. Chaque manœuvre entreprise par le joueur modifie l'aspect du terrain et y tend de nouvelles lignes de force où l'action à son tour s'écoule et se réalise en altérant à nouveau le champ phénoménal. P. 222 Une édition électronique réalisée à partir du livre de Maurice Merleau-Ponty, *La structure du comportement*. Précédé de *Une philosophie de l'ambiguïté* par Alphonse de Waelhens. Paris: Les Presses universitaires de France, 6e édition, 1967, 248 pp. Collection: Bibliothèque de philosophie contemporaine, psychologie et sociologie. 1re édition: 1942

⁴⁴⁰ Zie ook ter Heide (1965), p. 155

⁴⁴¹ Boutellier, H. (2005) *Meer dan veilig; over bestuur, bescherming en burgerschap*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers (inaugurale rede); Boutellier, H, Rijkschroeff, R., & Steketee, M. (2005). *Van achteruit naar voren: Evaluatie van het Jeugd en veiligheidsbeleid 1999-2004*. Utrecht, Verwey-Jonker Instituut

-
- ⁴⁴² Beschrijving van het voetbalspel –preventie van achteruit naar voren' geparafraseerd uit Centrum voor Criminaliteitspreventie en Veiligheid (2016)
- ⁴⁴³ autonomos geregeerd door eigen wetten', uit de Oudgriekse woorden **αυτος** = zelf + **νόμος** = wet)
- ⁴⁴⁴ Geciteerd uit Vissers (2009), interview met van Gaal
- ⁴⁴⁵ Morele herbewapening met frisse spruitjesgeur, interview met H. Boutellier door Mussche (2007) in „Gewoon Bijzonder“. Gewoon Bijzonder was het magazine voor relaties van de Vrije Universiteit Amsterdam, het VU medisch centrum en de Vereniging VU-Windesheim. Sinds 2008 heeft Gewoon Bijzonder een nieuwe naam: VU Magazine
- ⁴⁴⁶ Geciteerd uit Vissers (2009), interview met van Gaal
- ⁴⁴⁷ Met behulp van datamining is het relatief gemakkelijk om een goed profiel op te stellen van wat iemand zou mogen gebruiken met een ondergrens. Uiteindelijk gebeurt dat nu ook al door nutsvoorzieningen, om na een zekere drempelwaarde, gebruikers extra te belasten.
- ⁴⁴⁸ Zie Schuyt (1982), oratie uitgesproken op 11 juni 1982 met als titel 'ongeregeld heden', p. 32-43. Een derde druk werd uitgegeven in 1986. Deze passage wordt ook geciteerd door Griffiths (1984), heeft rechtssociologie een toegevoegde waarde? Reflecties naar aanleiding van een oratie door Kees Schuyt, p. 84 (een uitgebreide versie van dit artikel verscheen in NNR 1984/1)
- ⁴⁴⁹ Voor een Nederlandse vertaling, zie Foucault, M, Discipline, toezicht en straf: de geboorte van de gevangenis / Michel Foucault, Groningen, Historische uitgeverij, 6^e druk in 2018. zie (Foucault, 2018)
- ⁴⁵⁰ (Lyon, 2003)
- ⁴⁵¹ Foucault, M. (1989), Discipline, toezicht en straf: de geboorte van de gevangenis, uitgeven bij de Historische Uitgeverij Groningen, P. 276
- ⁴⁵² Overgenomen van Drost (2015)
- ⁴⁵³ Schinkel (2009), De nieuwe preventie. Actuariële archiefsystemen en de nieuwe technologie van de veiligheid. In: Krisis. Tijdschrift voor actuele filosofie, p. 10.
- ⁴⁵⁴ Met als belangrijkste referent de vertaling door Piet Joostens van de tekst geschreven door Deleuze: *Post-scriptum sur les sociétés de contrôle* dat eerst werd gepubliceerd in L'autre journal (nr. 1, mei 1990) en nadien werd opgenomen in Pourparlers. 1972-1990, Parijs, Minit, 1990, pp. 240-247.
- ⁴⁵⁵ Michael Hardt: De mondiale controlemaatschappij is oorspronkelijk verschenen in Eric Alliez (Ed.), Gilles Deleuze: une vie philosophique, Le Plessis-Robinson, 1998. zie (Hardt, 1998)
- ⁴⁵⁶ Lyon (2007), p. 18
- ⁴⁵⁷ Boutellier (2019), A criminology of moral order, p. 87
- ⁴⁵⁸ (Mathiesen, 1997)
- ⁴⁵⁹ Verckens, (2011), p. 191 (met eigen toevoeging tussen haakjes)
- ⁴⁶⁰ ibidem
- ⁴⁶¹ Boyne (2000), p. 299
- ⁴⁶² Verckens, (2011), p. 191
- ⁴⁶³ (Simons & Masschelein, 2008) met weglating vab (zoals in publieke straffen). Geciteerd in Verckens, 2011, p. 191
- ⁴⁶⁴ Boutellier (2019), p. 89
- ⁴⁶⁵ Verckens, A., 2011, p. 189
- ⁴⁶⁶ Al voor de zevende keer peilt het Apestaartjaren-onderzoek naar het mediagebruik, -bezit en -gedrag van kinderen en jongeren. Mediawijs, Mediaraven en imec-MICT (UGent) bevroegen bijna 4.000 kinderen en jongeren tussen 6 en 18 jaar. Opvallende trends: de onstuitbare opmars van de smartphone, Facebook moet het terrein delen met andere sociale media en zowel kinderen als jongeren zijn zich bewust van de digitale voetsporen die ze achterlaten. Op het vlak van privacybescherming valt er nog winst te boeken. Zie onderzoeksrapport Baccarne, et al., 2018
- ⁴⁶⁷ ibidem
- ⁴⁶⁸ Geciteerd uit Baccarne, et al., 2018, p. 37
- ⁴⁶⁹ Geciteerd uit Accinelli, Martins, Oviedo, Pinto, & Quintas (2017), 220-247, DOI:10.1080/0022250X.2017.1388235 Een interessante studie, samengevat: Zoals bekend is, moeten burgers in democratische samenlevingen een belangrijke rol spelen. Burgers hebben een politieke invloed die kan leiden tot een corrupte of niet-corrupte regering (die al dan niet wordt herkozen). Om te onderzoeken in welke mate dit mogelijk is, hebben de onderzoekers een evolutionair spel bedacht tussen de overheid en de ambtenaar waarbij beiden kunnen kiezen tussen corrupt of eerlijk gedrag. Het is spel maakt gebruik van replicator-dynamieken. Na analyse, kon men de verschillende mogelijke

trajecten van het systeem een gewicht toekennen. Het leverde een mathematische tool op waarmee men intolerantie-indexen kan berekenen: het drukt de mate uit waarin men geen genoegen wil nemen met het corrupte en oneerlijke gedrag van een regering of overheid. De studie liet zien welke effecten er waren verbonden aan een zekere graad van intolerantie, en kwam tot de conclusie dat politieke actieve burgers een verspreiding van corruptie kunnen voorkomen.

⁴⁷⁰ Verwijzing naar titel van opiniestuk van Ballon (2019)

⁴⁷¹ Boutellier (2019), p. 87

⁴⁷² Indien we naast deze insteek de eerder besproken metafoor van de voetbalploeg beschrijven, gebeurt de organisatie in een dashboardsamenleving veeleer op zijn van Gaals: dat wil zeggen van 'binnenuit' en niet 'vanuit de achterhoede' opgebouwd zoals bij Boutellier. Iedere speler speelt in een dashboardsamenleving ook in functie van het team, maar er is ook ruimte voor creativiteit (omdat de normen niet alleen top down worden bepaald maar ook bottom-up). Het ideale spel dat daaruit ontstaat zou er één zijn die qua trainers-visie schommelt tussen Johan Crujff en Louis Van Gaal.

⁴⁷³ »Une éducation qui préserve la liberté de l'enfant afin de ne créer chez lui aucune dépendance, qui le traite comme une personne physique et le laisse se développer selon la nature, en encourageant les jeux et les activités ludiques. Selon ces principes toute éducation de l'esprit – les livres, les leçons de morale, les discours d'autorité et bien sûr la religion – doit être rejetée.» geciteerd uit Mostefai (2020), p. 56

⁴⁷⁴ Bahro geciteerd door De Wachter (2000), p. 20. Verwijzend naar Bahro, R. (1987), *Logic der Rettung*, Stuttgart, Weibrecht.

⁴⁷⁵ De Wachter (2000), p. 19

⁴⁷⁶ Sander Hermsen, Jeana Frost, Reint Jan Renes, Peter Kerkhof (2016), Using feedback through digital technology to disrupt and change habitual behavior: A critical review of current literature, *Computers in Human Behavior*, Volume 57, Pages 61-74. Zie (Hermsen, Frost, Renes, & Kerkhof, 2016)

⁴⁷⁷ Dat ligt in lijn met de resultaten van een ander review uitgevoerd door Kluger en DeNisi: deze onderzoekers vonden in 66% van de onderzochte studies een positief resultaat. Zie Kluger & DeNisi (1996).

⁴⁷⁸ Vrije vertaling van "Furthermore, only 4 studies tested 11 for (and only 3 of those 4 found) sustained habit change." Citaat Hermsen et al. (2016), p. 2

⁴⁷⁹ Zie Ledger, D., & McCaffrey, D. (2014).

⁴⁸⁰ Vrije vertaling van "Moreover, it remains unknown how many studies did not make the literature because the 747 desired effect could not be shown or no support was found for the original hypothesis". Geciteerd uit Hermsen et al. (2016), p. 36

⁴⁸¹ Vrije vertaling van "All of these areas provide ample possibilities for further research. The broad range of dependent variables and feedback technologies limit the validity and generalizability of the findings in this review." Geciteerd uit Hermsen et al. (2016), p. 36-37

⁴⁸² In een Kantiaan-Libertarische benadering dient de staat om vrijheidsrechten te beschermen. "Als de staat zelf distributiepatronen zou opleggen, is dit een inbreuk op de vrijheid van mensen. Het bewijs daarvoor is dat deze patronen onmiddellijk door diezelfde vrijheid zouden hertekend worden. Nozick gebruikt het voorbeeld basketballer Wilt Chamberlain. Indien een herverdelende staat zijn inkomen zou afronden, en het aan armen zou geven, komt het binnen de kortste keren opnieuw bij Chamberlain terecht. De armen zouden opnieuw hun geld uitgeven om op de tribune te zitten. In een meer algemene context gebruik een filosoof als Bernard Williams dit soort argumenten om aan te tonen dat wij de gevolgen van onze handelingen niet kunnen berekenen, en is de realisering van ons begonnen project nauwelijks nog van onszelf afhankelijk." De Wachter (2000), p. 112. Het is niet duidelijk wat de effecten van

⁴⁸³ De Wachter (2000), p. 100

⁴⁸⁴ Citaat uit Boutellier (2011), *De Improvisatiemaatschappij: over de sociale ordening in een onbegrensde wereld*, p. 28

⁴⁸⁵ Boutellier, 2011, p. 29

⁴⁸⁶ Ze kunnen via de in hoofdstuk 1 beschreven CLA-techniek interveniëren. En als zij zonder een echte expert te zijn in een vakgebied, meedenken over de toekomst, hebben ze een aanzienlijke impact om deze toekomst mee uit te tekenen.

⁴⁸⁷ Zie Zuckerberg (2017)

⁴⁸⁸ Zuckerberg (2017), citaat: "To help during a crisis, we've built infrastructure like Safety Check so we can all let our friends know we're safe and check on friends who might be affected by an attack or natural disaster. Safety Check has been activated almost 500 times in two years and has already notified people that their families and friends are safe more than a billion times. (...) And we've built infrastructure to work with public safety organizations around the world when we become aware of these issues. Going forward, there are even more cases where our community should be able to identify risks related to mental health, disease or crime."

⁴⁸⁹ Zuckerberg (2017), citaat: Our goal is to strengthen existing communities by helping us come together online as well as offline, as well as enabling us to form completely new communities, transcending physical location. When we do this, beyond connecting online, we reinforce our physical communities by bringing us together in person to support each other.

⁴⁹⁰ ibidem

⁴⁹¹ Zuckerberg (2017), citaat: "The purpose of any community is to bring people together to do things we couldn't do on our own. To do this, we need ways to share new ideas and share enough common understanding to actually work together." (...)ur approach will focus less on banning misinformation, and more on surfacing additional perspectives and information, including that fact checkers dispute an item's accuracy.

⁴⁹² Zuckerberg (2017), citaat: "Artificial intelligence can help provide a better approach. We are researching systems that can look at photos and videos to flag content our team should review. This is still very early in development, but we have started to have it look at some content, and it already generates about one-third of all reports to the team that reviews content for our community."

⁴⁹³ vertaald: gematerialiseerde moraliteit

⁴⁹⁴ Latour (1992)

⁴⁹⁵ Het antwoord waarbij solidariteit een belangrijke rol speelt, wordt op verschillende manieren gegeven in de sociologie. Interessante en belangrijke publicaties met betrekking tot dit vraagstuk zijn: Crow, 2002; Prainsack & Buyx, 2011; Stjernø, 2004. Citaat uit Oosterlynck & Van Bouchaute (2013), p. 2.

⁴⁹⁶ Citaat uit Oosterlynck & Van Bouchaute (2013), p. 2

⁴⁹⁷ Het doet opnieuw denken aan het oude filosofische verhaal over de ring van Gyges waar Plato het over had in het tweede boek van zijn Staat (2.359a-2.360d). zie ook uiteenzetting eerder in dit verband, met name bij §2.5

⁴⁹⁸ (van Ewijk, Kunneman, van der Vet, & de Waal, 2015)

⁴⁹⁹ Of het comité van zeden en moraliteit stelt de burger een limitatieve lijst ter beschikking, indien ze twijfelt aan de kwaliteit van een 100% bottom-up proces. Het maakt voor het gedachte-experiment niet uit. De angel van het probleem blijft een preferentiële lijst van betekenisvolle normen en waarden en de kwestie van de scherpstelling. Welke referentiekader is valide en betrouwbaar genoeg om als ijkpunt te dienen?

⁵⁰⁰ De inspiratie voor het idee van een horizontale relatie haalde Kunneman bij Ricoeur (kleine ethiek), en werd later overgenomen door Boutellier en anderen.

⁵⁰¹ Kunneman, H (2012), Het belang van moreel kapitaal in zorg en welzijn, Paul Cremers Lezing, te Rotterdam op 25 april 2012, p. 40

⁵⁰² Zie Roussau (2012) (ook al bestaan er m.i. betere vertaalwerken).

⁵⁰³ Boutellier H. , Nieuwe tijden, kleine moraal. De actualiteit van moraliteit en veiligheid., 2001, p.27

⁵⁰⁴ Citaat uit (Borry, De empirische wending in de bio-ethiek, 2004)

⁵⁰⁵ Zie Siemens (2020)

⁵⁰⁶ Siemens (2020), beschrijving bij energy-analytics

⁵⁰⁷ Zie Dean (2019)

⁵⁰⁸ SISA staat voor Signaleren en Samenwerken.

Het is ook het SamenwerkingsInstrument Sluitende Aanpak. SISA is een computersysteem voor professionals vanuit de gehele regio Rotterdam. Ze kunnen signaleren dat zij betrokken zijn bij een kind/jongere van 0 tot 23 jaar. Op deze manier kunnen professionals met elkaar afstemmen om de best mogelijke begeleiding te bieden. In SISA staat geen inhoud, geen dossier. Een professional signaleert, door het afgeven van een signaal in SISA, dat hij of zij betrokken is, niet waarom! Met SISA wordt alleen maar bijgehouden of er meerdere professionals op hetzelfde moment bij hetzelfde kind, jongere of gezin betrokken zijn. Verschillende signalen vanuit verschillende organisaties leiden tot een match.

-
- Bij een match stuurt SISA een e-mail naar alle betrokken professionals zodat zij met elkaar kunnen afstemmen. Citaat overgenomen uit <https://www.rotterdam.nl/werken-leren/meldcode-op-school/>
- ⁵⁰⁹ Geciteerd uit Veltjen, Van Vossole & Groenen (2016), risicotaxatie-instrument partnergeweld: gebruikershandleiding, p. 4 zie ook: Groenen & Matkoski (2014). Partnergeweld: Screening & Risicotaxatie. Antwerpen/Apeldoorn: Maklu.
- ⁵¹⁰ Citaat van Lionel Bajart, schriftelijk vraag nr. 6-2175 aan de minister van Veiligheid en Binnenlandse zaken, d.d. 15 januari 2019, in de Senaat. Zie ook Rienks & Schuilenburg, 2020
- ⁵¹¹ Zie Das & Schuilenburg, 2018
- ⁵¹² Zie Willems & Doeleman, 2014
- ⁵¹³ "Men kan de eerste lijn of eerstelijnsgezondheidszorg samenvatten als rechtstreeks toegankelijke hulp en zorg. Daaronder vallen de huisartsen, thuisverpleegkundigen, vroedvrouwen, ergo- en kinesitherapeuten, podologen, eerstelijnspsychologen en psychotherapeuten, psychiatrische thuiszorg, dietisten, apothekers, tandartsen,... De tweede lijn wordt gevormd door zorg- en hulpverleners die na verwijzing kunnen worden geconsulteerd bijvoorbeeld een psycholoog, psychotherapeut of psychiater van een centrum voor geestelijke gezondheidszorg (CGG)." Geciteerd uit <http://www.vlaam-sesels.be/drupal/?q=node/2>
- ⁵¹⁴ Zie (Verbeke & Bamps, 2019)
- ⁵¹⁵ Beschrijving van de vijf moraaltypen is een parafrasering van Jan Verplaetse (2018), hier en daar aangevuld met eigen voorbeelden.
- ⁵¹⁶ Verplaetse (2018), p. 13-14
- ⁵¹⁷ Citaat uit Verplaetse (2018), p. 7. De hechtingsmoraal wordt verder uitgewerkt van p. 13 t.e.m. p. 72
- ⁵¹⁸ Citaat uit Verplaetse (2018), p. 8
- ⁵¹⁹ Bamps, 2019; eigen notities uit het college van prof. dr. Mark D'hoker
- ⁵²⁰ Jaeger (1945) p. 13 e.v.
- ⁵²¹ Dit werd aangetoond in een studie van Rozin, Millman & Nemeroff (1986)
- ⁵²² Verplaetse, 2018, p. 136 e.v.
- ⁵²³ Geciteerd uit Verplaetse (2018) p. 8
- ⁵²⁴ Dit werd aangetoond in een studie van Harbaugh & Krause (2000)
- ⁵²⁵ Geciteerd uit Verplaetse (2018) p. 8-9
- ⁵²⁶ Geciteerd uit Verplaetse (2018) p. 9
- ⁵²⁷ Geciteerd uit Verplaetse (2018), p. 9 - 10
- ⁵²⁸ In Bamps (2019) werden 184 pagina's gebruikt ter adstructie van deze these.
- ⁵²⁹ Burt (1965/1925) geciteerd door Verplaetse (2018)
- ⁵³⁰ Geciteerd uit Verplaetse (2018), p. 5
- ⁵³¹ Concept en tekening van het statisch multi-level concept model is overgenomen van Geels & Kemp (2000), p. 17. Oorspronkelijk gebaseerd op Geels (1997), p. 58.
- ⁵³² Chislenko (1995). Eigen vertaling. Het betreft een geschreven notitie die als blauwdruk moest dienen voor zijn lezing bij Extro-3. Zijn werkstuk wordt door vele wetenschappelijke artikelen geciteerd. Hoewel hij zelf eerder autodidact leek, was hij werkzaam als onderzoeker in het domein van de kunstmatige intelligentie, bij de IntelliGenesis Corp. in New York. Op 8 mei 2000 stapte hij uit het leven. Chislenko, A. (1995). Legacy Systems and Functional Cyborgization of Humans. Geraadpleegd op 15 mei 2019, via <http://www.lucifer.com/~sasha/articles/Cyborgs.html>.
- ⁵³³ Cosmides, (2006)
- ⁵³⁴ Borry, Schotsmans, & Dierickx, De spanning tussen empirische en normatieve benaderingen in de bio-ethiek: de opkomst van een empirische wending in de bio-ethiek, 2004, p. 7
- ⁵³⁵ Ibidem, in de oorspronkelijke context ging het over bio-ethici, maar dat is m.i. te verruimen naar ethici in het algemeen
- ⁵³⁶ ibidem
- ⁵³⁷ (Callahan, 1980)
- ⁵³⁸ Deschoux, Gagey, & Bigler (1968), p. 75
- ⁵³⁹ ibidem
- ⁵⁴⁰ (Floridi, On the Intrinsic Value of Information Objects and the Infosphere, 2003)
- ⁵⁴¹ In de originele tekst van de *Stanford Encyclopedia of Philosophy* staat 1974, maar ik vermoed dat dit 1977 moet zijn vanwege de publicatie van Bunge in 1977.
- ⁵⁴² Ontleend aan Bunge (1977)

⁵⁴³ Bunge (1977), p. 103

⁵⁴⁴ Vrije vertaling van: 'In 1974 the philosopher Mario Bunge proposed that we take the notion of a 'technoethics' seriously arguing that moral philosophers should emulate the way engineers approach a problem. Engineers do not argue in terms of reasoning by categorical imperatives but instead they use: ... the forms If A produces B, and you value B, chose to do A, and If A produces B and C produces D, and you prefer B to D, choose A rather than C. In short, the rules he comes up with are based on fact and value, I submit that this is the way moral rules ought to be fashioned, namely as rules of conduct deriving from scientific statements and value judgments. In short ethics could be conceived as a branch of technology (Bunge 1977, 103).

Taking this view seriously implies that the very act of building information technologies is also the act of creating specific moral systems within which human and artificial agents will, at least occasionally, interact through moral transactions. Information technologists may therefore be in the business of creating moral systems whether they know it or not and whether or not they want that responsibility. Geciteerd uit het online artikel 'Information technology and moral values', *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, gereviseerd op 9 november 2018 (geraadpleegd op 10 maart 2019).

⁵⁴⁵ Verplaetse (2018), p. 12

⁵⁴⁶ Zie Alexander & Moore (2016)

⁵⁴⁷ Zie Rosen, Frederik (2003). *Classical Utilitarianism from Hume to Mill*. Routledge

⁵⁴⁸ Zie Van Tongeren, P. (2003), *Deugdelijk Leven: Een inleiding in de deugdethiek*, Amsterdam: SUN

⁵⁴⁹ Citaat uit Thijs (1989), p. 94

⁵⁵⁰ (Walsh, Rozycki, & Park, 2019)

⁵⁵¹ (Claudino, Capanema, & de Souza, 2019)

⁵⁵² Geciteerd uit (Van Calster, 2020). Een kritiek hierbij is dat bij grote datasets de kwaliteit van de data vaak matig is. Bovendien spelen ook contextuele factoren mee. Tot slot is er een probleem met het valideren van algoritmes. Dat blijkt in de praktijk een moeilijke opgave te zijn. Soms worden algoritmes beschermd om ze commercieel aan te bieden. Er zijn ethische kanttekeningen bij te maken.

⁵⁵³ (Fitten & Waite, 1990) Zie ook (Lepping & Turner, 2015)

⁵⁵⁴ (Sessums, Zembrzuska, & Jackson, 2011)

⁵⁵⁵ (Teno, Fisher, & Hamel, 2000)

⁵⁵⁶ (Saposnik, Redelmeier, Ruff, & Tobler, 2016) zie ook: (Janz & Copeland, 2004)

⁵⁵⁷ Geparafraseerd uit (Lamanna & Byrne, 2018)

⁵⁵⁸ Sinds 2008 als wetenschappelijk onderzoeker verbonden aan het psychometrisch centrum van de Universiteit van Cambridge.

⁵⁵⁹ (Kosiński, Stillwell, & Graepel, 2013)

⁵⁶⁰ Boutellier (2011), *De Improvisatiemaatschappij*, p. 40

⁵⁶¹ Boutellier geciteerd in Kleinpaste (2013): *Nederland als vervlogen droom*, uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam, hoofdstuk 3. (E-book)

⁵⁶² De technologie om zulke voorspellingen te maken, is al ontwikkeld en werd reeds besproken bij de MindSphere van Siemens. Het wordt ingezet bij machineparken en energie beheer, maar zou evengoed gebruikt kunnen worden bij het beheer van ID-gerelateerde data.

⁵⁶³ Het menselijke cognitieve apparaat is beperkt en vatbaar voor correctie.

⁵⁶⁴ Vrije vertaling van "Following developments in pervasive computing and ambient intelligence, we propose that moral artificial intelligence (moral AI) could be developed to help agents overcome their natural psychological limitations. The moral AI would monitor physical and environmental factors that affect moral decision-making, would identify and make agents aware of their biases, and would advise agents on the right course of action, based on the agent's moral values. In being tailored to the agent, the moral AI would not only preserve pluralism of moral values but would also enhance the agent's autonomy by prompting reflection and by helping him overcome his natural psychological limitations." Geciteerd uit Savulescu & Maslen, 2015

⁵⁶⁵ Boutellier, 2011, p. 29

⁵⁶⁶ Citaat uit Hemingway (1999), *Death in the Afternoon*, Scribner Classics, New York, p. 13 (Oorspronkelijk uitgegeven door Charles Scribner's Sons in 1932)

⁵⁶⁷ In de originele Griekse tekst gebruikt men de term **πίθος**, oftewel 'pithos'. Een pithos is een zeer grote pot, meestal gemaakt van ruwkorrelig terracotta, gebruikt voor opslag. Verklaring overgenomen

van Verdenius, Willem Jacob (1985), *A Commentary on Hesiod Works and Days vv 1–382* (Leiden: E.J. Brill), p. 66

⁵⁶⁸ Voor een overzichtswerk verwijs ik naar Cotterell, A. (2017), *De grote mythologie encyclopedie*, Veltman Uitgevers BV.

⁵⁶⁹ Ramondt, S. (2000), *Mythen en sagen van de Griekse wereld*, uitgever: Fibula

⁵⁷⁰ Epimetheus was de broer van Prometheus, en getrouwd met Pandora. West, M. L. *Hesiod, Works and Days*, ed. with prolegomena and commentary (Oxford 1978).

⁵⁷¹ Voor een goede uiteenzetting in de verband, verwijs ik naar Herbert Weir Smyth, *Loeb Classical Library Volumes 145 and 146*. Cambridge, MA. Harvard University Press. 1926. Vertaald door Herbert Weir Smyth.

⁵⁷² Volgens Angelo Cassanova, hoogleraar Griekse literatuur verbonden aan de universiteit van Florence, is Prometheus de reflectie van een oude pre-Hesiodische bedrieglijke figuur (vergelijkbaar met de slang in de bijbel als verleider van de boom der kennis, sic), die verantwoordelijk was voor de mengeling van goed en kwaad. Met als referent: Cassanova, *La famiglia di Pandora: analisi filologica dei miti di Pandora e Prometeo nella tradizione esiodea* (Florence) 1979 zie (Casanova, 1979) en het bijzonder de bespreking door West (1983).

⁵⁷³ Verdenius, ibidem

⁵⁷⁴ Grimal, Pierre (1990). "Pandora". In Kershaw, Stephen (ed.). *A concise dictionary of Classical Mythology*. A. R. Maxwell-Hyslop (translator). Oxford: Basil Blackwell Ltd

⁵⁷⁵ Zie Solmsen, F. (1990), *Hesiodi Theogonia, Opera et Dies, Scutum* (3rd rev. ed.), Oxford,

⁵⁷⁶ Zoals wanneer men een thermostaat heeft ingesteld, het systeem autonoom in staat is om te controleren of de kamertemperatuur is bereikt en de cv-ketel een signaal moet krijgen om te stoppen.

⁵⁷⁷ Schrijfwijze nagekeken in (Abbott-Smith, 1922)

⁵⁷⁸ Verdenius zegt dat Hesiod "ons niet vertelt waarom ἐλπίς in de doos bleef. Er is een groot aantal moderne verklaringen, waarvan ik alleen de belangrijkste zal bespreken. Ze kunnen worden verdeeld in twee klassen volgens de veronderstelling dat de doos geserveerd (1) om ἐλπίς voor de mens te houden, of (2) om ἐλπίς van de mens af te houden. In het eerste geval wordt de doos gebruikt als een voorraadkast, in het tweede geval wordt het gebruikt als een gevangenis (net als in Hom. E 387) Bovendien kunnen ἐλπίς worden beschouwd als (a) als een goed, of (b) als een kwaad. In het eerste geval is het om de mens te troosten in zijn ellende en een stimulans die zijn activiteit opwekt, in het tweede geval is het de ijdele hoop waarin de luie man zich overgeeft wanneer hij eerlijk voor zijn leven zou moeten werken. De combinatie van deze alternatieven resulteert in vier mogelijkheden die verder besproken werden door Verdenius in het geciteerde boek " Citaat uit Verdenius (1985), p. 66

⁵⁷⁹ Geciteerd uit Maesschalck (2004), p. 7-19

⁵⁸⁰ Karssing, (2001), p. 93

⁵⁸¹ de Haan (2000), *the possibility of moral dilemma's*, Amsterdam: dissertatie in eigen beheer, p. 271

⁵⁸² Technische benaming hiervoor is incommensurabiliteit. D.w.z. Onderling onmeetbaar; "wat niet door eene gemeene maat kan gemeten worden." Geciteerd uit (Weiland, 1858 (derde druk))

⁵⁸³ Zwart (1993), p. 20

⁵⁸⁴ Zwart (1993), p. 20

⁵⁸⁵ Richtvragen hierbij zijn bijvoorbeeld: In hoeverre reageren burgers, filosofen, beleidsmakers etc. constructief op de achterliggende providere-filosofie van de dashboardsamenleving?

⁵⁸⁶ Richtvragen hierbij zijn bijvoorbeeld: onder welke omstandigheden willen we delen, wat zijn de gevaren van het delen, met wie willen we delen?

⁵⁸⁷ Voor de leesbaarheid werd besloten enkel te verwijzen naar de belangrijkste resultaten en niet telkens het gehele onderzoeksrapport uit te schrijven. In de bijlagen is van elk onderzoek een research-fiche opgenomen met meer informatie over de achtergrond, de opzet, de gehanteerde methode, en de uiteindelijke resultaten. In de tekst van dit hoofdstuk zullen we de resultaten enkel selectief vermelden in functie van de besproken morele dilemma's waar het in dit hoofdstuk als hoofdvraagstelling om gaat.

⁵⁸⁸ Verplaetse & Delmotte (2017), , p.186

⁵⁸⁹ Van de Velde, 2004, p. 201

⁵⁹⁰ Barone geciteerd door Van de Velde (2004). Originele studie van Enrico Barone, 1908. "Il Ministro della Produzione nello Stato Collettivista", *Giornale degli Economisti*, Sept./Oct., 2, pp. 267–93, 392–

414, trans. as "The Ministry of Production in the Collectivist State," in F. A. Hayek, ed. (1935), *Collectivist Economic Planning*, pp. 245–90, reprinted in R. Marchionatti, ed. (2004), *Early Mathematical Economics, 1871–1915: The Establishment of the Mathematical Method in Economics*, v. IV, Taylor & Francis, pp. 227–63

⁵⁹¹ Geciteerd uit Van de Velde, (2004), *Markt-meesters: portretten van vooraanstaande liberale economen*, Boom Teldersstichting, Amsterdam/Meppel, p. 201 – 202

⁵⁹² Hayek, (1945), *The use of knowledge in society*, *The American Economic Review*, vol. 35, no. 4. Zie ook Hayek (1996). *Individualism and Economic Order*. Chicago: University of Chicago Press.

⁵⁹³ De context van het geciteerde artikel is duidelijk. Hayek pleit tegen de oprichting van een central pricing board (bepleit door Lange) door de nadruk te leggen op het dynamische en organische karakter van marktprijsfluctuaties en de voordelen van dit fenomeen. Ontleend aan: Caldwell (1990). *Carl Menger and his legacy in economics*. Duke University Press. pp. 392–95

⁵⁹⁴ Het zou in dit geval een exemplarische generaliseerbaarheid kunnen betreffen. "De onderzoeker kan voorts kiezen voor een persoon, een groep personen, een geval of situatie die exemplarisch of typerend geacht wordt voor andere personen, gevallen et cetera. Deze generalisatie kan dan gezien worden als een voorbeeld van 'case-to-case transfer' in een ruimere zin van 'case', en bovendien als een ontwerpkeuze van de onderzoeker en niet alleen of voornamelijk als een achteraf door de lezer te beoordelen kwestie zoals bij Firestone (1993). Om een zekere methodologische kwaliteit te realiseren moet deze overdracht van een onderzocht 'geval' naar een ander 'geval' door de onderzoeker onderbouwd worden met een goede analogieredenering. Een analogieredenering specificceert zo veel mogelijk overeenkomsten en verschillen tussen de gevallen. De analogieredenering is sterker naarmate de overeenkomsten tussen twee 'gevallen' talrijk en relevant zijn en de verschillen spaarzaam en niet relevant. (Zie ook Smaling, 2000; 2003 en Maso & Smaling, 2002; het is jammer dat Swanborn (1996: 66 e.v. en 148 e.v.) in zijn kritische bespreking van Kennedy, Firestone en Yin voorbijgaat aan de mogelijkheid om analogieredeneringen te expliciteren en te versterken.) Kennedy (1979) bespreekt trouwens al een aantal interessante criteria voor overdracht van het ene geval naar het andere, maar zij gebruikt de term analogie niet. Natuurlijk is voor de toepassing van dergelijke criteria wel gedegen voorkennis nodig van zowel de onderzoekssituatie als de situaties waarnaar gegeneraliseerd moet gaan worden. Deze voorkennis kan uit de literatuur of een vooronderzoek voortkomen, maar ook op eigen of andermans ervaringen berusten." Geciteerd uit Smaling (2009), *Generaliseerbaarheid in kwalitatief onderzoek*, KWALON, jaargang 14, nr. 3, Uitgeverij Boom Amsterdam.

⁵⁹⁵ Geciteerd uit Verplaetse (2017), p. 250

⁵⁹⁶ Omdat het doorlopen van het stappenplan feitelijk deel uitmaakt van misleiding, en niet het echte doel van het onderzoek was, werden deze data niet meegenomen in de studie. Het hoofddoel was observatie en de resultaten daarvan staan centraal in dit onderzoek.

⁵⁹⁷ Bryman, 1988; Gummesson, 2000

⁵⁹⁸ Geciteerd uit Saunders, Lewis en Thornhill (2019), p. 165

⁵⁹⁹ Saunders, Lewis en Thornhill (2019), p. 163

⁶⁰⁰ Dat is een methode van kwalitatieve data-analyse waarbij 'verwachtingen of tussentijdse hypothesen over de samenhang tussen verschijnselen worden getoetst op hun juistheid bij de nieuwe gevallen bij wie (of waar) de onderzoeker zijn data verzamelt'. Citaat uit Boeije (2005). *Analyseren in kwalitatief onderzoek*. Amsterdam: Boom, p. 74.

⁶⁰¹ Het gedachte-experiment van een Moral MindSphere binnen de krijtlijnen van een dashboardsamenleving geeft m.a.w. geen garantie dat het harmoniemodel van Etzioni behouden kan blijven. Integendeel. De burgers buitelen regelmatig over elkaar heen, wanneer ze beslissingen moeten nemen over belangrijke kwesties. Vaak leidt dit tot 50% tegen, 50% voor situaties. Het gevolg is niet alleen een politieke verdeeldheid, maar evengoed een patstelling in het beleid. In de onmogelijkheid van de consensus, toont zich het onmogelijke beheer van de samenleving. Het remt de groei van WAT? Dat merken hoe langer hoe meer WIE? Bijvoorbeeld: door de grote beslaglegging op natuurlijke hulpbronnen en de grootschalige roofofbouw op ons leefmilieu zullen de grenzen van groei echter onherroepelijk worden bereikt.

⁶⁰² Dit vraagstuk staat in een directe relatie met de retorische openingsvraag van het proefschrift. Het idee dat we nood hebben aan een 'moreel kompas' wordt vaak door filosofen en andere intellectuelen in de literatuur gesuggereerd als het verlangen waarmee veel burgers worstelen in een complexe samenleving. Misschien wordt het effect onderschat indien zoiets werkelijk mogelijk zou worden. Op het

niveau kennis organisatie impliceert dit immers een defragmentatie van kennis om de referentiekaders van de moraal te operationaliseren: d.w.z. helder te krijgen in criteria en controleerbaar in de praktijk.

⁶⁰³ Geciteerd uit van den Bosch, Balduk, van Dam, Veeneklaas, & Vreke, 2004, p. 15

⁶⁰⁴ Geciteerd uit van den Bosch, Balduk, van Dam, Veeneklaas, & Vreke, 2004, p. 94

⁶⁰⁵ Geciteerd uit van den Bosch, Balduk, van Dam, Veeneklaas, & Vreke, 2004, p. 94

⁶⁰⁶ Nash, J. (1950), *Non-Cooperative games*, dissertation presented to the faculty of Princeton University in Candidacy for the degree of doctor of Philosophy, recommended for acceptance by the department of mathematics (32 pages).

⁶⁰⁷ Citaat uit De Causmaecker & Verbeeck (2018), speltheorie in de computerwetenschappen, PowerPoint, p. 27

⁶⁰⁸ "Aumann en Schelling kregen de Nobelprijs voor de economie in 2005 voor hun inzichten op het gebied van de herhaalde spelen en het belang van zelfbinding. Vickrey kreeg de Nobelprijs in 1996 voor zijn werk op het gebied van veilingen, een belangrijke toepassing van de speltheorie. Dat werk legde vervolgens weer de grondslag voor het werk op het gebied van "mechanism design", waarvoor Hurwicz, Maskin en Myerson in 2007 samen de prijs kregen. Hun kernvraag is niet hoe een spel gespeeld moet worden, maar, omgekeerd, hoe de regels van het spel gezet moeten worden om gewenste sociale uitkomsten te realiseren." Geciteerd uit van Damme, 2009

⁶⁰⁹ De Bondt, departement toegepaste economie, K.U. Leuven, lessen voor de 21e eeuw, PowerPoint van 29 maart 2004, p. 98

⁶¹⁰ Zie bijvoorbeeld Wolfgang Eggert & Martin Kolmar, "undated". "Information Sharing, Multiple Nash Equilibria, and Asymmetric Capital-Tax Competition," EPRU Working Paper Series 02-01, Economic Policy Research Unit (EPRU), University of Copenhagen. Department of Economics.

⁶¹¹ Op voorstel van voormalig viceminister-president Ingrid Lieten

⁶¹² Met referentie (SALK, 2014)

⁶¹³ In het bijzonder waar het mogelijke risicovolle ontwikkelingen in de toekomst zou betreffen.

⁶¹⁴ Bij de uitvoering was het normaliter de bedoeling om de potentiële bewoners te bevragen. Dat is echter nooit van gekomen, omdat het moment van vraagstelling telkens ongelegen kwam; het zou te veel interfereren met de lopende onderzoeken. Ze kennen de doelgroep van sociale huurders en de gevoeligheden uit theorie en praktijkervaringen (stages). Bovendien maakt het voor de uitrol van business modellen niet zo veel uit omdat studenten zelf ook tot de doelgroep van reguliere huurwoningen kunnen behoren.

⁶¹⁵ In het voorjaar 2016 coördineert het Overlegcentrum voor Ethiek voor de elfde keer het project "Wetenschap en Ethiek". Binnen dit kader krijgt elke faculteit, elk departement en elke onderzoeksgroep van de Associatie KU Leuven de kans om een activiteit te organiseren over een ethisch thema dat relevant is voor het eigen vakgebied.

⁶¹⁶ Aan de debattafel zat een vertegenwoordiger van CORDIUM (sociale huisvestingsmaatschappij – proeftuinbouw project: ECOREN), een professor van de Universiteit Hasselt (sociale innovatie), de directeur van BJW (proeftuinbouw: mutatie +), een technologiebedrijf, Wouter Van Dyck (Beweging.net)

⁶¹⁷ Van den Broeck, Cunningham, Eeckels, & Herbst (2005)

⁶¹⁸ As Morrow argues, writers should aim for a balance of their interpretations and supporting quotations: 'an overemphasis on the researcher's interpretations at the cost of participant quotes will leave the reader in doubt as to just where the interpretations came from; an excess of quotes will cause the reader to become lost in the morass of stories'. Morrow geciteerd door Lingard (2019), *Beyond the default colon: Effective use of quotes in qualitative research. *Perspect Med Educ* 8, 360–364.* Zie ook Morrow (2005), *Quality and Trustworthiness in Qualitative Research in Counseling Psychology. *J Couns Psychol.* 2005;52, p. 256*

⁶¹⁹ Het lijkt soms alsof de overheid steeds de indruk geeft te handelen met een zekere rechtmatigheid. Burgers zijn daar gevoelig voor. Juristen ook. "De jurist komt zo zeer onder de indruk van het handelen van de overheid in het algemeen belang, dat hij zich dit handelen nauwelijks als onrechtmatig kan denken." Citaat uit Schoordijk (1984), p. 6

⁶²⁰ (Bellens, 2020)

⁶²¹ (Verstrepn, 2020)

⁶²² (Damen, 2020)

⁶²³ Geciteerd uit online brief, zie Ministerie van Algemene Zaken; ministerie van volksgezondheid, welzijn en sport; ministerie van justitie en rechtsbescherming, 2020

⁶²⁴ Citaat van Vader & Frankema, 2020. Zie ook <https://www.security.nl/posting/656956/Europese+Commissie+wil+dat+corona-apps+binnen+alle+EU-landen+werken>

⁶²⁵ ibidem

⁶²⁶ “BEN staat voor bijna-energieneutraal. Bouwen volgens de BEN-principes wordt vanaf 2021 de standaard voor nieuwbouwwoningen in Vlaanderen, in heel Europa zelfs.” Citaat van het Vlaams Energieagentschap, 2020

⁶²⁷ Het is vergelijkbaar met een kantoor waar IP telefoons vanuit een centraal geïnstalleerd softwarepakket door de ICT personeel wordt onderhouden. Een gesprek opnemen van een willekeurige gebruiker is zeer simpel: het is gewoonweg een optie in het programma. Het gaat er niet om dat het nu niet reeds operationeel is. Het is belangrijk te weten dat het gebruikt kan worden wanneer het functioneel is voor één of ander doel. In wiens voordeel dat is, hangt af van de situatie.

⁶²⁸ Persoonlijke notitie van een gesprek met de heer Bielen, directeur sociale woningcoöperatie CORDIUM.

⁶²⁹ Vols (2014) Overlast aanpakken met gedragsaanwijzingen. Antwoord op de meest gestelde vragen. Handhaving openbare orde en overlast. Zie ook Raaff (2015), voor de goede orde: handhaven van regels en wetten, Bussum, uitgeverij Coutinho.

⁶³⁰ Het feit dat de respondenten allemaal studenten sociaal werk zijn, maakt de questionnaire min of meer tot een ijkpunt van wat men in de sector wel of niet ziet zitten.

⁶³¹ Jeffrey Epstein werd gearresteerd op verdenking van mensenhandel bij minderjarigen, van 2002 tot 2005. “Bij een eerste proces in 2008 in Florida kreeg Epstein een schikking voor de aanklacht van verkrachting. De 9 vrouwen in het dossier beweren dat het misbruik al langer teruggaat (Jane Doe II zegt dat Epstein haar aanrandde, misbruikte en mishandelde in 1985). Zes van de negen vrouwen in het dossier beweren dat ze wel degelijk verkracht zijn. Bijvoorbeeld Jane Doe I was veertien jaar oud, en Jane Doe III was dertien jaar oud.” Geciteerd en samengevat uit Reuters. (2019, december 4). Nieuwe rechtszaak over Epstein: beschuldiging van misbruik 13-jarige. De Standaard. Opgehaald van https://www.standaard.be/cnt/dmf20191204_04750823

⁶³² profiteren van werkloosheidsuitkering

⁶³³ zonder aangifte, belasting of RSZ bijdragen

⁶³⁴ bv. ten onrechte profiteren van de ziekteverzekering

⁶³⁵ Deze uitdrukking is ontleend aan de Bijbel. In Matteüs 5:14-17. Een lamp onder een korenmaat geeft weinig licht. Betekenis: Vaardigheden en kennis zijn niet zichtbaar, als het niet mag of kan worden getoond.

⁶³⁶ Geciteerd uit Boutellier (2007), Nodale Orde: veiligheid en burgerschap in een netwerksamenleving, p. 24

⁶³⁷ Passage en lezing van Teiresias werd geïnspireerd door Viane (1963), psychologie van het voorspellen: over het Cassandra-complex, wetenschappelijke uitgeverij E. Story-Scientia P.V.B.A. Gent, p. 39 – 40

⁶³⁸ “Een cultuur die, volgens Boutellier in zijn bestseller 'De veiligheidsutopie', steeds meer in het teken is komen te staan van de spanning tussen vitaliteit en veiligheid. Het nastreven van (collectieve) veiligheid en het daarmee inperken van risico's in de samenleving een steeds belangrijker plaats gaan innemen. Deze roep om een veiliger samenleving is weliswaar gebaseerd op reële dreigingen, maar de gevoelens van onveiligheid hangen niet rechtstreeks samen met de ontwikkelingen in de omvang van de criminaliteit.” Citaat uit Amo institute of sciences: Dutch Law Encyclopedic Dictionary, 2020

⁶³⁹ De scenario's warden geschreven als gedachte-experiment, op basis van functionele extrapolatie van bestaande technologie (zie ook werkwijze ISTAG rapporten).

⁶⁴⁰ “Clason and Dormody (1994) described the difference between Likert-type items and Likert scales. They identified Likert-type items as single questions that use some aspect of the original Likert response alternatives. While multiple questions may be used in a research instrument, there is no attempt by the researcher to combine the responses from the items into a composite scale.” Clason en Dormody geciteerd door Boone & Boone (2012), Analyzing Likert Data, Journal of extension, april 2012, volume 50, number 2, art. No. 2TOT2, introduction.

⁶⁴¹ Van den Broeck, Cunningham, Eeckels, & Herbsijt (2005)

-
- ⁶⁴² Via het statistische logboek van de intranet applicatie, daarna Door middel van een normaalverdeling analyse, zie. McBurney & White (2009), Research Methods, Wadsworth Cengage Learning, p. 160
- ⁶⁴³ Clason, D. L., & Dormody, T. J. (1994) Analyzing data measured by individual Likert-type items. *Journal of Agricultural Education*, 35(4), 31- 35
- ⁶⁴⁴ In tegenstelling tot gewone Likert schaal vragen, die worden geanalyseerd op een interval meet-schaal met behulp van gemiddelden en standaarddeviaties. Zie Boone & Boone (2012).
- ⁶⁴⁵ Ary, D., Jacobs, L. C., & Sorensen, C. (2010). Introduction to research in education (8th ed.). California: Thomson Wadsworth.
- ⁶⁴⁶ Op 15 december 1980 publiceerden Warren S. en Brandeis D. in de Harvard Law Review een uiteenzetting onder de titel 'The right to privacy'. De bescherming van de persoonlijke levensfeer wordt door hen beschreven als 'the right to be let alone'.
- ⁶⁴⁷ Buitink, Ebskamp, & Groothoff (2012), p. 30
- ⁶⁴⁸ Zie van Tongeren, 2003
- ⁶⁴⁹ Buitink, Ebskamp, & Groothoff (2012), p. 30
- ⁶⁵⁰ ibidem
- ⁶⁵¹ Cohen, 2001
- ⁶⁵² Voor een uitgebreide uiteenzetting, zie Waterfield, R. *The First Philosophers. The Presocratics and Sophists*. Oxford: Oxford University Press, 2000.
- ⁶⁵³ Nelken (2016), p. 470. Zie ook verwijzing naar Morgan-Williams, 'Justifying Acts of Denialism: The Case of Prisoner Disenfranchisement in the UK', in this volume, p. 358.
- ⁶⁵⁴ Sykes & Matza, 1957
- ⁶⁵⁵ "of, zoals Sykes & Matza (1957) dat zelf zo beeldend omschreven, die mensen in staat stellen om "op een moral holiday" te gaan." Sykes en Matza geciteerd door Nelen & Moerland, 2017, p. 3.
- ⁶⁵⁶ In de Griekse mythologie was Lethe (Gr. *λήθη*, *ληθη*, "vergetelheid") de godin van de vergetelheid en een van de vijf rivieren in de onderwereld of het dodenrijk, waaruit de doden drinken om hun aardse leven te vergeten. De Lethe stroomde rond de grot van Hypnos en kronkelde verder door de onderwereld. Vertaald citaat uit "LETHE : Greek goddess of the underworld river of oblivion ; mythology". Theoi.com. In De Republiek van Plato wordt verhaald over de vlakte van Lethe, waardoor de rivier de Ameles (de onverschilligheid) stroomt. In andere filosofieën bestond er naast de Lethe nog een tweede rivier, de Mnemosyne: degene die van die rivier drinkt zal zich juist alles herinneren en alwetend worden. Men kreeg na de dood de keus om te drinken van de Lethe of van de Mnemosyne. Plato: "zij die daarvoor niet beschermd werden door kennis dronken meer dan de maat". Vertaald citaat uit The Internet Classics Archive, 2009
- ⁶⁵⁷ Het verwijst naar een competitie tussen de twee beste schilders van de Griekse tijd. Het verhaal gaat dat Zeuxis een tros druiven schilderde waar de vogels in kwamen pikken omdat ze dachten dat het een echte druiventros was. Parrhasius op zijn beurt vroeg aan Zeuxis om het gordijn te verwijderen van het schilderij dat er naast stond. Toen Zeuxis het canvas met zijn vinger aanraakte, besefte hij pas dat het een optische illusie was. Parrhasius won de competitie.
- ⁶⁵⁸ Geciteerd uit Braeckman (2017)
- ⁶⁵⁹ Bamps, 2019, achterflap
- ⁶⁶⁰ Sectie 274b–479c
- ⁶⁶¹ Vrije vertaling uit Phaedrus, sectie 275a
- ⁶⁶² Van Steden & Van Putten (2019), Pragmatisch verzet tegen cultuurpessimisme: in gesprek met het oeuvre van Hans Boutellier, p. 16-17 (zie ook afscheidsrede)
- ⁶⁶³ Wardle & Derakhshan (2017), Information disorder: toward an interdisciplinary framework for research and policymaking, Published by the council of Europe, Strasbourg Cedex.
- ⁶⁶⁴ Term die Wardle en Derakhshan gebruiken om de oorzaak van vervuiling van informatie aan te duiden en hoe het de democratie aantast, zie geciteerd rapport, p. 4
- ⁶⁶⁵ Latour, B. (2004), Politics of Nature: how to bring sciences into democracy, Harvard University Press.
- ⁶⁶⁶ Ronald Craig Arkin (born 1949) is an American roboticist and roboethicist, and a Regents' Professor in the School of Interactive Computing, College of Computing at the Georgia Institute of Technology. He is known[citation needed] for the motor schema technique in robot navigation and for his book Behavior-Based Robotics.

-
- ⁶⁶⁷ Tapping into the geopolitics of hacking and surveillance, Ben Makuch travels the world to meet with hackers, government officials, and dissidents to investigate the ecosystem of cyberwarfare. *Uitgezonden op Viceland*, 2 November 2019.
- ⁶⁶⁸ Er worden meerdere voorbeelden gegeven, maar ik beperk mij tot deze twee.
- ⁶⁶⁹ Fennessy, Steve (November 2007). "The Mind of the Machine". *Atlanta Magazine*.
- ⁶⁷⁰ Zie vermeld in de documentaire op *Viceland*, zie eindnoot 667
- ⁶⁷¹ Geciteerd uit Braeckman (2017)
- ⁶⁷² "Go down to the rabbit whole, meaning: to enter into a situation or begin a process or journey that is particularly strange, problematic, difficult, complex, or chaotic, especially one that becomes increasingly so as it develops or unfolds. (An allusion to Alice's Adventures in Wonderland by Lewis Carroll.)" Geciteerd uit *Farlex Dictionary of Idioms*, 2015
- ⁶⁷³ Het paard van Troje is een van de bekendste verhalen uit de Griekse mythologie. Een beroemde, uitvoerige versie van deze mythe is te lezen in Vergilius, meer bepaald in het tweede boek van zijn *Aeneis*. Het vertelt hoe belegerende Grieken erin slaagden om Troje binnen te dringen door zich te verstoppen in een reusachtig houten paard, dat door de nietsvermoedende inwoners van Troje binnen de stadsmuren werd gehaald. Bij uitbreiding staat het voor een gewenste zaak die ergens wordt binnengehaald, maar waarin een ongewenste lading is verborgen. Door het paard van Troje binnen te halen in een argumentatie, loopt men het risico intellectueel en argeloos de eigen ondergang te bewerkstelligen.
- ⁶⁷⁴ Wittgenstein L, 1945, PU, §309, p. 150 Voor de Nederlandse versie zie Wittgenstein (2006)
- ⁶⁷⁵ "Raj Raghunathan, Ph.D., is Professor Marketing aan de McCombs School of Business, op de universiteit van Texas (Austin). He is geïnteresseerd voor onderzoek naar geluk en besliskunde. Hij is editor van het tijdschrift 'Consumer Psychology' en het tijdschrift *Marketing Research*. Hij is auteur van *Sapient Nature: Bite-sized insights on the human condition* Voor het verslag van de vermelde studie, zie Raghunathan (2011)
- ⁶⁷⁶ Vertaald en samengevat uit Raghunathan (2011)
- ⁶⁷⁷ Geciteerd uit <https://www.filosofie.nl/nl/artikel/42463/voor-een-completer-mensbeeld.html>
- ⁶⁷⁸ Vrije vertaling van 'ipsa scientia potestas est', uit Bacon (1597), *Meditationes Sacrae*.
- ⁶⁷⁹ Het doet denken aan de allegorie van de grot (Plato). In deze allegorie die over kennis en macht gaat, leefde de mens een lange tijd in het schaduwrijk. In de grot kon men het licht niet direct aanschouwen. Wat men zag waren de indirecte weerspiegelingen op de rotswand. Op een gegeven moment, kunnen ze de grot verlaten. Eindelijk hebben ze de mogelijkheid om naar de zon te kijken maar dan vallen hun de schellen van de ogen. Het is namelijk onmogelijk om rechtstreeks naar de zon te kijken, zonder het gevaar te lopen de ogen te verbranden. (eigen notities).
- ⁶⁸⁰ Lacan stelde in dat verband reeds dat het bewustzijn onmogelijk met zichzelf kan samenvallen.
- ⁶⁸¹ Citaat uit Ciprut (2008), *The Future of Citizenship*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London, England p. 20.
- ⁶⁸² Hij ontleende het aan het discours van Ricoeur en zijn beschouwingen over een kleine ethiek.
- ⁶⁸³ Vrije vertaling van « Mais l'histoire a établi que, sauf les cas anormaux, chaque société a, en gros, la morale qu'il lui faut » Overgenomen uit Durkheim, E., *Determination du fait moral*. Zie (Durkheim, 2008/1898). Ook geciteerd door Boutellier (1993) in *solidariteit en slachtofferschap : de morele betekenis van criminaliteit in een postmoderne cultuur*, p. 18
- ⁶⁸⁴ Clarke and Greenleaf (2017), *Dataveillance Regulation: A Research Framework*. UNSW Law Research Paper No. 17-84.
- ⁶⁸⁵ Verwijzing naar afscheidsrede van Hans Boutellier, te Amsterdam, 2019
- ⁶⁸⁶ Boutellier, H. (2007), p. 21
- ⁶⁸⁷ Barabási (2002) *Linked; How Everything is Connected to Everything Else and What it Means for Business, Science and Everyday Life*. London: Plume/Penguin, p. 7. Zie ook Boutellier, oratie, p. 21
- ⁶⁸⁸ *Ibidem*, p. 55 e.v. Zie ook Boutellier, p. 21
- ⁶⁸⁹ Geciteerd uit Peeters, 2011
- ⁶⁹⁰ Zie Piepers (2006)
- ⁶⁹¹ De processen van immanente ordening spelen zich af op het niveau van "wat is". Deze feitelijkheid is descriptief van aard. Indien men prescriptieve uitspraken wil doen op een normatief niveau: d.w.z. van 'wat moet zijn', kan men deze niet geldig afleiden uit het 'is'. Dit staat in de filosofische literatuur bekend als Hume's law of Hume's guillotine.

-
- ⁶⁹² Boutellier, H. (2007), Nodale orde: veiligheid en burgerschap in een netwerksamenleving, Vrije Universiteit Amsterdam, p. 8
- ⁶⁹³ Flordi (2015)
- ⁶⁹⁴ “[...] *jus algorithmi (oftewel algoritmisch burgerschap) is geen statisch, maar een dynamisch burgerschap. Of je aanspraak kunt maken op rechten hangt af van hoe je data op dat moment gewogen worden door de staat. Maak je toevallig gebruik van een afwijkend IP-adres? Dan heb je opeens geen burgerrechten. Surf je vanaf een Amerikaans adres? Dan wel.*” Citaat uit Tokmetzis (2016). De term algoritmisch burgerschap werd naar voor geschoven door de Amerikaanse onderzoeker John Lippold. Dit is het type burgerschap waar we volgens hem naartoe ontwikkelen.
- ⁶⁹⁵ Latour, B. (2004), *Politics of Nature: how to bring sciences into democracy*, Harvard University Press.
- ⁶⁹⁶ Dat is wat Boutellier verstaat onder het perspectief van de sociale inrichting, zie de improvisatiemaatschappij, p. 30
- ⁶⁹⁷ Beyond the Death Penalty” conference, Maastricht, Netherlands, 28th October 2010
- ⁶⁹⁸ Verplaetse, J. (2008/2017)
- ⁶⁹⁹ Anderson (1972), More Is Different, *Science, New Series*, Vol. 177, No. 4047, p. 393-396
- ⁷⁰⁰ (Jonas, 2003)
- ⁷⁰¹ Met dank aan prof. Antoon Vandeveld, met deze quote voor het boek ‘Puzzelstukken’ (Bamps, 2019)
- ⁷⁰² Geïnspireerd door Moor (2005)
- ⁷⁰³ Vinge (1993)
- ⁷⁰⁴ (Kurzweil, 2006)
- ⁷⁰⁵ Als het gaat om het aanpakken van dreigingen, is de keuzeruimte beperkt. Volgens Chomsky staat de mensheid voor de keuze: internationaal samenwerken of uitsterven. Alleen activisme kan het verschil maken. Zie (Chomsky, 2019)
- ⁷⁰⁶ Maar het idee eindigt niet somber. Het gaat niet over een onmogelijke rationaliteit. De dashboard-samenleving is een haalbare samenleving omdat het een optimum zoekt, een midden, geen extremen.
- ⁷⁰⁷ Bert Kapteyn (2001), *organisatietheorie voor non-profit*, tweede herziene druk, Bohn stafleu van Loghum, Houten/Diegem, P.163
- ⁷⁰⁸ Lammers e.a., 2000, p. 421
- ⁷⁰⁹ Overgenomen uit het Latijn: *Corruptio optimi pessima*
- ⁷¹⁰ (Penrose, 1989). Oorspronkelijk citaat: “Well, maybe it won't happen at all: Sometimes I try to imagine the symptoms that we should expect to see if the Singularity is not to develop.”

Curriculum Vitae

De auteur van dit proefschrift werd geboren op 12 januari in 1978, te Tongeren (België). Hij behaalde een MA in de wijsbegeerte (Hoger Instituut voor de Wijsbegeerte, Katholieke Universiteit Leuven), een MSc. psychologie (Faculty of Psychology and Neuroscience, Maastricht University) en een gespecialiseerde LLM Forensica, criminologie en rechtspleging (Faculty of Law, Maastricht University). Kreeg in 2010 een metrobeurs en voltooide in 2020 *De Dashboardsamenleving: van improvisatie tot providere* (PhD Diss.) in de hoedanigheid van buitenpromovendus (faculteit rechtsgeleerdheid, Maastricht University) onder begeleiding van prof. dr. mr. Hans Nelen en dr. Roland Moerland.

Gedurende zijn loopbaan was hij actief als entrepreneur, componist, musicus, wetenschappelijk onderzoeker, ethicus (lid van de ethische commissie, KU Leuven) en werd later docent aan de Sociale School te Heverlee, Campus Welzijn, University College Leuven-Limburg) voor de afstudeerrichtingen Sociaal Werk en Sociale Re-Adaptatiewetenschappen. Als hoofdlector doceerde hij in de afgelopen 11 jaar o.a. sociale pedagogie, sociale ethiek, sociale psychologie, criminologie, jeugdcriminologie, sociaal wetenschappelijk onderzoek (SWO) en begeleidde als methodologisch ondersteuner meer dan 300 afstudeerscripties. Hij stichtte in 2011 VZW OLORIN (samen met een team postdoctoraal onderzoekers van de KU Leuven) om projecten met een maatschappelijke relevantie te schrijven en ICT ondersteuning te bieden bij Europese onderzoeksprojecten (Transmango, Sufisa). In 2015 werd de organisatie laureaat van het Fonds GaVoorGeluk (Koning Boudewijn stichting) met een project 'voor jongeren door jongeren' in het kader van depressie en suïcidaliteit.

Hij werd in 2013 door de Hogeschool Universiteit Brussel (thans Odisee genaamd) aangesteld als gastprofessor voor de Banaba schoolontwikkeling en doceerde 7 jaar onderzoek & innovatie.

Hij richtte in 2014 een private consulting vennootschap The Connection op en schreef in onderaanneming mee aan het living lab research proeftuinbouw (i.o. van consortia Ecoren, Mutatutie+ en Werfgoed) en voorzag in technische ondersteuning bij het opzetten van een research-portaal o.l.v. het Oxford Policy Management.

In 2019 publiceerde hij *Puzzelstukken voor een nieuwe moraal: over sociale ordening in de toekomst*, uitgegeven door CampusLannoo.

Onderscheidingen en prijzen

1996: SABAM prijs, te Brussel (uit handen van R. Eggermont, hoofddocent Koninklijk Vlaams Muziekconservatorium van Antwerpen)

1998: Laureaat Dostojewski Schrijfwedstrijd, Canon Cultuurcel te Dendermonde (uit handen van H. Van de Perre, voormalig cultureel ambassadeur van de Vlaamse regering en ereprofessor aan de academie voor Beeldende Kunsten van Rusland)

2000: Gouden Kans – KBC en Humo (uit handen van dr. J. Hoet)

2015: Laureaat Fonds GaVoorGeluk – Koning Boudewijn Stichting (uit handen van J. Toye en M. Vande gucht)

Inhoudsopgaaf:

BIJLAGEN	200
Bijlage nr. 1: Sociaal experiment: 2F society (instructieblad)	201
Bijlage nr. 2: Toelichtende tekst - proeftuin bouwrenovatie	204
Bijlage nr. 3: Info-uitwisseling - frequentietabellen (output SPSS)	211
Bijlage nr. 4: Register van quotes (belastingvermindering vs. retributie)	218
Bijlage nr. 5: Scenario studies – frequentietabellen ego-opticon tools 1 (output SPSS)	250
Bijlage nr. 6: Register van quotes bij verdiepende vragen ego-opticon tool 1	253
Bijlage nr. 7: Valorisatie-addendum	300
Bijlage nr. 8: Samenvatting	303
Bijlage nr. 9 Summary	309

Bijlage nr. 1: Sociaal experiment: 2F society (instructieblad)

Beste studenten,
Beste deelnemers aan het experiment

Ter voorbereiding op het boekseminarie hebben jullie 'ethiek en de samenleving van de toekomst: kwantoren model/2 fasen systeem' moeten lezen. Deze leesopdracht maakt deel uit van een sociaal experiment. De komende seminaries zullen worden gebruikt om dit sociaal experiment uit te voeren, data te verzamelen en analyses te maken ten einde conclusies te kunnen trekken over de mogelijksvoorwaarden van een 2F society. Alvorens aan de slag te gaan met het sociaal experiment, dienen jullie kennis te nemen van het theoretische kader, de setting van het experiment en de uiteindelijke instructies met bijhorende opdrachten. Hierbij hoort ook een informed consent verklaring, zie achteraan.¹ Gelieve deze te ondertekenen.

Micro-maatschappij experimenten?

Realistische menselijke kaders zijn extreem complex. Eén van de krachtige instrumenten die een onderzoeker heeft om inzicht te krijgen in de problemen en oplossingen van onze maatschappij, is het uitvoeren van een sociaal experiment met behulp van een micro-maatschappij of leefgemeenschap. Micro-maatschappij experimenten brengen de complexiteit van het sociale leren naar het laboratorium. In het verleden werden al enkele experimenten uitgevoerd. Meer uitleg en een voorbeeld van dit type experimenten kan u hier vinden:

201

- (1) Caldwell, C.A. & Millen, A.E. (2010). Conservatism in laboratory microsocieties: unpredictable payoffs accentuate group-specific traditions. *Evolution and human behavior*, 31, 123-130

Instructie

1. Beschouw uzelf als lid van een toekomstige maatschappij waar het 2 fasen systeem in werking zal worden gesteld. Bij het operationaliseren van dit systeem, moeten eerst een aantal stadia worden doorlopen. Zoals u kon lezen, gaat dit 2 fasen systeem uit van informatie verwerkende automaten. Deze automaten verzamelen data en verwerken de data autonoom en anoniem. Op basis van deze data kan er een sociale kaart worden gemaakt van gewoontes met aandacht voor de bifurcatie van wat men zegt en wat men uiteindelijk doet in relatie tot een complex patroon van normen en waarden. De opgave daarbij is dat burgers zich bewust worden van wat normatief belangrijk is en welke bijdrage dat ze daar zelf aan (kunnen) leveren door middel van gerichte informatie uitwisseling. En zoals gewoonlijk, heeft elke bijdrage zijn of haar prijs in de positieve en negatieve zin van het woorden.
2. In de eerste plaats zullen jullie samen moeten uitmaken welke regels er van kracht zijn. Jullie moeten 10 regels bedenken die je binnen uw leefgemeenschap erg belangrijk vindt. Dat doen jullie op democratische wijze. Eerst even brainstormen, dan bepaal je regels en je zorgt voor een consensus m.b.t. die 10 regels.

¹ In deze bijlage niet opgenomen om kwantiteit te beperken

3. Let wel op. Deze regels moeten aan een aantal voorwaarden en assumpties voldoen.

De eerste assumptie is:

- Dat de gerichte informatiestromen controleerbaar moeten zijn met behulp van een 2 fasen systeem
- Om dit mogelijk te maken moet er worden bepaald welke informatie-uitwisseling burgers van uw samenleving ter beschikking moeten stellen. Deze informatie is nodig om de automaten van het 2 fasen systeem de gelegenheid te geven een calculus uit te voeren.
- Daarbij wordt een bepaalde drempelwaarde vooropgesteld. Deze drempelwaarde dient u ook te bepalen op voorhand.
- Indien de regel niet wordt nageleefd, dient u ook een gepaste straf te bedenken. Maar u bedenkt ook een beloning, indien de maatregel wel wordt nageleefd.
- Er doet zich een fase-verandering voor. Een aantal burgers verklaren zich niet langer akkoord. Ze wensen informatie 'af te kopen'. Dat wil zeggen dat ze bereid zijn om extra belastingen te betalen, ten einde hun privacy te waarborgen. Er ontstaat discussie en er is opnieuw nood aan een consensus. Ga uit van een gemiddeld inkomen van 1700 euro netto per maand. Maak een kosten/baten tabel op basis van uitgaven. Maak vervolgens een curve en bepaald het individuele cut-off point: wanneer is iemand bereid belastingen te betalen om een collectieve bijdrage te leveren ten einde een bepaalde regel te zekeren, wanneer is iemand bereid om informatie te geven als collectieve bijdrage ten einde diezelfde regel te zekeren. Probeer zoveel mogelijk informatie te geven per individuele stellingname: argumenten pro/contra.

U stelt daarbij een matrix op die de volgende structuur heeft:

Regel consensus	Welke informatie nodig om te kunnen controleren	Drempelwaarde: bij het overschrijden zal 2 fasen systeem	Straf indien de regel niet wordt nageleefd	Beloning indien de regel wordt nageleefd	Cut-off punt collectieve bijdragen in twee types onderverdeeld	beoordeling
					Type 1: ik wil betalen Type 2: ik wil informatie geven	

De tweede assumptie heeft te maken met uitvoerbaarheid in de architecturale zin van het woord. Een sociale samenleving is ook altijd context gebonden. De inrichting van de leefwereld zal er in de toekomst mogelijk anders uitzien. Er zullen bijvoorbeeld veel meer detectoren en computers aanwezig zijn in onze huiskamers. Om inzicht te krijgen in de stroom van informatie, zal aan de leefgemeenschap gevraagd worden om op basis van een huis-plan aan te geven welke informatiestromen met behulp van welke detectie apparaten zullen worden gerealiseerd. U dient daarbij gebruik te maken van een online computerprogramma 'flooplan'² genaamd.

² <https://www.flooplan.com> (dit was in 2012 nog gratis, thans enkel nog toegankelijk met een abonnementsvergoeding).

Architecturale verduidelijking.

1. Per kamer geeft u de informatiestromen aan die relevant kunnen zijn:
 - (a) Informatie over sociaal gedrag
 - (b) Informatie over psychologische gesteldheid
 - (c) Informatie over fysieke gesteldheid
 - (d) Informatie over moreel gedrag
 - (e) Informatie over gewelddadig gedrag
 - (f) Informatie over duurzaam gedrag
 - (g) Bedenk eventueel nog soorten informatiestromen die er toe doen (...)
2. Per kamer geeft u de voorgestelde of gebruikte detectie apparaten op:
 - (a) Camera
 - (b) Audio-opnamen
 - (c) Digitaal dagboek
 - (d) Detectie van energie
 - (e) Detectie van beweging
 - (f) Detectie van gedachten
3. U maakt er 1 extra kamer bij. Die noemt u de 'kamer van het geweten'. Daarbij die de burger/bewoner van het huis elke avond voor de spiegel te gaan staan. Hij krijgt daarbij feedback op zijn gedrag. Stel een top 10 van de meest relevante feedback regels op basis van informatie-uitwisseling.

Transformaties in de bouwsector De herdefiniëring van rollen en verantwoordelijkheden in het bouwproces

David Bamps & dr. ir. Ann Verlinden³

1. Inleiding

Het doel van de proeftuin is opschaalbare en reproduceerbare renovatieconcepten te stimuleren om zo tot betaalbare oplossingen te komen voor belangrijke delen van het gebouwenbestand. Verregaande coördinatie van de actoren in de bouwketen dient te leiden tot kwalitatieve, geïntegreerde, maar vooral ook reproduceerbare, opschaalbare en betaalbare oplossingen. In de proeftuin worden onderzoeks-, ontwikkelings- en demonstratie-activiteiten uitgevoerd aan de hand van reële renovatietrajecten.

Naast de technische innovaties wordt onderzoek verricht naar financiële hefboomen, mobilisatie en inventarisatie acties die ertoe moeten leiden dat mensen zich aangesproken voelen om hun woning te renoveren en dit zowel binnen de context van sociale huisvestingsmaatschappijen als binnen het privé woningpark. De bouwsector vandaag is immers onderhevig aan grote veranderingen. De sector moet meer en meer inspelen op de behoefte aan betaalbare huisvesting, de vraag naar energiezuinige woningen als gevolg van de EU2020 strategie en de vraag van de samenleving naar vermaatschappelijking van de zorg. Mensen willen comfortabel en levenslang thuis wonen. Er is een tekort aan sociale huurwoningen. Woningen die leeg komen te staan, dienen ad hoc beschikbaar te zijn voor de nieuwe bewoner. Liefst op maat van de woonbehoefte met andere woorden aangepast aan de levensfase waarin hij zich bevindt: extra ruimte voor de kinderen, aanpassingen om langer thuis te wonen, domotica voor extra service, of om zorg te kunnen dragen voor een ziek familielid.

Hiernaast zien we in de buurlanden tendensen ontstaan dat aannemers meer verantwoordelijkheid krijgen toegespeeld in het renovatieproces. Daar waar de aannemer vroeger voornamelijk verantwoordelijk was voor de bouwtechnische uitvoering van de werken, wordt hij nu verantwoordelijk gesteld voor de integrale procesaanpak. Het uitwerken van een participatief proces met alle stakeholders, bewonersbegeleiding, communicatie acties en zelfs het behalen van een negentig procent deelname van huurders met een inspanningsverplichting om deelname te maximaliseren komen hierbij bij een metier terecht dat hierop helemaal niet is voorbereid.

Vol lof wordt over ketensamenwerking gesproken. Waarbij partners in de waardenketen proactief samenwerken aan een mooi klantenresultaat. Vraag is of de nieuwe tendensen hierbij een uitbreiding op de ketensamenwerking vraagt naar andere sectoren toe of dat het mooie metier van de aannemer hiermee letterlijk de ketting wordt omgedaan. En hoe zit het met de verdeling van verantwoordelijkheden waar het om totaalrenovaties gaat met monitoring, onderhoudscontracten en zo meer als gewerkt wordt vanuit een bouwteam?

³ Doctor Ingenieur in de toegepaste wetenschappen. Na haar opleiding milieu- en procestechnologie aan de KU Leuven, doctoreerde Ann aan de School of Powder Technology (Leeds-Bradford, UK) rond het topic van *interparticle forces and their influence on powder flow* waarna ze de eerste 15 jaar van haar loopbaan in de chemische sector doorbracht. Momenteel werkt Ann in de bouwsector aan innovatie- en transformatie projecten met als doelstelling betaalbaar wonen haalbaar te maken voor iedereen. www.mutatieplus.eu

Vanuit drie perspectieven reflecteren we op de transformatie in de bouw- en woonsector die we waarnemen in eigen land en de buurlanden. We kijken enerzijds naar de proeftuinprojecten bouwrenovatie maar evengoed naar maatschappelijke en economische tendensen die we waarnemen in de sociale huursector en sociale & particuliere woningbouw.

2. Vanuit het perspectief van sociale huisvestingsmaatschappijen

Woningcorporaties hebben als goede huiseigenaren een gezamenlijke ambitie om de duurzaamheid van hun vastgoed te verbeteren. Redenen om te investeren in duurzaamheid zijn onder andere meer wooncomfort, een beter milieu, een gezond binnenklimaat, waardeontwikkeling van de woningen⁴ en lagere woonlasten.

Een proeftuin is een gestructureerde testomgeving waarin bedrijven of organisaties innovatieve technologieën, producten, diensten en concepten kunnen testen, gebruik makend van een representatieve groep van individuen (of organisaties). De mensen uit de testpopulatie worden als testers ingezet in hun eigen leef- en werkomgeving.

Het is duidelijk dat het niet enkel en alleen gaat om de techniciteit van gebouwen. Het optimaliseren van bewonersgedrag is eveneens een belangrijk aspect. Hoe maakt iemand gebruik van de techniek: dampkap opzetten of niet, verluchten van ruimtes, verwarming opzetten pas nadat men thuiskomt van werken enzovoort. Deze vragen horen thuis bij het luik 'sociale innovatie'. Een proeftuin bouwdoos bevat zowel een technisch als sociaal innovatief luik.

De proeftuin projecten worden bewust opgezet in sociale huisvesting met het oog op demoren multiplicator effect in het sociale woningpark. Daarbij rijzen wel enkele vragen bij de opzet van proeftuinen in de sociale huisvesting: Zo maken drempels in huidige regelgeving dat het renovatieproces stagneert. Tot op heden mag de energetische renovatie van woningen niet doorgerekend worden in de huurprijs. Dit maakt het moeilijk voor huisvestingsmaatschappijen om te investeren in innovatieve bouwrenovatieconcepten die in opstartfase – zoals bij de meeste innovaties – hoge kosten vergt. Hiernaast worden renovaties steeds vergeleken met de huidige renovatiestandaard die een heel stuk minder doorgedreven is dan het BEN-niveau dat Vlaanderen ambieert. Dit heeft tot gevolg dat een investering in een ben renovatie tot op heden sterk afgeremd wordt. Boven lijkt komt de sociale gelijkwaardigheid in het gedrang. Het niet verrekenen van het verhoogde comfort en de geringere woonlasten na renovatie creëert bovendien discussies op buurtniveau en remt deelname aan renovatieprojecten verder af. Immers hoe verklaar je aan een bewoner dat zijn buurman én kan genieten van een comfortabele woning én hier bovendien ook nog financieel voordeel aan doet.

3. Vanuit het perspectief van een socioloog of jurist rekening houdend met tendensen in buitenland en andere sectoren

Sociale innovatie wordt in de proeftuinen bouw positief ingezet om bewonersgedrag met betrekking tot energieverbruik positief te beïnvloeden. Maar hoe gaan we om met bewonersgedrag van andere aard?

Wat tot nu toe weinig aan bod is gekomen, zijn redenen die te maken hebben met sociale gedragsverandering van een andere strekking. Nederland en het Verenigd Koninkrijk lopen voorop in deze kwestie en enten de discussie op het privaatrecht. Dit domein van het recht beschrijft bijvoorbeeld hoe burgers en bedrijven met elkaar dienen om te gaan. Als men

⁴ <http://www.corpovenista.nl/dossier-mkba/huurders-hebben-veel-baat-bij-energiebesparende-maatregelen/>

spreekt over overlast bij huurwoningen (in sociale woonwijken) dan zoekt men naar juridische stijffiguren waarmee men deze overlast kan aanpakken. Eén van de handhavingsinstrumenten die daarbij wordt ingezet is de gedragsaanwijzing. In Nederland nemen coöperaties steeds meer controleurs in dienst om deze vorm van handhaving te operationaliseren.

Overlast aanpakken met gedragsaanwijzing – Overlast, iedereen heeft er wel ooit mee te maken. De constatering van een probleem is één ding, het oplossen is een andere zaak. De situatie in Nederland is niet veel anders, zo blijkt uit een uiteenzetting van Vols (2013):

Een buurman die consequent 's nachts inspiratie krijgt om te drummen of een buurvrouw die het niet kan laten om jouw tuin te gebruiken als toilet voor haar huisdieren. Bijna iedereen kan zich het ongemak en de ergernis voorstellen. Toch gaat de aanpak van woonoverlast vaak moeizaam. Dat kan beter, vindt Michel Vols, specialist op het gebied van openbare orde en overlast aan de Rijksuniversiteit Groningen. 'Woningcorporaties hebben veel meer instrumenten in handen om overlast tegen te gaan dan alleen uitzetting.'⁵

Gedragsaanwijzing wordt door Vols (2014) gedefinieerd als een voor een overlast veroorzakende huurder geldend gebod (verplichting tot het doen van iets) of een verbod (verplichting tot het nalaten van iets).⁶ Men kan denken aan het verbod om na een bepaald uur lawaai te maken of het gebod om sociaal of agogische werkers in de woning te aanvaarden. Gedragsaanwijzing betreft geen grijze zone: het is duidelijk wat men verwacht van de partijen. Met dergelijk instrumentarium in handen willen woningcoöperaties of gemeenten in Nederland veroorzakers van overlast aanpakken.

De onderliggende motivatie voor gedragsaanwijzing lijkt erg ethisch en verantwoord te zijn. In het ergste geval leidt wangedrag immers tot een gedwongen uithuiszetting, en het hoeft geen betoog dat een uithuiszetting een ingrijpende gebeurtenis is. Het is belangrijk dat men er alles aan doet om dit te vermijden. Zeker als er jonge kinderen in het spel zijn, er ziekte heerst of psychische stoornissen het leven bemoeilijken, is het sociaal haast onverantwoord om tot uithuiszetting over te gaan. Binnen de Belgische huurwetgeving is er daarom ook in het verleden ruimte gemaakt voor wat men noemt verlenging van het huurcontract omwille van sociale redenen: Artikel 11 van de Woninghuurwet laat de huurder toe verlenging van de huur te vragen uiterlijk een maand voor de vervaldag van de huur wegens 'buitengewone omstandigheden'. In het derde lid zegt de wetgever daarover: 'kan de rechter rekening houdend met de belangen van de twee partijen onder meer met de eventuele hoge leeftijd van één van de partijen, de verlenging toestaan. Hij stelt de huur ervan die bepaald moet zijn vast.'⁷

Maar deze kwestie staat in principe los van overlast. Het gaat hier veelal om redenen van billijkheid, zoals kinderen die juist in de examentijd zitten op het moment dat moet worden verhuisd naar een andere woning, of een moeder die zojuist een chemo heeft gekregen en even niet in staat is om een zware verandering mee te maken. Het geeft wel aan dat sociale redenen een rol spelen om coulant om te springen met precare kwesties binnen de huurwetgeving.

In geval van overlast zijn het vaak medewerkers van het ocmw, wijkagenten, ambtenaren en andere bemiddelaars die proberen het probleem op te lossen. In veel gevallen is het even simpel als frustrerend: zo lang een huurder de huur betaalt, en men voor de rest weinig clausules heeft opgenomen, zal het – zelfs met het vrederecht onder de arm – een lange strijd worden. Wat als de bemiddeling niet werkt? In Nederland en meer bepaald vanuit de zienswijze van Vols (2014) is men van mening dat een 'gedragsaanwijzing' dan mogelijkheden

⁵ <http://www.rug.nl/news/2013/05/18-michel-vols>

⁶ Vols (2014) Overlast aanpakken met gedragsaanwijzingen. Antwoord op de meest gestelde vragen. Handhaving openbare orde en overlast. Zie ook Raaf (2015), voor de goede orde: handhaven van regels en wetten, Bussum, uitgeverij Coutinho.

⁷ <http://www.elfri.be/rechtspraak/buitengewone-omstandigheden-tot-verlenging-van-de-huur>

biedt. Ten minste, als de woonoverlast aan de volgende criteria voldoet: De overlast moet voldoende ten eerste ernstig zijn; De overlast kan, ten tweede, niet meer met bemiddeling of drang worden aangepakt; en, ten derde, ontruiming van de huurwoning is (nog) niet aan de orde. De overlast is bijvoorbeeld ook weer niet van dien aard dat een stap naar de rechter voor de hand ligt.

In zo een geval kan een gedragsaanwijzing op twee manieren worden opgelegd. Ten eerste kan de overlastveroorzaker met de verhuurder overeenkomen X of Y te doen of na te laten. Deze overeenkomst wordt dan voorwerp van een contract dat als addendum bij het huurcontract kan worden gevoegd. Als huurder en verhuurder niet overeenkomen, kan de rechter de overeenkomst opleggen.

De vordering via de burgerlijke rechter in Nederland, zou in België via Vrederechter kunnen geschieden. Hoe het ook zij, het privaatrecht biedt een mogelijkheid om afspraken op papier te zetten en de huurder duidelijk te maken wat kan en wat niet kan. Dit kan ook gecontroleerd worden. De vraag is hoe het in de toekomst gecontroleerd kan en zal worden?

Geen woord reppen over juridische-ethische consequenties is niet houdbaar – We willen benadrukken dat men goed moet nadenken op welke manier men technologie binnen de huizen van huurders smokkelt. We zeggen bewust ‘smokkelen’, omdat de volledige sociale innovatie binnen de lopende projecten wordt geënt op het zogenaamde duurzaamheidsaspect. Over andere sociale gedragsbeïnvloeding of indirecte ethische-juridische consequenties in nevengebieden wordt met geen woord gerept. Dat is volgens ons niet houdbaar.

Ten eerste, de komst van smart technologie in woningen maakt het in de toekomst mogelijk om wel degelijk in te zetten op de beschreven gedragsaanwijzingen. Het is niet een vraag of het er komt, maar veeleer wanneer het er komt en onder welke vorm?

Vooraf dat laatste is geen onbelangrijke vraag. De wijze waarop men de technologie gebruikt, kan op zich vergaande ethische en juridische consequenties hebben. Men mag in dat verband niet vergeten dat het Verenigd Koninkrijk een groot voorbeeld was voor Nederland op dit gebied. Daar spreekt men van ‘anti-social behaviour orders’ (asbo). Men kan burgers verplichtingen opleggen om zich te schikken naar controleorganismen. Indien technologie binnen de huizen daarvoor moet worden ingezet, dient dat goed overwogen te worden. In het Verenigd Koninkrijk gaat men namelijk ver in het idee om overlastveroorzakers aan te pakken. Als er een asbo wordt uitgevaardigd, kan men dit ook aan de buurt duidelijk maken. Heel concreet zullen er dan huis-aan-huis folders worden verspreid waarbij de veroorzaker met naam en toenaam wordt genoemd – soms plakt men zelfs de foto van zo een persoon op de stadsbus (‘shaming’).

Ten tweede is er de ethisch-juridische noodzaak om helder te krijgen wat precies de implicaties zijn van mogelijke toepassingen. Hoe moeten contracten worden opgesteld? Het kan toch niet zijn dat men technologie in sociale woningen juridisch ondervangt in een verhullende clause: bijvoorbeeld enkel en alleen met de droge mededeling dat de ‘monitoring’ van bewonersgedrag deel uitmaakt van het onderhoudscontract om duurzaamheid, wooncomfort en techniek in het huis te waarborgen. De deur staat namelijk op een kier voor veel meer, dat beseft zelfs een kind. Bovendien moet de huurder ook onder ogen durven zien dat zijn verweer in de toekomst mogelijks geen kwestie meer is van woord tegen woord, maar van woord tegen woord met het ondersteunende bewijs van logboeken en technische gegevens (data van monitoring). Zo een implicatie mag men niet bagatelliseren.

Ten derde speelt ook de overtuigingskracht een rol. Hoe ver moet je gaan om bewoners te overtuigen om de nieuwe technieken te installeren? Op dit moment ontwikkelt men pistes om zogenaamde terugverdienmodellen te ontwikkelen. Voor bewoners en investeerders is een zekere ‘return of investment’ natuurlijk niet onbelangrijk. Bijvoorbeeld het idee dat huurders een hogere huurprijs moeten betalen indien zij instemmen met de technologische

renovatieacties maar daardoor ook energiekosten besparen. Een zogezegde individuele nuloperatie, waar op sociaal vlak wel fricties door kunnen ontstaan, bijvoorbeeld in termen van het gelijkwaardigheidsbeginsel. Er zijn binnen de proeftuin projecten reeds huurders geweest die protesteerden en klaagden over het feit dat bepaalde woningen meer comfort kregen en zij evenveel huur betalen.

Naast dit terugverdienmodel pro forma kan er evengoed een ander gratificatiesysteem worden uitgewerkt. Onder het mom van een subsidiebeleid kunnen bijvoorbeeld huurders een bonus of een korting krijgen indien zij meehelpen met het implementeren van duurzame renovatietechnieken. En waarom zou een kwetsbare verhuurder hier niet in meegaan? Wie wil er niet meer comfort hebben voor de kinderen en tegelijkertijd minder betalen aan elektriciteit en gas (wat de laatste jaren sowieso een dure factuur is geworden). Juist met het oog op deze enthousiaste mensen, is het belangrijk om vooruit te kijken naar de concrete invulling van schijnbare gunstregimes. Maar indien het gaat om echte overtuigingsprogramma's, gaan de alarmbellen pas echt af. Dat laat zich als volgt verstaan. In Nederland gaat renovatie van woningen door coöperaties vaak hand in hand met zogenaamde draagvlakmetingen. In artikel 7:220 van het Nederlandse Burgerlijk Wetboek (BW) is de invloed van huurders bij renovaties met voortzetting van de huurovereenkomst geregeld. Het artikel is van regelend recht en dat betekent dat het artikel ongebruikt kan blijven of dat partijen zelf met elkaar afspraken kunnen maken. Wanneer een verhuurder renovatieplannen heeft dan dient de verhuurder in goed overleg met de bewoners te treden om tot overeenstemming te komen over de aard en omvang van de ingreep. Wanneer de renovatie tien of meer woningen of bedrijfsruimten (een bouwkundige eenheid) betreft, dan wordt het renovatievoorstel redelijk geacht, indien minstens 70% van de huurders daarmee heeft ingestemd. Indien een verhuurder in het renovatievoorstel aan de huurder zich op deze regeling schriftelijk beroept dan wordt geacht dat alle huurders zich daar in principe bij neerleggen.⁸ Deze wetgeving bestaat in België

4. Vanuit het perspectief van een bouwpartner

Vanuit het perspectief van bouwpartijen (aannemer, installatietechniek,...) brengt de technologische evoluties en de veranderingen in het renovatieproces grote uitdagingen, innovatie- én transformatieprocessen met zich mee. Samengevat kan gesteld worden dat een woning meer en meer gelijkenis vertoont met een productiebedrijf waarbij energiehuishouding, investerings- en onderhoudskost, gebruikscomfort en duurzaam materiaalverbruik de parameters zijn.

Eenzijds verhoogt de complexiteit van de woning met het stijgend aantal specialistische partners in een bouwproces. Anderzijds vraagt de klant dat het integrale renovatieproces bij

⁸ http://vdpekbuur.nl/nieuwsbrief_ASW_70%25_regeling

één partner kan worden neergelegd. Tenslotte wordt het begrip integraal renovatieproces uitgebreid met aspecten van bewonersbegeleiding, stakeholdermanagement en communicatie tot aan een participatieverbintenis van de huurders toe.

Bouwbedrijf van de toekomst – Hierbij kunnen we ons de volgende vragen stellen: hoe ziet het bouwbedrijf van de toekomst eruit? Welke competenties moeten de medewerkers hebben, welke organisatievorm is het meest geschikt,... Welke kerncompetenties hou je in huis? Welke partnerships sluit je af? Focus je op investeringsprojecten (nieuwbouw of renovatie), onderhoud of ...totaal pakket?

Welk business model is het meest geschikt en duurzaam voor jou? Je klant? Toekomstgericht? Organiseren we ons als satelliet productiebedrijven? Hoe worden de verantwoordelijkheden en garanties weggelegd? Hoe produceren we een duurzaam product.

Als een aannemer verantwoordelijk wordt gesteld voor het mobilisatieproces van huisvestingsmaatschappijen, hoe wordt dit dan best opgepakt? Rekening houdend met de beperkende factoren die reeds eerder in dit artikel werden aangehaald?

Duurzaam bouwbeleid – Winstmarges in de bouwsector staan extreem onder druk. Niettegenstaande de uitdagingen voor innovatie en transformatie toenemen, is de ruimte voor *research & development* marginaal in vergelijking met andere industrie sectoren. Hiernaast vergt het aanbestedingsbeleid een grote investering van bedrijven voor het maken van bestekken, plannen van aanpak en wordt zelfs de mobilisatie van bewoners (inspanningsverplichting) bij de aannemer neergelegd... De vraag is welke klantwaarde dit aanbestedingsbeleid biedt ?

Samen willen we de transitie naar een duurzame bebouwde omgeving vorm geven. Voldoet het huidige aanbestedingsbeleid? Hoe duurzaam is het lot van de bouwpartners in het pad dat momenteel voor ons voorligt?

209

Vanuit het perspectief van een ethicus, jurist en psycholoog schrijft David Bamps aan een proefschrift over het informatie equilibrium en de juridisch-ethische consequenties van inzet van high-technologische installatie en monitoringsapparatuur. Immers vanuit het perspectief van David Bamps zijn de belangen voor de betrokken partijen en de implicaties gewoonweg te groot om aan deze juridisch-ethische discussie voorbij te gaan. Normatief gezien lijkt het aangewezen dat men het volledige technologische aspect opneemt in een apart contract (addendum bij het huurcontract) waarbij duidelijk wordt ingegaan op kwesties als: wat gebeurt er met de data, wanneer kan data worden gebruikt, hoe gaat men om met calamiteiten en welke gedragsbeïnvloeding intendeert men op korte en lange termijn. De kwestie van de mogelijkheid tot gedragsaanwijzing en het gebruik van technologie, mag niet onbesproken blijven. Wat men moet vermijden –in het belang van de kwetsbare huurders- is achterpoortjes ontstaan door inzet van technologie die niet zichtbaar zijn. In Amerika noemt men dat ‘equities review’⁹: in het belang van de veiligheid kunnen deze poortjes dan in de toekomst worden opengezet. Dat lijkt zonder inspraak of ethisch debat niet erg wenselijk. Ook het de opzet van ROI modellen en overtuigingsprogramma’s moeten voorwerp zijn van kritische reflectie.

Een gedegen stakeholdersanalyse is alvast een goed begin om de tongen los te krijgen.¹⁰ Enkele mogelijke perspectieven werden alvast door de auteurs in beeld gebracht.

⁹ <http://www.zdnet.be/nieuws/178994/fbi-brengt-alle-iphones-in-gevaar/>

¹⁰ Debatavond 2 mei 2016, in het kader van wetenschap en ethiek, georganiseerd door David Bamps

Op 2 mei 2016 zullen enkele belangrijke stakeholders de gelegenheid krijgen om met elkaar de discussie aan te gaan. Dit debat wordt mogelijk gemaakt door support van het Overlegcentrum voor Ethiek binnen de kruitlijnen van het project 'wetenschap en ethiek 2016' (KU Leuven). Aan de debattafel zitten:

- David Bamps, Universiteit Maastricht, KU Leuven, Odisee & UCLL
- Ann Verlinden, BJW Wonen
- Alain Bielen, Cordium
- Johan Max, Nieuw Dak
- Griet Verbeeck, UHasselt
- Wouter van Dyck, Beweging.net
- Laura de Bock, Cubigo

De stellingen van het debat zijn gebaseerd op dit opinieartikel. Ook studenten re-adaptatiewetenschappen en sociaal werk, werden gevraagd om hun mening kenbaar te maken. Het is de bedoeling officieel verslag uit te brengen van deze resultaten zodat een genuanceerd beeld kan worden geschetst van een 'communis opinio' vs. een 'communis opinio doctorum'. De resultaten en bedenkingen zullen worden verwerkt in enkele wetenschappelijke publicaties.

Bijlage nr. 3: Info-uitwisseling - frequentietabellen (output SPSS)

stroomverbruik

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	aangevinkt	228	82,3	82,6	82,6
	niet aangevinkt	48	17,3	17,4	100,0
	Total	276	99,6	100,0	
Missing		1	,4		
Total		277	100,0		

Tabel 1 E3-1

waterverbruik

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	aangevinkt	189	68,2	68,5	68,5
	Niet aangevinkt	87	31,4	31,5	100,0
	Total	276	99,6	100,0	
Missing		1	,4		
Total		277	100,0		

Tabel 2 E3-1

hoeveel personen aanwezig kamer

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	aangevinkt	31	11,2	11,2	11,2
	Niet aangevinkt	245	88,4	88,8	100,0
	Total	276	99,6	100,0	
Missing		1	,4		
Total		277	100,0		

Tabel 3 E3-1

hoeveel personen aanwezig tijd

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	aangevinkt	28	10,1	10,1	10,1
	Niet aangevinkt	248	89,5	89,9	100,0
	Total	276	99,6	100,0	

Missing	1	,4	
Total	277	100,0	

Tabel 4 E3-1

gedrag van bewoners

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	aangevinkt	44	15,9	15,9	15,9
	Niet aangevinkt	232	83,8	84,1	100,0
	Total	276	99,6	100,0	
Missing		1	,4		
Total		277	100,0		

Tabel 5 E3-1

tijdstip aanzetten verwarming

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	aangevinkt	151	54,5	54,7	54,7
	Niet aangevinkt	125	45,1	45,3	100,0
	Total	276	99,6	100,0	
Missing		1	,4		
Total		277	100,0		

Tabel 6 E3-1

openen van ramen en deuren

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	aangevinkt	63	22,7	22,8	22,8
	Niet aangevinkt	213	76,9	77,2	100,0
	Total	276	99,6	100,0	
Missing		1	,4		
Total		277	100,0		

Tabel 7 E3-1

ik zou geen enkele info willen geven (invalide data 1 ID 76352)

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	aangevinkt	31	11,2	11,2	11,2
	Niet aangevinkt	245	88,4	88,8	100,0
	Total	276	99,6	100,0	
Missing		1	,4		

Total	277	100,0		
-------	-----	-------	--	--

Tabel 8 E3-1

valpreventie

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	aangevinkt	131	47,3	47,6	47,6
	niet aangevinkt	144	52,0	52,4	100,0
	Total	275	99,3	100,0	
Missing		2	,7		
Total		277	100,0		

Tabel 9 E3-2

opvoedingsondersteuning

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	aangevinkt	77	27,8	28,0	28,0
	niet aangevinkt	198	71,5	72,0	100,0
	Total	275	99,3	100,0	
Missing		2	,7		
Total		277	100,0		

Tabel 10 E3-2

werkwilligheid

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	aangevinkt	61	22,0	22,2	22,2
	niet aangevinkt	214	77,3	77,8	100,0
	Total	275	99,3	100,0	
Missing		2	,7		
Total		277	100,0		

Tabel 11 E3-2

illegalen

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	aangevinkt	64	23,1	23,3	23,3
	niet aangevinkt	211	76,2	76,7	100,0
	Total	275	99,3	100,0	
Missing		2	,7		
Total		277	100,0		

Tabel 12 E3-2

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	aangevinkt	128	46,2	46,5	46,5
	niet aangevinkt	147	53,1	53,5	100,0
	Total	275	99,3	100,0	
Missing		2	,7		
Total		277	100,0		

Tabel 13 E3-2

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	aangevinkt	39	14,1	14,2	14,2
	niet aangevinkt	236	85,2	85,8	100,0
	Total	275	99,3	100,0	
Missing		2	,7		
Total		277	100,0		

Tabel 14 E3-2

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	aangevinkt	184	66,4	66,9	66,9
	niet aangevinkt	91	32,9	33,1	100,0
	Total	275	99,3	100,0	
Missing		2	,7		
Total		277	100,0		

Tabel 15 E3-2

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	aangevinkt	67	24,2	24,4	24,4
	niet aangevinkt	208	75,1	75,6	100,0
	Total	275	99,3	100,0	
Missing		2	,7		
Total		277	100,0		

Tabel 16 E3-2

geen enkele info geven (2 invalide data 76358 en 76303)

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	aangevinkt	35	12,6	12,7	12,7
	niet aangevinkt	240	86,6	87,3	100,0
	Total	275	99,3	100,0	
Missing		2	,7		
Total		277	100,0		

Tabel 17 E3-2

vreemd

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	aangevinkt	17	6,1	6,2	6,2
	niet aangevinkt	258	93,1	93,8	100,0
	Total	275	99,3	100,0	
Missing		2	,7		
Total		277	100,0		

Tabel 18 E3-2

zwartwerk

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	aangevinkt	46	16,6	16,7	16,7
	niet aangevinkt	229	82,7	83,3	100,0
	Total	275	99,3	100,0	
Missing		2	,7		
Total		277	100,0		

Tabel 19 E3-2

monitoring sociaal werkers

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	aangevinkt	81	29,2	29,5	29,5
	niet aangevinkt	194	70,0	70,5	100,0
	Total	275	99,3	100,0	
Missing		2	,7		
Total		277	100,0		

Tabel 20 E3-2

controle agressiviteit

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	aangevinkt	147	53,1	53,6	53,6
	niet aangevinkt	127	45,8	46,4	100,0
	Total	274	98,9	100,0	
Missing		3	1,1		
Total		277	100,0		

Tabel 21 E3-3

controle naleven pedofielen

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	aangevinkt	195	70,4	71,2	71,2
	Niet aangevinkt	79	28,5	28,8	100,0
	Total	274	98,9	100,0	
Missing	9	3	1,1		
Total		277	100,0		

Tabel 22 E3-3

controle aanwezigheid (enkelband)

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	aangevinkt	177	63,9	64,6	64,6
	Niet aangevinkt	97	35,0	35,4	100,0
	Total	274	98,9	100,0	
Missing		3	1,1		
Total		277	100,0		

Tabel 23 E3-3

controle drug (chemische sensoren)

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	aangevinkt	154	55,6	56,2	56,2
	Niet aangevinkt	120	43,3	43,8	100,0
	Total	274	98,9	100,0	
Missing		3	1,1		
Total		277	100,0		

Tabel 24 E3-3

controle GPS tracking

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	aangevinkt	20	7,2	7,3	7,3
	Niet aangevinkt	254	91,7	92,7	100,0
	Total	274	98,9	100,0	
Missing		3	1,1		
Total		277	100,0		

Tabel 25 E3-3

controle gsm

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	aangevinkt	27	9,7	9,9	9,9
	Niet aangevinkt	247	89,2	90,1	100,0
	Total	274	98,9	100,0	
Missing		3	1,1		
Total		277	100,0		

Tabel 26 E3-3

controle pc

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	aangevinkt	47	17,0	17,2	17,2
	Niet aangevinkt	227	81,9	82,8	100,0
	Total	274	98,9	100,0	
Missing		3	1,1		
Total		277	100,0		

Tabel 27 E3-3

ik zou geen enkele info willen geven (3 invalide data
76275/76273/76271) 51

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	aangevinkt	50	18,1	18,2	18,2
	Niet aangevinkt	224	80,9	81,8	100,0
	Total	274	98,9	100,0	
Missing		3	1,1		
Total		277	100,0		

Tabel 28 E3-3

Bijlage nr. 4: Register van quotes (belastingvermindering vs. retributie)

Opmerkingen vooraf:

- (II) Het register bevat de letterlijke antwoorden van de respondenten bij de eerste en tweede vraagstelling van de online survey. Er werd geen correctie van spelling of grammatica toegepast.
- (III) De ID nummers werden at random toegekend door de gebruikte software en hebben geen enkele overeenkomst met de werkelijke ID nummers van de studenten (respondenten) om anonimiteit te waarborgen.

REGISTER QUOTES

<i>ID</i>	Met betrekking tot de vraag over belastingvermindering leg uit en geef een voorbeeld in welke context wel en in welke context niet in termen van info en hoeveelheid belastingvermindering	Kan je toelichten in welke context je de inkomenstoeslag wenselijk acht
76498	Ik ben erg gehecht aan mijn privacy. Jammer dat mensen die minder marge hebben tot het betalen van belastingen hun privacy dan moeten "verkopen"	Je zou info die niet heel persoonlijk is wel kunnen doorgeven voor een kleine bonus. De vraag is dan wel waar je de grens trekt.
76496	Ik zou dit niet willen doen aangezien men niet weet wat de gevolgen kunnen zijn. Misschien heeft die man/vrouw een gezin, kinderen, zieke moeder,.. waar hij/zij voor moet zorgen. Ik zou het niet over mijn hart krijgen om iemand in de problemen te werken en hiervoor zelf voordelen te verwerken. Het feit dat er voordelen aan verbonden zijn geven mij de intentie op dit niet te doen.	Ook hier hetzelfde als voordien. Het feit dat er voordelen verbonden aan zijn, maakt het voor mij ethisch te moeilijk. Wij hebben geleerd van thuis uit elkaar te helpen en ondersteunen, dit zu dus wringen.
76495	Wat ik wil delen mag geweten zijn, wat ik niet wil delen niet. Als een gezin in een armoedesituatie een belastingsvermindering krijgt als ze delen wat ze willen delen wel.	Idem als hierboven.
76492	Ik ben van mening dat iedereen voor zichzelf moet uitmaken of hij/zij info wil geven. Ik persoonlijk zou wel info willen geven, maar zou het niet zo eerlijk vinden dat ik hierdoor minder belastingen moet betalen, gezien iemand die geen info wil geven (om welke reden dan ook). Nog steeds evenveel belastingen moet betalen.	Ik ben van mening dat het krijgen van een inkomenstoeslag iets eerlijker is dan het verminderen van belastingen. Indien je als persoon een enquête invult over een bepaald onderwerp, krijg je hier meestal ook een bepaalde vergoeding voor in de vorm van een tegoedbon,.. Dit is net het zelfde met het geven van informatie omtrent dit onderwerp.
76490	Ik vind persoonlijk dat het afhangt van de manier waarop men de technologie gaat gebruiken en of de informatie relevant is om mee te delen met anderen.	Wanneer het gaat om veel geld
76489	Wanneer de belastingvermindering significant genoeg is om een menswaardig(er) leven te leiden indien dit zonder de belastingvermindering niet of moeilijk kan. De informatie die ik in ruil moet geven, kan meer omvatten dan de bovenstaande antwoorden, behalve de zaken die voor mezelf de belangrijkste vorm van privacy zijn (gsm, pc, gedrag, in het huis, hoeveel mensen in het huis aanwezig zijn, ...). Wanneer de belastingvermindering niet noodzakelijk is om een goede levensstandaard aan te houden en er dus sprake is van een 'menswaardig' leven te leiden, zou ik zo weinig mogelijk informatie delen, maar omdat het gaat om de context van een sociale woning, is dit niet altijd mogelijk.	Cf. supra

76488	Zolang de informatie niet te persoonlijk wordt, zie ik hier geen probleem in. Te persoonlijk vind ik: telefoon, persoonlijke relaties, en dergelijke.	Zolang de informatie niet te persoonlijk wordt, zie ik hier geen probleem in. Te persoonlijk vind ik: telefoon, persoonlijke relaties, en dergelijke.
76485	wel: wanneer de informatie niet te persoonlijk is zoals bijvoorbeeld het stroomgebruik niet: wanneer de informatie te persoonlijk is zoals bijvoorbeeld hoeveel personen aanwezig zijn in een bepaalde kamer	Niet
76484	Geen reden	Geen idee
76483	In geen context zou ik informatie uitwisselen om minder belastingen te moeten betalen. Natuurlijk als je het financieel moeilijk hebt, dan is de kans groter dat je dit gaat doen.	Ik vindt niet wenselijk in de situatie van het geven van informatie. Binnen de context waarmee ik het nu associeer (schending van privacy). Waarschijnlijk zal er wel een andere situatie zijn waarin ik dit wel wenselijk vindt, hangt af van de context en de aard van de informatie. bijvoorbeeld als de informatie gaat over iets illegaal/strafbaar, dan is het wel wenselijk dit te delen.
76482	Ik zou wel informatie willen doorgeven over het technische gedeelte maar ik zou daarvoor wel geen belastingvermindering willen. Want ik hoop dat ze met die informatie kunnen achterhalen wat de mensen moeten doen/ verminderen om ecologischer te leven. Informatie die veel meer informatie geven over mijn privacy zou ik zeker niet willen geven voor belastingvermindering.	Als je veel moeite steekt in het renoveren van uw huis om te kunnen voldoen aan de voorwaarden vind ik wel dat je daar iets voor moet terugkrijgen.
76481	Het zou mij niet storen, moest er mij gevraagd worden om informatie uit te wisselen over mijn elektriciteits- en waterverbruik. Dit kan misschien zelfs er voor zorgen dat wetenschappers een beter beeld krijgen over wat een gemiddelde mens nodig heeft. Het zou mij enkel storen, moest dit gecontroleerd worden met camera's. Dat geeft een laag gevoel van vertrouwen, en een hoog gevoel van gecontroleerd worden.	Ik acht de inkomstenstoeslag niet wenselijk. Dit zou eerder zorgen voor meer valse informatie en oplichterij.
76480	Zolang ik niks crimineel doen, ben ik bereid om meer informatie te geven.	Dit lijkt op verklikken en dat heb ik niet graag.
76479	Mijn antwoord is ja en nee, ja ik zou info willen uitwisselen mits het niet te schendend is voor andere, bijvoorbeeld of iemand al dan niet regels na leeft. Maar ik zou niet te veel in details willen treden, bijvoorbeeld alles wat iemand doet in details gaan doorgeven.	Ik vind dit al ver gaan en eerder lijken op omkoping, dus zou dit niet doen. Tenzij ik zelf niet veel geld zou hebben en het levensnoodzakelijk zou zijn.
76478	Ik zou dit wel doen als het andere niet schaadt. Dus persoonlijke info of info dat niet relevant is voor de personen die de info ontvangen, vind ik niet kunnen. Ook moet hierbij ook zeker nagedacht worden dat mensen geen info gaan uitwisselen gewoon voor de belastingvermindering en dat er zelf valse info wordt gemaakt over sommige mensen zodat de persoon de vermindering zou kunnen krijgen. In de context van bijvoorbeeld simpele dingen zoals wanneer de verwarming het meeste wordt aangezet, wanneer er veel water wordt gebruikt. Deze dingen zouden kunnen helpen om tips te geven aan	Het zou ten eerste ook gaan over kleine bedragen en niet te grote bedragen zodat mensen het niet alleen maar gaan doen voor het geld. Het zou wel wenselijk zijn als bijvoorbeeld een persoon huizen heeft gebouwd en die heeft geld gestoken in het apparaatuur neer zetten van bijvoorbeeld een slimme meter die info uit wisselt over het verbruik in dat huis. Die persoon zou dan bijvoorbeeld wel een inkomstenstoeslag kunnen krijgen. Wel zouden de personen waarvan info wordt uitgewisseld aan anderen wel hiervan toestemming moeten verlenen en ook bepaalde rechten krijgen. Wel zou

	bewoners hoe ze kunnen besparen of voor onderzoek. Ik zou persoonlijk ook info doorgeven over iemand die een straf moet uitzitten thuis. Dat zou gaan over wie er eventueel langs komt (gevaarlijke personen of personen ook met criminele daden) of wanneer deze persoon weg gaat uit zijn huis wanneer dit niet mag. Dit zou kunnen helpen aan de ondersteuning en beveiliging van deze personen. Ik zou niet info doorgeven van gewone personen die de privacy schendt zoals wat die persoon op zoekt, wie er langs komt. Dit hoeven andere mensen niet te weten.	bijvoorbeeld bij een persoon die zijn straf moet uitzitten er aan gekoppeld zijn van je mag je straf uitzitten op voorwaarde dat we bepaalde info verkregen van jou.
76476	Persoonlijke informatie en informatie rond werk en werkgever (beroepsgeheim) zou ik niet vrijgeven om minder belastingen te moeten betalen. Mijn privacy is niet te koop.	Net zoals bij de belastingvermindering zou ik persoonlijke informatie en informatie rond werk en werknemer niet vrijgeven.
76474	Als er een overeenkomst is tussen een duurzame en energiezuinige woning en het vertonen van correct gedrag, dan zou ik wel informatie uitwisselen over mensen die zich niet correct gedragen.	
76473	Ik zou geen informatie willen uitwisselen om minder belastingen te moeten betalen. Het privé leven mag niet gekoppeld worden aan geld. Indien de belastingvermindering meer dan 50% zou zijn zou ik er misschien wel eens over nadenken. Ik begrijp dat mensen die het minder breed hebben deze keuze zouden maken, maar ik heb er mijn twijfels bij of dit wel de juiste keuze is.	Ik zelf zie dit niet zitten omdat ik het niet wens dat mensen zoveel info hebben over het privé leven in ruil voor geld.
76472	Personen die dicht bij mij staan zou ik geen info over uitwisselen en als ik de persoon niet ken dan zou ik het overwegen.	Geld rechtstreeks krijgen spreekt veel sneller aan en werkt overtuigender
76470	Mijn eerste gedachte zegt dat ik dit nooit zou doen, in welke context dan ook. Maar als ik mezelf echt in een kwetsbare positie zou bevinden denk ik dat dit aanbod wel aantrekkelijk zou zijn indien de belastingvermindering significant is. Info over bijvoorbeeld stroom- en waterverbruik zou ik dan misschien wel delen. Ik denk niet dat mensen op dat moment echt nadenken over mogelijke gevolgen hiervan maar eerder denken aan het geld dat ze op deze manier besparen.	
76469	Ik denk dat het belangrijk is om voorzichtig om te gaan met informatie. Gevoelige informatie zou ik niet geven, hiermee bedoel ik informatie die zich in de privésfeer bevindt, dit is informatie die niemand moet weten. Maar als het gaat over cijfermateriaal zoals bijvoorbeeld het waterverbruik of het stoomverbruik, dan heb ik hier geen moeite mee. Dit is zelfs goed, zo kan er bijvoorbeeld bij een waterlek (dus bij veel te veel waterverbruik controle op komen en het lek zelfs sneller hersteld worden). In dit geval kan de huurder er baat bij hebben.	Ik denk dat dit afhangt van je financiën. Als dit tijdrovend is en niet de moeite qua compensatie dan denk ik dat mensen hier geen interesse in hebben. Als het makkelijk is en praktisch dan zullen mensen hier wel voor open staan vermoed ik.

76468	Ik vraag mij af welke soort informatie ik zou moeten geven om belastingvermindering te krijgen. Aangezien ik hier mij niet meteen iets bij kan voorstellen, antwoord ik op deze vraag 'neen'.	
76467	De voornamelijkste kwestie is welke informatie er juist gevraagd wordt om deze belastingvermindering door te voeren: Ik ga akkoord indien er informatie wordt gedeeld die betrekking heeft t.a.v. het gebruik v.d. woning (elektriciteit, gas, hoeveelheid dataverkeer...) Ik ga niet akkoord indien er informatie wordt gedeeld die betrekking heeft t.a.v. mijn aanwezigheid of aanwezigheid van kennissen en vrienden in de woning. (Uren van aanwezigheid, hoeveel personen op welk moment aanwezig zijn...) Stel dat deze informatie in de verkeerde handen terecht komt, een inbreker zal er maar baat bij hebben...	Hangt af van welke concrete info. Als het is om een soort ondersteunende conciërge-rol op te nemen in het appartementsblok, dan graag.
76466	Ja, wanneer het gaat over eerder technische zaken/ zaken die meetbaar zijn en waar objectief over geoordeeld kan worden. Zoals hierboven ook vermeld: info over eigen energieverbruik. Dit in functie van milieuvriendelijker wonen enz. In de context van anderen hun privacy of mijn eigen privéleven, zou ik dit niet zo snel doen.	Ja, hetzelfde geldt als hierboven.
76462	Ik zou informatie willen uitwisselen indien het niet in gedrang komt met de privacy. Bijvoorbeeld informatie over vreemdgaan vind ik schending van de privacy en heeft niet iets te maken met huisvesting.	Voor mensen die het financieel moeilijker hebben, kan een inkomenstoelag wel wenselijk zijn.
76461	Indien men niet beschikt van de nodige middelen om belastingen te betalen of tijdige betalingen te maken, zou ik beroep doen op de belastingvermindering door informatie te geven. Ik zou dit niet doen indien dit een schending van privacy zou veroorzaken of ik me niet comfortabel voel om alle informatie te delen. Er zijn grenzen waaraan mensen het recht hebben om geen informatie te willen vrijgeven.	Ik zou dit geen concrete oplossing vinden omdat dit meer kans geeft dat mensen wenselijke antwoorden gaan geven.
76460	In principe is sommige informatie niet privé. ik heb persoonlijk geen moeite met het delen van informatie over bijvoorbeeld mijn gebruik van elektriciteit omdat mij dit persoonlijk niet raakt. als ik daarvoor een voordeel krijg zou ik dat dus doen.	wanneer het gaat om mensen die (veel) informatie vrijgeven om de vooruitgang van dit project te bevorderen denk ik dat het terecht is dat zij hier iets voor ontvangen. dit vind ik al helemaal het geval als het gaat om mensen die in een vergoelijkte situatie leven.
76459	Als het terecht is dat ik vermindering krijg.	Indien het kan helpen met een onderzoek.
76458	Als je bijvoorbeeld van iedereen weet, dat hun raam open staan en op dezelfde tijd de verwarming hard aan staat, dan kan je die personen meer laten betalen voor belastingen, want zij richten meer schade aan het milieu	hoe minder je de verwarming, elektriciteit, water... gebruikt, hoe meer je betaalt krijgt

76457	Als het om persoonlijke gegevens gaat die kunnen helpen aan duurzamer wonen door bv controle op het water en elektriciteitsgebruik zou ik het zien zitten om hiervoor belastingvermindering te krijgen. Als het over informatie van andere personen gaat, heb ik hier mijn twijfels over.	Ik vind niet dat wij als burger rechtstreeks betaald moeten worden om onze burens in het oog te houden. Privacy vind ik iets belangrijk. Zelf zou ik het niet leuk vinden moest ik nietsvermoedend gecontroleerd worden.
76456	Hangt er natuurlijk van af van de context of ik informatie wil uitwisselen. Als sociaal werker geloof je in de mensen, wil je hen verder helpen. Regelmatig ontmoet ik op mijn werk mensen die al een hele rugzak meedragen. Ik bedoel hiermee mensen met alcohol, drugs, justitieel verleden. Mensen die mij in vertrouwen nemen, die hun levensverhaal eerlijk en open vertellen, deze informatie zal ik niet uitwisselen omwille van de vertrouwensband. Als dit gaat over veiligheid wel. Voorbeeld: Een vlucht misdrijf waar ik getuige van ben zal ik wel de nodige informatie (als ik die heb) geven. Dit behoort voor een stuk bij mijn burgerplicht en mijn moraal zegt uiteraard dat ik het slachtoffer help. De dader mag zijn verantwoordelijkheid niet ontvluchten. Wordt dit verhaal me verteld door de schuldige zal ik proberen om hem te overtuigen om zijn verantwoordelijkheid op te nemen.	Om dezelfde redenen als vorige vraag...
76455	Ik denk dat als er een grotere deelname groep wil zijn er nood is aan een "wederdienst". Ik hoor mensen vaak zeggen dat ze al met tijds te kort zitten. Dus als er informatie moet doorgegeven worden dan za dit ook tijd in beslag nemen. Ik denk dus dat het een stimulant kan zijn voor te participeren. In mijn ogen zou de belangstingsvermindering aanzienlijker mogen zijn als de informatie de algeme samenleving versterkt. Indien zaken die persoonsgericht zijn zoals het melden van hoeveel persoon in welke kamer er zijn, dit iets is waar minder voordeel zou op gegeven mogen worden.	Ik denk dat het verstrekken van informatie best niet op deze manier beloond wordt. Op deze manier zou de focus kunnen verschuiven van de vragen naar het geld. Eveneens denk ik wel dat ik voordeliger is voor sommige doelgroepen in plaats van belastingvermindering. Mensen die het moeilijk hebben om op het einde van de maand hun rekeningen te betalen zullen dit motiverender vinden dan belastingverminderen, een toekomst zaak.
76452	Neen, ik sta hier persoonlijk helemaal niet achter. Ik vind dit een grote inbreuk op de privacy. Ik ben van mening dat wat thuis gebeurt niemand anders zaken zijn. Een argument voor is dan monitoring van bijvoorbeeld mensen op huisarrest (met enkelband). Daarnaast ben ik hierin ook van het alles of niet principe. Ik zou het hypocriet vinden om enkel toe te stemmen op zaken die mij goed uitkomen, maar anderen negatief beïnvloeden.	Neen, mijn privacy en vrijheid als persoon staan niet te koop.
76451	Als ik de info over hoeveel water, gas en elektriciteit ik gebruik zou moeten doorgeven en hiervoor geld kan besparen, zou ik het wel delen. Als het heel persoonlijk wordt en ze willen weten hoe vaak ik ga douchen, koken of de wc gebruik, zou ik het niet willen delen.	Ik denk dat je dit wel echt ziet zitten als je zelf een zeer duurzaam persoon bent en echt wil besparen.
76450	Ik zelf moet nog geen belastingen betalen. Dus vind deze vraag moeilijk in te schatten. Zeker nee, als het gaat over mijn vrienden. Ik zou mij een verrader	Ik zou me een verrader voelen dus neen.

	voelen. Maar misschien als ik geld problemen heb dat ik het wel doe, dat is moeilijk om op voorhand te zeggen.	
76449	Ik zou info willen geven over de dagdagelijkse dingen wat de klimaatopwarming tegen kan gaan en wat kan helpen om misdaden te voorkomen die zouden kunnen worden voorkomen. Ik zou geen echte privacy gegevens willen doorgeven zodat ik minder belastingen zou moeten betalen. bv. gps tracking.	
76448		
76446	Het hangt er vanaf in welke financiële nood je zelf bent en over welke informatie het gaat, er is veel info die ik zo zou doorgeven als het ervoor zorgt dat ik minder belastingen moet betalen. Als het over strikt persoonlijke en eerder 'nice to know' info gaat zou ik erg twijfelen.	
76445		Als ik informatie geef over stroomgebruik en waterverbruik
76444		
76443	In een tijd waar privacy al een ontzettend schaars gegeven in onze samenleving is, hecht ik veel meer waarde aan het niet moeten ondergaan van regelmatige controle in mijn eigen woonst dan aan lagere belastingen.	Tenzij het financieel broodnodig is om rond te komen, zou ik ten allen tijde volledige privacy in mijn eigen woonst willen. De contexten waarin ik zo'n inkomenstoeslag dus wenselijk acht, zijn enorm beperkt.
76442	Ik ben zeker bereid om informatie te delen over de staat van de woning en alles hier rond, maar ik zou geen persoonlijke informatie delen om minder belastingen te moeten betalen. Dus over de praktische zaken wel, de persoonlijke zaken niet, zelf niet als er veel geld zou afgaan van de belastingen.	Ook hier ben ik bereid om praktische informatie te delen, maar niet persoonlijke informatie die over mij persoonlijk gaan.
76441	Ik vind niet dat het kan dat je mensen 'verraad' zodat jij voordeel krijgt. Ik denk dat mensen die het moeilijk hebben (vb.: in armoede leven, net rondkomen met hun inkomen,...) hier wel gebruik van zouden maken.	Ik acht het wenselijk als het om extreme gevallen gaat, bv.: een pedofiel die ontsnapt is of bij terroristische aanslagen en ze zoeken de dader. Maar hier heb ik ook mijn bedenkingen. Veel mensen in de samenleving vinden criminelen slecht en willen hen terug op te kunnen sluiten. Er worden nu ook al veel tips gegeven aan de politie als die dit vraagt en ook als die dit niet vraagt. Ik vind het niet kunnen dat je je buur verklikt om iets banaals en hiervoor geldt krijgt.
76440	Ik zou willen meewerken, in het belang van de persoon zelf en de maatschappij. De hoeveelheid van belastingvermindering is iets waar ik (als nog geen belastingbetaler) nog geen antwoord op kan geven. Ik zou bv doorgeven moest ik zien/horen dat iemand geslagen, misbruikt wordt. Maar wat weet je 100% zeker natuurlijk?	Ja tuurlijk. Ookal zou ik persoonlijk het ook doen zonder toeslag, maar de toeslag is iets wat meerdere mensen zou kunnen aansporen.

76439	Ik antwoord nee omdat vanuit de normen en de waarden die gelden in onze samenleving dit niet correct is en daarbij indien ik dit zou toelaten zou ik mijn positie als sociaal werker misbruiken. Het is niet correct als een sociaal werker info over mijn cliënten door te spelen die in hun nadeel zijn en waardoor ik hier dan minder belastingen zou moeten betalen. Een sociaal werker zou zich hierboven moeten kunnen zetten, en elke soortgelijk aanbod afslaan. Ik kan mij geen andere context bedenken dat dit wel correct zou zijn.	In mijn ogen is dit elke context waarin er geen sprake is van overtreding van waarden en normen in de samenleving als ook wanneer we kunnen stellen dat de rechten van de mens (cliënten) niet worden benadeeld.
76438	Ik zou informatie willen uitwisselen enkel omdat ik dan minder belastingen moet betalen.	
76437	Enkel 'technische' informatie, geen persoonlijke.	Enkel 'technische' informatie, geen persoonlijke.
76436	Ik zou bijvoorbeeld wel willen doorgeven op welk tijdstip ik mijn verwarming aan en uit doe, in ruil voor een vermindering aan belastingen. De situaties waar ik dit niet zou willen zijn persoonlijke situaties zoals je gedrag in huis, hoeveel mensen er aanwezig zijn en op welk moment,... hier gaat het vooral over situaties of personen die je persoonlijk aangaan. De verwarming of het watergebruik is iets waar ik geen moeite mee zou hebben aangezien ik daar op geen enkel vlak een persoonlijke connectie mee heb.	Zelfde antwoord als hierboven. Ligt er aan over welke situatie het gaat.
76435	Het hangt er van af in welke financiële situatie ik op dat moment gaat, over welke specifieke info het zou gaan, hoe hoog mijn belastingen nu al zijn en of ik het al dan niet op een andere legale manier zou kunnen lager krijgen. Het hangt er ook van af of de info die ik zou moeten geven, negatieve gevolgen zou kunnen hebben,... Maar ook of ik al dan niet kinderen heb,... zodat ook zij geen gevaar zouden lopen. Alles hangt natuurlijk ook af van je eigen verleden want als er zaken zijn die niet mogen geweten zijn, ga je dit voor geld ook niet zomaar zeggen.	Hangt opnieuw af van bovenstaande factoren. Vooral de afhankelijkheid van mijn financiële situatie op dat moment. Geld maakt immers niet gelukkig maar is er in zeker mate wel nodig om gelukkig te kunnen zijn.
76434	Ik zou informatie uitwisselen, puur en alleen omdat ik het wil of omdat ik denk dat ik er goed mee doe. Ik zou zeker geen informatie uitwisselen in ruil voor belastingvermindering, dat zie ik als een vorm van chantage of manipulatie.	Ik zou geen vergoeding aanvaarden in ruil voor informatie. Ik vind het belangrijk dat ik zelf vrijwillig kan kiezen welke informatie ik nuttig acht uit te wisselen, en welke ik niet wil uitwisselen. Dit wil ik doen zonder de druk van extra inkomen erop.
76433		
76432		
76431	Als de info niet te privé zou zijn, zou ik bereid zijn om informatie uit te wisselen voor een belastingvermindering.	/

76430	Hoe meer informatie ik geef, hoe beter de sociale en technische dienst de woning kan afstemmen op mijn noden. Ik zou dus belastingvermindering krijgen voor iets wat mijn leefomgeving alleen maar ten goede komt. Dergelijke informatie zou ik zelfs geven als ik geen belastingvermindering in ruil zou krijgen omdat het niet gevoelig ligt bij mij om dergelijke informatie te geven, én mijn leefomgeving wordt er beter van als ze met de informatie aan de slag zouden gaan.	Ook hier wordt mijn leefmilieu er alleen maar beter van als ik dergelijke informatie deel. De sociale en technische dienst kunnen op deze manier acties ondernemen, rekening houdend met mij.
76429		Stel ik ben een alleenstaande moeder met drie kinderen en een krap inkomen, wou ik die inkomenstoeslag wel fijn vinden.
76428	Ik vind belastingvermindering voor het geven van private informatie een vorm van omkoperij, je hebt nog altijd recht op privacy. Je kan wel zeggen dat de mensen er zelf voor kiezen maar ik denk dat sommige mensen genoodzaakt zijn om dan informatie te geven uit een financieel tekort. Waardoor ze eigenlijk gedwongen worden om gegevens vrij te geven om rond te kunnen komen. Dit is niet fair. Rijkere gezinnen zouden dan wel respect krijgen voor hun privacy terwijl de minder bedeelden hier niet van kunnen genieten.	
76427	Ik zou informatie uitwisselen indien het belangrijke informatie is waar er bijvoorbeeld spraken is van het overtreden van wetten en regels.	Ik vindt dit wenselijk in dezelfde context als de vorige vraag.
76426	Het belastingsysteem is er voor de herverdeling en gelijkheid in onze samenleving. Ik zou hier nooit misbruik van willen maken uit principe en respect.	Dit gaan in tegen de privacy. Je schendt ook het vertrouwen van de mensen.
76425		
76424	Enkel 'algemene' informatie zoals stroomgebruik, verwarming... Geen informatie waardoor ik minder privacy zou hebben, waardoor men persoonlijke dingen te weten zou komen over mij.	
76423	Ik vind niet dat je informatie moet prijsgeven voor belastingvermindering. het hangt er vanaf als dit informatie is die je wilt delen maar als dat niet is, zou ik het niet doen.	Zelfde mening als bij de belastingvermindering.
76422	Ik zou wel een concrete afspraak willen maken rond welke informatie ik zou doorgeven en welke niet. Als zij andere verwachtingen hebben van informatie uitwisselen, dan zou ik er niet op toestemmen. Wanneer ze te veel details willen over mijn prive leven dan zou ik dit niet willen. Zoals bijvoorbeeld GPS tracking en controleren van pc verkeer enz,... zijn elementen van schending van de privacy. Hoeveelheid belastingvermindering heb ik geen concreet idee over.	Het zelfde antwoord als de vraag van "Met betrekking tot de vraag over belastingvermindering...."

76421	Ik zou nooit mijn privacy willen 'verkopen'. We leven in een samenleving waar de dag van vandaag privacy iets heel curciaal is. Het is iets wat we steeds minder hebben door technologie vandaag. Ik zou dus nooit mijn beetje 'vrijheid' dat ik nog heb in deze samenleving niet willen opgeven voor minder belastingen. Zo worden we alleen nog maar meer 'robots' van deze samenleving.	Ik zie dit niet als wenselijk in elke context.
76420	ik zou geen persoonlijke informatie willen geven (bv dingen die dicht bij het hard liggen en moeilijk over te spreken zijn) om minder belastingen te betalen. ieder mens heeft zijn privacy nodig. tenzij er een criminele achtergrond ter sprake is of er een vermoeden is van iets zou zijn (bv achtergrond van mishandeling, of vermoeden hier van) , dan zou ik dit niet willen doen	als het nodig is, bij bv een langdurige afwezigheid wegens ziekte
76419	Dat hangt van de wijze waarop en waarvoor men de technologie gaat gebruiken en of de informatie belangrijk en relevant is om mee te delen.	als de informatie over de technologie niets van het onderzoek zou manipuleren. Als het gaat over veel geld zou ik enkel de belangrijkste informatie geven.
76418	Het hangt er vanaf welke informatie ze willen en of dit anoniem is of niet. Stel dat je buurman een verleden heeft van kindermisbruik, dan zou ik wel informatie over hem willen doorgeven. Als dit zou gaan over namen van kinderen die na 22u buiten spelen, dan zou ik dit niet doen.	Idem hierboven.
76417	Ik vind privacy een belangrijk gegeven. Ik wil dan ook graag weten wat er gedaan wordt met mijn gegevens. Bepaalde informatie zoals mijn stroomverbruik zou ik zonder problemen willen meedelen in ruil voor een belastingvermindering. Mits dat ik weet waar deze gegevens naar toe gaan en dat ik zelf kan kiezen wat ik deel en wat niet. Wanneer er geheimzinnig wordt gedaan zou ik het niet overwegen om mijn informatie te delen.	Dit lijkt me risicovol voor de gezinnen die het minder breed hebben, hun laat je niet echt te keuze om informatie al dan niet te delen omdat extra inkomen noodzakelijk is. Zo valt er een stuk van hun vrijheid weg. Langs de andere kant is er wel de optie om een inkomenstoelage te krijgen wanneer gezinnen het niet erg vinden om gegevens te delen.
76416	We gaan werken voor het geld en moeten heel veel afgeven aan de belastingen terwijl het geld dat moet afgegeven worden een meerwaarde zou zijn voor meerdere mensen.	Hoe meer inkomen, hoe beter
76415		
76414		
76413	Ik zou graag informatie verlenen als ik hiervoor kans maak op een belastingvermindering. Ik zou informatie geven over verbruik van stroom enzovoort, maar geen persoonlijke info.	Ik vind het interessant dat je op deze manier kans kan maken op een inkomenstoelage. Dit zorgt ervoor dat er veel meer mensen zullen deelnemen aan dit initiatief.

76412	Ik zou info die nuttig kan zijn voor andere en die ik niet extreem privé vindt, wel willen geven. Maar als het iets is wat moeilijk ligt, zou ik het eerder niet willen zeggen.	Wanneer ik extra voordelen geef voor anderen.
76411	Ik vind dit oneerlijk tegenover andere mensen die dit 'privilege' niet hebben.	Omdat ik dan wel nog belastingen betaal en dit dan eerlijker is tov de rest.
76410	Wanneer ik het financieel moeilijk heb, zou ik info willen doorgeven om minder belastingen te moeten betalen. Dit zou dan informatie zijn over het naleven van regels in de gemeenschap en in het proeftuinproject. Het is natuurlijk niet fijn om het vertrouwen van de medemensen te beschadigen. Daarom zou ik ook niet het gsm- en mailverkeer willen nagaan, dit is een inbreuk op de privacy.	Wanneer je het financieel moeilijk hebt is elke extra inkomen (legaal) aangenaam. Tegelijk heb je ondertussen een soort 'baan' waarbij je informatie bekijkt en doorspeelt. Je kan met een inkomenstoelag ook kiezen waarvoor je het extra geld gebruikt.
76409	Ik zou enkel informatie uitwisselen waarvan ik weet dat als ik ze niet deel, ik mezelf of derde in gevaar breng. Ik zou ook informatie delen die enkel over mezelf gaan en waar ik me comfortabel bij voel dat andere over deze informatie beschikken. Wanneer ik in elk geval informatie zou delen zou ik aller eerst een contract willen ondertekenen zo dat ik zeker ben dat de informatie enkel terecht komt bij diegene waar de informatie toe behoort.	Je zou dan je eigen informatie verkopen voor geld, ik vind dit een raar gegeven. Je weet niet bij wie deze informatie nog allemaal terecht komt.
76408	Belastingsvermindering klinkt heel gunstig. Private informatie zou ik niet delen.	Ik denk dat dat afhangt van je eigen financiële situatie.
76407	Ik zou geen info willen delen om dan minder belastingen te moeten betalen omdat dit volgens mij structureel geen goed idee is.	Extra geld geven aan personen die bereid zijn om info uit te wisselen is beter dan een belastingvermindering toekennen.
76406	Ik zou mijn privacy niet opofferen om wat minder belastingen te moeten betalen. Ik zou niet kunnen leven als ik continu op alles wordt gecontroleerd en niet gewoon vrij kan leven.	Als ik kan kiezen welke informatie ik deel en ik niet extra belastingen moet betalen op deze extra inkomsten.
76405	in de context van bijvoorbeeld stroomgebruik zou ik wel informatie willen uitwisselen. wanneer het gaat over het gedrag van bewoners of heel persoonlijke informatie zou ik hier niet toe bereid zijn.	bij mensen die het moeilijk hebben en niet aan een job kunnen geraken.
76404	Ze mogen gerust informatie van mij krijgen als mijn privacy niet te hard geschend wordt. Ze mogen BV. wel weten wat mijn waterverbruik is maar ik zou niet willen dat ze GPS tracking doen. In dat laatste geval betaal ik wel gewoon mijn belasting.	Wanneer ik opnieuw niet té intieme privacy moet delen.
76403	Iedereen heeft graag een belastingvermindering, maar als het gaat om informatie door te geven over justitieel verleden is dat nog een ander verhaal. Het hangt ook af van welke feiten er zijn gebeurd. Als het zou gaan over verkeersovertradingen, zou ik zeker geen probleem hebben om dat te delen.	

	Als het gaat over zedenfeiten is dit een ander verhaal en zou ik dit niet overwegen.	
76402		
76401	Het hangt van de soort informatie en de hoeveelheid belastingvermindering af. voorbeeld: Als ik zeer persoonlijke informatie moet geven over anderen mensen, dan zou ik het niet doen.	
76400	Ik zou bereid zijn om informatie uit te wisselen voor belastingvermindering als je daardoor een steentje kan bijdragen aan bepaalde onderzoeken in de maatschappij. Denk bijvoorbeeld aan de informatie over het waterverbruik. Als we met behulp van die informatie bijvoorbeeld de waterverspilling kunnen tegengaan en evalueren, ben ik bereid om dat te doen. Daarbij vind ik het wel belangrijk dat dergelijke informatie anoniem blijft en dat het steeds een vrijblijvende keuze blijft. Ik vind het namelijk niet erg om algemene zaken te delen, maar ik zou wel geen té persoonlijke informatie willen delen.	Ik zou bereid zijn om informatie uit te wisselen voor inkomtoeslag wanneer je dat verhoogd gedeelte van je extra inkomen niet moet aangeven bij de belastingen. Verder vind ik het alsnog erg belangrijk dat dergelijke informatie anoniem blijft en dat het steeds een vrijblijvende keuze blijft. Sommige mensen zijn niet bereid om té persoonlijke informatie te delen met anderen.
76399	Ik vind niet dat je voor zo'n dingen belastingvermindering moet krijgen. bv. ik vind niet dat je 500 euro minder belastingen moet betalen, omdat je informatie hebt gegeven over je buurman	/
76398	Aan de technische dienst zou ik het eventueel wel zien zitten om extra informatie te geven. Voor de sociale dienst of een gezin met justitieel verleden blijven er bepaalde zaken die privé moeten kunnen blijven.	Aan de technische dienst zou ik het eventueel wel zien zitten om extra informatie te geven. Voor de sociale dienst of een gezin met justitieel verleden blijven er bepaalde zaken die privé moeten kunnen blijven.
76397	Indien het delen van de informatie iets kan bijdragen voor mij/anderen en beperkt wordt tot welke info ik wil doorgeven. Daarnaast zou het helpen als je steeds op de hoogte wordt gebracht van welke informatie er doorgegeven wordt. Steeds een uitstapmogelijkheid. Geen optreden van ongewenste effecten. Duidelijkheid waarvoor de info gebruikt zal worden. Als aan voorgaande niet wordt voldaan zou ik dit niet doen.	Idem belastingvermindering
76396		
76395	Maar dan zou het afhangen van de context en welke soort informatie. Informatie rond stroomverbruik en waterverbruik zou ik willen inwisselen voor een belastingvermindering. Dit is een vrijblijvend iets en zou dus geen verplichting mogen zijn.	Hier zou het ook gaan over de informatie rond stroomverbruik en waterverbruik. Deze mogen dan wel niet meer meetellen bij de belastingen.
76394	Privacy is heel erg belangrijk en ik zou niet willen dat de overheid ten allen tijde bepaalde informatie over mij heeft gewoon zodat ik dan iets minder zou moeten betalen. Je weet niet wat ze met die informatie gaan doen en je voelt je	Wanneer ik het geld echt nodig heb zou ik het overwegen.

	niet meer thuis in je eigen huis. Moest ik later geldproblemen hebben zou ik dan misschien wel iets banaals willen uitwisselen, maar nooit iets belangrijks.	
76393	Als het gaat om informatie rond het energieverbruik en informatie over de hoeveelheid mensen er in je huis wonen, dan zou ik het wel willen delen. Het gaat dan om dingen waarop je belastingen moet betalen. Als het gaat om persoonlijke info te delen, dan denk ik dat belastingvermindering niet de juiste optie is.	
76392	Hangt helemaal van de soort informatie af. Persoonlijke informatie van mensen die vertrouwelijk is zou ik nooit doorgeven. Ik zou enkel informatie doorgeven als er bijvoorbeeld iets niet wettig gebeurt.	Idem als het antwoord hierboven. Voor mij maakt het geen verschil tussen belastingvermindering of een inkomenstoeslag.
76391	In termen van info is het belangrijk dat de privacy gerespecteerd wordt. Hoeveel belastingvermindering hangt af van je gezin, woon en financiële situatie.	Hier is het reeds belangrijk om de privacy van anderen te respecteren. Door het rechtstreeks betaald te worden kan de grens van privacy snel vervagen dit omwille van de achtergrond gedachten "hoe meer info ik geef, hoe meer ik betaald word".
76390	Het zijn nog steeds mensen die met deze informatie aan de slag zullen gaan. Door dit te zeggen wil ik niet laten blijken dat mensen slecht zijn, maar het heeft volgens mij ook een invloed op de veiligheid van diegene die zijn informatie weggeeft. Systemen kunnen bijvoorbeeld ook gehackt worden, dus op die manier kunnen meerdere mensen tot bij de informatie geraken. Ik denk niet dat ik erachter sta om alle informatie vrij te geven of meer voor belastingvermindering. Ik sta meer achter informatie doorgeven die niet zozeer over mensen hun gedrag zelf gaat, maar enkel over verbruik ..., want deze schendt 'minder' privacy.	Zie vorige antwoord.
76389	Ik zou alle informatie ivm energie willen uitwissel maar persoonlijke gedragingen of processen zou ik niet willen uitwisselen.	
76388	Het voorstel klinkt verleidelijk, informatie geven en minder belastingen moeten betalen. Om die reden wilde ik oorspronkelijk ja aanduiden, tot ik begon te realiseren dat het alle soorten informatie kan gaan en dit eigenlijk een inbreuk zou zijn op mijn privacy en die van eventuele medebewoners. Informatie over de gedragingen van mensen, hun doen of laten, wat ze opzoeken enzovoort zijn voor mij zaken die 'beschermd' moeten worden van de buitenwereld. Hier heb enkel ik zaken mee. Het zou overbodig zijn om voor iedere kleine 'misstap' een verantwoording te hoeven afleggen. Het recht op privacy is de dag van vandaag al serieus ingeperkt, als we deze vraag over vermindering zouden accepteren, blijft er van dat recht niets meer over.	Neen, om dezelfde reden als hierboven (privacy!)

76387	<p>Het voorstel klinkt verleidelijk, informatie geven en minder belastingen moeten betalen. Om die reden wilde ik oorspronkelijk ja aanduiden, tot ik begon te realiseren dat het alle soorten informatie kan gaan en dit eigenlijk een inbreuk zou zijn op mijn privacy en die van eventuele medebewoners. Informatie over de gedragingen van mensen, hun doen of laten, wat ze opzoeken enzovoort zijn voor mij zaken die 'beschermd' moeten worden van de buitenwereld. Hier heb enkel ik zaken mee. Het zou overbodig zijn om voor iedere kleine 'misstap' een verantwoording te hoeven afleggen. Het recht op privacy is de dag van vandaag al serieus ingeperkt, als we deze vraag over vermindering zouden accepteren, blijft er van dat recht niets meer over.</p>	<p>Neen, om dezelfde reden als hierboven (privacy!)</p>
76386	<p>Als het gaat om info met betrekking tot stroomverbruik, waterverbruik, verwarming om zo de technologie te kunnen bevorderen in de toekomst zou ik daar wel een compensatie voor willen bv. in de vorm van belastingvermindering Als het gaat om gevoelige info bv. gedrag van de inwoners en wanneer wie wel of niet thuis is zou ik deze info nooit willen uitwisselen ondanks dat er misschien een financieel voordeel aan verbonden is.</p>	<p>Als je bv. investeert in het renoveren van je huis om zo je huis te laten voldoen aan de voorwaarden die er worden gesteld voor een huis van de toekomst, vind ik wel dat je daarin financieel moet gesteund worden.</p>
76385	<p>Ik zou dit doen omdat de belastingen al zo duur zijn en ik vind het niet erg om info uit te wisselen. Wel: als het gaat over hoeveel ik bv. verbruik aan energie in een maand Niet: als ik mensen moet verraden omdat ik info over hun weet die iemand nodig heeft maar de persoon zal kwetsen bv. als iemand illegaal verblijft in het land maar ik bied hem/haar onderdak. Ik zou geen info geven dan ook al vermindert dit de belastingen</p>	<p>Ik zie dit zitten als dit geen andere mensen schaad, als ik andere hiermee kwets zou ik dit niet willen.</p>
76384	<p>Een kleine vermindering voor het geven van info zoals water of stroomverbruik zou ik wel zien zitten. Andere informatie zoals het gedrag van de bewoners, aantallen van personen per kamer of toegang tot telefoon- of internetverkeer, gaat voor mij een stap te ver. Ik vind het ook belangrijk dat iedereen altijd weet welke info er verzameld wordt over hem/haar en waar die informatie voor gebruikt wordt zodat iedereen een bewuste en geïnformeerde keuze kan maken. Het moet mogelijk zijn om zelf te bepalen hoeveel informatie je ter beschikken wilt stellen.</p>	<p>Idem als belastingvermindering.</p>
76383	<p>Ja, ik zou informatie geven als het gaat over basis informatie over welke technologie van toepassing is in mijn huis. Langs de andere kant kan ik me ook heel goed inbeelden dat sommige mensen daarvan afschrikken want wat gaat er dan gebeuren met de privacy? Het concept van technologische en sociale innovatie kan, en het lijkt mij op de eerste zicht wel een haalbaar concept maar het gaat er natuurlijk ook om dat je de bewoners moet warm</p>	

	maken om mee te doen aan zulke veranderingen. Maar wie wil er niet minder belasting betalen?	
76382	Ik zou wel bereid zijn om bepaalde informatie uit te wisselen, omdat ik hier ook iets voor terug krijg. Ik zal ook niet alle info prijs geven, omdat dit privé is en men dit op een verkeerde manier gebruik van gaan maken en dit is toch iets waar ik op mijn hoede voor ben. Gesteld zijn op mijn privé is iets wat ik van thuis heb meegekregen.	Een rechtstreeks betaling is in mijn ogen iets wat meer voldoening geeft. Een directe beloning voor de informatie die je geeft.
76381	Hiervoor sta ik dan wel meer voor open, omdat ik dan iets voor in de plaats krijg, er staat iets tegenover. Wij leven in een maatschappij dat "niets voor niets" is. Dat maakt wel dat ik iets meer prijs wil geven. Aan de andere kant gaat het om info over privé zaken en ik ben hier erg op gesteld. Ik zal dan ook nooit niet alle prijsgeven. Natuurlijk wanneer er een prijskaartje aan vasthangt is het toch wel verleidelijk om hierin mee te gaan, omdat we in een dure maatschappij leven.	Inkomenstoeslag vind ik aangenamer. Je wordt meteen beloond nadat je jezelf hebt ingespannen in het geven van de info.
76380	je betaalt belastingen omdat het nodig is niet voor je plezier en iets zeggen gaat er niet voor zorgen dat de staat minder geld nodig heeft	
76379	Ik zou wel bereid zijn om bepaalde informatie uit te wisselen, omdat ik hier ook iets voor terug krijg. Ik zal ook niet alle info prijs geven, omdat dit privé is en men dit op een verkeerde manier gebruik van gaan maken en dit is toch iets waar ik op mijn hoede voor ben. Gesteld zijn op mijn privé is iets wat ik van thuis heb meegekregen	Een rechtstreeks betaling is in mijn ogen iets wat meer voldoening geeft. Een directe beloning voor de informatie die je geeft.
76378	Ik vind dit geen goed idee. Ik denk dat je op deze manier veel belastingsgeld kan ontwijken. Volgens mij kan dit op een manier nog een grotere kloof tussen arm en rijk veroorzaken.	
76377		
76376	Er moet ergens een grens getrokken worden en het kan altijd de privacy van iemand schenden.	
76375		
76374		
76373	informatie over stroomverbruik, verwarming of waterverbruik zou ik geen probleem hebben om dit te delen. Andere persoonlijke informatie is privé en zou ik ook nooit willen delen, ook niet om minder belastingen te betalen.	Ook weer de info over stroomverbruik, verwarming of waterverbruik. Andere info zou ik niet delen.
76372		

76370	Bepaalde informatie die je dan zou uitwisselen, is een inbreuk op de privacywet. Zoals vb. het uitwisselen van informatie over het gedrag van de bewoners. Anderzijds zou een belastingvermindering goed zijn in verband met het uitwisselen van informatie over vb. stroomgebruik.	In plaats van een inkomenstoeslag zou ik eerder denken aan soort van subsidies die mensen krijgen wanneer ze informatie delen over stroomgebruik, watergebruik... om hierin dan te investeren voor een duurzamere oplossing.
76369	Neen, wat er hier geïnsinueerd wordt is dat mensen in ruil voor het afstaan van hun privacy een tegemoetkoming kunnen verkrijgen. Dit is volgens mij ook een eerste stap richting het verplicht afstaan van je privacy tegenover belanghebbenden.	Ik kan mij voorstellen dat mensen met een financieel precare situatie meer in verleiding zullen zijn om hierop in te gaan. Maar voor mij lijkt dit alsof je een belangrijk recht van mensen ontnemt door er een "beloning" aan vast te hangen.
76368	Het gaat er natuurlijk om welke informatie. Informatie zoals het verbruik van gas, water, elektriciteit, etc. zou ik geen probleem mee hebben. Informatie over waar ik ben, wie er in mijn huis zit en dergelijke zou ik niet willen geven. Ik vind sommige zaken privé. Het bieden van geld kan snel aanlokkelijk klinken, maar vrijheid vind ik belangrijker.	Overeenstemmend met vorig antwoord.
76367		
76366	Wanneer het algemene informatie is die wordt doorgegeven zoals waterverbruik, elektriciteit,... zou ik er geen probleem mee hebben deze informatie uit te wisselen. Wanneer de informatie persoonlijker wordt en ze van op een afstand kunnen volgen met mij dagelijkse zaken (wanneer ik het huis verlaat, wat het leefgedrag is,...) zou ik hier niet mee akkoord gaan.	Dezelfde context als de vorige vraag.
76365	sommige informatie is privé zoals bv: controle aanwezigheid andere info wel zoals bv: waterverbruik is niet persoonlijk.	Als ik niet veel geld zou bezitten en bv mijn kinderen zou moeten onderhouden zou ik het wel overwegen.
76364	Wanneer een gezin financiële problemen/ moeilijkheden heeft, zou ik persoonlijk bereid zijn om informatie uit te wisselen met hen in verband met belastingvermindering. Wanneer een gezin "rijk is" / ruimschoots rond komt met hun financiële middelen zou ik hier minder aandacht aan besteden om belastingvermindering aan te bieden. Dit wil niet zeggen dat ik de informatie niet zou geven aan het "rijkere" gezin, ik zou dit eerder zien als iets bijkomend en niet mij constant op focussen. Persoonlijk zou ik mij wel constant focussen bij het gezin met financiële problemen/ moeilijkheden.	Persoonlijk weet ik zeer weinig over een inkomenstoeslag, maar in verband met het extra betaald worden voor informatie te geven vind ik een "raar" idee. Zelf ben ik een sociaal werker van opleiding en informatie geven vind ik behoort tot "a part of the job". Ik zie dit eerder als een deel van mijn takenpakket als sociaal werker. Ik kan mij inbeelden dat bij sommige opleiding / jobs dit niet is en dan zou ik misschien wel kunnen praten over een inkomenstoeslag.
76363	Het ligt eraan welke informatie natuurlijk. Als het gaat over het waterverbruik en energie verbruik wel. Als ze telefoon gesprekken en e-mails gaan controleren dat moet privé blijven.	Het moet niet rechtstreeks betaald worden
76362	Algemene informatie zou ik willen uitwisselen, om minder belastingen te moeten betalen. Persoonlijke informatie zou ik niet willen uitwisselen in verband met privacy redenen.	Ik kan geen context bedenken, aangezien ik zelf "neen" heb geantwoord. Het lijkt me vreemd om rechtstreeks betaald te worden voor het geven van informatie.

76361		
76360	Ik zou de informatie die ik hierboven aangevinkt heb doorgeven, met of zonder belastingsvermindering. De hoeveelheid vermindering maakt voor mij dus niet veel uit. Hetgeen ik niet aangevinkt heb zou ik onder geen beding bekend maken. Zo zou ik bijvoorbeeld de informatie van valpreventiecamera's doorgeven, aangezien dit ook kan bijdragen aan de veiligheid. De informatie van personeel dat de oudere binnenshuis helpt zou ik echter niet bekendmaken, uit respect voor hun privacy.	Dit komt overeen met de bovenstaande vraag. Het maakt voor mij geen enkel verschil of ik belastingsvermindering krijg of rechtstreeks betaald wordt.
76359	/	Wanneer het gaat over mensen met een laag inkomen vind ik inkomenstoeslag wel goed.
76358	Als men zich in een situatie bevindt, waarin men gemakkelijk rond komt en op het einde van de maand niks te kort komt, zou ik geen persoonlijke informatie delen voor nog extra belastingsvermindering. Stel nu dat je steeds op het einde van de maand heel krap bij kas zit, denk ik wel dat het de moeite is om erover na te denken.	
76357	Ik zou in geen enkele context info doorgeven, ookal krijg ik belastingsvermindering. Sinds mijn geboorte woon ikzelf in een sociale woonwijk. Ik kan geen hoeveelheid belastingsvermindering doorgeven aan u. Aangezien ik geen info geef.	In geen geval. Daar doe ik niet aan mee. Zeker niet voor het geld. Ik laat mensen met rust en hoop dat zij dat ook doen.
76356		
76355		
76354	In een niet te persoonlijke context. Wel: stroomgebruik, tijdstip aanzetten verwarming, ... Niet: Hoeveel personen er aanwezig zijn, hoelang ze aanwezig zijn, ... Pure feiten wil ik delen, maar geen informatie omtrent de persoonlijke gewoonten en gedragingen	
76353	Mensen die in een moeilijke situatie zitten zoals werkloosheid zijn maatschappelijk kwetsbaar. Dat maakt hun eerder geneigd om info door te geven in ruil voor meer financiële ademruimte. wanneer niet als mensen het idee hebben dat de overheid al genoeg weet van ons. Door enkele muisklikken weten ze onze geschiedenis, loon,...De persoonlijke kant is hoeven ze niet te weten.	Wanneer je in een crisis zit door depressie, dronken vader, ziek kind,...Dan ben je veel kwetsbaarder en heb je geld nodig om te overleven. Je zal dan sneller ja zeggen omdat je geen uitweg ziet.
76352	Ik zou bereid zijn om over enkele dingen informatie te geven om een belastingsvermindering te krijgen. Graag op voorhand wel afspreken over welke informatie het zal gaan. Want het 'tijdstip aanzetten verwarming' vind ik voor mezelf nogal extreem. Ik zet deze enkel op wanneer het koud is en zodra	Want als dit gezien wordt als een 'inkomstenstoeslag', worden hier dan ook extra belastingen op betaald? Haal je hier wel voordeel uit. Ik vind het

	het warm is, zet ik deze weer uit. Dit zijn vaker geen vaste tijdstippen en door dit te lezen heb ik wel het gevoel dat dit zou moeten. Ik zou het daarom ook zeker overwegen om geen informatie uit te wisselen. Ik vond de eerste vraag een heel moeilijke vraag dus ik zou kunnen begrijpen dat voor sommige een belastingvermindering niet voldoende kan zijn om informatie uit te wisselen. Het ligt natuurlijk ook aan de hoeveelheid van de belastingvermindering maar ik zou het zeker niet doen voor minder dan de helft.	krijgen van geld, niet een redenen om uw 'privé' informatie te delen. Ik voel mij enorm ongemakkelijk om deze vragen in te vullen.
76351	Info over wie wanneer aanwezig is in het huis geef ik liever niet, ook informatie over minderjarigen (kinderen) vind ik niet ok. Info over elektriciteit, waterverbruik, meer de technische aspecten vind ik geen probleem.	Voor een gezin waar het financieel moeilijk is kan het zeker helpen zo'n inkomenstoeslag. Alhoewel voor mij persoonlijk belastingvermindering beetje op hetzelfde neerkomt (houdt meer geld over)
76350	Alles wat persoonlijk is niet, maar alles met geweld en misbruik wel. Vanaf een vermindering van 35%.	Als het over mijn persoonlijke informatie gaat.
76349		
76348	Informatieuitwisseling is niet nodig wanneer er niks storends wordt opgemerkt: wanneer alles goed verloopt is het niet nodig op het aantal aanwezige personen op een avond te melden. Informatieuitwisseling niet zozeer ovw de belastingvermindering maar ovw storend gedrag (belastingvermindering is mooi meegenomen, maar mag niet gezien worden als een reden om informatie uit te wisselen. vb: veel lawaai, stoort de slaap	Wanneer ik als bewoner de belastingen correct blijf betalen, maar ik van de rest weet dat ze in het zwart werken enzo, zich dus niet aan de regels houden, verdien ik eventueel wel een inkomenstoeslag
76347		
76346		
76345		
76344	Ik zou hier wel voor in staat zijn wanneer ik financiële moeilijkheden zou hebben. En aan de andere kant zou ik geen informatie willen vrijgeven omdat er nog altijd privacy moet zijn.	/
76343	Ik zou sowieso info uitwisselen, maakt niet uit als ik minder belastingen moet betalen of niet. Dit doe ik om mensen te helpen.	Hangt af van welke info ik zal geven. Als ik de personen echt zou helpen zou ik het wel wensen. Maar is het gewoon als info zoals hierboven maakt het me niet uit.
76342	Ik zou sowieso info uitwisselen, maakt niet uit als ik minder belastingen moet betalen of niet. Dit doe ik om mensen te helpen.	Hangt af van welke info ik zal geven. Als ik de personen echt zou helpen zou ik het wel wensen. Maar is het gewoon als info zoals hierboven maakt het me niet uit.

76341	Ik zou wel informatie willen geven over mijn stroomverbruik en over het waterverbruik. Dit is informatie waar ze wat aan hebben en wat voor mij niet privacygevoelig ligt. Echter vind ik de ander soort informatie gevoeliger voor inbraak. Ze weten dan al beter op wat voor momenten je thuis bent etc. Als ik door deze informatie te geven belastingvermindering zou krijgen is dat mooi meegenomen, maar ik zou niet meer informatie geven voor meer belastingvermindering.	Wanneer er sprake is van het geven van veel informatie en als je daar zelf iets voor weg geeft. Bijv. je privacy of tijd. Dan vindt ik het terecht om een inkomenstoeslag te krijgen.
76340	Ik zou het niet erg vinden om informatie over mijn stroomgebruik of waterverbruik door te geven. Het ligt er natuurlijk aan welke informatie ik moet geven.	Wanneer het geen persoonlijke informatie is die ik moet geven zal ik het sneller toestaan. Bij persoonlijke informatie zou ik het niet toestaan.
76339	Moest het over kleine bedragen gaan zoals 20 euro zou ik dat niet doen. Maar als je daardoor geen belastingen meer moet betalen of heel erg weinig zou ik informatie willen delen.	Idem als hierboven: enkel als het gaat over grote bedragen. Uiteindelijk moet je niet veel doen voor een extra zakcentje en in deze tijd is er sowieso al minder privacy door al die camera's, etc. Toch zou ik het niet doen, moesten ze informatie vragen die echt te persoonlijk is.
76337		
76336	Ik denk dat het mooi is meegenomen om minder belastinggeld te moeten betalen in ruil voor wat informatie. Ik zou het minder erg vinden moest ik bijvoorbeeld informatie geven over de controle op werkwilgheid, dan dat ik iets persoonlijker informatie moet geven over bijvoorbeeld het huispersoneel of babysit. Die mensen komen niet elke dag langs, dus om dan bijvoorbeeld hun namen door te geven enzovoort is net iets te ver voor mij.	
76335	Wel info die de privacy van mensen niet schend en waarmee ik andere mensen in veiligheid breng	Zelfde antwoord als bij vorige vraag
76334	De hierboven aangeduide antwoorden van informatie zou ik willen geven. Maar we zijn geen detectives dus er bestaan wel grenzen.	
76333	Ik ben geen verrader, zeker niet voor eigen belangen. Dat gaat tegen mijn moraal in (bv. wie in het zwart werkt).	Idem vorige vraag. Inkomenstoeslag kan voor mij enkel in de vorm van duurzame investeringen i.v.m. energie- en waterverbruik. Deze worden dan terugverdiend door een lagere factuur en niet door mensen te verraden voor zwartwerk, druggebruik e.d.
76332		
76331	Als ik kon kiezen dan zou ik liever een privaat huishouden hebben en nog steeds het normale bedrag betalen van de belastingen. Bijvoorbeeld: Als men over de vloer zou komen om ons gedrag te onderzoeken, vind ik het een soort	Wanneer men mijn elektriciteitsverbruik of waterverbruik wilt weten, vind ik dit geen probleem. Andere zaken wel.

	van private inbreuk. Ik betaal dus liever belastingen dan dat personen, mijn gedrag analyseren.	
76330	Als privacy te koop is, gaat er meer ongelijkheid gecreëerd worden.	
76329	Ik vind het wel een goed idee, omdat men al zoveel belastingen betaald in België dat dit wel doorslaggevend kan zijn om mensen warm te maken voor het idee 'huis van de toekomst'. Ik zou bijvoorbeeld de informatie over mijn stroomverbruik uitgeven als dit betekent dat ik minder belastingen op moet betalen. Dit omdat je dan ook echt begint na te denken over hoeveel je verbruikt en wat je hier tegen kan doen. Mijn watergebruik daar in tegen vind ik iets te persoonlijk om door te geven. Men moet niet weten hoe vaak ik naar de wc ga bijvoorbeeld. Dit is voor mij iets te persoonlijk.	Ik denk als men een justitieel verleden heeft dat dit wel wenselijk kan zijn. Men vindt al niet makkelijk een job en als men één vindt, is dit meestal niet één met een hoog loon. Ik zou dan wel informatie geven als dit betekent dat dit extra geld is dat men kan gebruiken voor een extra duwtje in de rug. Daarnaast is het een controle op de mensen met een justitieel verleden. Deze informatie kan betekenen dat men niet meer in de fout zal gaan.
76328	Ik zeg op zich niet helemaal overtuigd 'neen', maar vind het niet verantwoord dat mensen die noodzaak hebben aan financiële middelen hierdoor bijna verplicht zouden worden om hier 'ja' op te antwoorden, wat hun keuzevrijheid beperkt.	Idem
76327	wel als het iets bijdraagt aan de maatschappij. niet als ze andere mensen ervoor gaan veroordelen	als ze dit niet tegen anderen gaan zeggen want dan zou het oneerlijk zijn en is er ongelijkheid
76326		
76325		
76324		
76323	Ik ben heel sceptisch als het over informatie uitwisselen gaat want in mijn ervaring kan deze info vaak gebruikt worden voor andere doeleinden dan men zegt bij het initiële akkoord. Dit is zeker het geval met advertenties of gsm-apps die info van jou naar derde partijen sturen en wie weet wat zij met die info doen. Ik moet dus al veel garanties krijgen om bereid te zijn persoonlijke info van mijzelf en mijn woonsituatie uit te delen. Enkel als ik echt garanties krijg dat de info enkel door de beoogde dienst wordt gebruikt en ook enkel gebruikt wordt om services te verbeteren zou ik bereid zijn om info uit te wisselen met deze dienst. Dat ik daar belastingverminderingen voor zou krijgen is een mooie bonus maar is niet mijn grootste factor om hiervoor in te stemmen. Ik denk dat de belastingvermindering dan toch ook wel wat mag bedragen want je bent aan het spelen met je persoonlijke info. Een specifiek cijfer kan ik hier niet op plakken maar 20-30% lijkt mij zeer redelijk.	Een inkomenstoeslag zie ik mogelijk zitten in de situatie waar belastingvermindering niet veel zou uitmaken voor de persoon in kwestie. Misschien moeten zij al minder belastingen bepalen en zou een rechtstreekse geldsom beter voor hun uitkomen. Hier moet dan wel een onderzoek voor gedaan worden om dit te kunnen bepalen.
76322	Ik zou in geen enkel geval belastingvermindering willen uitwisselen voor informatie over mijn persoonlijk gedrag. De overheid en andere grote	Ik zou in geen enkel geval belastingvermindering willen uitwisselen voor informatie over mijn persoonlijk gedrag. De overheid en andere grote

overheden (google, Facebook, Amazon,...) weten al meer dan wat ik wenselijk vind. In mijn ogen is privacy een recht dat ieder persoon moet hebben, ook al heeft die persoon eventueel een justitieel verleden. Door met kortingen te zwaaien krijgen we hetzelfde systeem waarin 'tech giants' hun mach verworven hebben: het uitwisselen van persoonlijke data voor een 'gratis' dienst die in elk ander geval betalend zou zijn. In dit geval is de info die je zou opgeven even hard (of zelfs nog meer) uit balans met de monetaire waarde die je er kan uithalen. Door je op de zwakke groepen in de samenleving te richten maak je een loopje met wat kan en niet. Omdat deze groep mensen het monetair moeilijker hebben zijn zij net de groep mensen die gemakkelijker de ruil zullen maken waardoor ze bijna geforceerd worden die beslissing te maken en hun privacy verloochenen voor monetaire winst.

overheden (google, Facebook, Amazon,...) weten al meer dan wat ik wenselijk vind. In mijn ogen is privacy een recht dat ieder persoon moet hebben, ook al heeft die persoon eventueel een justitieel verleden. Door met kortingen te zwaaien krijgen we hetzelfde systeem waarin 'tech giants' hun mach verworven hebben: het uitwisselen van persoonlijke data voor een 'gratis' dienst die in elk ander geval betalend zou zijn. In dit geval is de info die je zou opgeven even hard (of zelfs nog meer) uit balans met de monetaire waarde die je er kan uithalen. Door je op de zwakke groepen in de samenleving te richten maak je een loopje met wat kan en niet. Omdat deze groep mensen het monetair moeilijker hebben zijn zij net de groep mensen die gemakkelijker de ruil zullen maken waardoor ze bijna geforceerd worden die beslissing te maken en hun privacy verloochenen voor monetaire winst.

76321 Alvorens informatie uit te wisselen zou ik graag zelf meer informatie krijgen over het gebruik van de informatie. Welke informatie belangrijk is, is afhankelijk van persoon tot persoon. PRO: Ik kan mij vinden in informatie als het gaat over zorginnovatie, betere woonkwaliteit en betaalbaarheid om een comfortabel en levenslang thuiswonen. SMART technologie zou een oplossing kunnen bieden op gebied van zorginnovatie, om snel en efficiënt de nodige hulp/hulpverlener op te roepen. Een oplossing creëren voor het tekort aan sociale huurwoningen. CONTRA: SMART technologie inzetten op de beschreven gedragsaanwijzingen, burgers verplichtingen opleggen om zich te schikken naar controleorganismen, huis aan huis folders.

Of het nu gaat om een inkomenstoeslag of vermindering van belastingen, blijft mijn antwoord idem dito als op de voorafgaande vraag. Ik wil mij eerst verder verdiepen in het boek "puzzelstukken" om beter te begrijpen wat de onderliggende factoren kunnen zijn. Maar het boek leest inderdaad niet gemakkelijk, zoals aangegeven in het boek zelf. Ik heb mijn corticale gebieden sterk moeten inzetten om wegwijs te geraken in het boek. Doch stelt het boek mij op mijn hoede voor de impact van de nieuwe technologische evolutie en een nieuwe sociale ordening. Persoonlijk kies ik voor vrijheid, zoals het geven van informatie. Maar dat zal dan nog vanuit mijn oude hersensysteem het moraal komen. Dank u voor de prikkeling van mijn cerebrale gereedschapskist.

76320 Als ik weet zou hebben van iemand die zware misdaden zou hebben gepleegd, zou belastingvermindering mij over de drempel te duwen om het te vertellen. Als ik 20% vermindering krijg, zou ik het gemakkelijk gaan vertellen. Zo niet, dan zie ik mezelf niet genoodzaakt om die info door te geven

Indien het gaat over zware feiten zoals pedofilie, verkrachting, moord, ... en ik persoonlijk een voordeel bij krijg, zou ik het wel melden. Ik vind dat mensen die zulke feiten plegen, sowieso gestraft worden als ik hier dan nog eens voordeel bij krijg, vind ik het niet erg om dit te melden.

76319 ik zou nooit meer informatie willen uitwisselen voor minder belastingen te moeten betalen want dan schenden ze de privacy waardoor je nog minder je eigen privacy hebt en ze meer controle krijgen op je leven

ik zou in geen enkel geval meer informatie uitwisselen voor betaald te krijgen, ze schenden dan je persoonlijke privacy en krijgen meer controle op je leven

76318 Ik zou dit wel goed vinden als mensen die moeite doen om hun verbruik zo min mogelijk te houden, dan de belastingvermindering krijgt. Zij doen immers de moeite om hun verbruik naar beneden te halen. Aan de andere kant is het denk ik wel belangrijk om hier uitzonderingen op te maken. Sommige mensen moeten omwille van bijvoorbeeld hun gezondheid hun verbruik hoger zetten. Mensen met grote kans op zware chronische bronchitis moeten eerder in een

Dit zou een goed initiatief zijn als men naar de gezinstoestand, gezondheidstoestand, etc. van alle inwonenden zou kijken en zich daarop zou baseren om te bepalen of ze hun verbruik zo laag mogelijk houden. Laat dus iemand die volledig alleen woont niet meer verdienen voor zijn moeite dan een gezin van 8 inwonenden, alleen maar omdat het verbruik

	<p>warmere woning zitten, anders krijgen ze de ene bronchitis achter de andere. Mensen met enorm zware allergieën kunnen hun ramen niet opendoen, of ze krijgen een aanval ervan. Dan is het zonde dat zij die belastingvermindering mislopen doordat ze er niets aan kunnen doen. Grote gezinnen zullen het bijvoorbeeld ook veel moeilijker hebben om een belastingvermindering te krijgen.</p>	<p>van die alleenstaande altijd veel lager zal liggen dan van dat gezin van personen.</p>
76317		
76316	<p>Ik zou wel informatie delen voor belastingvermindering als het geen te grote impact heeft op de privacy. ik wil niet het idee hebben continu gecontroleerd te worden en mij te moeten verantwoorden. zodra ik het gevoel heb dat de belastingsvermindering het niet meer waard is, zou ik willen stoppen. ik zou wel informatie willen geven over minder persoonlijke dingen als stroomverbruik, eventueel waterverbruik. zolang er niet over geoordeeld wordt.</p>	<p>zelfde als hierboven eigenlijk, zolang het niet teveel impact heeft op de privacy en ik niet het idee heb veroordeelt te worden</p>
76315		
76314		
76313	<p>Als wat ik deel anoniem blijft, ben ik bereid alle informatie te delen die handig kan zijn voor hen. Voor veel persoonlijke en vertrouwelijke informatie zou ik meer belangstingsvermindering willen voor mijn medewerking. Maar ook zo zou ik bereid zijn om de nodige informatie te delen als de maatschappij hiermee geholpen is. Ik zou dus wel duidelijk willen weten waarvoor de informatie nodig is en het nut ervan bepalen.</p>	
76312	<p>Als het gaat over het naleven van de voorwaarden voor de vrijlating van iemand met een justitieel verleden, zou ik het zeker zien zitten om informatie uit te wisselen. Het is namelijk belangrijk, zeker bij een vervroegde vrijlating wegens goed gedrag, dat deze mensen goed opgevolgd worden om zo de kans op herval te verkleinen. Ik zou geen informatie willen uitwisselen als het gaat over niet-illegale bezigheden.</p>	
76311	<p>Contexten waarin ik info zou uitwisselen: Informatie m.b.t. het naleven van regels en (openbare) orde, informatie m.b.t. controle-uitoefening bv. bij justitieel verleden informatie aan sociale dienst om de diensten in het gebouw te verbeteren en in te spelen op de behoeften informatie aan technische dienst om in te spelen op de noden van de inwonenden Contexten waarin ik geen info zou uitwisselen: bv. wanneer er ruzies tussen gezin plaatsvinden - zolang de situatie veilig blijft, zijn dit mijn zaken niet bv. wanneer ik een</p>	<p>BV. Groot aantal gezinsleden (voornamelijk kinderen)</p>

	vertrouwensrelatie heb opgebouwd belastingvermindering wél bij inwonenden wiens geldbeheer moeilijk verloopt	
76310	Ik denk dat als je belastingvermindering krijgt, in ruil om wat gegevens te geven, dat mensen die het financieel wat moeilijker hebben, sneller geneigd zouden zijn om informatie uit te wisselen, dan mensen die het niet zo zeer nodig hebben. Maar als het over mensen gaan die een justitieel verleden hebben, gaan ze grotendeels vele minder geneigd zijn om informatie uit te wisselen omdat het betrekking op deze feiten kan hebben. Dit kan gevoelig liggen.	
76309	Als het bijvoorbeeld gaat over een pedofiel bijvoorbeeld of iemand met een enkelband zou ik wel informatie willen uitwisselen voor een belastingsvermindering van 30%. Ik zou het bijvoorbeeld niet doen voor 10%.	Ook als je info moet doorgeven over een pedofiel of iemand met een enkelband.
76308	Ik zou geen persoonlijke info delen.	
76307		
76306		
76305	Als het over een grote hoeveelheid geld gaat zou ik dat wel willen doen.	Heb je ook meer geld. Ook goed.
76304	Als het over een grote hoeveelheid geld gaat zou ik dat wel willen doen.	Heb je ook meer geld. Ook goed.
76303		
76302	Ik vind niet dat sommige mensen voordelen mogen krijgen i.v.m. belastingbetaling.	Naar mijn mening moet geld binnenstromen door arbeid of door iets waarvoor men moeite moet doen. Hierdoor wordt er ook bijgedragen aan de maatschappij. Wanneer men gewoon informatie doorspeelt, heeft dit niet erg veel invloed op de samenleving en dus ook niet veel nut.
76301	wel: wanneer de info niet op 1 persoon van het huis gericht is maar op alle personen.	nooit.
76300	niet bij beroepsgeheim, wel als het vrijgeven van de info geen gevolgen heeft voor de persoon in kwestie.	
76299		
76298	Als er iemand illegaal zou zitten, die dus geen belastingen moet betalen dan zou ik het melden	
76297	persoonlijk vind ik het een soort van omkoping. Als je met een justitieel verleden zit, loop je hier niet mee te koop. Dus op deze manier zou ik geen belastingsvermindering willen. Als het zou gaan over een proefproject waarbij iedereen uit dezelfde wijk mee kan doen op vrijwillige basis, en je gewoon je	

	maandelijkse verbruik moet doorgeven. Dan zou ik het eventueel wel zien zitten, om op die manier een belastingvermindering te krijgen. Maar dan moet het wel op een correcte manier verlopen.	
76296	Ik zou bereid zijn om bepaalde info over mezelf te geven over de huidige situatie waar ik in leef, maar daar zijn zeker grenzen aan. Afhankelijk van de nodige info die ze nodig hebben, zal ik deze geven of niet. Zaken die te persoonlijk zijn, hou ik liever privé ook al heeft dat het effect dat ik dan geen belastingvermindering krijg.	Dit is een moeilijke, aangezien het zeer aanlokkelijk is, maar ik vraag me dan af wat je dan nog geheim kan houden voor het systeem als je ook alles moet delen ivm met je inkomen.
76295		
76294		
76293		
76292	In de context van algemene dingen zoals water- en stroomgebruik zou ik informatie willen doorgeven omdat deze niet persoonlijk is, naar mijn mening. Maar info over persoonlijke gebruiken en rituelen of wie er juist op welke moment aanwezig is in mijn huis, zou ik niet willen doorgeven. Dit geeft mij eerder een controlerend gevoel en voelt aan als inbreuk op de privacy.	
76291	Het zou er voor mij zeker van afhangen over welke informatie het gaat. Wanneer dit informatie is over eigen gedrag, zou ik dit wel doen. Er is dan zekere controle over uw eigen inbreng. Wanneer het gaat om zaken waarmee anderen in problemen kunnen komen of die te sterk privé gericht zijn, zou ik al minder enthousiast zijn om mee te werken. Deze informatie draagt bij tot de veiligheid en zijn ook goede gegevens, waarmee misschien wel slecht gedrag vermeden kan worden. Dit is wel positief. Zoals vermeld in het artikel is huisvesting financieel heel zwaar, waardoor die belastingvermindering voor velen wel positief is. Dit zou mij ook wel kunnen overtuigen als dit mij helpt rond te komen. De samenleving evolueert en die technieken kunnen daar enerzijds een deel van zijn. Anderzijds kunnen deze technieken zeker te ver gaan.	
76290		
76289	Als het gaat over informatie die niets schaad aan het gezin en anoniem wordt gebruikt ter verbetering van bepaalde zaken, zoals diefstalpreventie, vind ik dat geen probleem. Mocht het gebruikt worden tegen mensen, zoals dat er ineens beelden van iemand in de douche zijn die ze gaan gebruiken als blackmail dan zou ik het niet doen. Er is een soort ethische grens maar ik denk dat dat heel moeilijk vast te leggen is dus vind het geen slim plan. Mocht er een heel	Nee want belastingen hangt vast aan de overheid en dat vind ik dan een instantie die bij meer van vertrouwen geniet. Rechtstreekse betaling zet gezinnen die het minder breed hebben eigenlijk voor een voldongen feit. Ze hebben het geld nodig en denken er dan vaak niet bij na wat er mee gebeurt. Als het puur om het geld gaat vind ik het persoonlijk toch net een

	uitgebreide nieuwe wetgeving komen rond deze informatie uitwisseling is het al een andere zaak. Er moet ergens nog wel bescherming en privacy zijn als je in je eigen huis rond loopt.	stapje anders dan belastingvermindering. Dan is het al eerder een soort van job waar je voor betaald word i.p.v. een voordeel van de overheid.
76288	Moest er een systeem van belastingvermindering opgelegd worden voor mensen die informatie delen kan dit enorm nadelig voor de mensen die dit niet wensen (bijvoorbeeld omdat de koopkracht van niet-participanten daalt.) Daarnaast vormt dit systeem een soort van sanctie voor mensen die meer prive gericht zijn dan anderen, in essentie is dit niet een belastingvermindering voor zij die meer willen delen maar een belastingverhoging voor zij die dit niet willen. De enige context waarin ik akkoord kan gaan met het delen van mijn informatie is als dit volledig vrijwillig en zonder een monetaire incentive. Als ik betaald moet worden om mijn informatie te delen dan is dit niet in mijn belang.	Niet, in de context van deze vragen is een inkomenstoeslag hetzelfde als een belastingvermindering.
76287	Het ligt er aan welke informatie ze vragen. Want vragen over wie wanneer thuis is en over open ramen en dergelijke vind ik persoonlijk gevaarlijk door te geven omdat je nooit zeker weet wie die informatie leest en als hij of zij juiste bedoelingen heeft. ik zou wel men gegevens delen als die niet misbruikt kunnen worden.	Dit zou denk ik wel meer zichtbaar zijn voor de mensen dan een belastingen vermindering. Hierdoor zijn denk ik ook meer mensen geneigd om dit te doen
76286	Ik vind het een beetje verdacht als men een belastingvermindering tegenover informatie zet. Hieruit blijkt voor mij dat iemand die zijn privé wil beschermen, hiervoor moet betalen.	Ik denk dat in situaties die gevaarlijk kunnen zijn voor de medemens het mooi is om een persoon te belonen voor info.
76285		
76284	Ik zou geen info willen geven dat insinueren wanneer er (waarschijnlijk) niemand in huis is (vb. tijdstip verwarming op). Bij het lekken van deze info kan dit leiden tot grote gevolgen. Ook info met betrekking tot privacy (vb. controle op huispersoneel, controle op gsm, ...) vind ik niet dat iemand dat zou moeten delen met zulke instanties. voor belastingvermindering.	Dit vind ik eerder een vorm van chantage. Personen die het niet breed hebben, zullen veel sneller de stap zetten om info te delen. Deze info kan negatieve gevolgen hebben op hen waardoor zij in (nog meer) problemen kunnen komen.
76283	Als de persoon/gezin in kwestie op dat moment een gevaar vormt voor anderen en als de mensen die zich hiermee bezighouden die informatie goed kunnen gebruiken om bv. een onderzoek makkelijker te laten verlopen, zou ik die informatie doorgeven. Anderzijds respecteer ik de privacy van alle mensen zolang dit geen gevaar vormt. Hierdoor ga ik ook niet zonder reden met informatie te koop lopen.	Als de informatie van zo een groot belang is dat ik er echt goede zaken mee heb gedaan voor de samenleving of daardoor voor minder gevaar heb gezorgd, zou die belastingvermindering wel welkom zijn. Dit als ik er zeker van ben dat het zich niet tegen mij kan gaan keren. Anderzijds hou ik niet van omkopen.
76282	Ik zou geen informatie delen die privacy schendt, zoals bijvoorbeeld gebeurtenissen, contactenlijst, foto's, berichten,... Informatie die niet echt privacy schendt (niet echt persoonlijk zijn met betrekking tot de persoon) zoals	Hetzelfde als hierboven.

	het uur wanneer je verwarming op zet, zou ik nog wel delen misschien. Tenzij er een ernstige situatie is en het van groot belang is dat ze het weten.	
76281	Moest de informatie die ze willen verkrijgen een niet al te erge inbreuk zijn op mijn privacy zou ik deze wel willen geven. bv.: met hoeveel we in het huis wonen zou ik dan wel willen delen. Maar echt de informatie delen wanneer ik waar ben en wanneer ik water of dergelijke gebruik dan weer niet.	
76280		
76279		
76278	Indien er extra controle is op bijvoorbeeld mijn stroom- of waterverbruik zou ik dit niet erg vinden, op die manier wordt er ook aangegeven wanneer iets niet correct werkt of wanneer er grote afwijkingen zijn. In dit geval zou ik bereid zijn om deze informatie te delen indien ik daardoor minder belastingen moet betalen. Wanneer het gaat over controle achter de 4 muren in de zin van controle op babysits/werknemers/mensen met justitieel verleden/... zou ik in de plaats van deze mensen niet akkoord zijn met het delen van deze informatie omdat ik persoonlijk vind dat de grens van privacy overschreden wordt. Toch is dit in bepaalde gevallen geen slecht idee, maar als ik het algemeen bekijk zou ik de informatie zelf niet willen uitwisselen.	Indien het gaat over informatie die alleen over jou gaat en niet om anderen vind ik dat dit kan. Indien het wordt gebruikt om bv zwartwerkers aan te geven vind ik dat het eerder op omkopen gaat lijken, wat niet eerlijk is en zal zorgen voor nog meer individualisme en nog minder sociaal contact
76277	Aangezien het gaat om een ruil van informatie tegen een belastingvermindering, veronderstel ik dat dit eerder betrekking zal hebben op persoonlijke gegevens. Ik ben het er volledig mee eens dat men (overheid,...) toegang zou moeten krijgen tot essentiële informatie in verband met verbruik van water, electriciteit etc, om hier op een zo duurzame manier mee te kunnen omspringen, maar denk dat bepaalde informatie door anderen niet hoeft, en in mijn mening, mag geweten worden.	Afhankelijk van het soort informatie dat tegenover deze geldinjectie zou staan, zou ik oftewel ja of nee zeggen, maar zoals ik al eerder hierboven vermeldde denk ik dat dit dan niet om gegevens omtrent het waterverbruik, ... zou gaan en stel ik me hier eerder sceptisch tegen op.
76276		
76275	Indien de info betrekking heeft op een bijdrage aan het milieu bijvoorbeeld of een bijdrage aan het verbeteren van het welzijn van elk individu, waardoor je belastingvermindering geniet, die voor elk individu geldt, is dit ok voor mij. Indien er onderscheid gemaakt wordt in groepen, bijvoorbeeld voor kwetsbaren is de vermindering niet geldig, dan niet. Kwestie van gelijkheid, iedereen heeft recht op een menswaardig bestaan.	Indien deze toeslag voor iedereen geldig is en bevorderlijk is voor het welzijn van elk individu en niet belastbaar wordt, acht ik deze toeslag wenselijk.
76274		

76273	Indien de info betrekking heeft op een bijdrage aan het milieu bijvoorbeeld of een bijdrage aan het verbeteren van het welzijn van elk individu, waardoor je belastingvermindering geniet, die voor elk individu geldt, is dit ok voor mij. Indien er onderscheid gemaakt wordt in groepen, bijvoorbeeld voor kwetsbaren is de vermindering niet geldig, dan niet. Kwestie van gelijkheid, iedereen heeft recht op een menswaardig bestaan.	Indien deze toeslag voor iedereen geldig is en bevorderlijk is voor het welzijn van elk individu en niet belastbaar wordt, acht ik deze toeslag wenselijk.
76272		
76271	Indien de info betrekking heeft op een bijdrage aan het milieu bijvoorbeeld of een bijdrage aan het verbeteren van het welzijn van elk individu, waardoor je belastingvermindering geniet, die voor elk individu geldt, is dit ok voor mij. Indien er onderscheid gemaakt wordt in groepen, bijvoorbeeld voor kwetsbaren is de vermindering niet geldig, dan niet. Kwestie van gelijkheid, iedereen heeft recht op een menswaardig bestaan.	Indien deze toeslag voor iedereen geldig is en bevorderlijk is voor het welzijn van elk individu en niet belastbaar wordt, acht ik deze toeslag wenselijk.
76270	ik kan begrijpen dat sommige mensen dat wel zouden doen omdat ze bv in geldnood zitten, maar ik kan me niet inbeelden dat ik zo'n informatie zou vrijgeven in ruil voor vermindering van belastingen.	Zoals ik hierboven al zei. Moest ik of iemand anders in zware geldnood zitten, dan misschien wel.
76269	I	
76268	= berekening belasting op persoonlijke situatie en inkomsten Voldoende hoog belastingsbedrag en je hebt bepaalde uitgaven gedaan ivm kinderopvang -> recht Bedrag belasting o (niet genoeg inkomsten)-> geen recht	
76267	Ik zou wel bereid zijn info uit te wisselen als het gaat om banale informatie zoals wanneer ik de verwarming aanzet of het stroomgebruik. Andere informatie omtrent bijvoorbeeld controle op vreemdgaan vind ik eerder vreemde informatieuitwisseling en daartoe zou ik minder bereid zijn.	
76266	Als het in de context ligt voor gevaar voor bewoners, medemensen, ... zou dit wel aan te raden zijn. Als dit niet het geval is, beter niet, want het schendt de privacy.	Als het in de context ligt voor gevaar voor bewoners, medemensen, ... zou dit wel aan te raden zijn. Ook als het niet te persoonlijke informatie is zou dit te overwegen zijn.
76265	Om welke info gaat dit? Om persoonsgegevens, dan niets, ieder heeft in een zekere zin recht op privacy. Als het gaat om energieverbruik of waterverbruik, dan vind ik dit wel oké omdat men met deze informatie niet de persoonlijkheid van een persoon te weten komt.	Hoe zouden ze dit zelfs doen? Indien je goede informatie doorgeeft krijg je een hoger loon? Indien je slechte cijfers hebt een lager? Als men toch voor bepaalde goederen zoals water en elektriciteit betaald, mag men toch zelf beslissen hoeveel men consumeert.
76264	ik zou niet enkel informatie uitwisselen om vermindering te krijgen op belastingen. Stel dat iemand in gevaar is, zou ik ook informatie uitwisselen om al krijg ik geen vermindering op belastingen.	Niet. Je moet niet alleen mensen helpen wanneer er geld aan te pas gaat komen. zo kunnen mensen er van profiteren.

76263	In zeer beperkte situaties zou ik dit doen, bv informatie over stroomgebruik, watergebruik. In de meer persoonlijke contexten zou ik dit niet doen.	
76262	Ik zou enkel de informatie geven die ik hierboven al heb aangeduid en als ik daarbij belastingvoordeel heb al te beter. Belastingsvermindering is voor mij geen reden om mijn privacy te verkleinen of teniet te doen, zelfs al moet ik helemaal geen belastingen meer betalen.	
76261	Enkel in overleg over welke info ze willen beschikken. Geen info-uitwisseling ivm privacy, wie wanneer binnenkomt en personen volgen in hun doen. Wel info-uitwisseling over het gebruik van water en elektriciteit om hierbij te kunnen zien hoe hierop ingespeeld kan worden om deze prijzen naar beneden te halen.	
76260	persoonlijke informatie niet zoals het gedrag van de inwoners, maar algemene informatie wel zoals watergebruik	
76259	Persoonlijk zou ik nooit informatie willen uitwisselen, zelfs niet als daar voordelen aan gekoppeld zijn. Ik vind privacy en een eigen plekje hebben erg belangrijk en dus niet weg te denken. Niet bij mezelf en ook niet bij anderen. Dit is voor mij als het ware dus een "no-go". De wijze waarop men de technologie gebruikt, kan op zich vergaande ethische en juridische consequenties hebben.	Nee, zie vorige vraag. "Persoonlijk zou ik nooit informatie willen uitwisselen, zelfs niet als daar voordelen aan gekoppeld zijn. Ik vind privacy en een eigen plekje hebben erg belangrijk en dus niet weg te denken. Niet bij mezelf en ook niet bij anderen. Dit is voor mij als het ware dus een "no-go"."
76258	Informatie over waterverbruik en dergelijke alles wat geen betrekking heeft op de privésfeer zou ik kunnen meedelen. Maar info over camera's en dergelijke niet. Stel dat dit ooit verspreid wordt over het internet want tegenwoordig kunnen mensen veel doen via het internet dan zou je privé informatie ook te vinden zijn. Ze hebben niets met getallen die gaan over waterverbruik maar de code voor je beveiligingscamera's dat is iets anders.	Moesten mensen echt niet toekomen met het inkomen dat ze nu bezitten dan zie ik wel in dat mensen het op deze manier zouden oplossen. Dit is dan nog een redelijke manier om een centje extra in het laadje te hebben.
76257	Ik zou mezelf nooit op mijn gemak voelen als er controle op mijn leven wordt gedaan, en betaal hier graag dan de prijs voor om extra belastingen te betalen. Als de info blijft tot hoe ik mijn verwarming en water gebruik en hoeveel mensen er wonen in mijn huis, dan kan ik daar mee leven. Dit omdat dit niet veel met mijn persoonlijke privacy te maken heeft.	Hetzelfde als hierboven ik geef graag toe hoe ik mijn energie gebruik en zou hier geen problemen mee hebben.
76256	Als het niet om heel persoonlijke info gaat.	Dit voelt gek genoeg anders om informatie te verkopen over jezelf in plaats van in ruil hiervoor belastingvermindering te krijgen.
76255		

76254	Ik zou wel informatie willen uitwisselen als deze niet te persoonlijk is. Als ze bijvoorbeeld dingen zouden vragen van wanneer ik wat doe of wanneer ik weg ben van huis dan zou ik deze informatie niet willen uitwisselen.	
76253		
76252		
76251		
76250		
76249	Enkel wanneer het gaat om simpele informatie, niet de camera's en de informatie wie waar is en wat die persoon doet.	
76248	Als je informatie vrijgeeft over persoonlijke gegevens vind ik dat er nog altijd iets mag tegenover staan. Je laat anderen toe in je privacy waar dus een vergoeding op eender welke manier mag voor tegenover staan.	In elke context waarbij je informatie vrijgeeft over je privéleven en wanneer je er zelf geen voordeel uit zou halen. Bijvoorbeeld bij hoeveel mensen er in welke kamer zijn of bij huispersoneel of babysit mag er iets tegenover staan. Valpreventie of controle op inbrekers hoeft er niets tegenover te staan. Een verschil is wel bij een gezin met een justitieel verleden afhankelijk van welk justitieel verleden dat ik vind dat ze die informatie zo moeten verkrijgen en dat dit niet moet gecompenseerd worden.
76247	Ik zou geen informatie over anderen willen doorspelen om zo zelf minder belastingen te moeten betalen omdat die info gewoon puur niet voor mij besteed is. Ik heb niks met het leven van anderen te maken en zou het ook heel erg vinden moest bij mij hetzelfde gebeuren.	
76246	Wanneer je over het beroepsgeheim bezit zou ik al geen info uitwisselen die niet noodzakelijk is. Ik zou info uitwisselen als ik een andere persoon zijn/haar vertrouwen niet schend.	/
76245	Wel, wanneer er gevolgen zijn voor de persoon. Niet, wanneer er sprake is van beroepsgeheim.	
76244	Niet op het beroep, door beroepsgeheim. Wel wanneer het geen gevolgen heeft voor de personen in kwestie	
76243	Wanneer je bijvoorbeeld een ziekte heb waarbij je veel moet betalen, heb ik liever geen belastingvermindering. Want door de belastingen zijn er vele die de behandelingen wel kunnen bekostigen.	Bij het kopen van een huis.
76242	Wel: Wanneer het echt belangrijke informatie zou zijn bij situaties waarbij ik mijzelf als persoon niet meer het veiligheidsgevoel heb. Bijvoorbeeld mensen met een pedofiele historie, inbrekers, illegalen, etc. En ook wanneer er toch	Deze inkomenstoeslag wordt wenselijk geacht, maar enkel wanneer hier geen belastingen op moeten worden betaald. Ook net zoals de vorige vraag is het niet in elke situatie een ja, maar kan dit ook een nee zijn. zoals

	meer dan 25% belastingvermindering zou zijn aangezien er persoonlijk/ privé zaken worden doorgegeven worden over andere personen. Niet: Wanneer het mensen zijn die minder erge delicten zijn begaan zoals mensen die zwart werken. Hierbij zou ik geen informatie uitwisselen tenzij dat er een belastingvermindering zou zijn van 50% en meer, het gaat tenslotte over de veiligheid van onszelf maar ook van de kinderen en om sommige hervallen in delinquent gedrag tegen te houden.	namelijk bij pedofielen, inbrekers etc zou dit een ja zijn mits geen belastingen op te betalen. Bij zwartwerkers, babysitters, huishoudpersoneel zou het een nee worden.
76241		
76240	Via belastingvermindering lijkt het betrouwbaar om je info door te geven. Wel zou ik geen info geven over het pc verkeer of over de gsm, dit vind ik te ver gaan. Er moet nog steeds sprake zijn van privacy. Men mag deze gegevens pas onderzoeken indien noodzakelijk.	Klinkt niet correct om info door te geven en er rechtstreeks voor betaald te worden.
76239	Ik ben erg gesteld op mijn privacy. Ik zou dit wel doen moest ik het financieel moeilijk hebben.	Ik ben erg gesteld op mijn privacy. Ik zou dit wel doen moest ik het financieel moeilijk hebben.
76238	Ik zou me niet laten omkopen.	In geen enkele context
76237	Tegenover elke, voor de ontvanger nuttige, context mag een beloning (zijnde belastingvermindering) staan. Indien men echter merkt dat er info vol onzin worden gedeeld om misbruik te proberen maken van het systeem, wordt 'de samenwerking' met de belastingvermindering stopgezet.	
76236		
76235		
76234	Dit hangt af van welke informatie juist zou vrij gegeven zou worden. Een aantal zaken zijn strikt vertrouwelijk, zoals vreemdgaan, druggebruik Daarnaast ben ik wel bereid om enkele dingen bekend te maken, zoals vallen van ouderen	Ik vind dit een gekke manier om mensen recht te geven op belastingvermindering. Op die manier gaan ze misschien dingen vrij geven die ze anders nooit zouden bekend maken. Mensen doen veel voor geld.
76233	Indien men met deze informatie professioneel zou omgaan, men zich houdt aan de geheimhoudingsplicht, dit niet tegen mij gebruikt kan worden zou ik deze informatie willen uitwisselen. Maar enkel indien deze informatie over mezelf of mijn gezin gaat. Kan deze informatie bijvoorbeeld in een rechtszaak of andere situatie op een negatieve manier gebruikt worden dan zou ik dit niet doen. Wanneer deze informatie publiekelijk bekendgemaakt zou worden zou ik dit niet doen omdat ik dit dan in strijd vind met mijn privacy. De hoeveelheid belastingvermindering heeft natuurlijk ook een grote invloed. Indien deze hoeveelheid zeer groot zou zijn, zou ik geneigd zijn om deze informatie te geven. Maar ook enkel indien men met deze informatie professioneel omgaat,	Hierbij zou ik ook rekening houden met de professionele omgang van deze informatie, geheimhoudingsplicht, de schade die mij kan berokkent worden met deze informatie (in een rechtszaak of andere situatie), de hoogte van het bedrag. Maar hierbij zou ik ook rekening houden met mijn inkomen. Indien mijn inkomen laag zou zijn en ik of mijn gezin niet goed kan of kunnen rondkomen zou ik dit wel doen. Indien ik genoeg zou verdienen en ik goed kan rondkomen hangt het af van de voorgaande voorwaarden. Indien aan deze voorwaarden niet voldaan zou worden zou ik dit niet doen. Wordt er wel aan deze voorwaarden voldaan dan zou ik het wel doen. Ik zou

	dit geen schade kan berokkenen aan mezelf en men zich houdt aan geheimhoudingsplicht. Indien men deze punten zou overtreden zou ik dit niet doen. Bovendien zou ik ook enkel de informatie willen doorgeven waar ik mij comfortabel bij voel.	wel enkel de informatie doorgeven waar ik mij comfortabel bij voel en ook enkel indien het over mezelf gaat.
76232	Ik vind dit een moeilijke vraag. Ik zou wel informatie uitwisselen als het gaat om bijvoorbeeld 'controle op ongewenste intimiteiten', maar voor mij is een vermindering van belastingen niet noodzakelijk. Het gaat om veiligheid van, in dit geval, minderjarigen. Hiervoor is geen vermindering van belastingen nodig voor mij.	Wederom een moeilijke vraag. Waarom zou je voor informatie geven geld moeten krijgen? Op die manier komt er enorm veel sociale controle en is er weinig ruimte voor vrijheid. Voor mij persoonlijk is een betaling in geld niet nodig.
76231	Dit valt te zien. In een context waarvan ik al zei dat ik info wil verschaffen dan wel. Dan is die vermindering ook een bonus over wat je informeert. bv. stroomgebruik, watergebruik. Moest dit niet zo zijn dan zouden ze mezelf niet overtuigen om die informatie prijs te geven. Dat vind ik dan ook een inbreuk op privacy. bv. vreemdgaan, werkwiligheid.	Als deze inkomenstoeslag wordt gegeven aan de hand van wat de persoon wilt vertellen en zijn privacy behoudt op vlakken die hij beschouwt als geheim.
76230	Ik denk dat wie niets te verbergen heeft, wel grotendeels akkoord zou gaan met dit voorstel. Er zijn wel bepaalde grenzen in verband met de informatie die ik zou delen. Ik vind het controleren van elke beweging van de persoon (zoals bv GPS tracking) een te grote inbreuk op de privacy. Ook zou het bedrag significant genoeg moeten zijn zodat er mensen of gezinnen met verschillende sociale en economische posities ook op in zouden gaan.	Ja zolang men geen inzicht krijgt in de persoonlijke relaties, buiten in geval van gevaar voor de omgeving, zou ik tot een bepaalde graad instemmen met het geven van informatie tegen rechtstreekse betaling. Ik moet wel toevoegen dat zoals in vorig punt, er geen inbreuk mag zijn van ongewenste inbreuk van de privacy en het moet gaan of een voldoende significant bedrag;
76229	Naar mijn gevoel worden we tegenwoordig teveel gecontroleerd. Ik probeer zo weinig mogelijk informatie aan derden mee te delen, je weet uiteindelijk toch nooit wat er nu exact mee gebeurt. Als het gaat om de veiligheid van mensen, ben ik akkoord om enkele dingen mee te delen (controle inbrekers, ongewenste intimiteiten, ...).	Niet, zie boven.
76228	Ik zou de keuze willen hebben over welke info ik geef en welke niet. Er zouden dan bijvoorbeeld categorieën van informatie kunnen zijn die verbonden zijn aan een bepaalde belastingvermindering. De overheid moet dan wel ook duidelijk stellen wat ze met de verkregen informatie zouden doen. Persoonlijk vind ik het oké dat deze zou gebruikt worden voor onderzoek maar iemand anders vindt dat misschien niet. De vraag of die info dan ook voor justitiële doeleinden kan worden gebruikt vind ik moeilijk. Ergens vind ik dat het gaat om en inbreuk op de privacy maar langs de andere kant gaat het ook om een straf en kan het in sommige gevallen misschien de veiligheid van de buurt of andere huisbewoners garanderen. Als er controle camera's staan, die er gekomen zijn na het vonnis, mogen die ook niet langer dan de duur van de straf blijven staan. Beelden van camera's die er voor een ander doeleind al	Hier heb ik nog meer het gevoel dat je een stuk van jezelf letterlijk verkoopt. Je geeft als overheid dan nog meer het signaal dat het verhandelen van informatie oké is terwijl hier toch met de nodige voorzichtigheid mee omgesprongen moet worden. Die rechtstreekse betaling wringt meer dan dat het via belastingen gebeurt. Misschien creëer je dan ook een klimaat waarin de armsten van de samenleving meer informatie op geven voor een extra inkomen en waarin de rijken hun privacy kunnen bewaren. Privacy kan dan een statussymbool worden voor de rijken terwijl dit een recht is van ieder individu.

	stonden moeten volgens mij met de nodige voorzichtigheid benaderd worden net zoals dat nu al het geval is voor camera's op de werkvloer.	
76227		
76226	als het over de controle van naleving verbod kinderen gaat, zou ik informatie uiwisselen. Maar als het over de vele ruzies bij u burens gaat, zou ik zelf iets gaan zeggen tegen de burens en hopen dat ze dit in acht nemen.	wanneer je veel tijd nodig hebt, om alle informatie te verzamelen. bv. opschrijven hoeveel keer, hoelang ze binnen blijven en hoeveel kinderen binnen gelaten worden per dag bij iemand met een verbod van kinderen (pedofielen). dus meer inkomenstoeslag voor de tijd die je erin steekt en het gevaar indien hij/zij ziet dat je hem controleert en uit emoties reageert
76225		Wanneer het om nuttige, bruikbare informatie gaat. Niet zomaar eender wat
76224	Ik zou bereid zijn om minder belastingen te betalen door de info voor de technische en sociale dienst te geven. Dit niet perse omwille van de vermindering van de belasting maar vooral meer in een sociologische context. BV. dat de sociologie hierover onderzoek zou kunnen uitvoeren. Ik zou dit niet in een een juridische context willen doen. Ik vind dit dan namelijk een schending van de privacy.	Vooral meer in een sociologische context. BV. dat de sociologie hierover onderzoek zou kunnen uitvoeren. Ik zou dit niet in een een juridische context willen doen. Ik vind dit dan namelijk een schending van de privacy.
76223		
76222	Bepaalde informatie die zeer persoonlijk is vind ik niet dat uitgewisseld mag worden voor eender welke vergoeding, hoe groot dan ook.	Persoonlijk vind ik een maandelijkse inkomenstoeslag een overdreven maatregel. Daarnaast denk ik ook dat hier foute of misleidende informatie zou gegeven worden om toch maar een inkomenstoeslag te verwerven.
76221	bepaalde info zou ik nooit geven (bv personen aanwezig in elke kamer) maar stroomgebruik zou ik misschien nog delen voor een belasting vermindering.	geen. Als men info wil over feiten die gebeuren zal ik daar wel over getuigen als ik dat de in die specifieke situatie gerechtvaardigd vind.
76220	Als de informatie niet te persoonlijk word vind ik het prima. Hiermee bedoel ik water en elektriciteitsverbruik is geen probleem maar als ze willen weten hoeveel mensen er in je huis zitten vind ik dat schending van de privacy	In geen geval, rechtstreeks betaald worden om informatie te geven vind ik chantage.
76218	Ik ben gerust bereid om informatie te geven om het energiegebruik van het huis, waarbij ik denk aan het water- en stroomverbruik. Een belastingsvermindering daarbij is natuurlijk fijn. Ik heb het echter wel moeilijk met informatie geven over persoonlijke of miniscule zaken, zoals de verschillende controles hierboven beschreven of wanneer ik mijn ramen en deuren zou openzetten. Het voelt bijna alsof men alles wilt gaan controleren.	Zie beschrijving hierboven. Als het eerder gaat om een informatieverzameling voor een onderzoek naar meer duurzaamheid, zou ik dit overwegen.

Bijlage nr. 5: Scenario studies – frequentietabellen ego-opticon tools 1 (output SPSS)

		Statistics					Ik denk dat deze tool waardevol kan zijn bij het bevorderen van sociaal gedrag
		Ik zou deze tool zelf willen gebruiken	Herinneringen die doen denken aan voorbeeldpersonen	Positieve herinneringen uit de jeugd	herinneringen aan sociale afwijzing	herinneringen aan straf	
N	Valid	168	73	73	73	73	73
	Missing	0	95	95	95	95	95
Median		3,00	2,00	2,00	3,00	2,00	3,00
Mode		2	2	2	2	2	2 ^a

a. Multiple modes exist. The smallest value is shown

Ik zou deze tool zelf willen gebruiken

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	helemaal eens	7	4,2	4,2	4,2
	eens	54	32,1	32,1	36,3
	noch eens, noch oneens	46	27,4	27,4	63,7
	oneens	49	29,2	29,2	92,9
	helemaal oneens	12	7,1	7,1	100,0
	Total	168	100,0	100,0	

Herinneringen die doen denken aan voorbeeldpersonen

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	helemaal eens	18	10,7	24,7	24,7
	eens	28	16,7	38,4	63,0
	noch eens, noch oneens	12	7,1	16,4	79,5
	oneens	12	7,1	16,4	95,9
	helemaal oneens	3	1,8	4,1	100,0
	Total	73	43,5	100,0	
Missing	uitsluiten	95	56,5		
Total		168	100,0		

Positieve herinneringen uit de jeugd

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	helemaal eens	23	13,7	31,5	31,5
	eens	38	22,6	52,1	83,6
	noch eens, noch oneens	7	4,2	9,6	93,2
	oneens	4	2,4	5,5	98,6
	helemaal oneens	1	,6	1,4	100,0
	Total	73	43,5	100,0	
Missing	uitsluiten	95	56,5		
Total		168	100,0		

herinneringen aan sociale afwijzing

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	helemaal eens	7	4,2	9,6	9,6
	eens	26	15,5	35,6	45,2
	noch eens, noch oneens	15	8,9	20,5	65,8
	oneens	18	10,7	24,7	90,4
	helemaal oneens	7	4,2	9,6	100,0
	Total	73	43,5	100,0	
Missing	uitsluiten	95	56,5		
Total		168	100,0		

251

herinneringen aan straf

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	helemaal eens	9	5,4	12,3	12,3
	eens	28	16,7	38,4	50,7
	noch eens, noch oneens	18	10,7	24,7	75,3
	oneens	12	7,1	16,4	91,8
	helemaal oneens	6	3,6	8,2	100,0
	Total	73	43,5	100,0	
Missing	uitsluiten	95	56,5		
Total		168	100,0		

**Ik denk dat deze tool waardevol kan zijn bij het bevorderen van sociaal
gedrag**

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	helemaal eens	2	1,2	2,7	2,7
	eens	26	15,5	35,6	38,4
	noch eens, noch oneens	26	15,5	35,6	74,0
	oneens	14	8,3	19,2	93,2
	helemaal oneens	5	3,0	6,8	100,0
	Total	73	43,5	100,0	
Missing	uitsluiten	95	56,5		
Total		168	100,0		

Bijlage nr. 6: Register van quotes bij verdiepende vragen ego-opticon tool 1

<i>ID</i>	<i>Nuanceer In welke gevallen je deze tool wel of niet wil gebruiken</i>	<i>Nuanceer in welke gevallen er negatieve psychologische effecten kunnen optreden bij gebruik van de tool</i>	<i>Nuanceer in welke gevallen deze tool bevorderlijk kan zijn voor sociaal gedrag</i>
26134	Ik zou deze tool kunnen gebruiken wanneer ik iemand zou zijn die steeds weer terug valt in oud negatief gedrag. De ze tool zou op een bepaald moment ervoor kunnen zorgen dat ik word herinnert aan het feit dat ik weer de verkeerde kant op zou gaan en mij hiervoor dus waarschuwt. Het zou als het ware een soort van engeltje op mijn schouders zijn! Persoonlijk zou ik deze tool zelf niet willen gebruiken omdat ik van mij zelf al een vrij goed geheugen heb en dit soms uitermate irritant vind.	Ik denk hierbij vooral aan het misbruik wat hierdoor kan ontstaan. Iemand die jou bijvoorbeeld een hak wil zetten kan dit op deze manier makkelijk doen	Ik denk dat dit zeker een tool zou kunnen zijn om probleem jongeren op het rechte pad te houden. Een soort van softe aanpak maar je wel indirect met harde feiten confronteert.
26129	Afhankelijk van de context moet u zelf de keuzes kunnen en durven maken die er voor u liggen. Het kan goed zijn dat u in het verleden reeds een positieve of negatieve ervaring gehad heeft met een soortgelijke situatie, maar het is aan u om hier de pro's en contra's over af te wegen. Als u louter uitgaat van wat zo een 'pensieve' u zegt, zal u de kritische blik op uw daden verliezen en u simpelweg laten leiden door een 'tool'.	Het blindelings volgen van een tool maakt dat u de gevolgen van uw acties niet meer zelf onder ogen durft zien en dus ook elke kritische kijk hierop overboord gooit.	Zie boven
26095	Ik ben zelf geen voorstander om alles en nog wat te laten registreren. Zelf heb ik dan bijvoorbeeld ook geen facebook-account. Maar vraag is of we op termijn bepaalde evoluties wel kunnen tegenhouden. Vandaar dat ik in de rest van de opgave ervan uitga dat de evolutie er komt uit het voorbeeld en dat ze niet tegen te houden is, en dat ik alleen maar impact kan hebben op de precieze invulling en werking van de tool.	Zelfbeeld/zelfvertrouwen dat mogelijk geschaad wordt, wanneer je geconfronteerd wordt met bepaalde zaken. Ik geloof namelijk dat bepaalde mechanismen in de menselijke natuur ervoor zorgen dat je onbewust, maar daarom niet minder doelbewust, bepaalde zaken verdringt die je mentaal niet aankan. Volgens mij heeft dit zo zijn redenen: namelijk redenen van zelfbehoud.	Moeilijk, weet eerlijk gezegd niet wat ik hierop moet antwoorden...
26089	Ik zou het er eens mee zijn als het gebruikt zou worden om mooie herinneringen niet te vergeten. Ik ben eerder een tegenstander als het erom gaat van slechte dingen te herinneren aan mensen. Uitzonderd als dit een opvoedend/ beseffend gedrag heeft.	Trauma's	Je bent jezelf misschien bewuster van je eigen gedrag, wat ervoor kan zorgen dat je jezelf misschien verbetert.
26088	Herinneringen zijn vaak gekleurd van aard, wat ze net zo betekenisvol maken voor de personen zelf. Ik zou niet graag	Je kan negatieve herinneringen niet 'vergeten'. De positieve zal je zelf	Bij erg emotionele en persoonlijke gevallen waarbij de mens niet meer rationeel kan denken.

	telkens terug herinnerd worden aan hoe het was. Momenten onthou je zelf zoals je ze op dat ogenblik beleefd hebt.	wel onthouden zoals je ze ervaren hebt.	
26087	Ik zou deze tool gebruiken voor herinneringen die een hulp kunnen zijn in het heden of de toekomst. Daarnaast vind ik het niet aangenaam dat anderen dingen uit mijn verleden zouden kunnen oproepen. Ik zou enkel ieder zijn verleden laten opvragen.	Slechte herinneringen die een negatief gevoel met zich meebrengen. Dingen die men uit zijn geheugen wou wissen.	Als deze tool kan opvragen wanneer je gedrag fout was (en je hiervan zelf niet bewust was).
26085	Ik zou deze Tool nooit gebruiken want ik ben helemaal niet zo voor de social media toestanden van vandaag de dag en zie het dus helemaal ook niet zitten dat gedachten en beelden zouden geregistreerd worden in de toekomst.	Ik vind het gedacht alleen al niet kunnen, wanneer dit echt zo zou zijn dit bij vele mensen zeker en vast negatieve psychologische gedachten opwekken en hier ben ik zeker en vast tegen.	Zeker niet in elk geval. ik zou juist zeggen dat deze tool juist niet bevorderend zal zijn.
26084	Ik zou dit in alle gevallen willen. Ik zou wel willen dat je kon zien waarover de herinnering gaat, voor je deze bekijkt.	Dit natuurlijk wanneer het gaat over slechte ervaringen/herinneringen.	Omdat je dan iedereen gaat herkennen of terug weet welke band je met deze persoon ooit hebt gehad.
26080	Ik zou deze tool handig vinden om afspraken te onthouden. In feite heb je geen agenda meer nodig, je kan alle afspraken die je in het verleden hebt gemaakt simpelweg opvragen.	Er hoeven niet perse negatieve effecten te zijn. Ik denk dat dit ik veel positieve dingen teweeg kan brengen.	Of dit waardevol kan zijn bij het bevorderen van sociaal gedrag weet ik niet. Dit zal de toekomst uitwijzen.
26079	Ik denk dat het op bepaalde momenten heel leuk en interessant kan zijn om bepaalde herinneringen juist op dat bepaald moment te herinneren. Het kan soms zijn dat je op een bepaalde moment iets moet herinneren, maar dat je er niet op komt. In zo'n geval kan deze tool wel handig zijn. Langs de andere kant vind ik het dan spijtig dat alles geprogrammeerd zou zijn en zomaar voor het rapen valt. Het is juist boeiend om achter bepaalde zaken na te denken en dan pas de juiste herinnering op te rakelen. Ik vind het juist leuk om soms toevallig op herinneringen te komen (en zou het dan ook spijtig vinden mochten ze altijd worden toegestuurd.)	Ik denk dat het kan zijn dat je alles kunt programmeren en voorspellen. Ik denk dat het niet goed is voor een persoon als je zomaar alles kan herinneren zonder er moeite voor te doen. Ik vind het goed dat mensen niet zomaar alles voorgeschoteld krijgen.	Langs de ene kant denk ik dat deze tool er voor kan zorgen dat je op andere momenten sneller kan beslissen (en misschien juist). Maar anderzijds zal je misschien dankzij deze tool minder in communicatie treden met iemand om herinneringen op te halen.
26076	Ik ben voorstander indien dit puur persoonlijk is, dat dit op een persoonlijke harde schijf wordt opgeslagen en privé is. Indien het mogelijk is voor dieven, overheid, politie, etc. om deze gegevens te lezen ben ik radicaal tegen dit concept.	Sommige mensen kunnen blijven steken in het verleden, door bv. een fragment van vroeger steeds te blijven bekijken. Waardoor deze personen moeilijker in het heden kunnen leven.	Het kan beide zijn. Je kan samen mooie momenten herbeleven, maar je kan ook geïsoleerd geraken in je eigen herinneringen.

26075	<p>Het lijkt mij wel een aangename tool. Wanneer we sporadisch een herinnering verstuurd krijgen, is het altijd leuk om daar even terug aan herinnerd te worden. Natuurlijk zijn er ook negatieve herinneringen, wat hier mee? Ik denk bijvoorbeeld dat er niet veel mensen zullen zijn die herinnerd willen worden aan de dag dat een dierbaar iemand overleed.</p>	<p>kwaadheid/frustraties oneindig veel onzekerheid/zelfvertrouwen dat daalt</p> <p>boosheid verdriet</p>	<p>In sommige gevallen kan dat je misschien wel eens bewust maken van het feit hoe goed je het al gehad hebt met bepaalde personen. bijvoorbeeld: wanneer je nog eens ruzie hebt met je man, ga je nadenken over hoe goed je het al met hem gehad hebt en ga je misschien harder je best doen om het terug in orde te krijgen. In het leven worden veel dingen ook heel snel vergeten. Wanneer je mensen uit de nood geholpen hebt, etc. vergeten zij dit vaak nogal snel. Zo'n herinneringsmachine, kan er wel voor zorgen dat mensen vaker elkaar nogmaals gaan bedanken voor wat men doet voor elkaar... Natuurlijk kan dit ook op een negatieve manier bekeken worden. Wanneer je een slecht verleden hebt met iemand (vb. Je ex-man heeft je bedrogen) en je wordt hier terug aan herinnerd, dan is dat natuurlijk op zo'n moment niet bevorderend voor je sociaal gedrag.</p>
26074	<p>Heel de tijd bestookt worden met informatie uit het verleden maakt je zenuwachtig. Het is een constante reminder van hoe je het toen hebt gedaan, hoe het fout is gelopen en hoe niet. Als het toen slecht was ga je daar constant aan herinnerd worden. Als het toen goed was ga je niets anders durven uitproberen. Je leven wordt als het ware gekunsteld is een model dat het apparaat wil. Zeker als het selectief informatie op je afstuurt. Het kan je de moeite besparen door te zeggen: eet die pasta niet, die vond je de vorige keer ook niet lekker. Maar ga je niet sowieso blijven hunkeren? Die ziet er zo lekker uit! Lust ik die echt niet? Daarom eet ik nu soms twee maal iets na elkaar, omdat het lekker lijkt. Ook al weet ik het ergens, ik doe het toch. Als een pensieve ingeburgerd is, ga je er misschien echt naar luisteren. En ga je er vlekkeloos op vertrouwen. Wat niet kan, want smaken en evengoed ideeën veranderen doorheen de jaren. Ik zou het niet willen gebruiken, denk dat het zonder dat je het door hebt heel hard je leven stuurt.</p>	<p>Een verstomming van het denken: men wacht bij elke beslissing af of er een boodschap uit het verleden komt. Zelf denken in die bepaalde situatie, bepaalde tijdperk zit er niet meer in voor mensen die zich niet alert opstellen.</p>	/
26071	<p>Ik merk zelf ook dat hoe langer de gebeurtenis geleden is, hoe minder je er van onthoudt. Het zou daarmee dus handig zijn</p>	/	<p>Het gaat handig zijn omdat je dan veel dingen niet gaat vergeten, maar of het je sociaal gedrag gaan bevorderen weet ik niet zo zeer.</p>

	als je gebeurtenissen zou kunnen opvragen zodat je niets vergeet.		
26069	Ik zou het kunnen gebruiken als archief. Eventueel kan het handig zijn om een lijst (bijvoorbeeld top tien) van de 'meest betekenisvolle' (volgens de toepassing) gebeurtenissen te kunnen raadplegen. Maar ik zou mij geen boodschappen laten toesturen door de toepassing.	Dat personen steeds minder op hun geheugen gaan rekenen. "De tool zal me wel vertellen wat belangrijk is."	De tool kan zorgen aan een overvloed aan 'betekenisvolle' boodschappen. Als we constant met details bezig zijn, hebben we amper nog aandacht over voor waardevol sociaal gedrag.
26068	In vele gevallen zou dit zeer gebruikelijk kunnen zijn. Bijvoorbeeld bij geheugenverlies door een hersenletsel. Maar ik heb er toch mijn bedenkingen bij. Dat wij niet alles onthouden daar is een reden voor.	Je zal veel minder moeite doen dingen te onthouden. Ook zal je bepaalde gebeurtenissen veel minder intens meemaken. Voor mensen met bepaalde ziektes (bv. Alzheimer) dacht ik in de eerste paats dat dit een hulp zou zijn, maar bij nader inzien denk ik dat ze dit niet zouden verstaan en dat dit hen helemaal in de war zou brengen.	Ik begrijp niet in welk opzicht. Gaat het hier over mensen herkennen? Gaan ze zich dan anders gedragen? Ik kan het mij moeilijk voorstellen. Misschien gaan mensen vriendelijker zij omdat ze met het gedacht zitten dat die persoon zich hen later nog zou kunnen herinneren. Hoewel ik niet denk dat dit het geval zou zijn.
26067	Volgens mij onthouden we wel de waarden en normen die volgens ons onthoudenswaardig zijn! Wanneer een apparaat ons herinneringen of beelden moet doorsturen om ons aan waarden en normen te doen herinneren zijn deze volgens mij niet belangrijk genoeg. Dit apparaat zou vervolgens volgens mij onnuttig zijn.	Ik denk dat gemakzucht een mogelijk gevolg kan zijn door het gebruik van deze tool.	Ik ben het hier niet mee eens omdat mensen door dit apparaat uit gemakzucht niet meer naar de andere mensen gaat toestappen om deze herinnering te delen maar deze altijd via dit apparaat versturen. Het bevordert langs de andere kant wel het sociaal gedrag omdat anderen jou herinneringen kunnen opsturen die jij vergeten was waardoor je nieuw gesprekstof hebt!
26065	/	/	/
26059	het lijkt me fijn, lang vergeten herinneringen terug te halen, indien het fijne herinneringen zijn, maar er zijn ook herinneringen die ik misschien liever helemaal zou willen verdringen en die ik dus nooit meer wil zien.	als ik denk aan de negatieve effecten denk ik meteen aan mensen die gaan vluchten in deze herinneringen, mensen die het heden niet meer onder ogen willen zien, en constant terug vallen op het verleden. Langs de andere kant kunnen mensen dat nu ook, maar dan via foto's, video's, dagboeken,...	bij negatieve ervaringen met mensen kunnen we na verloop van tijd mensen vergeven, naarmate de tijd verloopt en de herinnering van het feit vervaagt..., maar als je kunt herinnert worden door beelden, geluiden, .. aan wat fout ooit fout is gelopen, zal het moeilijker worden om personen te vergeven en fouten te vergeten.. ik denk dat dit mogelijk een invloed zal hebben op het sociale gedrag, want als je moeilijk mensen kan vergeven (door constante herinneringen aan wat fout is gelopen) zou het kunnen dat je met een soort wrok door het leven gaat.

26058	Ik ben er mee eens omdat ik het wel interessant vind om nostalgie op te doen. Het is ook interessant om weer even met de voeten op de grond te komen, zo kan je hierdoor zien wat je vroegere doelen waren en of je die bereikt hebt en wat je er nog aan kan doen om deze te bereiken. Een negatieve kant aan deze tool is dat je hierdoor wel eens aan dingen kunt herinnert worden die je je helemaal niet wilt herinneren.	Wanneer er zich trauma's hebben voorgedaan bijvoorbeeld. of wanneer je door herinneringen psychologisch beïnvloedt kan worden.	sociaal gedrag staat hier volgens mij los van.
26057	Soms zou het wel handig zijn, maar bij het opgroeien, groeit ook onze morele ontwikkeling.	Opnieuw in aanraking komen met bv psychologische trauma's.	/
26056	Het is namelijk zo dat als we alles zouden opslagen en er dus een digitale databank wordt gecreerd, dat er niets meer tastbaar is. Daarom denk ik dat het belangrijk is dat er ook geluidsfragmenten, video's en foto's vanuit het verleden op opgeslagen kunnen worden (op de D-Me). We hechten er toch wel heel wat emotionele waarde aan. Ik vind dat je dat nu al ziet aan het digitale tijdperk dat er stilletjes aan aankomt; de mensen drukken geen foto's meer af, nemen geen video meer op tape,... alles wordt opgeslagen op schijven en laptops.	/	Door deze tool wordt je gewezen op je sociaal handelen van voordien. Ook door beelden en filmpjes krijg je zin om met mensen om te gaan. Foto's bevorderen het sociaal gedrag van de mens. Je gaat er ook contacten mee onderhouden.
26054	Herinneringen zijn altijd handig en nuttig. Ze kunnen je leren hoe je wel of niet moet handelen in een bepaalde situatie.	Geen, ik vind net beter.	Je kan je herinneren welk gedrag werkt en wat niet werkt bij mensen.
26051	Wel: Als we op het punt staan een morele beslissing te nemen. (bv. Je vrienden zoeken ruzie met iemand op straat. Op dit ogenblik krijg je een herinnering toegestuurd, je bent zelf ooit aangevallen op straat zonder geldige reden. Je besluit hierdoor om niet mee te doen aan het zinloos geweld. Je probeert je vrienden te overtuigen van dit ook niet te doen.) Niet: Ik kan niet direct een scenario bedenken waar ik het niet correct vind om herinneringen te laten toesturen. Maar aan sommige dingen wil je niet meer denken, sommige dingen vergeten we 'opzettelijk'. Bij dit systeem is dat niet meer mogelijk.	Ik vind deze tool privacy schendend: Als herinneringen nu ook al digitaal kunnen worden opgeslagen, is de kans groot dat andere mensen er op één of andere manier aankunnen. Ik kan me een scenario inbeelden waarbij bijvoorbeeld verkopers of de overheid toegang krijgen tot de herinneringen. Dit betekent dat ze heel veel macht hebben over die personen.	/
26049	Ik weet niet of ik een machine zou willen dat mij om de zoveel tijd herinneringen van mijzelf of vrienden boven haalt. Op basis waarvan haalt het deze boven en wanneer? Zo'n dingen kunnen je beïnvloeden... positief, maar ook negatief. Bovendien is deze informatie dat het machine je stuurt niet altijd van toepassing op de situatie. Ik zou het dus beter vinden als je zelf kon regelen om deze informatie te verkrijgen.	Het is altijd eng om in te beelden dat mensen beïnvloedbaar zijn door machines. Maar ik ben redelijk zeker dat het in dit geval reëel is. Het stuurt je informatie op uit het verleden als staving voor beslissingen. Het kan negatieve	Het geeft voorbeelden uit je ervaringen hoe je het beste handelt. Maar zoals ik eerder formuleerde, zijn deze niet altijd van toepassing, of ongepast.

		gevolgen geven als het mogelijks uit herinneringen dingen bovenhaalt dat je zeggen dat je op een bepaalde manier moet handelen, maar als je dat helemaal niet wilt. Als het deze informatie steeds opdringt, kan je "kraken". Ook bij het beseffen dat je misschien niet de juiste keuze kan, mag of hebt genomen.	
26047	Als het belangrijke kwesties zijn vergeet je die toch niet. Als het een negatieve ervaring was is dat alleen maar pijnlijk en wil je daar echt niet aan herinnerd worden. Een positieve ervaring kan wel leuk zijn maar niet zo nuttig. Trouwens je kijk op de dingen kan heel anders zijn dan toen, zeker als je nog jong bent. En zoals gezegd: hetgeen dat echt belangrijk is onthoud je toch of wordt er door anderen (bewust of onbewust) vaak genoeg ingeprent.	Dat negatieve herinneringen telkens opnieuw terug bovenkomen en dat je daar psychologisch aan onder door gaat.	Net zoals documentaires met beelden van bloed en oorlog conflicten niet kunnen voorkomen, denk ik niet dat geconfronteerd worden met je eigen herinneringen een substantieel effect hebben op het sociaal gedrag van iemand. Zoals al eerder gezegd vormt het eerder een onnodige kwelling dan een middel om te komen tot positieve gedragsverandering. Bij echt traumatische ervaringen zou dit zelfs een verlamdend effect kunnen hebben en bij positieve ervaringen heeft het geen effect want het sociaal gedrag zal onveranderd blijven of eventueel verhogen maar die persoon was daar sowieso toe geneigd. En een positieve ervaring betekent niet altijd gewenst sociaal gedrag dus dat dient dan juist niet versterkt te worden.
26044	Dit hangt af van welke gebeurtenissen deze tool doorstuurt. Als het bv. ook negatieve gebeurtenissen doorstuurt die jijzelf wanhopig probeert te vergeten zou dit helemaal niet voor mij zijn. Natuurlijk is het goed/leuk om je dingen te herinneren, maar het is zo dat je toch nieuwe gebeurtenissen ontwikkeld. Wanneer je dan eens iets doet dat een herinnering triggert, zullen we weer weten wat er toen gebeurt is. Ik zou niet graag constant aan dingen worden herinnert, met hoeveel dingen loop je dan wel niet in je hoofd rond om over na te denken?!	Eigenlijk kan ik naar hierboven verwijzen. Je zou aan te veel dingen denken. Er moet ook ruimte zijn om dingen te kunnen vergeten en er 'per ongeluk' terug aan herinnert te worden.	Je kan er door geïrriteerd geraken, omwille van 'verkeerde' herinneringen. Oké als de tool aangeeft dat dit "goed" gedrag was, maar dan nog. Sociaal gedrag komt vanuit jezelf. geloof in jezelf!
26043	Opmerking: Ik gebruik het internet frequenter en frequenter sinds ik 12 ben, dat is al 13 jaar geleden. Van mijn digitaal leven kennen weinig mensen iets, als ik er niet zelf over zou vertellen. Het internet is gebouwd op het principe van anonimiteit, niet van een identiteit, daar schuilt zijn kracht ook achter. Facebook	lets herinneren vanuit jezelf wordt waardeloos dan. Sociale paradigma's rond herinneren, herkennen,... zouden instorten.	Hoe zou je hieruit dan leren? Alleen vanuit een presentatie vanuit een 3e perspectief zou je misschien meer je aandeel zien in situaties, maar zo iets überhaupt al kunnen en willen doen is weinig evident voor de meeste mensen.

en andere sociale netwerksites zijn een overversimplifiëring en 'vernarcisimering' van ieders ervaring, het bevat weinig relevante informatie. Het registreert ook enkel ervaringen, geen beleving van de ervaring, de emotionele component. Zonder dat zouden herinneringen (en een bewustzijn) volgens mij überhaupt niet bestaan. Als de tool zou werken als een databank met louter objectieve gegevens die opgeroepen worden in de relevante situaties, dan zie ik er wel enig nut in. Maar ik zou dat dus enkel willen voor enkel praktische informatie. Ik zou er niks van mijn sociaal leven aan willen koppelen. Trouwens, als zoiets zou bestaan zou iedereen het misbruiken om zijn laatste ruzie met zijn lief (nog verder) te gaan overanalyseren, etc.. Misschien zouden we er net wel betere mensen door worden aangezien we onze eigen aandeel in situaties meer zouden zien, maar de tool zou nog altijd van een 'ik' werken dus dat lijkt me weinig waarschijnlijk. En is bovendien niet het mooie aan herinneringen dat ze net beperkt zijn en de minder belangrijke vervagen in de tijd. Het zijn net de dingen die er voor jou uitsprongen in het leven. (voor hieronder, voor mij is het geweten niet louter de som van die dingen)

Mensen zouden nog asociaal worden.

26042	Herinneringen zijn momenten uit het verleden. Het is niet de bedoeling dat je deze ieder moment kan terughalen of naar anderen kan sturen. Daarvoor dienen herinneringen niet.	Bij negatieve herinneringen kunnen zeker en vast negatieve psychologische effecten volgen.	Bij positieve herinneringen wel maar bij negatieve herinneringen kan dit ook niet zijn.
26041	Wat gebeurt er dan met onze privacy? Ik vind dat bepaalde sites nu al te los omgaan met je privacy. Sommige dingen behoren nu eenmaal tot je eigen geheugen toe en niet in één of andere databank.	/	Misschien kunnen we zo gedrag beter observeren, omdat we alles geregistreerd hebben staan en zo kan je ook evoluties en belangrijke momenten opzoeken.
26040	Wanneer alle dingen dat we hebben meegemaakt worden opgeslagen, wordt dan niet alles hetzelfde? Echte belangrijke herinneringen worden nu bij ons opgeslagen en zijn die dan niet de belangrijkste?	Ik denk niet dat we aan sommige dingen constant herinnert willen worden. Dit kan voor de persoon zeer kwetsend zijn en uiteindelijk uitputtend om telkens opnieuw te verwerken.	Herinnering en uit het verleden kunnen soms wel handig zijn en genante situaties zoals iets vergeten over iemand uit de weg gaan. Toch lijkt met het niet goed omdat we net uit die ervaringen echte sociale vaardigheden opdoen (vb wat te doen bij het vergeten van de huwelijksverjaardag)
26039	Natuurlijk liever om mooie, vergeten momenten te kunnen herbeleven dan de confrontatie aan te gaan met verstopte pijn. Hoewel deze twee "uitersten" natuurlijk in min of meer gelijke mate hebben bijgedragen aan mijn persoon. Rationeel gezien	Soms is het aangewezen het verleden "los te laten", zoals mensen wel eens zeggen. Regelmatige confrontaties met dat	Voor de gemiddelde mens en in geringe, uiterst selectieve mate, waarschijnlijk wel. Voor mensen van uitersten denk ik niet dat dit een wreed efficiënte tool zou zijn. Bijvoorbeeld de

	zou ik durven stellen dat de verstopte pijn misschien zelfs meer in aanmerking komt, net omdat ik merk dat ik in dergelijke gevallen vaak het scenario vervormd en omgebogen heb. En zelfreflectie rapporten op stellen voor het opleidingsonderdeel BP zal natuurlijk ook makkelijker verlopen.	verleden zouden dan wel eens nare gevoelens van onbehagen, frustratie, stress, melancholie, depressie,... kunnen opwekken. Denk ik.	psychopaten onder ons zullen er waarschijnlijk weinig mee begaan zijn.
26038	Indien het mogelijk is om bepaalde situaties/gevoelens effectief op te slaan om achteraf terug te beleven en dit zeer gericht kan, zou ik er waarschijnlijk gebruik van maken voor momenten die ik echt belangrijk vind/vond, kwestie dat de tand des tijds niet aan deze herinneringen kan vreten. Anderzijds vind ik dat dat het efficiënt gebruik van het geheugen devalueert, en men op den duur niets meer zelf gaat onthouden, omdat het toch niet nodig is vanwege de technologie.	Bepaalde situaties kunnen op het moment zelf heftiger ervaren worden, dan wanneer ze achteraf overdacht worden (met het eigen geheugen). Wanneer deze steeds in dezelfde intensiteit kunnen herbekeken/beluisterd/gevoelt worden, kan er nooit een soort van nuance/relativering optreden, die zeker ook van belang kan zijn om bepaalde dingen in perspectief te zetten.	Met de tool zal je in staat zijn om steeds weer 'op te zoeken' hoe er gereageerd werd in bepaalde situaties en dit als het ware als een soort van encyclopedie te gebruiken, wat handig kan zijn als je bepaalde situaties nog eens wil overdenken. Langs de andere kant mag men zich ook letterlijk iemand inbeelden die bij elke sociale situatie als het ware in een boekje moet bladeren om te weten hoe hij/zij zich in die situatie moet gedragen, en is niets nog spontaan (dit is uiteraard een extreem geval), waardoor sociaal gedrag zelf in het gedrang komt.
26037	Concrete situaties is niet evident te schetsen, maar ik zie mogelijke gevolgen. (Dit is van toepassing voor alle stellingen of vragen) 1)Je zou overvoert worden door gegevens, want vele zaken zijn met elkaar gelinkt of kan men een link vinden. Het universum is volgens mij een constante netwerk, aaneenschakeling van schakels. 2) Dat zou betekenen dat zaken dat het brein nu kiest niet op te slagen om (eventueel) het leven dragelijker te maken worden dan gewenst en ongewenst nog eens aan herinnerd en mee geconfronteerd. Zie film: "Limitless" of Boek: "Roofbouw" (The dark field) van Alan Glyn.	Wat betreft de voorgaande stellingen, denk ik dat reeds momenten van groot geluk automatisch worden opgeslagen. Grote positieve emotionele momenten worden onthouden. EFFECTEN: 1)"overvoeding", overbelasting, constante emotionele prikkels 2) verplichte confrontatie met (eventuele) "slechte" herinneringen	Alles hangt af van wat je met die informatie(herinnering) doet. Zet je het naast u neer of ga je het positief veranderen? WEL àDit kan interessant zijn voor personen die bv seksueel mishandeld zijn als kind en dit (uit gewoonte, normwijziging) willen herhalen bij hun eigen kinderen. Dat hun emotie van toen terugkomt. WELà Aanleren van zaken, linken zien met zaken. WELàGevoeligheden of gelukmakers van mensen onthouden NIETà Mensen worden minder spontaan en de verassing, vernieuwend aspecten van zaken vervagen.
26035	Ik zou het meer gebruiken voor privé gerelateerde zaken.	/	/
26034	In feitelijke gegevens zou je deze kunnen gebruiken. Voor privé gegevens zou je deze niet mogen gebruiken, want dit is inbraak op de privacy van de mens en is moreel niet aanvaardbaar (volgens normen).	je moet oppassen met de herinneringen die je er in wilt zetten. Deze kunnen invloed op je hulpverlening, zeker als je alleen maar goede of slechte erin zet. Het is wel positief dat je er goede gevoelens inzet anders ga je hulpverleners op een negatieve	Er is toch een verschillende aanpak nodig van persoon tot persoon?

		basis? de verdiepende vragen : deze tool is alleen privacy schendend als je er ook zo mee omgaat. Het probleem is wel dat deze verleiding geeft om in de privacy van andere te gaan neuzen. Dit kan dan leiden tot negatieve psychologische effecten zoals bv. paranoïde.	
26032	Ik vind dit een enge gedachte! Daarbij ben ik van mening dat je de mens gewoon mens moet laten zijn, en er bijvoorbeeld geen 'computergestuurde robots' van moet maken. Vergeten is immers een menselijk iets...	Mensen gaan hier misschien teveel in het verleden proberen te leven, wat een negatieve invloed op hun levenswijze kan hebben.	Je zou dit wat kunnen vergelijken met een sterkere versie van een sociale netwerksite, zoals Facebook. Uit ervaring blijkt dat dit voor mij de relaties veel oppervlakkiger maakt, daarnaast gaan mensen zich vaker 'opsluiten' en/of een leven leiden dat eigenlijk niet echt is.
26031	Ik ben ervan overtuigd dat zo'n tool veel voordelen kan hebben voor de mensheid (zeker binnen het sociaal werk waardat je het vorige gesprek met je cliënt even kan overlopen wanneer je hem terugziet bij een volgend gesprek). We mogen echter ook niet blind zijn voor de gevolgen en risico's die zo'n technologie met zich meebrengt. Aan de hand van dergelijke technologie bestaan er geen geheimen meer en heeft het geen enkele betekenis meer als iemand onthouden heeft wat je ooit tegen hem of haar gezegd hebt. Tot slot kan de informatie die opgeslagen ligt in de databanken gebruikt worden door iedereen (of door mensen met macht die hier toegang tot hebben) en kunnen ze deze informatie tegen je gebruiken.	Ik heb vaak de neiging om terug te willen grijpen naar het verleden ("de goede oude tijd"). Ik vrees dat veel mensen zouden blijven stilstaan bij geweldige herinneringen uit het verleden en dus niet meer zouden verder gaan met het dagelijkse leven.	Ondanks het feit dat je herinneringen kan delen met je vrienden ben ik van mening dat een tool als deze enkel negatieve effecten op het sociaal gedrag gaat hebben. Als alles via een netwerk naar elkaar verstuurd wordt dan moet je elkaar nooit meer face-to-face zien en in mijn opzicht is dit een groot verlies en zal dit zijn weerslag hebben op ons sociaal gedrag.
26030	Wanneer je iemand hebt verloren en zo herinneringen op te halen. Op deze manier kan je ook wel moordenaars opsporen. Toch ook weer niet want je hebt geen privacy meer, waar ik dan weer tegen ben.	Zo kan je diepliggende gedachten terug oproepen ook al wil je er niet meer aan denken. Trauma's die makkelijk terug op worden geroepen bijvoorbeeld.	Alles wordt dan precies gestuurd, niets is nog spontaan. Ik weet niet als dit bevorderend is. Het kan makkelijk zijn in vele gevallen, maar vele jongeren worden nu al asociaal door al de multimedia en ze zien chatten ook al als directe communicatie. Dit kan een probleem worden.
26029	Je vergeet volgens mij niet zomaar bepaalde zaken. Het is een nuttige functie van ons brein om niet alle informatie die we tot ons nemen op te slaan in ons hoofd. Zeker wanneer deze herinneringen, herinneringen zijn over moeilijke of trieste beslissingen lijkt het volgens mij aan te raden voor onszelf dat we deze niet allemaal opslaan.	Telkens geconfronteerd worden met negatieve herinneringen stimuleert onze morele en sociale ontwikkelingen niet.	Niet: wanneer je constant wordt herinnert aan bv; een misgelopen relatie, ga je niet zo zeer geneigd zijn nog een duurzame relatie aan te gaan.

26028	Ja: heel soms vergeet je details die er uiteindelijk wel toe doen. Bv bij inzicht in bepaalde personen die je niet frequent ontmoet. Nee: Niet alle gebeurtenissen moeten worden opgerakeld. Er zijn er die te pijnlijk zijn of die niet meer moeten worden aangehaald. Omdat ze bv in het verleden een andere betekenis kregen of ze in een andere context moesten geplaatst worden. Bv.: Een herinnering aan een persoon die niet meer in jouw huidig leven voorkomt.	- tunnelvisie (bepaalde herinneringen bekrachtigen, een eenzijdige visie omdat je je steeds baseert op gebeurtenissen uit het verleden) - altijd willen vergelijken met het verleden, niet in de toekomst kunnen denken - stereotypen, vooroordelen - onzekerheid over het eigen (herhaaldelijk ?) falen - Overdreven zelfreflectie?	Ja: - regelmatig terugkoppelen aan je waarden en normen is gezond - je ziet een rode draad in je gedragspatroon Nee: - je moet de bomen nog steeds door het bos zien. Je kan in tunnelvisie verzeild geraken. - een gezonde regelmatige reflectie is ok, maar elke dag reflecteren is gevaarlijk
26027	Dit kan heel leerrijk zijn om uit je fouten te leren zodat je ze geen twee keer maakt. Ik zou de persoon wel de keuze laten wanneer en hoe vaak hij welke beelden wil zien en niet via de methode die bovenaan beschreven staat.	Wanneer je bijvoorbeeld vaak boodschappen krijgt die je fouten uit het verleden en de negatieve reacties hierop, zoals bijvoorbeeld sociale afwijzing tonen. Je leert hierdoor wel uit je fouten en zal geen twee keer meer in dezelfde val trappen. Maar wanneer je voornamelijk negatieve zaken te zien krijgt kan je zelfbeeld verlagen en negatief gedrag uitlokken zoals bijvoorbeeld angst, paniek, depressiviteit of gelatenheid. Je kan ook niet zelf kiezen welke beelden je ziet of de applicatie afzetten. Dit zorgt ervoor dat je steeds weer op je fouten zal gewezen worden. Je zal bij negatieve psychologische effecten de invloed niet kunnen stoppen. Anderzijds zal je wel vaker sociaal gewenst en 'goed' gedrag vertonen. Criminaliteit zal hierdoor bijvoorbeeld verminderen. Dit kan dan weer de samenleving ten goede komen.	Zoals ik bij de vorige vraag aangaf zal de persoon vaker sociaal gewenst gedrag vertonen, omdat hij via de fragmenten steeds de fouten en de negatieve reacties van zijn gedrag uit het verleden ziet. Hij zal steeds op zijn fouten gewezen worden en angst vertonen om weer een fout te maken. Anderzijds zal de persoon negatieve psychologische effecten ervaren en zal hij bijvoorbeeld gevoelens ervaren van angst, paniek, gelatenheid en drepressie. Dit zal ervoor zorgen dat de persoon minder productief kan zijn en bijvoorbeeld geen arbeid meer kan verrichten wat ook een negatief effect is voor de samenleving.
26026	Ik zou dit niet altijd willen gebruiken omdat het soms niet nodig is om alles uit het verleden te weten.	Als je je zomaar je voorbeeldpersonen kan voorhalen,	Kan ik niet goed zeggen.

		kan dit erg slecht zijn voor je zelfbeeld. Maar het lijkt me wel positief om fijne jeugdherinneringen te kunnen ophalen. Dat geeft soms een boost om je op dat moment op te beuren.	
26025	Als hulpverlener zou dit makkelijker zijn om bepaalde elementen uit een persoon zijn verleden te weten te komen wanneer de persoon in kwestie dit niet wilt delen met u. Maar toch lijkt me dit niet juist om te doen. Waarom zou iemand toegang krijgen tot de herinneringen van iemand anders wanneer die persoon deze niet wilt delen?	Het is niet gezond (volgens mij) wanneer we geconfronteerd worden met dingen uit ons verleden die we vergeten waren en die er dan ook niet meer toe doen.	Ik vind het een foute tool.
26024	ik zou absoluut niet willen dat mijn 'betekenisvolle herinneringen' opgeslagen worden in een databank, ik zou dit een schending van mijn privacy vinden. Een beslissing of voorval in het verleden hoeft ook niet dezelfde gevolgen te hebben in het heden. Het is ook niet altijd slecht om zaken te vergeten. Soms kan een herinnering er misschien wel voor zorgen dat je twee keer nadenkt voor je opnieuw iets doet, denk ik, bij bijvoorbeeld een herval van alcoholisme. Maar mijn eigen herinneringen kunnen hier ook bij helpen. Zaken die ik vergeet, zijn misschien ook minder betekenisvol voor mij.	Indien je steeds terug herinnerd wordt aan zaken waar je een negatieve ervaring mee hebt gehad in het verleden, roept dit volgens mij ook steeds terug negatieve gevoelens op, soms moet je je ook over die gevoelens kunnen zetten. Dit zou er ook voor kunnen zorgen dat je zaken niet nog een keer wilt proberen, want in het verleden liep het toch ook al mis..	Dit remt mensen misschien net af om zaken nog een keer te proberen. Om 'negatief' gedrag te voorkomen is het volgens mij niet straf genoeg, want diepe ervaringen sla je volgens mij ook wel zo op in je eigen geheugen, en toch weerhoudt dat mensen vaak niet.
26023	Zelf merk ik bij mezelf een grote portie terughoudendheid bij het reflecteren over deze kwestie. Ik ben van mening dat de mens nu al erg weinig voeling heeft met zijn natuurlijke zelf, met wat voor mij de essentie is. Deze technologische ontwikkeling, zoals de pensieve tool, betekent voor mij nog een stap verder van deze essentie. Tegelijkertijd ben ik me ervan bewust dat dit soort technologische ontwikkelingen waarschijnlijk niet te vermijden valt, al ben ik toch een serieuze tegenstander. De pensieve tool beangstigt mij bovendien omdat het de sociale ongelijkheid en de technische kloof enorm zou uitdiepen. Dit zou leiden tot een oerwoud van ongelijke kansen. Vooral de menselijkheid, spontaniteit en oprechtheid lijkt ver te zoeken. Als een constante correctie op je eigen zelf.	Trauma's zullen bijvoorbeeld niet vergeten of verwerkt kunnen worden door een constante herinnering, dit kan wegen op het psychologische welzijn van een persoon. Ook een wederkerende herinnering aan falen, straf, negatieve ervaringen kunnen een laag zelfbeeld in de hand werken.	Gezien bijvoorbeeld de ongelijke inkomens of technische bekwaamheid zal niet iedereen over een D-Me kunnen beschikken waardoor de digitale kloof des te duidelijker zal worden. Hierdoor krijgt niet iedereen dezelfde kansen binnen de sociale groep.
26022	Op deze manier zal ons geheugen achteruit gaan omdat het minder in actie komt. Dit maakt van de mens meer robot die	Wanneer deze tool in jou plaats fout reageert. Gevoelens veranderen in	Soms kan dit negatieve effecten hebben en kan het sociaal gedrag verstoord worden door de tool die

	<p>volgens mij geen juiste gevoelens kan weergeven. Bijvoorbeeld: het is niet omdat je tien jaar geleden zo reageerde, dat je nu op dezelfde manier zou reageren op een situatie. In het andere geval vind ik de tool wel positief. Op deze manier kan je succesvolle situaties herhalen en leren uit je fouten.</p>	<p>tijd dus je handelt niet altijd hetzelfde.</p>	<p>iets fout weergeeft. Anderzijds kan kan je je beter afstemmen op situaties en gedragingen.</p>
26021	<p>Ik denk dat dit systeem zowel heel voordelig als nadelig kan zijn voor het gedrag en de ontwikkeling van een mens. Ik denk dat mensen op die manier ook telkens weer geconfronteerd worden met het verleden en er moeilijk van kunnen loskomen (vb bij een sterfgeval, verlies van een iets dierbaars) ik denk dat verwerking op deze manier bijna onmogelijk wordt. Ook mensen die een misdaad hebben begaan, zij zullen nooit een nieuwe start kunnen nemen omdat ze automatisch zullen opnieuw worden geconfronteerd met het verleden. Ik denk dat het wel heel leuk is om mooie momenten te kunnen vasthouden (vb de eerste levensjaren van je kindjes, dat gaat soms zo snel, ik zou het leuk vinden als ik de film nog eens kon terugkijken :-)) Dus ik zou deze tool enkel willen gebruiken als ik zelf kan kiezen wat ik wil herinneren. Het is wel leerrijk als je zou kunnen zien wat je gedrag met anderen doet. Je zou het kunnen gebruiken om te meer te leren over wat anderen plezier doet of kwetst. Ik zou mijn gedrag aanpassen zodat het leven van anderen aangenamer wordt.</p>	<p>Ik denk dat (ook al kan je zelf kiezen aan wat je herinnerd wordt) je niet altijd kan inschatten welk effect de tool zal hebben op jezelf en anderen. Daarbij zou je zelf moeten kunnen kiezen op welk moment je welke info wil oproepen. Een beetje zoals je nu een fotoalbum vastneemt.</p>	<p>Zoals ik eerder al zei kan je leren uit je fouten. Soms besef je niet altijd wat er precies gebeurde en welk effect het had, ook weten we niet altijd welke factoren een rol spelen in het handelen van onszelf of dat van anderen. Deze tool zou mensen meer inzicht kunnen geven in eigen handelen en ook in het handelen van anderen. Het lijkt een beetje op de VHT die wij soms gebruiken binnen de begeleiding van gezinnen in moeilijke opvoedingssituaties.</p>
26020	<p>Ik zou meer deze tool willen gebruiken vanuit de vraag welke gevolgen dit kan hebben voor de toekomst. Enerzijds stel ik mij de vraag of het wel verstandig is om betekenisvolle herinneringen terug naar boven te halen. Welke invloed gaat dit hebben op ons leven? Gaan we niet te ver met de technologie om volledige "robotten" te worden. Anderzijds vind ik ook dat je moet mee gaan met de evolutie van de technologie en dit toch een kans moet geven over hoe het zal uitdraaien. Het is alleen maar onze verdienste dat wij nu zo ver staan met de technologie, daarom vind ik dat we het de kans moeten geven.</p>	<p>Ik denk dat het allereerst belangrijk is om duidelijk grenzen te stellen over hoe ver mogen we terug graven naar het verleden. Een negatief psychologisch effect kan zijn dat je terug wilt naar dat "ideaal" moment, maar dat het niet meer gaat. Hierdoor kunnen depressies, zelfmoordpogingen of gewoon een laag zelfbeeld van tot stand komen.</p>	<p>Het is te zien wat we onder sociaal gedrag verstaan. Als we het hebben over herinneringen doorsturen via een digitaal platform en waardoor je dan veel reacties krijgt en hierdoor conversaties van komen denk ik wel dat in die zin dit het sociaal gedrag kan bevorderen. Als we het meer hebben over sociaal gedrag in de zin van sociale vaardigheden, en socialer zijn in uw omgeving buiten dit digitaal platform vrees ik er toch veel dat dit bevorderend gaat zijn. Het zal wel ergens een surplus geven aan uw sociale vaardigheden, meer bepaald een onderwerp om over te praten. Maar buiten dit onderwerp gelinkt aan uw herinnering denk ik niet dat het meer bevordering gaat zijn.</p>

26019	Wanneer je je later niet meer alles tot in de puntjes herinnert, kan deze databank nuttig zijn om de herinneringen op te frissen zodat je ze zeker niet vergeet.	Ik denk niet dat er negatieve effecten hierbij ontstaan behalve wanneer het traumatische ervaringen zouden zijn...	Zo kan je je herinneren welke personen bij hebben gedragen tot een goede jeugd en etc. Deze personen hebben mee er voor gezorgd dat jij bent wie je nu bent en dat is fijn om herinnert te worden.
26018	Ik zou niet willen dat mijn verleden wordt gekoppeld aan iets technisch, waar waarschijnlijk nog fouten in zitten en het eventueel gehacked kan worden. Er is een te grote kans op de schending van de privacy.	Door beelden uit het verleden kan er, denk ik, wel een negatief psychologisch effect optreden. Ik denk dan aan trauma's en een negatief zelfbeeld door de constante blootstelling aan negatieve beelden.	Pas
26017	Aan de ene kant lijkt het mij iets zeer interessant. Maar aan de andere kant kunnen zo'n tekstboodschappen ook zeer vervelend zijn. Zeker als het op ongelegen momenten komt. Ik denk dat zo'n boodschappen wel kunnen helpen wanneer iemand down is. Als je dan leuke berichtjes en herinneringen uit het verleden of het heden krijgt dan kunnen deze je er terug op helpen.	Depressie	Misschien als een verlegen iemand die moeite heeft met het aanspreken van nieuwe mensen dan een boodschap kan krijgen van hemzelf uit het verleden of vrienden dat hij dan wel de stap durft te wagen.
26016	Hoewel onze meningen over de jaren heen kunnen veranderen, mogen we de internalisatie van vroege waarden en normen (die ons opgelegd werden door onze ouders, vrienden, mensen in de nabije omgeving) niet achterwege laten. Om een kritische blik te behouden is het altijd goed om ook je eigen mening van vroeger nog eens te zien.	Gebeurtenissen die we hebben proberen te verdringen, kunnen de kop opsteken...	Hangt van het individu en de gebeurtenis af
26015	Het is wel handig om zo'n apparaat te hebben zodat je deze herinneringen opnieuw kan zien en beleven maar ik vind het een enge gedachte dat dit zou bestaan omdat hierdoor je hele leven 'online staat'.	Het feit dat je zelf niet meer dingen weet, maar je computer wel.	Door te zien wat er gebeurt is bij het vorige geval, kan herhaling misschien wel vermeden worden. Tenzij dat de persoon denkt dat deze keer anders is.
26014	Morele keuzen maken heeft te maken met rationeel nadenken enerzijds en emotioneel aanvoelen anderzijds. Morele beslissingen worden gestuurd door herinneringen, geïnternaliseerde waarden enzovoort. Elke gebeurtenis roept gevoelens op. Ook herinneringen roepen gevoelens op. De kanttekening is echter dat gevoelens die bij herinneringen op komen vaak verschillend zijn dan bij het moment van gebeurtenis.	Onpersoonlijk, veranderde gevoelens bij het oproepen van herinneringen,	Dit vind ik moeilijk om op te antwoorden.
26013	Het kan waardevolle herinnering ophalen wanneer het nodig is. Mensen kunnen eraan herinnert worden waarom ze bepaalde dingen doen,... Dingen die je niet wilt herbeleven moet je niet	/	het kan sociaal gedrag bevorderen doordat mensen elkaar op de hoogte houden van wat er te doen is, positieve herinnering opnieuw oproepen kunnen

	oproepen. Als enkel vrienden boodschappen kunnen sturen spreekt het mij wel meer dan in het geval dat zomaar iedereen van alles kan sturen.		worden ter bevordering van het sociale gedrag. Het kan er ook voor zorgen dat mensen meer virtueel gaan leven en meer bezig zijn met momenten van het verleden te herbeleven in plaats van nieuwe herinneringen te maken.
26012	Enkel in situaties waarin opfrissing van het geheugen een noodzaak is voor het oplossen van bepaalde conflicten of misdrijven. Niet in het dagelijks gebruik, dan zou er misschien te veel gespit worden in het verleden, daar dit niet altijd nodig is. Soms goed om enkel zich op de toekomst te focussen, ipv het verleden naar boven te halen.	Trauma's van vroeger die steeds terug worden opgehaald, kan een PSST laten aanhouden. Depressiviteit, neerslachtigheid als gevolg van het feit dat negatieve herinneringen worden opgehaald. Herinneringen die gebonden zijn aan bepaalde episoden in het leven zoals bv een psychose kunnen mensen hun grip op de werkelijkheid weer doen verliezen.	Daar we nog meer zullen steunen op digitale media, des te meer we asociaal zullen worden en meer in onze eigen wereld zullen vertoeven met onze eigen herinneringen, dan het aanmaken van nieuwe herinneringen met vrienden. Mensen zouden misschien thuisblijven omdat ze zich goed voelen in de sfeer van waarin hun oude herinneringen in gevestigd waren.
26011	Ik denk dat deze tool handig is om je bepaalde dingen die in een verder verleden liggen of die je 'vergeten' bent te helpen herinneren. Daarbij is het volgens mij wel belangrijk dat de herinnering strookt met de werkelijkheid en niet op één of andere manier is aangepast aan die werkelijkheid.	Ik vind de tool niet privacy schendend als er een bepaalde controle en beveiliging aanwezig is. Wanneer het systeem echter makkelijk binnengedrongen kan worden door onbevoegde personen, vind ik het wel privacy schendend. Wat betreft de negatieve psychologische effecten ben ik er zeker van overtuigd dat hiertoe een gevaar bestaat. Aangezien de tool alle informatie en gebeurtenissen uit jouw leven opslaat, ben je ook niet in staat om bepaalde dingen achter je te laten.	Wanneer de herinneringen positief zijn en iemand stuurt ze door naar jou, kunnen ze volgens mij bijdragen tot het stellen van sociaal gedrag. Bijvoorbeeld een herinnering aan een leuke avond onder vrienden, kan bijdragen tot het overdoen van die avond. Wanneer de herinneringen echter negatief en misschien pijnlijk zijn, bijvoorbeeld afwijzing door een bepaald(e) persoon/groep, zullen ze volgens mij eerder het stellen van sociaal gedrag afremmen.
26010	Te veel herinneringen dat je geen tijd hebt om deze allemaal te bekijken	Steeds met herinneringen bezig zijn ipv met het leven nu	/
26009	Deze tool dwingt je een beetje om aan eerdere gebeurtenissen te denken. Dat kunnen leuke gebeurtenissen zijn maar ook minder leuke. En die minder leuke gebeurtenissen worden soms het liefst vergeten. Anderzijds kan het ook leuk zijn om	Als uiterst negatieve herinneringen zich blijven herhalen kan deze persoon misschien depressief worden of een trauma krijgen. Sommige dingen worden liefst	Zonder deze tool kan je zelf jouw belangrijkste herinneringen oproepen uit je geheugen. Deze kunnen je sociale gedrag even goed bevorderen. Als de herinneringen via deze tool moeten gaan kunnen de herinneringen overkomen als een lichte

	aan de leuke gebeurtenissen in je leven herinnerd te worden. Zeker als je die gebeurtenissen al vergeten was.	vergeten. Voor mensen met dementie kan dit wel een handige tool zijn.	dwang. Een dwang om te denken aan de dingen die eerder gebeurt zijn. En dwang is niet altijd het juiste middel om het sociale gedrag te bevorderen. Anderzijds kunnen de herinneringen die de tool oproept de persoon eraan helpen herinneren hoe hij in eerdere situaties sociaal gedrag vertoonde. Daaruit kan de persoon leren. Door te kijken of het sociale gedrag een positief of een negatief effect had.
26008	Ik zou dit willen gebruiken om aan positieve dingen te kunnen terug denken en goede tijden die vrienden en ik beleefd heb. Zolang het gaat over gebeurtenissen die ik zelf geregistreerd heb op het internet vind ik dat nog doenbaar.	Door de confrontatie van gebeurtenissen van vrienden uit het verleden moet je denken aan dingen die ondertussen veranderd zijn in betekenis in de negatieve zin. Zo kan jaloezie ontstaan of kan je die negatieve ervaring herbeleven	Het kan betekenen dat je opnieuw contact neemt met mensen die je uit het oog verliest.
26007	Ik denk dat echt belangrijke/speciale persoonlijke herinneringen in je geheugen blijven hangen. het is natuurlijk fijn als je bepaalde herinneringen (als ja dat echt wil) terug voor de geest kan halen. Nochtans aan sommige herinneringen wil ik niet aan terug denken, dan is te moeilijk om die effectief los te laten en deze uit je geheugen te wissen. bv. bij een overlijden van een geliefd persoon; sommige willen niks liever dan bepaalde herinneringen over die persoon terug halen, terwijl sommige dat helemaal niet willen omdat het te moeilijk is en te veel pijn doet, het is een beetje een dubbeltje op zijn kant!	Ik denk dat herinneringen aan bepaalde voorbeeldpersonen meestal negatief zijn, en soms zelfs confronterend. je kan niet jezelf zijn en elke persoon is uniek! Sommige zaken kan je eventueel wel overnemen en gebruiken in je persoonlijkheid maar ik vind dat je zelf moet zoeken naar het juiste voor jouw persoon. het kan wel aanzetten tot denken bv. in uw verdere leven, opvoeding.	Bij negatief sociaal gedrag bv. bij pestgedrag dit zou volgens mij alleen maar erger worden.
26006	"Betekenisvolle herinneringen" zijn relatief. Wat is betekenisvol en wat niet? Voor mij zou het een handige tool zijn in een professionele situatie. Op dat moment kan het ondersteuning bieden bij het maken van beslissingen (gebaseerd op feiten).	Ik denk dat het een negatief effect zou hebben op de vergevingsgezindheid van mensen. Slechte ervaringen laten altijd diepere herinneringen na dan positieve ervaringen. Wanneer je keuzes moet maken op basis van herinneringen bestaat de kans dat de slechte herinneringen de bovenhand zullen nemen, terwijl je	Herinneringen worden geprojecteerd, het laat niet toe om ze samen terug 'op te halen'. Mensen zullen ook minder communiceren omdat ze via herinneringen (eigen of van vrienden) aan informatie kunnen geraken.

		deze zonder de tool misschien al zou vergeten zijn. Ik denk ook dat mensen paranoia zouden kunnen worden omdat herinneringen opgesteld worden voor vrienden. Anderen zouden de tool misschien 'misbruiken' door via herinneringen van vrienden dingen te weten te komen over bepaalde personen.	
26005	Het gegeven om ten alle tijde een herinnering op te roepen lijkt me zeker een interessant gegeven. Toch stel ik me hier vragen bij. Bepaalde herinneringen zijn om een reden op de achtergrond geraakt. Soms is "verdringen" we zelfs bepaalde herinneringen. Om te pas en te onpas hiermee geconfronteerd te worden, lijkt me enorm zwaar. Als wij zelf kunnen bepalen wanneer wel en wanneer niet, lijkt me dit al beter. Toch moeten we hiermee blijven oppassen. Ik denk dat er een reden is waarom we vergeten. Het lijkt me vermoeiend en belastend voor ons om hier steeds mee bezig te zijn.	Ik verwijs hiervoor naar bovenstaande. Wanneer we bv. geconfronteerd worden met een sterfgeval en de tool roept op een heel levendige manier de herinnering op aan een vorig sterfgeval, zal dit het verwerkingsproces misschien alleen maar bemoeilijken. We leren om ons "over bepaalde dingen te zetten", we leren om bepaalde dingen een beetje te vergeten. Het is misschien best om niet met deze natuurlijke ingebouwde beschermingsmechanismen te prutsen.	Het zal volgens mij makkelijker zijn om consequent steeds dezelfde ethiek toe te passen. Als we bv. in het verleden een bepaalde actie gedaan hebben omdat dit "de juiste" was, kan deze tool helpen om dit in de toekomst consequenter toe te passen. (Bv. : In het verleden hebben we iemand laten vallen omdat hij/zij een affaire had. Deze tool zal dan misschien kunnen helpen wanneer we zelf op het punt staan om een affaire te beginnen, om dit niet te doen.)
26004	- wel om leuke herinneringen te herbeleven, bijvoorbeeld over dierbaren die gestorven zijn; - niet om vroegere uitspraken/handelingen van iemand te herinneren om die later tegen die persoon te gebruiken	depressie	/
26002	Ons geheugen werkt als een zeef, sommige dingen onthouden we en andere niet. Sommige mensen verdringen herinneringen. Het gebeurt dat mensen overreden worden, maar na een coma van een bepaalde tijd ontwaken zij zonder zich iets te herinneren, een soort van beschermingsmechanisme die ze zelf installeren. Met een systeem als 'pensieve' wordt je verplicht je alles te herinneren wat je ooit meemaakte, hoe traumatiserend het soms kon zijn. Ik denk ook dat we met zulke tool overvloed zouden worden	Zulke tool zal zorgen voor een overvloed aan informatie, sommige mensen zullen niet weten wat ze met al deze informatie moeten doen. Daarbij zullen ook negatieve herinneringen opkomen. hieruit kunnen gemakkelijk depressies ontstaan of andere pathologiën.	te veel informatie mensen zullen niet weten welk gedrag ze nog moeten tonen

	<p>door informatie en niet altijd helder zal kunnen denken over welke info je nodig hebt en welke niet. Voor mensen die lijden aan alzheimer of soortgelijke ziekte denk ik dat zulke tool wel handig zou kunnen zijn. Het zou kunnen vermijden dat zij zich uit de maatschappij verstoten voelen. Dingen als het aantal kleinkinderen of wie je echtgenoot is worden niet 'vergeten'. Daarom denk ik dat zulke tool enerzijds een 'overbodige' luxe en een overvloed aan informatie zijn. Anderzijds denk ik dat zo'n tool mensen zeker kunnen helpen om geïntegreerd te worden in onze maatschappij.</p>		
26001	<p>Leuke vakanties die je nooit zou willen vergeten kunnen op deze manier eeuwig in gedachten blijven. Soms vergeet ik hoe een land of plaats er uit zag, maar besef ik wel nog hoe mooi het was. Het zou leuk zijn om zo'n details te kunnen bijhouden.</p>	<p>Slechte herinneringen die in je geheugen blijven kunnen voor angst zorgen. Sommige dingen vergeet je beter dan dat je ze eeuwig onthoudt.</p>	<p>geen mening</p>
26000	<p>- Wel: om de zaken die de mensheid in het verleden verkeerd deed niet te vergeten. Bij dergelijke zaken (zoals de holocaust) is en blijft het volgens mij belangrijk om te weten hoe en waarom het kwam dat de mensheid verkeerd handelde. Dit geldt zowel voor persoonlijke ervaringen/gebeurtenissen als voor maatschappelijke gebeurtenissen/verschijnselen. Bijvoorbeeld terugkijken naar een gebeurtenis uit je jeugd. Als je door die gebeurteniseen een soort van angst hebt ontwikkeld (van kinds af aan dus), is deze tool zeer interessant om te weten te komen hoe deze angst zich ontwikkeld heeft, en dus op welke manier je deze angst in het heden kan proberen op te lossen. - Niet: voor sommige intieme zaken (liefdesverdriet, pijn, gekwetstheid, verkrachting...) is het soms vanzelfsprekend (soms ook niet) beter deze niet terug op te halen. Het zou de verwerking van trauma's niet bevorderen.</p>	<p>Trauma's die je niet kan verwerken.</p>	<p>Wel: gelukkige momenten gebeurtenissen Niet: erge gebeurtenissen</p>
25999	<p>Ik zou het niet zelf willen gebruiken omdat de herinneringen die ik als belangrijk acht heb opgeslagen in mijn geheugen. Als er niets mis is met mijn geweten, heb ik ook geen tool nodig om mij hieraan te herinneren. Ik denk na wat ik belangrijk vind (door vroegere ervaringen en normen en waarden) en pas het dan toe. Mijn opvattingen evolueren ook vaak naarmate ik ouder wordt dus veel zaken zijn niet meer relevant. Het is wel handig om herinneringen van vroeger terug op te rakelen, maar</p>	<p>Aan alles wat je doet gaan twijfelen omdat het altijd terug kan opgerakeld worden; depressief gedrag door negatieve herinneringen (sommige personen zullen hier minder goed mee om kunnen gaan)</p>	<p>Door de negatieve kanten van vroeger te zien kunnen ze in het heden/toekomst omgebogen worden tot positieve beslissingen.</p>

	dan enkel aangename herinneringen die zeker niet betekenisvol moeten zijn.		
25998	Ik zou er nooit van gebruik maken. Het gevaar schuilt erin dat we op een gegeven moment ons verstand gaan uitschakelen. Als je dan voor een morele situatie komt te staan, moet je gewoon op een knop drukken om te zien hoe je in een soortgelijke situatie hebt gereageerd en dan kan je dat gewoon toepassen en verder geen woorden of gedachten aan vuil maken. Wanneer dat je dit niet terug kunt oproepen, wordt je gedwongen om terug na te denken over de situatie, een afweging maken van wat je zou kunnen doen en zelf een beslissing nemen. Je bent bezig met zelfreflectie en dit is naar mijn mening heel belangrijk. Het is immers niet zo omdat je in het verleden zo gehandeld hebt, dat je achter dezelfde redenering blijft staan. Je maakt andere dingen mee die je meningen kunnen wijzigen. Je evolueert en dat is belangrijk om vooruit te komen in het leven.	Ik denk dat het de blik op de werkelijkheid kan doen verkleinen. Je gaat soortgelijke situaties vergelijken maar iedere situatie is toch wel wat anders. De context verschilt vaak en met de tool ga je je blik niet verruimen en heel de context overzien om alles te laten meewegen. Volgens mij ga je dan gewoon lineair zien, dat is de situatie en zo moet ik er mee omgaan. Je blik verengd en ik vraag me af wat dat doet met de verdraagzaamheid. Ik denk dat je minder verdraagzaam bent tov situaties waar je minder mee te maken krijgt. Je hebt dan immers de tools niet om met die situaties om te gaan want je hebt er nog geen ervaringen mee. En als je in de meeste situaties gewoon een tool kunt gebruiken en niet je verstand om tot een oplossing te komen, wordt het steeds moeilijker om wel je verstand te gebruiken in nieuwe situaties.	Ja, als in je eerste ervaring de juiste beslissing wordt genomen. Dan kan je in andere situatie gewoon hetzelfde juiste sociaal wenselijke gedrag toepassen, op een relatief eenvoudige manier zonder echt zware morele afwegingen te maken.
25996	Ik zou vooral de goede / leuke momenten herinneren, deze die wanneer het nodig zou zijn, mensen kunnen activeren en terug mobiliseren. Of wanneer mensen het niet meer zien zitten, terug te laten stilstaan bij de goede momenten om zo terug (positieve) energie te vinden.	Ongeloof in bepaalde mensen, argwaanwekkend, ontrouw, laag zelfbeeld, ...	Het product moet op een bekwame en adequate wijze gebruikt worden. Om mensen te versterken, niet om ze te verzwakken of onder uit te halen.
25995	Het is inderdaad zo dat het handig zou zijn dat we dingen minder vergeten. Maar dit is een inbreuk op je privacy! Je hebt precies geen controle meer over je eigen leven/gebeurtenissen.	Pesten, steeds geconfronteerd worden met je verleden (ook al wil je dit niet).	De enige link die ik kan zien is het misschien opletten met wat je openbaar doet? Hier weet ik geen antwoord op.
25994	Ik zou hier zelf geen gebruik van maken want de databank waar herinneringen in geregistreerd worden is naar mijn mening een	'Coruptio optimi pessime': het beste kan omslaan in het tegendeel	Hier ben ik het niet mee eens aangezien er op de dag van vandaag al gelijkaardige tools om het

	<p>soort 'gereedschapskist'. Niet alle tools (in dit geval belangrijke herinneringen) kunnen in de gereedschapskist worden gegooid. De 'praktische wijsheid' is beperkt. Hetgeen voor mij belangrijk is, zal ik niet snel vergeten, mede dankzij de foto's-dagboek-anderen rondom mij. Zo een D-Me Moral zie ik als een cognitieve vertekening waardoor je door gebruik van deze tool de neiging hebt om een bevestiging te vinden van wat je al weet (affirmation bias).</p>	<p>waardoor je het slechtste bekomt. Bijvoorbeeld je kan persoonlijke informatie waaronder foto's, privemomenten,... vermelden in de desbetreffende databank (bijvoorbeeld Facebook), momenten wat voor jou als positief warden ervaren maar wanneer een werkgever bij een sollicitatie extra informatie over jou als sollicitant wilt te weten komen. Dan kan die voor jou positieve informatie omslaan tot negatieve informatie door de bril van de werkgever.</p>	<p>sociaal gedrag te bevorderen op de technologiemarkt aanwezig zijn. Ik vind het belangrijk dat persoonlijke contacten niet overschaduwd worden door technologische en voor mijn voornamelijk onpersoonlijke tools.</p>
25993	<p>In het algemeen heb ik hier geen nood aan. Toch ben ik ervan overtuigd dat wanneer ik in een emotioneel beladen sociale situatie zou terecht komen, ik beroep zou willen doen op voorgaande, gelijkaardig situaties om op die manier een passende beslissing te kunnen nemen.</p>	<p>Ik link dit onderwerp automatisch met de nieuwe hype, namelijk het gebruiken van sociale netwerksites. Mensen worden ongelukkig door het zien van zaken van vrienden waarover zij zelf niet over beschikken. In het geval de Digital-Me zou het voor mensen misschien te confronteerend of te belasten zijn om dagelijks in contact te komen met bepaalde herinneringen uit het verleden (bijvoorbeeld: iemand die een moeilijke periode achter de rug heeft door een overlijden van een dierbaar persoon of een echtscheiding en dit niet kan verwerken, is niet gebaat bij het feit dat hij/zij hier dagelijks aan wordt herinnerd). Dit kan leiden tot psychologische (depressie) en sociale (problemen in sociale interactie) problemen.</p>	<p>Het kan bevorderend werken, maar ook een belemmering vormen (zie uitleg vorige vraag).</p>
25992	<p>De tool Pensieve lijkt erg gemakkelijk. Altijd alles te kunnen weten over je verleden, maar het woord herinneringen krijgt</p>	<p>Een computer heeft geen geweten en kan ook niet denken zoals jou. Ik</p>	<p>ik denk dat deze tool zowel het sociaal gedrag kan bevorderen als bedreigen. Bevorderen door alle</p>

dan een hele andere betekenis. Nu onthoud je enkel de hele mooie/goed en hele slechte herinneringen en die vormen een mooi beeld van alles en iedereen. Wanneer ik elk detail van het verleden zou weten denk ik dat ik de waarde van een goede herinnering kwijt zou zijn, anderzijds is het wel een leuke gedachte om een allesweter te zijn.

denk dat je heel ongelukkig zou weten als je alles zou moeten onthouden van je hele leven. Je wordt echt gedeprimeerd door je onaangename vergaderingen, maar enkel de goede herinneringen onthouden zorgt er dan weer voor dat je geen lessen uit je ervaringen trekt.

kleine positieve herinneringen van een goede eigenschap in de kaart te zetten. Bijvoorbeeld: je bent bang voor spreken voor een groep. Elke positieve ervaring wordt opgeslagen en elke negatieve ervaring wordt gewist. Zo kan wel een goed gevoel geven en je angst overwinnen. Langs de anderen kant vind ik het een grote bedreiging dat een computer zomaar alles van jou in weet en zelf bepaalt wat je weet en niet weet. Er is een kans dat je vergeet te denken over de gevolgen van je gedrag en zo de waarden en normen vergeet.

25997

Deze tool kan interessant zijn in specifieke situaties. Stel dat men in het verleden bij het uitvoeren van een project in tijdsnood kwam omwille van bijvoorbeeld een slechte planning of het voortdurend uitstellen van het project wegens het gebrek aan motivatie, dan zou deze tool kunnen assisteren. Hij kan bijvoorbeeld een signaal geven dat de huidige situatie gelijkenissen vertoont met de situatie in het verleden en waarschuwen dat je mogelijk opnieuw in tijdsnood komt indien je niets aan de huidige situatie verandert. Deze tool kan misschien ook hulp bieden bij beslissingen die je in het verleden nam. Het kan tonen welke beslissing je toen nam en welke resultaten dat opleverde in een bepaalde situatie. Afhangende van die resultaten, kan dat eventueel je beslissing in een nieuwe situatie beïnvloeding, mits dat relevant is.

Dit sluit een beetje aan bij het idee van de 'bionische mens,' die vaak verschijnt in science-fiction films. Dat is tegenwoordig al geen science fiction meer, de wetenschap werkt voortdurend aan robotarmen of -benen, of andere lichaamsdelen. Terwijl dat waarschijnlijk een enorme hulp biedt aan mensen die hier gebruik van kunnen maken, vraag ik mij af of het wel nodig is om ook het geweten bionisch te maken. In welke mate kan een computer een menselijk geweten nabootsen? Mensen gaan zich misschien volledig baseren op dit/hun elektronisch geweten bij hun beslissingen en rekenen erop dat de 'statistische gevens' toch wel altijd de correcte oplossing moeten leveren. Word je dan volledig afhankelijk van een machine? Ga je ook baseren op dit elektronisch geweten bij het aangaan van persoonlijke relaties? Ik geloof niet dat de menselijke geest volledig kan overgedragen worden in een elektronisch object. Uiteindelijk is

Dat is dubbel. Wanneer ik naar het voorbeeld kijk, lees ik dat Dimitrios zijn D-me inzet om bezig te zijn met de personen die hem contacteren voor zijn werk. Deze mensen moeten dus communiceren met een machine, hij treedt zelf niet in sociale interactie met deze mensen. Aan de andere kant gebruikt hij de D-me tijdens zijn pauze, zodat hij net niet moet bezig zijn met zijn werk en dus in sociaal contact kan treden met zijn collega's. Maar leidt dit dan exclusief to contact met mensen die hij dan al kent? Vermindert dit de kansen dan hij nieuwe mensen leert kennen?

25990	Indien je een herinnering wilt ophalen. Bijvoorbeeld een persoon vertelt een verhaal en je weet dat je bij de gebeurtenis aanwezig was, maar je kan je er niet meer veel van herinneren. Het zou wel leuk zijn, moest je er zelf om kunnen vragen om herinneringen door te sturen. Het is niet zo dat ik er blij mee zou zijn, moest mijn hele verleden telkens herhaald worden via mail zonder erom te vragen.	het een stuk technologie, dat ook de mogelijkheid heeft om stuk te gaan of waar er fouten kunnen optreden. Indien er wordt getracht herinneringen te vergeten zoals bijvoorbeeld een auto-ongeval waarin je broer is omgekomen en jij het hebt overleefd. Veel mensen willen dan gebeurtenissen ophalen aan de goede tijden samen, maar kunnen er eveneens in blijven steken zonder door te gaan met leven.	Het kan sociaal gedrag bevorderen indien je samen herinneringen kan ophalen aan leuke tijden. Indien er echter in het verleden iets is gebeurd waaraan je liever niet meer denkt, is het niet leuk als je vrienden die herinneringen door deze tool wel telkens opnieuw kunnen boven halen.
25989	Ik vind het beter om zelf te beslissen welke herinneringen je terug bovenhaalt en welke niet en dat moet niet via een 'tool' gebeuren. Betekenisvolle herinneringen zul je wel onthouden en daar blik je op terug wanneer je dat zelf wil. Hoe kan een tool beslissen welke herinneringen je nog een keer wil zien? Hoe weet deze welke belangrijk zijn of niet?	Depressie, herinneringen waaraan je niet meer wil terugdenken die ineens in je mailbox zitten.	geen idee.
25988	Persoonlijk vind ik het belangrijk om herinneringen te hebben aan je verleden (zoals foto's, blog, video's,...), maar ik vind niet dat we alles moeten registreren. Ons lichaam is gemaakt om bepaalde informatie te 'vergeten' omdat we anders als persoon overbelast raken, omdat we een teveel aan prikkels moeten opnemen. Het is goed om bepaalde zaken niet meer te weten. Ik vind niet dat we als persoon constant aan alles moeten herinnerd worden wat we hebben gedaan in ons leven, alleen maar aan de momenten die wij belangrijk achten.	Persoonlijk denk ik dat het niet gezond is om als persoon constant aan alles herinnerd te worden. Ten eerste zijn onze hersenen gemaakt om veel te herinneren, maar niet alles, daarom dat we juist bepaalde zaken vergeten. Ik vrees dat onze hersenen met deze tool wel is overbelast zouden raken en daarmee ook wij als persoon mentaal. Bovendien kan het teveel zien van zowel positieve als negatieve herinneringen volgens mij negatieve psychologische effecten opweken. Bij negatieve herinneringen kan deze het effect opweken dat er depressies komen, we onzeker worden, we steeds onszelf pijnigen met die herinnering. Bij positieve	Ik blijf bij mijn standpunt dat ons lichaam en ons mentaal zijn gemaakt is om bepaalde herinneringen te bewaren en andere te vergeten. Dit heeft zijn functies. Ik zie niet in hoe deze tool het sociaal gedrag goed kan beïnvloeden. Persoonlijk vind ik dat het meer misbruikt gaat worden door mensen, dan goed gebruikt.

		herinneringen denk ik dat het egocentrisme kan opweken. Mensen gaan het moeilijker hebben om bescheiden te zijn, om hun fout toe te geven en om te luisteren naar het verhaal van andere mensen denk ik.	
25987	Als persoon wil ik zelf de herinneringen kunnen ophalen aan de hand van een babbel of een situatie die je opnieuw voorkomt. Zou dit dan enkel de goede herinneringen laten zien? En hebben goede herinneringen wel altijd hetzelfde effect? Wat als zo'n herinnering je laat terugdenken aan een dierbare die je verloren hebt en nog steeds heel veel verdriet van hebt. Misschien is dit dan toch niet de beste oplossing. Het mooie aan herinneringen is vind ik dat je ze samen met anderen kan ophalen. Je hebt ze samen met bepaalde mensen beleefd en met hen wil je ze ook vaak herbeleven. Dat je niet alles kan onthouden is voor de hand liggend, maar hoe fijn is het om met familie eens een fotoalbum vast te nemen en samen door de foto's te bladeren. Aan de hand van deze foto's of oude video's herinneringen ophalen is toch veel mooier.	Als je een traumatische ervaring hebt meegemaakt of een ervaring die voor jou heel schokkend of bedreigend werd aanvaard plots weer naar boven komt kan heel nare gevolgen hebben. Je kan er natuurlijk ook sterker uit komen, maar je kan hierdoor misschien ook weer de grip op je leven verliezen. Of er heel triest door worden.	Doordat je een bepaalde situatie beleefd hebt kan je de reacties van anderen gaan interpreteren en in een andere situatie anders gaan reageren om een andere reactie uit te lokken. Je kan hier dus wel uit leren wat de gevolgen zijn van bepaald gedrag.
25986	Voor persoonlijk gebruik kan dit leuk zijn bepaalde herinneringen te herbeleven. Andere herinneringen uit je verleden wil je niet herbeleven maar vergeten. Deze tool kan negatieve effecten tot gevolg hebben, zeker wanneer anderen personen de mogelijkheid hebben om je herinneringen door te sturen. Of deze tool in werkelijkheid ethisch verantwoord is, is dan ook de vraag.	Herinneringen die bijvoorbeeld beelden van een trauma heroproepen kunnen schadelijk zijn. Daarnaast bestaat het gevaar dat personen blijven hangen in het verleden en dat men niet meer stilstaat over wat ethisch aanvaardbaar is nu t.o.v. wat ethisch aanvaardbaar was 50 jaar terug.	Bij juist gebruik door de juiste personen (experts) kan dit eventueel bevorderlijk zijn om gedrag te sturen.
25985	Ik zou dit misschien wel gebruiken voor herinneringen aan personen die overleden zijn.	Het is moeilijk om concrete psychologische effecten te benoemen wegens gebrek aan kennis hiervan, maar het lijkt me waarschijnlijk dat mensen die een persoon verloren zijn, een scheiding hebben doorstaan, een moeilijke jeugd hebben gehad, ... er niet per se	Ik weet het niet goed. Ik vind dit een zeer moeilijke vraag. Als iemand van "het rechte pad" is geraakt door een bepaalde gebeurtenis, kunnen herinneringen aan vroeger hem/haar zowel stimuleren om zijn leven te beteren, maar hem/haar evengoed een bitter gevoel geven.

25984	het kan interessant zijn om bepaalde momenten terug op te roepen waarvan je heel veel spijt hebt gehad. Maar, bepaalde keuzes hangen af van de moment zelf en hoe je dan hier tegenover staat. Hier kan volgens mij geen enkel machientje je bij helpen om deze gevoelens tegen te gaan.	van zouden baten telkens geconfronteerd te worden met herinneringen hieraan. Ik geloof ook dat we in het nu moeten leven, door een tool als deze zouden sommigen zich te sterk vast kunnen klampen aan het verleden.	volgens mij word je sociaal gedrag niet alleen door dit bevorderd maar zijn er veel meer verschillende factoren die hier invloed op hebben.
25983	Bij situaties die je al meegemaakt hebt en die toen een slechte afloop hadden kan het handig zijn om eerst nog eens aan deze herinnerd te worden voordat je opnieuw een beslissing maakt. Bij gelijkaardige situaties denk ik niet dat zo'n apparaat veel nut kan toevoegen	Als u herinnerd wordt aan situaties waar je afgewezen werd of gestraft werd, kan dit een negatieve invloed hebben op je zelfbeeld.	Voor sommigen kan de herinnering aan straf of afwijzing helpen om niet nogmaals dezelfde fout te maken, voor anderen zal het eerder hun zelfbeeld afbreken zonder hun gedrag te veranderen
25982	Ik denk dat deze tool een helderdere kijk kan geven op ons keuzegedrag. We kunnen dingen die normaal onbewust meespelen in het maken van een keuze nu bewust laten meespelen. Daarom denk ik dat ik deze vooral zou activeren om belangrijke knopen door te hakken.	Je leert jezelf hierdoor beter kennen en dat kan confronterend zijn. Weten wat allemaal een invloed heeft op onze keuzes en moraal, hoe onze gedachtegang werkt, kan misschien een te klare kijk geven op ons onderbewustzijn.	Je kan in bepaalde gevallen weerstand bij jezelf weghalen (bijvoorbeeld mensen aanspreken).
25981	Een mens is volgens mij niet gemaakt om alles te onthouden. Enkel de belangrijke gebeurtenissen uit ons leven, gebeurtenissen die we ons WILLEN blijven herinneren zijn opgeslagen in onze herinneringen.	Mensen willen zich sommige gebeurtenissen niet blijven herinneren. Deze gebeurtenissen worden door ons geweten naar de achtergrond verbannen. Door de mogelijkheid te hebben om herinneringen terug op te roepen wanneer je wil, kan het	Door het oproepen van herinneringen, kan je ook bepaalde situaties terug oproepen volgens mij. Hierdoor bestaat er de mogelijkheid om verschillende sociale situaties met elkaar te vergelijken. Door uit deze herinneringen te leren, kan je sociaal gedrag bevorderen.
25979	Enkel wanneer ik er zelf om vraag. Ik vind het niet nodig dat anderen me ongevraagd herinneringen sturen wanneer ik hier misschien niet aan herinnerd wil worden.	Pijnlijke herinneringen worden vaak verdrongen. Dit heeft volgens mij een reden. Er zijn situaties waarbij het verwerken van deze situaties noodzakelijk is, maar er zijn evengoed herinneringen die alleen	We hebben ons sociaal gedrag tot nu toe steeds kunnen ontwikkelen zonder deze tool. Ik denk niet dat het noodzakelijk is om deze te gaan gebruiken. Op die manier worden we volgens mij eerder geprogrammeerd dan een natuurlijke reactie uit te lokken.

		maar meer pijn en ellende kunnen veroorzaken.	
25978	Wel: in de gevallen van leuke fragmenten uit het verleden. Maar ook wanneer "waarden en normen" vergeten worden (bijvoorbeeld ter tijden van een depressie), kunnen we terugkijken naar de waarden en normen die we hebben meegekregen van vroeger, het kan op die manier een stimulator zijn. Niet: in de gevallen van minder leuke of traumatische fragmenten uit het verleden. In sommige gevallen moeten bepaalde gebeurtenissen "weggaan" uit ons leven. Verwerkt = afgesloten.	Voorbeelden van effecten: - Herval na een depressie - Piekeren (omdat men dingen niet tijdelijk even kan vergeten, we worden er op de manier van de tool voortdurend aan herinnerd) -	Ik denk dat deze tool inderdaad waardevol kan zijn bij het bevorderen van sociaal gedrag, maar enkel als de gebeurtenissen uit het verleden een morele "goede" interpretatie bevatten. Op die manier krijgen mensen opnieuw het "goede morele gedrag" voor zich en kunnen ze hier zich opnieuw aan spiegelen.
25977	Ik denk dat het leuk is om af en toe een herinnering te horen, zien krijgen.	misschien als er slechte herinneringen uit je jeugd naar boven komen	Ik denk niet dat deze tool iets te maken heeft met sociaal gedrag dat je stelt
25976	Geweten en herinneringen zijn in grote mate onbewust. De herinneringen die je hebt, die je altijd bijhoudt zijn volgens mij degene die je nodig hebt, om naar je geweten te luisteren. Andere herinneringen worden opgeroepen door omstandigheden, bv. geuren, situaties, plaatsen, enz.. Volgens mij heb je geen tool nodig om deze op te roepen. Sommige herinneringen zitten ergens verborgen, meestal om een reden. Als je deze op wilt roepen, kan dit nu al op andere manieren, denk aan hypnose e.d.. Sommige herinneringen kunnen misschien beter niet opgehaald worden.	Ons geheugen werkt onbewust, waardoor we niet zelf moeten beslissen welke dingen we elke dag opnieuw beleven. Als het gaat om traumatische gebeurtenissen, heb je er niet altijd een boodschap aan om hier opnieuw mee geconfronteerd te worden. Negatieve ervaringen met personen, waar je dagelijks mee samen leeft/werkt elke dag opnieuw herinneren, kan deze relaties verslechteren. Als je je alles herinnerd van wat je ooit fout hebt gedaan, kan je je volgens mij niet ontplooïen tot volwaardig mens.	Bij negatief sociaal gedrag, waarbij de persoon wilt leren en zichzelf verbeteren kan het misschien waardevol zijn om het opnieuw te laten herbeleven. In andere gevallen zal het eerder een negatief effect hebben en negatief gedrag aanwakkeren.
25975	Als ik behoefte heb het verleden op te frissen, kan ik dat ook zelf doen. Als dit random door iets wat je niet controleert gedaan wordt, kan dit nogal irrelevant of ongepast zijn.	minder toffe herinneringen die een ongelukkig gevoel terug kunnen triggeren.	/
25974	Ik heb er een dubbel gevoel bij. Langs de ene kant is het een leuke manier om herinneringen bij te houden zodat je na verloop van tijd deze nog eens kunt bekijken/lezen. Maar langs de andere kant is het volgens mij confronterend. Niet alle gebeurtenissen uit het verleden zijn positieve gebeurtenissen. Ook negatieve gebeurtenissen maken deel uit van het verleden	Wanneer je in je leven veel negatieve ervaringen hebt meegemaakt, bv gepest op school, ouders die gescheiden zijn, "foute" vrienden,... dan wordt je constant aan deze ervaringen herinnerd, terwijl je	Hoe kan deze tool sociaal gedrag bevorderen als jij alleen diegene bent die tekstboodschappen of beelden krijgt?

	en het is niet altijd fijn om hier aan herinnerd te worden via beelden of tekstboodschappen.	eigenlijk verder wil gaan met je leven. Wanneer je hier (constant) aan herinnerd wordt, kan je een negatief zelfbeeld ontwikkelen en ga je jezelf misschien de schuld geven van de negatieve ervaringen die je zijn overkomen. In een extreem geval, kan de persoon dan misschien zelfmoord plegen.	
25972	Ik zou het niet eens mijn met deze tool, als er herinneringen van het verleden worden opgeroepen die ons slecht doen voelen. Zeker wanneer andere mensen dit kunnen sturen, dan heb je dat zelf niet meer in de hand. Aan de andere kant zou het goed zijn, om stil te staan bij de goede momenten die je in het verleden al eens beleefd hebt.	Wanneer er misbruik zou gemaakt worden van deze tool, zou dit iemand kunnen kwetsen. Wanneer iemand het verleden probeert los te laten door een nare ervaring, maar toch telkens geconfronteerd wordt met zijn/haar verleden, kan dit volgens mij leiden tot onzekerheid, depressie...	Ik denk niet dat dit echt iets van waarde kan bijdragen. Het is niet omdat iemand een herinnering van jezelf ophaald dat dat direct invloed zou hebben op je gedrag.
25968	Het lijkt me handig om soms dingen zich terug te kunnen herinneren. Mensen vergeten vaak wat ze gezegd of gedaan hebben en dat kan dezer dagen tot misvattingen leiden.	Het zou kunnen helpen om veel te herinneren uit het verleden, maar in sommige gevallen kan het ook kwetsen! (vb nare herinneringen uit uw jeugd)	Idem boven
25967	Als het om situaties gaat die lijken op situaties uit het verleden. Via deze projectie beleef je dan die vroegere situatie opnieuw en deze kunnen je dan helpen om nu de 'juiste' beslissing te nemen.	Een beklemmend, bindend gevoel waardoor je vast lijkt te zitten doordat bepaalde herinneringen verdriet en pijn kunnen oproepen. Dit kan dan zo'n grote invloed hebben dat je helemaal dichtklapt.	Je kan uit je fouten leren. Dit lukt echter niet als je die fouten vergeten bent.
25966	In geen enkel geval, het lijkt me gevaarlijk om het geweten uit te besteden. Je geeft namelijk de controle over morele beslissingen uit handen aan een tool die gebaseerd is op gebeurtenissen uit het verleden. Stel dat deze tool manipuleerbaar zou zijn door buitenstaanders (denk aan hacken) dreigt het gevaar te veranderen in een immorele robot.	Verlies van de eigen werkelijkheid, als je systematisch kan kiezen welke herinneringen je beleefd kunnen sommige mensen de neiging hebben om de negatieve herinneringen te vergeten en zo bepaalde gevoelens ontlopen. Vb misdadigers zouden systematisch	In geen geval

		deze herinnering kunnen wissen en zo hun schuldgevoelens ontlopen.	
25965	Voor situaties waarin het geweten geen pertinente rol in speelt, kan dit goed zijn. Om kleine dingen boven te halen of om bepaalde gedachten te ordenen. Maar wat als we voor een serieus ethisch dilemma staan? Een echte keuze tussen juist en fout waarbij enkel 'ikzelf' kan beslissen wat goed of fout is voor mezelf? Zijn beelden van vrienden of herinneringen dan wel efficiënt? Hieraan twijfel ik. Sommige dingen moeten we nu eenmaal grondig afwegen en in sommige dingen laten we ons leiden door ons eigen verstand, hart of keuzes die op DAT moment de doorslag geven, niet door boodschappen van vrienden of foto's.	Ik denk niet dat er psychologische effecten kunnen zijn omdat het nu eenmaal dingen uit ons verleden zijn. We hebben ze al eens meegemaakt, we hebben het is doorstaan. De invloed die het toen had, zal het nu ook hebben, maar misschien in mindere mate.	Bijvoorbeeld: een vriendin die je laat staan bij belangrijke beslissingen, je maakt dit opnieuw mee, je herbekijkt het beeld en zal dan beter weten hoe te reageren. In feite doe je dit nu ook al in je hoofd, zonder technologische toestanden om je te helpen. Je maakt een beeld van een situatie en wanneer je nog is in zo'n situatie beland, weet je hoe je kan reageren.
25964	Slechte gebeurtenissen dat door de persoon werden verdrongen kunnen beter niet opgehaald worden. Goede mogelijk wel.	Door slechte herinneringen op te halen zoals sociale afwijzing, ... kan de persoon niet vooruitgaan in zijn ontwikkeling en steeds stilstaan bij deze slechte gebeurtenissen. Dit kan leiden tot negatieve psychologische effecten.	Volgens mij wordt sociaal gedrag ontwikkeld door gebeurtenissen die nu plaatsvinden en niet met herinneringen aan vroeger.
25963	Herinneringen zijn voor mij zaken die mij aan het lachen brengen op momenten dat ik in kalmte zit. Het zijn spontane gedachten die naar boven komen wanneer je met vrienden op stap bent. Ik hoef geen e-mails of tekstboodschappen die mij aan herinneringen doen herinneren. Tevens zal het ook storend werken en rap verwezen worden naar de spam-folder. Ten slotte zou ik eerder toereiken naar het oude traditionele dagboek. Zoiets kan je lezen wanneer het jou goed uitkomt.	Je zou je storen aan je eigen herinneringen, of herinneringen beu raken.	De afhankelijkheid van technologie wordt hierdoor nog groter. Ik hou van technologie, maar er is een grens tussen het sociale leven en het gebruik ervan.
25962	Niet alles moet geautomatiseerd worden, mensen moeten sociaal contact hebben.	Mensen worden geconfronteerd met gebeurtenissen uit het verleden. misschien is het beter als ze deze zelf herinneren in plaats van onder de neus geschoven te worden.	Er is al genoeg gemaakt om via computer sociaal gedrag te bevorderen, en dit zorgt uiteindelijk juist voor minder 'echt' sociaal gedrag, want mensen zien elkaar minder.
25961	In bepaalde situaties zou deze tool handig kunnen zijn met betrekking tot het maken van moeilijke keuzes. Je herinnering van een vergelijkbare gebeurtenis in het verleden zou je kunnen helpen met de situatie op dezelfde manier (of net niet op die manier) aan te pakken. Verder ben ik het eens met het hanteren	Niet meer voor jezelf kunnen denken Je keuzes altijd afwegen op het verleden (=geen plaats voor verandering/progressie)	/

	van deze tool (voor moeilijke situaties) omdat ik er van overtuigd ben dat bepaalde situaties zo van de context afhankelijk zijn dat deze in een normale context onmogelijk geweest zouden zijn. Daarom dat je met deze tool kunt achterhalen uit het verleden wat de juiste weg is in het behandelen van de situatie (zie bv de jodenvervolgung).		
25960	Wanneer het slechte herinneringen zijn, dan wil je daar liever niet opnieuw mee geconfronteerd worden. Soms is het beter op herinneringen achter je te laten. In andere gevallen kan het wel positief zijn.	We kunnen ons slecht/depressief voelen wanneer er opnieuw nare herinneringen naar boven komen.	Als we in het verleden kunnen kijken, dan kunnen we zien dat het anders moet of niet. Maar is een andere manier juist?
25959	Als dit wil zeggen dat er enkel positieve herinneringen worden doorgegeven, zou ik er misschien nog mee kunnen leven. Maar zelfs dan nog, het is niet mogelijk om alles te onthouden, als dit de bedoeling was, waren onze hersenen daar wel toe in staat geweest. Maar ook bij herinneringen die traumatisch zijn geweest voor ons persoonlijk worden met reden verdrongen. Als deze te pas en onpas worden 'opnieuw herinnert' kan dit nefast zijn voor de persoon. Ook al is die herinnering misschien positief voor dat moment.	Zie vorige vraag, het opnieuw oproepen van traumatische herinneringen kan nefast zijn voor het psychisch welzijn van een, persoon. Het geweten verdringt met reden bepaalde zaken, deze moeten niet zomaar worden opgeroepen. Maakt niet uit met welke reden.	Ik kan me niet inbeelden dat zo'n tool bevorderlijk zijn voor zoets. Behalve als je in zo'n specifieke situatie bevindt waarin de natuurlijk/aangeleerde gedragingen niet voldoen en je herinneringen hebt waarop je je zou kunnen baseren. Maar zulke situaties lijken mij zeldzaam.
25958	Ik geloof niet dat het nuttig is om in het verleden te blijven, deze tool zou het voor mensen moeilijk maken om naar de toekomst te krijgen. Het zou leiden tot mensen die vastklampen aan een verleden en zo in een sociaal isolement belanden.	Ik denk voornamelijk aan een negatief zelfbeeld, een neerwaartse spiraal waar geen ontsnappen aan is.	Ik denk dat dit in de handen van de gebruiker ligt, het ligt natuurlijk aan de herinneringen die worden bekeken, herinneringen waarin bijvoorbeeld pro-sociaal gedrag wordt beloont of asociaal gedrag wordt gestraft zullen een bevordering met zich meebrengen, echter bij het omgekeerde zal dit een vermindering met zich meebrengen.
25955	In het onbewuste zitten al onze herinneringen en ervaringen. En het onbewuste "stuurt" zelf die boodschappen afhankelijk van de situatie. Daarom zou ik deze tool niet gebruiken.	irrelevante herinneringen pijn van herinneringen die een mens probeert te verbergen	mensen die misdaad plegen kunnen zo een straf buiten de gevangenschap krijgen om hun geweten wakker te maken
25954	Ik stel me de vraag wie dez tool gaat beheren. Waar worden al deze persoonlijke herinneringen uit het verleden opgeslagen? En wie heeft allemaal toegang tot deze persoonlijke herinneringen? Deze tool lijkt me enkel zinvol als je er 100% zeker van bent dat jij de enige bent die efficiënt toegang heeft tot je herinneringen. Daarnaast stel ik me de vraag welke dingen je je daadwerkelijk wil herinneren uit je verleden? Is het zinvol om je hele verleden terug op te roepen? Blijven we op deze manier neit te zeer leven in het verleden? En is dat wel gezond?	Als je enkel je positieve dingen kunt oproepen, denk ik dat er minder negatieve psychologische effecten kunnen optreden. Als je al je herinneringen uit je verleden kunt optreden kunnen er misschien eerder negatieve psychologische effecten optreden. Misschien wil je liever niet meer geconfronteerd	Ik denk niet dat we ons anders zouden gedragen als we onze herinneringen kunnen terug ophalen.

25953

Als men boodschappen krijgt vanuit het verleden, zo accuraat mogelijk, kunnen we niet enkel de situatie en context 'herbelevend' maar ook alles er omtrent ; onze gedachten, verwachtingen, hopen, angsten, keuzes, beslissingen (waarom dat wel, waarom dat niet). Deze Tool is handig in meer levensveranderende beslissingen en minder in dagdagelijkse beslissingen zoals welke soort kaas of boter je in de winkel wilt. Als in het dagelijkse leven bij elke beslissing deze D-Me Moral een stuk uit het verleden toont, loopt (volgens mij) het dagelijks functioneren minder goed. Welke boter je liever hebt, is geen levensveranderende samenleving en geen grote beslissing. Natuurlijk wel als je bepaalde boter niet lust of eens iets anders wilt proberen. Ik stel dan voor dat de D-Me Moral zo ingesteld is, dat als je écht iets nieuws wilt proberen - om in het voorbeeld te blijven, andere boter - dat de D-Me Moral dit ook opvangt en je automatisch een fragment uit het verleden laat zien waarop je bijvoorbeeld ontbijt en de boter beu bent. Ik prefereer boodschappen uit het verleden via een intelligente bril of geluidsfragmenten.

25951

Het is misschien handig om je dingen te kunnen herinneren die je anders gewoon zou vergeten maar het is zo onnatuurlijk dat ik er niets van moet weten. Daarbij is iedereen zijn herinnering van een bepaalde situatie anders dus wanneer je de beelden van vrienden ontvangt zullen deze anders zijn dan die van jou.

worden met moeilijke momenten en probeer je deze momenten juist te vergeten.

Omdat de tool zo is ingesteld op uw eigen psychologie, kan dit geen negatief effect teweegbrengen. Een negatief psychologisch effect zou bijvoorbeeld zijn 'slechte beslissing'. Dit gebeurt niet bij deze tool, want welke beslissing je ook maakt via de D-Me Moral, de keuze is afgesteld op je eigen psychologie.

Opnieuw ; de Tool zou ingesteld zijn op je eigen psychologie. Dus als je van nature geen aanleg hebt voor sociaal gedrag, gaat de Tool hier niet dieper op focussen. Bij een dilemma in verband met sociaal gedrag, wanneer er een beslissing moet worden genomen, treedt die dan weer op met voorbeelden uit het verleden (Bv. gelijkaardige situaties uit het verleden met al dan niet positief gevolg).

Wanneer je kunt instellen wat voor herinneringen je wel of niet verkiest zal je alles maar langs 1 kant bekijken. Als je alleen de herinneringen aan straf of sociale afwijzing ziet krijg je misschien een heel negatief zelfbeeld. Aan de andere kant wanneer je alleen de herinneringen aan positieve dingen verkiest heb je misschien geen besef van goed en kwaad want alles lijkt goed. Wat voorbeeldpersonen betreft, die kunnen van tijd tot tijd veranderen en zijn soms ook niet de juiste mensen om je aan te

Hoe kan een 'machientje' werkelijk sociaal zijn?

25950	<p>Ik zou deze tool niet willen gebruiken omwille het feit dat deze tool je verleden (= herinneringen, ideeën, emoties) kan veranderen door een selectie te maken van wat je verleden je heeft bijgeleerd van waarden en normen. Het kan een suggestieve selectie zijn die wij of het programma kiezen met gevolg dat we de brede kijk op het verleden dreigen te verliezen of onze eigen waarden en normen suggestief kunnen bepaald worden. Tevens is dit een programma waarmee je u kort termijngeheugen dreigt weg te vagen. immers als alles u wordt gestuurd van wat je verleden is waarom het dan zelf onthouden? Het zou mensen passiever maken en op indirecte manier ook dommer maken doordat ze hun geheugen minder consequent moeten gebruiken. Wel is zo'n tool nuttig indien het objectieve dingen kan weergeven om mensen zo bepaalde inzichten te geven waarom ze dit in het verleden gedaan hebben of zo regeerden. Maar dit is een proces waarvan ik denk dat dit ook zonder apparaat kan gebeuren. Enkel voor mensen met kenmerken van beginnende dimensie zou dit misschien zijn voordelen hebben; Tevens zou het een verlies zijn aan het mondelinge doorgeven van kennis, verhalen ect. Het sociaal contact en het doorvertellen van verhalen zou erop achteruit gaan.</p>	<p>spiegelen ook al denk je dat op een welbepaald moment.</p>	K
25948	<p>Alhoewel ik de waarde van mijn vroegere ervaringen, acties, belevingen erken zou ik liefst hier niet van gebruik willen maken. Het is niet omdat ik in het verleden op deze manier gehandeld of beleefd heb dat dit een richtlijn moet zijn om mijn handelingen en belevingen in de toekomst. Daarnaast geloof ik ook niet dat mijn acties mij tot in het oneindige moeten achtervolgen. Soms maken wijzelf of andere fouten en hen daar hun hele leven aan herinneren lijkt me meer niet gerechtvaardigd. Situaties zoals "maar je stal een snoepje toen je 6 was, waarom doe je dat nu niet?" of "je stemde in het verleden rechts waarom ben je opeens links" lijken me niet aangenaam.</p>	<p>Ik denk aan personen die traumatische situaties opnieuw zullen beleven. Inzinkingen omdat misdaden of sociaal onacceptabele gebeurtenissen continue terug boven gehaald worden door het apparaat plus het besef dat dit ergens is op geslagen en dat hackers en andere malafide personen aan deze informatie zouden kunnen komen.</p>	<p>Ik kan me voorstellen dat dit bij sommige personen zou werken maar dat er ook verzet zou komen. Ik zou denkkelijk een van de personen zijn die na een barrage van sociaal wenselijke beelden en berichten wel eens in het verzet zou gaan. Plus wat is sociaal wenselijk. Wie weet worden we door hackers onbewust beïnvloed om sociaal verwerpelijke dingen te doen...</p>
25947	<p>wel: als je via deze tool zelf zulke boodschappen kan oproepen wanneer jij het wil via een zoekrobot, als je zulke boodschappen</p>	<p>verheerlijken van het verleden waardoor je je nog slechter voelt in</p>	<p>Je gaat gedachten van jezelf in het heden in interactie brengen met gedachten van jezelf in het</p>

	niet te vaak krijgt gestuurd (bv. elke dag is te vaak, één keer om de 2 weken kan) niet: als je je goed in je vel voelt (anders kan een boodschap je evenwicht verstoren), als je je slecht in je vel voelt (niet in alle gevallen, maar dergelijke boodschappen kunnen je je nog harder doen terugplooiën op wat achter je ligt)	het heden of het heden op een meer vervormde manier gaat interpreteren, heroproeping van het gevoel van verlies van een dierbare	verleden, waardoor je in een negatieve spiraal terechtkomt. Volgens mij kan je alleen door interactie te creëren met de inzichten van anderen, je persoonlijke groei bevorderen. Het kan wel handig zijn om iets persoonlijks met iemand anders te delen, wanneer je het daar 'in real life' moeilijk mee hebt.
25946	De vraag die ik me hier bij stel is: wie beslist wanneer welke herinneringen toegestuurd worden? Als ik belangrijke beslissingen moet nemen & D-me stuurt mij enkele herinneringen die mijn beslissing sterk in de ene of andere richting kan sturen...is deze beslissing dan gebaseerd op de juiste basis?	/	Indien deze tool vaak herinneringen van afwijzend gedrag & de straf daarbij doorstuurt zal de persoon vaak denken: dit nooit meer & zijn negatief gedrag wijzigen.
25945	Leuke herinneringen zou ik toegestuurd willen krijgen! Maar er zijn ook dingen gebeurd in je lieven waar je liever nietmeer aan terugdenkt.	Voordurend negatieve herinneringen toegestuurd krijgen, traumatische gebeurtenissen, chronische stress,...	Onzeker worden noor negatieve herinneringen maar je kan soms ook leren uit fouten.
25942	Dingen met een grote emotionele lading zou ik niet ten pas en ten onpas willen zien, je zou erdoor overstuurt kunnen geraken op momenten dat dit niet gepast is.	Als je herinneringen steeds weer op kan roepen, dan gaan deze misschien een eigen leven beginnen leiden. Je moet dingen in hun context zien, niet in fragmenten	misschien kan dit soms wel zijn, als voorbeeld over hoe je je moet gedragen, maar ik denk dat je in situaties niet altijd de tijd hebt om deze tool te gebruiken
25941	Ik zou het helemaal niet prettig vinden dat vrienden van mij na zovele jaren terug oude filmpjes boven halen. Soms kunnen dit mooie filmpjes zijn en fijne herinneringen, maar er kunnen ook filmpjes tussen zitten van momenten die je liefst zo snel mogelijk vergeet. Waarom zou het dan nodig zijn die weer op te halen. En dat dan nog door ze gewoon te krijgen via sms, of intelligente bril van je vrienden. Ook denk ik dat hier heel veel pesterijen mee kunnen gebeuren.	- Terugdenken aan negatieve tijden die misschien net uit het geheugen verdwenen waren. - Oude agressie oproepen over feiten waar men vroeger niet tevreden over was. - Terug een boek openen dat voor die persoon misschien al gesloten was,...	Ik denk niet dat dit zal helpen bij het bevorderen van sociaal gedrag. Het gaat vooral om onze eigen gedachten hierbij. Ruzie zou hierdoor wel kunnen ontstaan. Toch denk ik ook dat kan helpen bij het bevorderen van sociaal gedrag. Alles hangt er vanaf hoe jijzelf en je vriendenkring deze tool gebruiken.
25940	Eenzijds zou dit een zeer fijne tool zijn, aangezien ik het vaak zelf zeer ambetant vind als ik me iets niet kan herinneren (van de kindertijd bijvoorbeeld of leuke momenten). Anderzijds is dit gewoon deel van het "zijn" dat we dingen vergeten en je kan je nu eenmaal niet alles herinneren. Een nadeel dat verbonden is aan deze tool, is dat deze waarschijnlijk ook af en toe negatieve herinneringen zal laten zien waar je misschien helemaal niet aan herinnerd wil worden...	Zoals ik hierboven reeds zei: wanneer je gewild en ongewild word herinnerd aan negatieve herinneringen en ervaringen, kan dit een negatieve invloed hebben op de gemoedstoestand en het algemene welbevinden.	Wanneer het dan gaat over "het herinneren aan straffen" kan dit bij stoute kinderen een positief effect hebben. Wanneer zij bijvoorbeeld verkeerd gedrag (willen) stellen en ze worden steeds levendig herinnerd aan de staf die ze de voorbije keer kregen, kan dit hen afremmen in hun stoute gedrag.

25937	Dit zou misschien een handige tool zijn voor personen met dementie, zodat ze zich beter dingen kunnen herinneren. Maar anderzijds zou het misschien heel overvallend kunnen zijn mocht je zo ineens een beeld uit het verleden zien. Zeker als het gaat om nogal confronterende beelden.	Als het gaat om negatieve herinneringen zou het kunnen dat dit een effect heeft op de psychische toestand van de persoon die het ondergaat. vb. laag zelfbeeld, depressie, ...	IN situaties dat men bijvoorbeeld heel boos is en stomme dingen wilt doen kan het misschien helpen om in te zien dat het fout is.
25936	Ik ben het eens omdat ik het op een positieve manier bekijk. Leuke herinneringen wil iedereen terug zien. Daar tegenover staat dat minder goede herinneringen een minder leuke ervaring zijn, deze zouden zelfs een intensere indruk achter laten.	Veel mensen zijn nu eenmaal gevoeliger voor negatieve ervaringen. Voor sommige is positief denken een kunst die ze moeilijk kunnen hanteren. Een tool zoals deze kan dan negatieve gevolgen hebben omdat ook de 'slechte' herinneringen worden bekeken. Daar tegenover staat ook dat als je enkel de positieve herinneringen bekijkt, het misschien een positieve invloed kan hebben (maar als je telkens opnieuw deze positieve herinneringen bekijkt worden ze minder intens en verliezen ze hun positieve waarde...)	Deze tool kan zeer handig zijn. Je kan telkens opnieuw tot in de kleinste details het sociale gebeuren herbekijken, je kan dus je eigen houding en die van andere bekijken en er zo van leren. Als je dit veel doet en erop traint geloof ik er wel in dat dit een positieve invloed kan hebben op het sociaal gedrag.
25935	Een blik op het verleden kan helpen om een beter en objectiever beeld te krijgen op een situatie en hoe men daar mee om ging. Op het moment van de situatie kon men bedolven zijn onder emoties waardoor een duidelijk beeld van de gevolgen niet duidelijk was. Het kan hierdoor helpen in het vormen van een actie in de toekomst om te reageren in soortgelijke situatie doordat men weet waar men meer op moet letten. Voor een autist kan het bijvoorbeeld helpen om zich in te beelden hoe een actie emotionele gevolgen heeft voor iemand anders. Dit moet echter genuanceerd worden aangezien elke situatie uniek is en er andere waarden en normen konden gelden in de vroegere situatie. Hoewel het niet zeker is dat deze waarden en normen wel moreel juist zijn. Indien men deze teveel zou gebruiken stelt men de waarden en normen niet in vraag.	Het is belangrijk dat deze tool niet als alwetend wordt beschouwd en dat men de eigen rede op het moment van de actie laat primeren. De tool kan eventueel als achtergrondinformatie gebruikt worden maar niet als richtlijn om een beslissing te nemen. Als er constant de rede van de tool volgt en niet zelf meer nadenkt wordt men afhankelijk en stelt men niets meer in vraag.	De tool kan sociaal wenselijk gedrag bevorderen door middel van het vergelijken met het gedrag van mensen in je omgeving. (zoals bij de autist) Het probleem is daarbij wel dat het niet in vraag wordt gesteld door de betrokken persoon indien deze de tool gewoon gebruikt. Het kan helpen maar mag geen keuze opleggen. Er spelen zoveel factoren mee in het sociaal gedrag dat men zelf moet redeneren. Men is volgens het tool misschien een sociale persoon, maar soms wil men even alleen zijn.
25933	Ik ben het eens omdat ik het op een positieve manier bekijk. Leuke herinneringen wil iedereen terug zien. Daar tegenover	Veel mensen zijn nu eenmaal gevoeliger voor negatieve	Deze tool kan zeer handig zijn. Je kan telkens opnieuw tot in de kleinste details het sociale

	staat dat minder goede herinneringen een minder leuke ervaring zijn, deze zouden zelfs een intensere indruk achter laten.	ervaringen. Voor sommige is positief denken een kunst die ze moeilijk kunnen hanteren. Een tool zoals deze kan dan negatieve gevolgen hebben omdat ook de 'slechte' herinneringen worden bekeken. Daar tegenover staat ook dat als je enkel de positieve herinneringen bekijkt, het misschien een positieve invloed kan hebben (maar als je telkens opnieuw deze positieve herinneringen bekijkt worden ze minder intens en verliezen ze hun positieve waarde...)	gebeuren herbekijken, je kan dus je eigen houding en die van andere bekijken en er zo van leren. Als je dit veel doet en erop traint geloof ik er wel in dat dit een positieve invloed kan hebben op het sociaal gedrag.
25932	Ik zou deze tool in geen enkel opzicht willen, maar de tool is in een bepaald opzicht niet onmogelijk. De ethiek stelt criteria vast om te kunnen beoordelen of een handeling goed of fout is, zintuiglijke handelingen. Als je een handeling in een bredere sociale context plaatst op micro, meso en makro vlak, kan je stellen dat handelingen kunnen gestuurd worden door invloeden vanuit je directe omgeving (familie, vrienden), indirecte omgeving (school, werk,...) en wat nu, vroeger en in de toekomst in de maatschappij leeft, geleefd heeft en zal leven. Men heeft algemeen aanvaardt, in het leven geroepen, om criteria op te stellen om te kunnen vaststellen of een handeling goed of fout is. Als die handeling gestuurd wordt door allerlei beïnvloedende factoren, hierboven beschreven, zou de ethiek ook kunnen beslissen over wat goed en fout is in wat de handeling voorafgaat, vanwaaruit een bepaalde handeling gesteld wordt, gedachten. Maar is het moreel verantwoord om toegang te krijgen tot gedachten, woorden die in het verleden gezegd of gedacht zijn. Wat is betekenisvol en wat niet. Erg persoonlijk gekleurd. Een zeer beangstigende tool, mijn gedachten zijn van mij!	Twijfeling aan jezelf. Wie geeft het goede voorbeeld? Wat is goed, wat is slecht is immers cultureel, contextueel, familiaal, organisatorisch, maatschappelijk,... bepaald. De boodschappen die je dan krijgt, dienen dan ook kritisch bewaakt te worden. Te veel nadenken kan leiden tot zelfdestructie, het gevoel niet te kunnen beantwoorden aan wat de norm is.	Dit kan ook leiden naar het niet meer weten hoe je je sociaal moet gedragen. Alles in vertwijfeling trekken. Doe ik het wel goed. En dan tegenstrijdige boodschappen uit het verleden krijgen. Nog meer verwarring. En als ik dan een sociaal gedrag stel, hoe kan je dan weten of dit bevorderlijk is. Het stellen van een bepaald soort sociaal gedrag kan bij anderen juist niet in de smaak vallen.
25930	Het is moeilijk om herinneringen te behouden over dierbare die er niet meer zijn. Hier zou deze tool handig zijn. Het zou er voor zorgen dat we mooie dingen nooit meer vergeten over	Ik weet het niet.	Jongeren die negatief opgroeien, meer bepaald crimineel gedrag stellen, kunnen met deze tool terug kijken naar hun jeugd en zien wat voor een

	deze dierbare. Hoe ze er uitzagen, hoe ze praten, wat ze deden en wat ze belangrijk vonden.		leven ze hebben gehad. Zo kunnen ze zien van waar hun gedrag komt en of het gegronde redenen heeft.
25929	Ik geloof vooral in de rol van socialisatie die mij nu onbewust beïnvloed. Ik word liever niet herinnerd aan zaken die bijvoorbeeld beschamend waren. Het wekt een pijnlijke herinnering op waaruit, in mijn ogen, niets meer geleerd kan worden. Wat ik wel nuttig zou vinden, is het terugzien van momenten waarin ik iets geleerd heb. Dit kunnen positieve en negatieve ervaringen zijn.	Er zullen negatieve effecten zijn als er niets meer uit geleerd kan worden. Momenten die enkel pijnlijk zijn en niet meer kunnen bijdragen je zelfontplooiing. Deze kunnen leiden tot een lager zelfbeeld.	Bijvoorbeeld: je pest nu iemand. Je wordt eraan herinnerd dat je vroeger zelf gepest werd. Een confrontatie met een dergelijke herinnering kan ervoor zorgen dat je je meer gaat inleven in wat de ander voelt.
25928	Hierdoor gaan mensen niet meerdere keren dezelfde 'morele' fouten maken als zichzelf of als hun vrienden	Ik heb hier geen uitgesproken mening over	Zelfde als de vorige. Mensen zullen waarschijnlijk minder vaak gekwetst worden.
25927	Op welke manier worden de herinneringen geselecteerd? Vaak doen mensen hun best om bepaalde dingen te vergeten, omdat ze pijn doen. Een plotse boodschap van dit soort herinneringen zou ik niet willen. Aan de andere kant zijn er veel dingen uit het verleden dat je nooit meer opnieuw aan terug zal denken, omdat het bijvoorbeeld te lang geleden is. Hiervoor zou deze tool wel handig zijn. Toch zijn het niet de herinneringen van vroeger die je handeling van nu bepalen, maar wat je aan die herinneringen overhoud.	Pijnlijke herinneringen waarbij je hard je best hebt moeten doen om deze te vergeten. Deze opnieuw en opnieuw beleven kunnen voor problemen zorgen.	Soms doe je dingen fout dat je reeds in het verleden fout had gedaan, maar het gewoon niet meer weet. Als je nog een straf van vroeger voor de ogen ziet, zal je misschien andere keuzes maken.
25926	Ik denk dat het in sommige gevallen wel handig kan zijn om over deze tool te beschikken. Zeker als maatschappelijk werker. Zo kan je gesprekken met je cliënten herbekijken als je niet meer goed weet hoe het verder moet om zo andere dingen op te merken.	Ik denk dat er niet alleen negatieve effecten kunnen optreden maar ook positieve. Negatieve kan zijn dat je steeds de slechte herinneringen oproept bv mensen in een depressie die steeds maar aan dezelfde negatieve herinnering denken zien deze steeds opnieuw. Positief om iemand te laten inzien hoe zijn reactie in bepaalde situaties niet correct was. Ook positief om er de goede herinneringen uit te halen.	Zo kan je beter zien welk effect je gedrag soms heeft op anderen. Je kan de situatie nog is zien of beluisteren en dan krijg je misschien een ander perspectief op die situatie. Zo leer je volgens mij wel wat bij!
25925	Ik zou dit soort tool niet ter mijne beschikking wille hebben, indien de info te persoonlijk zou zijn. Misschien dat de confrontatie dan harder overkomt of aankomt.	Als er geen nuanceringen zouden optreden en er steeds info zou binnenkomen, zou dit een overbelasting van onze morele ontwikkeling kunnen betekenen. Je	Als het gaat over het gedrag (normen en waarden) die je hebt meegekregen van je voorbeeldpersonen (ouders) kan het zeker waardevol zijn.

		weet op de duur niet meer wat wel of niet oke is.	
25924	Herinneringen die betekenisvol zijn blijven toch in het geheugen. Ik vind dat waarden en normen doorheen de levensloop nog kunnen veranderen. Door deze uitvinding blijf je vasthouden aan het verleden.	Je zit de hele tijd met het verleden in je hoofd, wel leuke herinneringen maar het gaat eerder een overspoeling zijn informatie.	/
25923	Oneens omdat de wereld al zo ingewikkeld is. We krijgen dagelijks zoveel boodschappen te verwerken dat het te gecompliceerd zou zijn als we alles moeten registreren en onthouden. Dit zorgt voor te veel informatie en voor verwarring. Het geheugen selecteert wat belangrijk is en de rest vergeet het. Ik denk dat dingen die erg belangrijk zijn voor iemand grotendeels in het geheugen blijven zitten en dat de dingen die vergeten zijn in zekere mate minder belangrijk zijn. Dingen die vergeten zijn moeten niet terug tot het bewustzijn komen vind ik. Ik wil hiermee niet zeggen dat dit in alle gevallen slecht is maar ik denk dat dit voor mij persoonlijk geen meerwaarde zal hebben. Waarschijnlijk ook omdat het 'zo ver van mij bed' lijkt.	Verdrongen herinneringen die terug naar boven komen kunnen schadelijk zijn voor iemand. Sommige herinneringen die in het verleden positief waren kunnen nu als minder positief gezien worden. Voorbeeld: goede herinneringen met een jeugdvriendin. Als je nu ruzie hebt met die vriendin dan kan het pijn doen om deze herinnering terug te ontvangen. Negatieve herinneringen kunnen angsten terug oproepen.	Eens: als je goede herinneringen met vriendinnen terug ziet kan je deze personen misschien terug opzoeken als je ze uit het oog verloren bent. Samen herinneringen van vroeger terug oproepen kan betekenisvol zijn als je er iets mee doet. Oneens: idd vorige vraag. Sommige herinneringen die in het verleden positief waren kunnen nu minder positief zijn of niet meer zo betekenisvol zijn als vroeger.
25927	De herinneringen en ervaringen uit je verleden, bepalen wie je bent. Of je ze al dan niet voor de geest kunt halen, ze hebben een impact op je (gehad). Ik vraag me onmiddellijk af of deze tool de beelden/fragmenten/.. ad random selecteert en ze ook op willekeurige moment aan je laat zien? Enerzijds zijn er dingen uit het verleden die je niet opnieuw wil herinneren. Anderzijds vraag ik me af wat het nut ervan is. Je vasthouden aan het verleden en situaties vergelijken zorgt er wat voor dat je jezelf niet toelaat te veranderen/groeien. Indien de boodschappen willekeurig getoond worden, zou ik er zeker geen gebruik van maken. Wel kan het in enkele gevallen handig zijn om herinneringen boven te halen. Hoewel ik geloof dat het bij mij eerder zou gaan om emotionele gebeurtenissen, zoals het terugzien van iemand die gestorven is.	Ik geloof dat je verleden een grote impact op je heeft. Voor een groot deel ook onbewust. Ik zie niet onmiddellijk in wat de meerwaarde is van dat bewust te maken. Ik zou zelf constant twijfelen aan mezelf. Als ik een herinnering zie van een situatie waarin ik enkele jaren geleden 'sus' had gereageerd en ik nu 'zo' wil reageren, wat is dan moreel juist? Was mijn reactie toen beter, of houd ik me aan de reactie die ik nu voel opwollen? Het zou heel erg veel twijfels met zich meebrengen waardoor in sommige gevallen het zelfwaardegevoel kan aangetast worden.	Als je wil nagaan hoe je al dan niet juist kan reageren op een situatie, lijkt het handig te zijn. Toch denk ik dat het voor een mens belangrijk is om af en toe helemaal mis te zijn. Ook daar leer je onbewust en bewust enorm veel uit. Zoals ik al zei, geloof ik dat het heel wat twijfels zou meebrengen en negatieve gevoelens. Sociaal gedrag en hoe het tot stand komt, is heel erg delicaat. Volgens mij kan je niet 'zomaar' een tool ontwikkelen die dat bevordert. Er zijn enorm veel elementen die meespelen: context, mening van omgeving, eigen waarden en normen, opvoeding, etc.

25919	Ik vind dit ethisch onverantwoord vooral als er we informatie krijgen uit het verleden van vrienden. Het is schending van de privacy!	- Onzekerheid - Angst - Depressie - Soberheid - Agressie -...	Deze tool KAN waardevol zijn bij het bevorderen van het sociaal gedrag maar zorgt in mijn ogen vooral voor negatief sociaal gedrag.
25918	Je leert waarden en normen door en in de omgeving waar je in leeft. Bijvoorbeeld in een gezin, bepaalde vriendenkring (Chiro...). De Pensieve geeft ons herinneringen van wat je in het verleden hebt gedaan of meegemaakt. Indien je later een herinnering wilt oproepen van een aantal jaren terug en je hem dus vergeten bent, denk ik dat je er toen weinig of geen belang aan hechtte. Als jij niet meer weet wat je moeder je toen heeft geleerd, vind ik niet dat een apparaat onze herinneringen moet kunnen opfrissen. Waar zijn je waardes dan ? indien je er veel belang aan had gehecht en had geluisterd naar je moeder moest je deze herinnering niet terug oproepen. Indien dit apparaat zou bestaan, zou men denk ik nonchalanter door het leven gaan en er te veel op gaan rekenen. We zouden niet meer aandachtig zijn. Langs de andere kant kan het wel verrijkend zijn indien je een herinnering die al te lang geleden is, uit je jeugd wil herbeleven en delen met andere familieleden.	Je gaat je er aan hechten en minder aandachtig luisteren naar mensen. Je kan toch al het belangrijke terug opvragen. Je wordt er afhankelijk van en het zal het zal de mensen zeker niet actiever maken. De mensen gaan in hun hoofd minder bij de zaak zijn.	Sociaal gedrag zal beïnvloedt worden. Indien het apparaat er is, gaan mensen minder luisteren naar elkaar want alles kan terug worden opgeroepen. Er zal minder wederzijds respect zijn. Anderzijds kan het bij jongeren of ouderen wel een hulp zijn. Bijvoorbeeld als geheugensteun.
25917	Ik zou deze tool wel willen gebruiken voor leuke momenten uit het verleden. Daarnaast zou het ook makkelijk zijn om bepaalde beelden/geluidsfragmenten met een waardevolle betekenis terug te herinneren om ze 'opnieuw' te beleven.	Ik denk aan effecten die te maken hebben met traumatische gebeurtenissen uit het verleden. Het is volgens mij niet gemakkelijk om verwerkte momenten terug opnieuw te beleven.	Ik denk dat de tool ervoor kan zorgen dat je uit bepaald gedrag van het verleden kan leren om het in de toekomst op een andere manier te doen. Je leert er op een andere manier mee omgaan en ook zoeken naar hulp die daarbij relevant kan zijn.
25916	Wanneer je afgesproken hebt met iemand krijg je enkele uren/minuten op voorhand een herinnering. Je zal afspraken die reeds lang op voorhand gemaakt zijn veel minder snel missen.	Volgens mij kan dit leiden tot gemoedswisselingen. De ene moment ben je gelukkig en de andere komen er slechte herinneringen van vroeger naar boven.	Wanneer je iemand nieuw ontmoet komen herinneringen naar boven van eerdere contacten. Als dit negatieve herinneringen zijn, dan zal men veel asocialer worden naar mijn mening.
25914	Als ik soms terugdenk aan leuke dingen uit het verleden, merk ik dat ik ze mij niet volledig meer kan herinneren. Als ik bijvoorbeeld terugdenk aan mijn reis naar Barcelona 2 jaar geleden weet ik nog dat die heel leuk was, maar merk ik toch dat ik juist die details die de reis leuk maakten, vaak vergeten ben. Het zou dus leuk zijn om die details, om die beelden, opnieuw te kunnen beleven.	Als de tool negatieve beelden oproept (zoals sociale afwijzing, straf, pijn...), kan dit negatieve psychologische effecten oproepen. Als je bijvoorbeeld een trauma of iets anders heel erg hebt meegemaakt in het verleden,	Ik weet het niet goed. Positieve effecten kunnen het sociaal gedrag bevorderen. Maar bij negatieve effecten zit je weer met het punt van de negatieve psychologische effecten en dan word het sociaal gedrag niet bevorderd.

		worden die herinneringen terug opgeroepen en dat kan (nodeloos) pijnlijk zijn.	
25909	het kan wel handig zijn wanneer we geconfronteerd worden met morele dilemma's waar we zelf niet uit kunnen geraken	aan herinneringen hangen emoties vast en bijgevolg kunnen herinneringen, terug op een dergelijke manier, leed uit het verleden terug brengen	algemeen denk ik dat het mss enkel sociaal gedrag kan bevorden wanneer het de reacties van anderen, in herinneringen, laat zien die afkeurend reageren op ongewenst gedrag
25908	Ik zou het wel gebruiken wanneer het gaat over het oproepen van positieve herinneringen. Negatieve herinneringen oproepen kan relevant zijn, maar ook pijnlijke gevolgen hebben voor de persoon in kwestie. Deze tool zou ervoor kunnen zorgen dat mensen niet twee keer dezelfde fout maken, maar langs de andere kant mensen kunnen weerhouden bepaalde zaken op een andere, innovatieve, manier aan te pakken.	Trauma's die normaal verdrongen worden in het geheugen blijven zitten in een databank. Ruzie met vrienden zou kunnen leiden tot het doorsturen van fragmenten die minder prettig kunnen zijn voor de persoon in kwestie. Ik denk dan aan kwetsende of genante situaties. Mensen gaan te veel graven in hun verleden en verliezen zichzelf hierin waardoor ze de band met het heden moeilijk terug kunnen leggen. Hierbij denk ik aan mensen die iets of iemand hebben verloren. Zo een tool zou het rouwproces of verwerkingsproces in de weg kunnen staan.	Aansluitend bij het voorgaande heb ik hier mijn bedenkingen bij. Mensen zouden in isolement kunnen gaan of geen zaken meer willen uitproberen. Langs de andere kant weten ze wel welk gedrag niet pastte in een bepaalde situatie, waardoor ze in een andere situatie weten hoe ze zich zeker niet moeten gedragen. In dat opzicht zou het bevorderend kunnen zijn.
25907	Ik zou dit vooral gebruiken voor gegevens van dierbare overleden personen. Dit zou voor mij belangrijk zijn om even een stem of beeld van iemand te horen. Of een herinnering waar je veel belang aan hecht.	Voor sommige mensen zal het niet gemakkelijk zijn om hier mee om te gaan. Denk wel dat dit bij bepaalde personen kan leiden tot depressie.	Mensen die bijvoorbeeld moeilijkheden om verdriet te verwerken en zich in zichzelf keren zal dit zeker niet bevorderend zijn voor het sociaal gedrag.
25905	In bepaalde gevallen is het beter om niet (steeds) geconfronteerd te worden met het verleden. Het is een beetje asociaal	We worden zo nog afhankelijker van 'de digitale wereld', we blijven hangen in het verleden,	Er worden geen nieuwe herinneringen gemaakt, want men richt zich steeds vaker naar de digitale database
25904	Ik vind het moeilijk om morele kwesties te beoordelen op basis van herinneringen uit mijn verleden, omdat ik enerzijds een heel autoritaire opvoeding heb gekregen van mijn vader, anderzijds een moeilijke relatie heb met hem (om voorgaande reden). Ik weet dat dit mijn beoordeling zal beïnvloeden. Langs	geen negatieve psychologische effecten	De meeste mensen groeien op in een gedigitaliseerde wereld en evolueren mee met de veranderingen. Personen zijn niet minder sociaal, integendeel zelfs, maar communiceren op een andere manier met elkaar. Zo is het bv. mogelijk om te communiceren met elkaar op grote afstand, om

	de andere zijde is dit ook een meerwaarde om kwesties te beoordelen vanuit een eigen ervaring.		sneller en complexer contacten te houden met elkaar.
25902	In de gevallen wanneer ik een moeilijke periode heb.	Verstoorde, onaangename herinneringen aan het verleden, de jeugd.	Verskillende herinneringen kunnen bijdragen aan meer zelfvertrouwen in het sociaal gedrag: een herinnering met sociaal wenselijk gedrag.
25893	Ik zou deze tool nooit willen gebruiken, omdat het je persoon vervangt. En niemand is vervangbaar door technologie.	Negatief zelfbeeld en zelfwaardergevoel, het gevoel dat je overbodig bent omdat de tool je hele persoon overneemt. De tool kan ook leiden tot onpersoonlijkheid van het sociale netwerk dat je om je heen hebt.	Integendeel. Sociaal gedrag kan alleen verworven worden bij echte gesprekken en ontmoetingen!
25889	Ik denk dat het niet altijd belangrijk is alles te onthouden. Wanneer je iets belangrijk acht zal je dit wel onthouden en hiervoor heb je geen Pensive tool nodig.	Aangezien ook al de onaangename herinneringen worden opgeslaan, kan u hierdoor alleen maar de negativiteit zien. MAAR aangezien mensen van nature uit meer negatieve herinneringen onthouden, kan het wel positief zijn dat de mensen ook hun goede herinneringen nog eens zien.	Ik denk gewoon dat dit weinig te maken heeft met sociaal gedrag.
25877	niet: als een in het leven geïntegreerde zaak (als vanzelfsprekend genomen) wel: als reflecterend fotoboek, maar dan helemaal optioneel	ik onthou dat mijn vader me sloeg en om welke reden. ik wil niet telkens de hele beleving 'herbeleven' via beelden, geluiden en gevoelens. Die herbeleving zou me gek maken, me doen vaststeken in de tijd. nog erger lijkt me de beelden van anderen, hoe "zag" mijn moeder de hele situatie, terwijl zij gewoon toekeek en niets deed? Ik zou het niet eens willen weten.	net het omgekeerde. Elke tool leidt ons af van het sociale aspect. Deze zou ervoor zorgen dat we meer in onszelf zijn gekeerd, vooral na dramatische gebeurtenissen. Kijk maar naar de oudere mensen die hun fotoalbum telkens opnieuw herbekijken. Leef in het heden en de fotoalbum blijft (vergeten) in de kast.
25876	Ik denk dat we niet mogen vergeten dat sommige herinneringen bewust verdrongen worden. Wat we ons willen herinneren, zullen we ons wel herinneren. Wat is de meerwaarde van zoiets? Zijn die herinneringen in te stellen in enkele positieve herinneringen? Of enkel negatieve of beiden? Wat verdrongen is, is niet meteen slecht, het is een	Eigenlijk de effecten die ik hierboven vermeldde. Ge kunt uzelf het leven doen leiden dat je wil. Bvb. enkel positieve boodschappen/herinneringen klinkt logisch, maar zo werkt het nu	Enkel wanneer de boodschappen op de juiste momenten verschijnen. Stom voorbeeld: jongere wil steen gooien op auto, en krijgt boodschap te zien/horen dat dat absoluut niet kan. Maar zelfs dan kan dat een tegenovergesteld effect hebben. "Mag niet!" "Dan doe ik het toch.."

	coopingmechanisme. En enkel positieve herinneringen op je af laten komen, kan voor mij enkel leugenachtig zijn. Zoals ik zei: ons geheugen doet zijn werk goed.	eenmaal niet. Het is niet 'echt', verre van zelfs. Ik denk dat het zelfs gevaarlijk kan worden.	
25875	Dit lijkt op het eerste zicht allemaal zeer handig, en dat kan het in sommige gevallen ook wel zijn. Ik zou er echt geen gebruik van willen maken omdat ik denk dat de selectiviteit van het geheugen vaak een goede zaak is. Ik denk namelijk niet dat het onthouden of vergeten van gebeurtenissen op een arbitraire manier gebeurt. Wanneer je met vrienden praat over het verleden is het soms wel vreemd dat zij zich zeer andere dingen herinneren dan jij en omgekeerd. Maar dit heeft zeer sterk met perceptie te maken. Ik denk dus dat het willekeurig oproepen van dingen uit het verleden een negatieve invloed zal hebben op iemands persoonlijkheid. Zeker het aanreiken van herinneringen door vrienden zou zeer schadelijk kunnen zijn. Het kan namelijk zijn dat zij een situatie op een heel andere manier hebben ervaren dan jij en dat de confrontatie hiermee zeer pijnlijk is.	Aan het pijnlijke van opnieuw geconfronteerd te worden met zaken uit het verleden die je misschien 'verdrongen' had of je liever niet meer voor de geest haalt. Ik denk ook dat het zeer moeilijk wordt om de zaken te ordenen. De wereld is reeds complex genoeg wanneer je je op het heden en de toekomst richt. Wanneer je dan te pas en te onpas wordt geconfronteerd met zaken uit het verleden wordt het extra moeilijk om dingen te plaatsen, denk ik.	Misschien is het soms goed als je kan terugkijken naar bepaalde situaties en beseffen dat je je daar misschien beter had kunnen opstellen of gedragen ten opzichte van de anderen. Maar weer denk ik dat zo iets meer kwaad dan goed doet.
25874	Ik geloof dat we van ervaringen leren (zowel goede als slechte) pas nadat ze kunnen 'bezinken'. Om een goede, morele beslissing te nemen, lijkt het me belangrijk dat je met een 'nuchtere' blik terug kan kijken naar eerdere ervaringen en deze in waarde kan schatten om de huidige situatie te plaatsen. Wanneer je, via deze tool, op zo'n intrusieve en levensechte wijze wordt geconfronteerd met je ervaringen kan dit de emoties die erbij horen terug naar boven halen. Deze emoties kunnen ju 'nuchtere' blik aantasten en tot beslissingen leiden waar je later spijt van hebt.	Het onvermogen om het verleden achter je te laten. Een emotionele 'achtbaan' doorlopen zonder kans te krijgen om alles te laten bezinken.	Ik zie echter wel één situatie waarin deze tool nuttig kan zijn: het voorkomen van recidive. Wanneer een ex-gedetineerde in bepaalde situaties terecht komt kan het nuttig zijn om een herinnering opgedrongen te krijgen dat alle daden ook gevolgen hebben.
25869	Het lijkt me leuk om herinneringen op te halen. Maar dan op de manier zoals we dit nu doen met fotoalbums, videobeelden van toen we klein waren,... Maar dan stel je je ook de vraag: halen we alleen de goede herinneringen terug op? Of onthoudt een 'pensieve' ook de slechte zaken waaraan we liever niet herinnert worden?	Er zijn mensen die zonder deze tools al in het verleden leven. Sommige dingen heb je meegemaakt en moet je kunnen verwerken en achter je laten. Niet alles moet je keer op keer opnieuw meemaken.	Dit valt te zien welk sociaal gedrag met bedoeld en op welke manier dat dit toen bestraft/beloofd werd.
25868	In privé situaties, mijn dagdagelijks leven, geloof ik dat er enig belang is in het vergeten van bepaalde gedachten, ervaringen, beslissingen die ik heb genomen. Trial and error is voor mij een	- Eventuele depressieve gevoelens, omdat je steeds aan je voorafgaandelijke fouten herinnert	Ik heb teveel bedenkingen bij deze tool. Ik kan het nuttigere er zeker van in zien, maar het gebruik van deze tool vereist een gebruiker die zowel IQ en EQ

	belangrijke manier om te groeien, maar hiervoor moet ik wel instaat zijn een error te maken. In werksituaties kan ik me goed voorstellen dat ik een cliënt, die reeds lang in behandeling, bepaald advies heb gegeven of op een bepaalde manier op zijn informatie heb gereageerd, ben vergeten. Ik geloof dat het dan wel van pas komt om een persoonlijke databank te hebben die zo'n informatie prijsgeeft.	wordt. - Vertekend zelfbeeld, te hoog of te laag. - Zekere vorm van luiheid in het denken, vergeetachtigheid. Zelf je best doen om iets proberen te herinneren, hoeft niet. Er bestaat namelijk een tool voor. - Agressie: vergeven en vergeten is moeilijk, omdat het onrecht dat je is aangedaan door een ander, steeds terug opgerakeld kan worden.	gewijs ontwikkeld is. De katholieke kerk heeft 7 hoofdzonden. Er is niet veel fantasie nodig om te zien dat deze tool tot allen kan leiden.
25866	Om ervoor te zorgen dat je dezelfde fout niet twee keer maakt.	Er zouden traumatische gebeurtenissen kunnen opgehaald worden die de persoon in kwestie diep heeft weg geborgen. Dit zou voor deze persoon een herbeleving van deze gebeurtenis kunnen betekenen.	Het kan bevorderend zijn in gevallen waar men ziet wanneer men iets verkeerd doet hier ook straf voor krijgt. Maar omgekeerd ook wanneer men foutief gedrag stelt en men wordt er aan herinnerd dat men hier ongestraft met weg raakte dan zou deze persoon die foutieve gedrag kunnen herhalen.
25853	Ik zou deze tool willen gebruiken in gevallen waar ik uit het verleden kan leren. Bijvoorbeeld uit levende herinneringen van je tweedejaarsstage in kader van je derdejaarsstage. Om een morele situatie (bv helpen/niet helpen bij ongeval) lijkt het mij onnodig om deze belangrijke keuzes in handen te laten van een elektronisch apparaat.	Aan het dwangmatig controleren van het nieuws van deze tool. Ik vergelijk dit aan het dwangmatig controleren van je facebookpagina. Dit kan ook het gevolg hebben dat mensen geen risico's meer in het leven gaan nemen en zich voortdurend gaan toetsen aan hun tool.	Je kan sociaal gedrag volgens mij enkel maar bevorderen in menselijke relaties. De relatie tussen jou en je tool is niet menselijk waardoor de mens een geïsoleerd wezen wordt.
25852	Als het gaat over goede herinneringen, wil ik deze tool zeker gebruiken. In dat geval kun je herinneringen tegenkomen die je eigenlijk al lang vergeten was en die je toch doen terug denken aan hoe goed het ooit was. Anderzijds leef ik al vrij snel in het verleden en kan ik moeilijk dingen loslaten, dus in dat opzicht zou ik de tool liever niet gebruiken. Ik zou dan nog meer vasthouden aan dingen die ik liever wil vergeten.	Anderen hoeven al je herinneringen niet zomaar te kunnen zien. Vele zijn heel persoonlijk en deel je enkel met de mensen die je nauw aan het hart liggen. Ik denk dat hieruit negatieve psychologische effecten kunnen volgen, aangezien we ons enerzijds misschien mislukt zullen voelen tegenover de buitenwereld als zij onze pijnlijke herinneringen zomaar kunnen zien. Anderzijds denk ik dat dit het effect zal zijn,	Je kan leren uit je 'sociale fouten'. Als je terug denkt aan die keren dat je uit een groep werd geweerd, kan je hieruit leren over je gedrag binnen een groep, maar ook leren over welke mensen je vrienden zijn of kunnen worden en welke niet.

25857	Ik zou het willen gebruiken als het om leuke gebeurtenissen gaat met vrienden. Om er nog eens over te kunnen praten. Anderzijds vind ik het overbodig om steeds herinneringen op te rakelen. Je kan niet alles onthouden/weten wat je gedaan hebt. Je korte termijn geheugen bestaat voor iets. Anders kan je ook niet alles verwerken. Als dit steeds zou gebeuren zou ik het onnatuurlijk vinden.	doordat anderen op een heel botte manier kunnen reageren op jouw pijnlijke herinneringen, bijvoorbeeld uitlachen of onbegripvol reageren. Als bepaalde herinneringen terug naar boven komen, heeft dat een effect op je persoonlijkheid. Als er bijvoorbeeld alleen positieve herinneringen worden opgehaald ga je anders 'worden' omdat al je herinneringen (vergeten of niet) u vormen tot wie je bent. Als bepaalde herinneringen meer worden opgehaald dan je natuurlijk zou doen, ben je niet jezelf meer. Zeker ook bij negatieve effecten.	Weet ik niet goed.
25850	Vaak reageren we met de emoties van het moment. Ook de leeftijd speelt een rol. Ik denk toch regelmatig had ik toen maar... We kunnen van onze fouten leren. We vergeten vaak dingen die er vroeger gebeurt zijn en bekijken ze anders, genuanceerder achteraf. Om leuke herinneringen terug te halen, wanneer we ons down voelen en om te vermijden dat we dezelfde fouten steeds opnieuw maken zou een databank wel nuttig kunnen zijn.	Herinneringen aan straf kan ik helaas zelf nog goed voor geest halen en vergeet ik niet zo gemakkelijk. Positieve herinneringen zouden mij kunnen helpen wanneer ik mij down voel. Voorbeeldpersonen kunnen u helpen om beter te focussen op uw toekomst en wat je wil bereiken. Privacy schended, ja alles kan misbruikt worden natuurlijk. De wetgeving hierover zal mee moeten evolueren en deze beelden mogen alleen gebruikt worden door de persoon waartoe ze behoren. Helaas komen er in uw databank ook andere mensen voor die op hun beurt niet altijd positief in beeld komen. Wordt hun privacy dan geschonden? Ja, misschien wel. Negatieve psychologische effecten kunnen zeker optreden. neem nu	Je kan leren van je fouten. Je wordt geconfronteerd met je eigen reacties.

		<p>iemand die rouwt om een geliefde en door de databank in het verleden blijft ronddwalen. Op een bepaald moment moet je voort met je leven en in het heden leven.</p>	
25849	Er is een reden waarom je niet alle details herinnert van je verleden	men kan het verleden niet verwerken, maar gaat het herbeleven. alles gaat te letterlijk worden herhaald	het zal enkel emotionele pijn bevorderen of mensen in het verleden laten leven
25843	<p>Het is inderdaad zo dat we ons vaak dingen niet meer herinneren of op een hele andere manier. Daarom denk ik dat het in sommige gevallen zeer interessant is om bepaalde herinneringen terug te kunnen oproepen en levensecht te kunnen zien. Het kan zeer handig zijn in politieonderzoek bijvoorbeeld. Mensen die door een slag hun geheugen kwijt zijn, of door een trauma zich niets meer kunnen herinneren, zouden op deze manier wél een 'dader' kunnen aanwijzen of vertellen wat er effectief gebeurd is. Er rijzen toch enkele twijfels. Is het zo een goed plan om ook al je negatieve herinneringen terug te beleven? Er zijn nu eenmaal dingen waar je niet aan herinnert wilt worden. Dat kunnen ook onnozele dingen zijn, bijvoorbeeld die keer dat je van de trap viel omdat je aan het sms'en was. Er staat ook dat die tool dingen uit het verleden van jezelf of van vrienden doorstuurt. Dat betekent dat andere vrienden ook mijn ervaringen zouden kunnen zien. Dat is iets wat ik zeker niet wil. Er zou een soort systeem moeten zijn dat je kan kiezen welke herinneringen, en van wie, er getoond worden. Dit is dus een tool dat denk ik, fijne en efficiënte mogelijkheden biedt, maar het kan ook een inbreuk doen op onze privacy en het feit dat je ook negatieve herinneringen kan blijven beleven, lijkt mij geen top plan.</p>	<p>Herinneringen die doen denken aan voorbeeldpersonen* Dan vraag ik mij af welke deze voorbeeldpersonen zijn. Sommigen hebben Lady Gaga als groot voorbeeld. Of dit positief is voor de morele ontwikkeling lijkt mij eerder niet. Ik vind sowieso dat het volgen van voorbeeldpersonen niet de goede manier is om jezelf moreel te ontwikkelen. Naar mijn mening komt deze ontwikkeling eerder van binnenuit. Zoals bijvoorbeeld door het denken aan positieve herinneringen uit de jeugd. Via trial and error komen we te weten wat kan en niet kan en zo ontwikkelen we onszelf. Dit lijkt mij een goede manier. Positieve herinneringen uit de jeugd* Zie hierboven herinneringen aan sociale afwijzing* Herinneringen aan sociale afwijzing lijken mij te pijnlijk. Dat zorgt niet voor een positieve ontwikkeling, maar eerder voor een negatieve ontwikkeling. Bijvoorbeeld: niets meer durven doen omdat je bang bent voor de reactie van anderen. herinneringen aan straf* Ik geloof</p>	<p>Een nieuwe situatie met onbekende mensen is altijd spannend en een beetje ongemakkelijk. Als je dan kan terugvallen op de herinneringen aan zo een dergelijke situatie, dan kan je daaruit voorbeelden meenemen over hoe je het beste contacten legt bijvoorbeeld. Het nadeel hierbij is dat je elke situatie op dezelfde manier als de vorige gaat behandelen, terwijl het hier gaat om een nieuwe situatie met nieuwe mensen.</p>

		<p>eerder in het efficiënt gebruik van belonen dan het gebruik van straffen. Ik vind deze tool privacy schendend* Ja, zie uitleg bij 'Ik zou deze tool zelf willen gebruiken' Ik denk dat er negatieve psychologische effecten kunnen optreden bij het gebruik van deze tool* Vooral als ik dan denk aan het terugkeren van negatieve herinneringen. Bijvoorbeeld slachtoffers herbeleven hun trauma. Langs de ene kant kan dit soms heilzaam zijn maar langs de andere kant kan hen dit nog dieper in de put duwen.</p>	
25842	Ik vind het belangrijker om aan te tonen welk gevoel je had bij een bepaalde herinnering, dan de herinnering te projecteren. Het is leuker als je zelf kunt vertellen wat je herinnerd, want als je u niets meer herinnerd zal deze herinnering niet veel impact op je gehad hebben en is het niet nuttig om deze bij te houden.	Wanneer je telkens weer een negatieve herinnering kunt oproepen, wordt je er steeds weer aan herinnerd, dit zal een negatief gevolg hebben op je zelfbeeld.	Door het steeds blijven moderniseren van alles werken we de individualisatie in de hand.
25841	Ik weet het niet goed. Het lijkt zo definitief dat alles registreerbaar is en dat we meer te controleren zijn. Ik hou mijn herinneringen (of bepaalde toch) liever voor mezelf.	?	?
25836	Ik zou deze tool gebruiken om me dingen te herinneren die ik anders zou vergeten. Uit dingen die je meemaakt leer je, maar zoals hierboven staat durf je deze dingen wel eens te vergeten. daarom is het goed dat deze herinneringen terug gehaald kunnen worden. De vraag is dan wel hoe deze herinneringen weer tevoorschijn komen als je ze al vergeten bent. Het zou fijn zijn als er in het toestelletje een aansluiting zit voor op de pc en dat je op de pc dan een hele lijst aan herinneringen krijgt waar je op kan klikken en dan komen deze tevoorschijn. Ik zou de tool wel nooit gebruiken met een intelligente bril, zodat de dingen rehsreeks geprojecteerd worden. Wel via e-mail of sms. Het lijkt me een verrijkende tool. Maar niet voor iedereen of alles. Want soms wil je ook gewoon bewsust dingen, ervaringen of herinneringen vergeten. Het zou dan niet fijn zijn als deze	Privacy schendend: hangt af van het ontwerp. Als jij en alleen jij in je herinneringen kan kijken en deze kan oproepen dan is er absoluut geen sprake van privacy schending. Als andere mensen hier ook toegang toe hebben dan vind ik het wel privacy schendend. Ook vind ik dat er op het toestelletje een code en passwoord zou moeten staan voor elke persoon, voor als het in de handen van iemand komt dat ze moeilijkheden ondervinden om zomaar binnen te geraken in de	Ook herinneringen ivm sociaal gedrag kunnen opgeroepen worden met dit toestel. Dit kan dan bevorderend zijn in verdere omgang. Bv: je bent iemand al heel lang niet meer tegengekomen en je weet niet meer zoveel van deze persoon terwijl je vroeger wel veel wist. Je kan dit dan oproepen en dan weet je terug dingen om een deftig gesprek aan te gaan. Of ivm mensen die jouw iets slecht hebben aangedaan of net iets hel leuk voor je hebben gedaan, dan kan je dit weer terug zien door de tool en dan weet je dat weer. Hoogstwaarschijnlijk zul je dan anders reageren op deze mensen in de plaats van moest je het niet meer weten.

	<p>elke keer weer worden opgeroepen. daarom moet de tool zodanig ontwikkeld zijn dat je zelf kan kiezen wat er wordt teruggehaald en wat niet. Ook vind ik dat deze dingen alleen voor jouw zichtbaar moeten zijn. Niet dat andere mensen je herinneringen kunnen oproepen. Als dit zo gebeurd dan is het niet privacy schendend.</p>	<p>gegevens. We moeten hier wel allemaal een beetje mee oppassen, want er zijn aan zo een soort dingen altijd zaken die de privacy kunnen schenden. De negatieve psychologische gevolgen heb ik al verwoord in bovenstaand stuk. Ik vind dat herinneringen en ervaringen die we willen vergeten ook vergeten moeten kunnen worden. Bij deze tool is dat misschien niet zo gemakkelijk aangezien het alles opslaat wat het tegenkomt. Daarom moet er heel goed nagedacht worden bij de uitwerking van dergelijk toestel. Sommige zaken willen we vergeten omdat we ze ervaren als negatief. Ik vind dat dit dan ook moet kunnen en dat deze zaken niet steeds weer opgeroepen moeten kunnen worden.</p>	
25833	<p>Niet meer afhankelijk van anderen om herinneringen op te rakelen (vb. ouders of grootouders: "weet je nog toen je klein was..."). Nadeel: ook minder leuke herinneringen die je anders verdringt komen terug op de voorgrond waardoor je ze misschien minder kan verwerken. Het 'gevaar' bestaat er ook in dat je meer in het verleden gaat leven omdat je er ook vaker aan herinnerd wordt.</p>	<p>Trauma's die niet verwerkt raken omdat je er constant aan herinnerd wordt; leven in het verleden</p>	<p>Als je herinnert wordt aan zowel de 'goede' als de 'foute' dingen die je hebt gedaan, kan je in de toekomst waarschijnlijk betere keuzes maken.</p>
25816	<p>Vaak krijgen we in het heden een heel andere blik op feiten uit het verleden. We dienen in het hier-en-nu morele beslissingen te maken, hiervoor hebben we het verleden niet nodig. Dingen die zo frapant zijn geweest uit ons verleden zullen we wel met ons meenemen in gedachten en om deze reden vind ik het niet nodig om aan verschillende, misschien minder belangrijke, gebeurtenissen te worden herinnerd die jou morele keuzes kunnen beïnvloeden.</p>	<p>Blijven leven in het verleden (niet zodanig bezig zijn met het hier-en-nu), keuzes telkens overdreven hard wikken en wegen (want dit zal je blijven achtervolgen, verlies spontaniteit), ...</p>	<p>Wel: positieve herinneringen van vroeger rond sociaal gedrag geven bevordering. Niet: Negatieve herinneringen, elektronisch tijdperk zorgt voor minder (of anders) sociaal gedrag.</p>

25812

Persoonlijk vind ik het een vreemde gedachte dat er tools ontwikkeld worden die ons als mens 'helpen' te zijn wie we zijn (of net willen zijn?!). Het gebruiken van deze tool zal ons inderdaad helpen om vergeten herinneringen op te rakelen... Is dit echter nodig vraag ik me af? Het feit dat we bepaalde dingen vergeten maken de dingen die we wél herinneren net zo interessant, die hebben net dat tikkeltje meer... Een ander argument tegen deze pensieve tool is dat ons cognitieve systeem onze denkprocessen/herinneringen etc. vereenvoudigt net omdat we anders met een overload aan informatie zouden zitten. Gaan we onze hersenen op deze manier dan niet gewoon verwarren? Ik kan dus concluderen dat het mij een overbodige tool lijkt die ingaat tegen onze natuur.

Herinneringen die we vergeten zijn hoeven volgens mij niet per se opgerakeld te worden. Ons cognitief systeem is er volgens mij niet op voorbereid om opeens totaal vergeten herinneringen uit het verleden op te halen. De dingen die ik nog herinner uit mijn jeugd zijn mij bij gebleven omdat deze zo leuk, emotioneel, bedroevend, interessant,... waren. Deze dingen zijn me bijgebleven omdat ze niet zomaar banaal waren. Ik geloof dat we voornamelijk dingen herinneren die iets gedaan hebben met ons. Daarom zie ik het nut van de pensieve tool niet in omdat onze hersenen enkel de 'belangrijkste' ervaringen bijhouden. Als we ze nog extra werk zouden geven zou dit onze hersenen mogelijks negatief kunnen inwerken op onze hersenen doordat ze een overload aan werk hebben.

Noch mee eens, noch mee oneens

25808

Ik zou dit zelf willen gebruiken omdat ik het jammer vind dat bepaalde herinneringen verloren gaan. Of dat je je maar flarden van herinneringen kun herinneren. In je herinneringen kan je dan ook nooit helemaal het gevoel van toen terug opbrengen. Ook een bepaalde geur kan je aan iets doen terugdenken. bv: de geur van op het strand in Frankrijk. Ook herinneringen met mensen die je dierbaar zijn en reeds overleden zijn vervagen hoe verder het leven vordert. Dit is heel jammer en zo een herinnering terug levendig naar boven krijgen kan je een heel fijn gevoel geven. Even terug naar het verleden kan trouwens ook een belangrijke rol in het heden spelen. Bv: dezelfde fout niet meer maken; wat is er toen verkeerd gelopen? en kan ik in het vervolg anders aanpakken?

Mensen kunnen dan het heden en het verleden niet meer met elkaar scheiden. Zeker als zij vaak herinneringen oproepen weten zij niet meer wat het heden is. bv: heb ik nu ruzie met mijn vriendin of was deze in het verleden en is deze in het heden reeds opgelost? Ook denk ik dat niet alle herinneringen fijn zijn om aan terug te denken. Wanneer je vrienden vaak negatieve herinneringen opsturen kan dit invloed op je hebben. Je isoleert je, voelt je slecht, er ontstaat een

Herinneringen hebben mijns inziens niet te maken met hoe sociaal iemand is. Ik denk dat je sociaal bent en indien je dit niet bent het kan leren om wel sociaal te zijn.

		minderwaardigheidscomplex of je pleegt zelfmoord.	
25806	Ik kan moeilijk een afweging maken omdat het in mijn visie zowel voor- als nadelen heeft: - voordeel: je kan herinneringen ophalen aan lang vervlogen tijden, of van dierbaren die je hebt verloren - nadeel: misschien blijf je jezelf vastklampen aan die herinneringen zodat het een ongezonde situatie wordt?	Zie eerder.	Ik denk niet dat het sociaal gedrag hierdoor kan worden bevorderd. Sociaal gedrag lijkt me iets spontaans waar je geen tool voor nodig hebt.
25804	De eerste vraag die ik me stel is: 'Hoe kan deze tool weten wat voor mij een betekenisvolle herinnering is?'. Betekenisvolle herinneringen kunnen volgens mij een positieve als negatieve connotatie hebben. Er zijn bepaalde fragmenten uit het leven dat men wil koesteren, negatieve situaties waaruit men dingen heeft geleerd, trauma's, ... allemaal zaken die het leven van iemand kan veranderen. Men kan zich de vraag stellen of het ethisch verantwoord is om mensen te confronteren met hun verleden. Hoe reageert iemand op zo'n fragmenten? Is het niet onverantwoord om dit te doen zonder enige vorm van begeleiding?	Het continu geconfronteerd worden met zowel positieve als negatieve herinneringen lijken mij niet zo'n goede zaak. De persoon die terugblijkt wordt steeds herinnert aan bepaalde (negatieve) gebeurtenissen. Dit kan soms leiden tot opgekropte frustraties, irritaties, emoties, woede, ... waarbij het noodzakelijk is dat er begeleiding wordt voorzien.	Uit een negatieve betekenisvolle herinnering kan men leren hoe men in de toekomst moet handelen. Een voorbeeld: Lies vertelt tegen Karen dat ze in de prostitutie zit om aan geld te komen en vraagt uitdrukkelijk om dit tegen niemand door te vertellen. De volgende morgen vertelt Karen dit tegen een andere vriendin. In een mum van tijd weet heel de school dit. Karen heeft het vertrouwen van Lies geschonden. Lies laat Karen vallen. Karen is er kapot van. Dit is een negatieve betekenisvolle herinnering voor Karen. Uit deze ervaring kan ze een aantal lessen trekken voor zichzelf. Ze kan hieruit leren en dit naar de toekomst toe anders aanpakken door bijvoorbeeld iemand zijn of haar vertrouwen niet te schaden. Een minder 'drastisch' voorbeeld is het werken in teamverband, wat essentieel is voor een personeelwerker. Soms kunnen er heel wat irritaties ontstaan wanneer men in groep moet werken. Vaak komen deze frustraties naar boven tijdens evaluaties. Op dat moment is dat een negatieve ervaring. Naar de toekomst toe kan men hierdoor wel sociaal gedrag beïnvloeden door de personen in kwestie hiermee te confronteren
25794	Slechte herinneringen die je wilt vergeten, worden terug naar boven gebracht.	Mensen kunnen slechte gebeurtenissen niet vergeten, ze blijven er aan herinnerd worden en kunnen zo niet verder gaan met hun leven.	Je gaat je goed gedragen omdat je herinnerd wordt aan de dingen die je gedaan hebt, je wordt liefst herinnerd aan de goede dingen.

25789	deze tool kan een objectiever beeld geven op gebeurtenissen in het verleden. Het zou een krachtig middel kunnen zijn om over jezelf te reflecteren.	geheugen wordt slechter, omdat het minder gebruikt wordt. mensen kunnen zich verliezen in deze 'droomwereld'	men zal meer voor de computer kruipen en minder tijd besteden in het alledaagse leven. communicatie zal meer en meer via technologische kanalen lopen.
25770	<p>Persoonlijk ben ik niet zo'n fan van zulke technologische vooruitgang. Ik durf me hier zelfs de vraag te stellen of er sprake is van vooruitgang, maar dat is natuurlijk een andere kwestie. Desondanks wil ik deze tool ook niet onmiddellijk afwijzen. Ik ben wel eerder geneigd om te zeggen dat ik deze niet zelf zou gebruiken, maar, terugdenkend aan de lessen ethiek en samenleving, zie ik hier wel 'mogelijkheden' in. Eén van deze mogelijkheden met betrekking tot het geweten licht ik hier graag toe: stel, je bevindt je in een situatie waarin je worstelt met een dilemma. Ons geweten komt daarbij naar de voorgrond. Deze maakt gebruik van bewustzijn en herinnering. Jammer genoeg vergeten we snel waardoor belangrijke informatie misschien verloren is gegaan. Met belangrijke informatie bedoel ik het volgende: misschien/waarschijnlijk heb je ooit al wel eens in een gelijkaardige situatie/dilemma gezeten. Je hebt toen bepaalde keuzes gemaakt en die hadden zo z'n consequenties. Die gemaakte keuze en de daarmee samenhangende consequenties zijn dan belangrijke informatie bij het huidige dilemma. Dit omdat die informatie je kunnen helpen bij het maken van deze nieuwe keuze. Je zou die vorige consequenties kunnen afwegen en op basis daarvan je nieuwe keuze maken. Door het vergeten zou deze essentiële informatie verloren kunnen gaan. Deze tool stelt je dan in de mogelijkheid om te kunnen teruggrijpen naar die vroegere keuzes en consequenties die daarmee verbonden waren. Dit kan het onderscheid tussen goed en kwaad makkelijker maken en een ethisch goede keuze als gevolg hebben. Ik zie deze tool dus als een heractivering van het vroegere geweten.</p>	<p>Het zou kunnen dat bepaalde negatieve of zelfs traumatische ervaringen opnieuw worden bovengehaald door deze tool. Wanneer je als individu hier te vaak (opnieuw) wordt mee geconfronteerd kan dit een nieuw trauma als gevolg hebben. Tevens konden de boodschappen niet enkel van jezelf, maar ook van vrienden afkomstig zijn. Het is hierbij belangrijk dan de boodschappen van jezelf en van je vrienden duidelijk van elkaar zijn onderscheiden. Je dient je hier bewust van te zijn. Personen die het moeilijk hebben om deze lijn te trekken zouden alle boodschappen vanuit het 'ik' kunnen interpreteren. Dit zou kunnen leiden tot de ontwikkeling van een dubbele persoonlijkheid waarvan langs de ene kant de echte ik-boodschappen komen en langs de andere kant de boodschappen van vrienden.</p>	<p>De tool zou je kunnen helpen wanneer je in een sociale situatie terecht komt waarbij je niet onmiddellijk weet hoe je je moet gedragen. De tool kan je dan 'voorbeeldgedrag' doorsturen waar jij jouw gedrag kan op baseren. Wat dat betreft kan deze tool het sociaal gedrag bevorderen. Worden er echter 'foutieve' voorbeelden getoond en de persoon in kwestie (het geweten) gaat dit als goed aannemen, dan zal dit het sociaal gedrag beïnvloeden, maar niet bevorderen!</p>

Bijlage nr. 7: Valorisatie-addendum

Hoewel het proefschrift een sterk discursief karakter heeft, ligt in het verlengde van de onderzoeksresultaten en de gevoerde discussies een dubbel valorisatie-potentieel: maatschappelijk en economisch.

Ter verduidelijking:

“Valorisatie is een proces van meerwaardecreatie van wetenschappelijk kennis en expertise buiten het wetenschappelijke veld. Een *maatschappelijke valorisatie* ontstaat wanneer de gecreëerde meerwaarde zich richt op of voordoet binnen een gemeenschap van niet-academische belanghebbenden (van ‘het brede publiek’ tot zeer specifieke groepen van stakeholders).”¹¹

Het is belangrijk in dat verband te wijzen op het feit dat de studie van de sociale ordening zoals uitgewerkt in het proefschrift naast een fundamentele analyse ook ruimte biedt voor een zeer pragmatisch vervolg. Het opdelen van de samenleving in kleinere leefgemeenschappen om systeemoorlogen te voorkomen, kan het voorwerp uitmaken van een beleidsplan en ligt niet alleen in handen van een politieke elite maar zal grotendeels vorm moeten krijgen bij de uitvoering van wat Gramsci de ‘organische intellectuelen’ noemt: dat zijn de bestuurders, de onderwijzers, de clerici en dies meer. Het proefschrift treedt daarmee in de sporen van Boutellier en richt zich met het idee van een verbeterde sociale ordening ook uitdrukkelijk op deze doelgroep.

Een ander punt wat van belang is voor het verzilveren van de maatschappelijke meerwaarde, vloeit voort uit de eigenheid van de studie zelf. Het is een toekomstverkenning. Om een goede toekomstverkenning te maken, heeft men niet alleen het overleg van academische experts nodig. In het proefschrift werd zelfs gewezen op het belang van overleg met niet-experts om goede voorspellingen te kunnen maken. Het proefschrift richt zich om die reden ook op deze doelgroep van niet academische belanghebbende omdat dit de maatschappelijke valorisatie aantoonbaar ten goede kan komen.

De dashboardsamenleving zoals voorgesteld in het proefschrift, vertrekt vanuit een uitgesproken ethisch engagement. De bewakers van de staat, zijn niet enkel de filosofen (zoals letterlijk uitgewerkt in één van de meest bekende en invloedrijkste dialogen van Plato: *de Staat*). Integendeel, de bewakers van de dashboardsamenleving zijn de burgers die zichzelf ‘bewaken’. De besturingsfilosofie van een dashboardsamenleving is immers een ego-opticon: een technologisch hulpinstrument waarbij burgers zichzelf surveilleren in de vorm van een digitale spiegel. Het is bij de uitrol van een ego-opticon besturingsfilosofie dat de maatschappelijke meerwaarde het grootst is omdat het iedere burger in staat stelt zichzelf te toetsen op de geprefereerde waarden en normen. Het is een getrapte surveillance waarbij wordt getracht een verticale en horizontale dimensie van moraliteit met elkaar te verbinden. Dit werd een diagonale moraliteit genoemd. Daar ligt ook de kracht van de dissertatie. Het proefschrift bevat als het ware de blauwdruk voor zo een triangulatie.

De doelrationaliteit is duidelijk. De waarde-rationaliteit echter, behoort tot de levensbeschouwing van burgers. De maatschappij zal zichzelf op dat vlak een spiegel moeten voorhouden. Het proefschrift zet aan tot collectieve kritische reflecties en mondt uit in enkele belangrijke vraagstukken en morele dilemma’s. De meerwaarde die daarmee wordt gecreëerd uit zich in het maken van een ‘pas op de plaats’; het uiteindelijke resultaat kan een waardevolle contemplatie zijn die ijverige sociale ingenieurs kan behoeden om zich niet te vergalopperen in een aantal technologische ontwikkelingen waarvan het resultaat diametraal staat op de uiteindelijke doelrationaliteit: een verbetering van de sociale ordening. Het proefschrift wees op het gevaar van de omslag, waardoor de ontwikkeling van artificiële intelligentie binnen de krijtlijnen van een dashboardsamenleving zich evengoed kunnen uitstorten als een plaag over de wereld. Het is duidelijk dat het belang van deze vaststellingen zich ook uitstrekt tot het brede publiek (zie definitie maatschappelijke valorisatie, ut supra).

“Maatschappelijk valorisatie is niet een zaak van *‘one size fits all*. Er zijn verschillende verschijningsvormen, bv. wetenschapscommunicatie, bijdrage aan het maatschappelijke debat,

¹¹ <https://www.ugent.be/nl/onderzoek/maatschappij/maatschappelijke-valorisatie.htm>

beleidsadviesing en –vorming en organisatieondersteuning, participatief onderzoek, maatschappelijke dienstverlening.”¹²

Er werd een portaal-site opgericht *www.dashboardsamenleving.nl* waar het de bedoeling is de verschillende verschijningsvormen van maatschappelijke valorisatie zoals hierboven genoemd, een plaats te geven. Eén van de ideeën is om een onderzoeksinstituut op te richten met een eigen online tijdschrift en nieuwsbrieven waarmee het werkveld regelmatig op de hoogte kan worden gehouden van nieuwe maatschappelijk relevante ontwikkelingen.

Het proefschrift is deels tot stand gekomen door onderzoek aan een hogeschool, in samenwerking met verschillende universiteiten en onderzoekers. Twee opmerkingen zijn in dat verband belangrijk in het kader van het maatschappelijke valorisatie-potentieel:

Ten eerste is in samenspraak met de opleidingshoofden van het University College Leuven Limburg (UCLL) beslist dat de dissertatie ook een plaats zal krijgen in het curriculum-aanbod.¹³ Het zal dus met zekerheid gedoceerd worden in de opleidingen van sociaal werk en sociale re-adaptatiewetenschappen. Verder is de auteur door dr. Anne Groenen (verantwoordelijke voor het expertisecentrum Resilient People, University College Leuven Limburg), gevraagd om zijn expertise in te zetten bij toekomstige onderzoeksopdrachten en lopende calls met een maatschappelijke relevantie. Een mogelijk terrein van verdere exploratie ligt bij het programmeren van voorspelsoftware die geïntegreerd zou kunnen worden als onderdeel van risicotaxatie-instrumenten. Zie ook de bespreking in het proefschrift op het einde van §4.3)

Ten tweede is het lopende validatie-onderzoek in samenwerking met de Universiteit Gent en ImecID-lab in verband met stemanalyse en spraaktechnologie in hulp-verleningsgesprekken vermeldenswaardig.¹⁴ Het doel van het onderzoek is om via menselijke interviews en transcripties van emotionele gesprekken, een computer te leren verborgen emoties te herkennen in een gespreksvoering door middel van stemanalyse (zie empirische studie nr. 2, op het einde van §4.3). De stem heeft een bepaalde trilling, toonhoogte en tijdens sterke negatieve of positieve emoties gebruiken mensen de stem anders (bijvoorbeeld langere rustpauzes tussen zinnen). Het betreft een zelflerend systeem waarbij de beoordeling door de computer steeds beter kan worden naarmate de verzamelde kwalitatieve data uit de menselijke interviews en bijhorende beoordelingen in kwaliteit en kwantiteit toeneemt en op een juiste manier kan worden aangeleverd. Op dit moment zijn er verschillende organisaties geïnteresseerd in het ontwikkelen van deze tool in het kader van bijvoorbeeld hulpverleningsgesprekken. Indien het computersysteem als tweede beoordelaar van menselijke emoties op basis van stemanalyse op punt staat, kunnen verschillende toepassingen worden ontwikkeld.

Indien de toepassingen een economische meerwaarde opleveren, stimuleren de uitgevoerde en besproken onderzoeken binnen het proefschrift dus ook een *economisch valorisatie-potentieel*. Een tweede beoordelaar in de vorm van spraaktechnologie is niet alleen interessant voor non-profit organisaties en zorgverleners, ook commerciële organisaties zoals callcenters zouden het interessant vinden om tijdens gesprekken te horen of een potentiële klant voldoende enthousiast is om een product te kopen.

Een mogelijk incentive voor bijkomende economische valorisatie kan gevonden worden bij het onderzoek naar het gebruik en de wenselijkheid van technologie in huurhuizen (zie empirische studie nr. 4). In het proefschrift werden een aantal verdienmodellen besproken die het (commerciële) gebruik van gerichte informatie-uitwisseling met behulp van technologie in een stroomversnelling kan brengen (zie § 5.2.1, onder het kopje ‘Gewenste sociale uitkomst onder druk van businessmodellen en macht’). Bovendien bleek uit de bevragingen dat er voor bepaalde noden en behoeften nu reeds een nog niet aangeboorde markt bestaat (zie resultaatbespreking empirische studie nr. 4).

¹² ibidem

¹³ Wat nu reeds het geval en bekrachtigd door het feit dat de UCLL, SSH 1500 exemplaren van het boek ‘puzzelstukken voor een nieuwe moraal’ heeft aangekocht. In de toekomst volgt een vertaling, en naar waarschijnlijk gaat de inzet daarbij eerder de dissertatie.

¹⁴ Zie

Verbeke, L., & Bamps, D. (2019). *Spraaktechnologie in de hulpverlening*. Leuven: UCLL.

Tot slot kunnen verschillende theoretische ideeën binnen het proefschrift als inspiratie dienen voor nog niet bestaande toepassingen. Zo werd er in februari 2020 een onderzoeksvorstel ingediend bij IMEC om met behulp van leerlingen in scholen gematerialiseerde vormen van moraliteit in co-creatie met wetenschappers te ontwikkelen om pro-sociaal gedrag te bevorderen.¹⁵ Er liggen ook andere plannen op tafel. Na de Corona crisis, en wanneer de organisatie het toelaat, zal er in samenwerking met een aantal technologiebedrijven en hefboomfondsen, een schakeltafel worden belegd onder leiding van VKW Limburg.¹⁶ Het is de bedoeling om een aantal dashboard-instrumenten te ontwikkelen die met een ethisch verantwoordbaar verdienmodel collectief of individueel ter beschikking kunnen worden gesteld van burgers, bestuur of beleid. Daarbij liggen concreet twee ontwerp-trajecten op tafel.

Bij een eerste ontwerp-traject, zouden tools kunnen worden ingezet om administratieve complexiteit te versimpelen. Bijvoorbeeld aanvraagdossiers van maatschappelijk kwetsbare burgers die recht hebben op bepaalde tegemoetkomingen.

Bij een tweede ontwerp-traject ligt de klemtoon op het ontwikkelen van tools die horen bij hetgeen in het proefschrift werd besproken onder §3.3.2: aanvullende realiteit (AR) bij wetgeving en ordehandhaving, in het bijzonder waar het de uitbouw van een 'conversational law' betreft. Het idee is om technologie te ontwerpen die het mogelijk maakt om (kwetsbare) burgers en juridische experts te helpen bij de juridische complexiteit en de daarbij horende beslissingsbomen.

Zie voor beide trajecten ook de toelichting bij eindnoot nr. 362 in de dissertatie: "... de toename van nieuwe rechten en ingewikkelde regelingen veronderstelt een bepaald kennis- en vaardigheidsniveau bij de mensen, voor wie deze rechten gecreëerd worden. Zoals uit ons onderzoek blijkt, is dit niveau bij grote groepen niet aanwezig. De eisen van een zo rechtvaardig en eerlijk mogelijk verdelingssysteem van (sociale) rechten, leiden tot een formele organisatie (bureaucreatie)." En deze problematiek raakt vooral de groepen die weinig rechten hadden of konden benutten, en dus feitelijk al een kennisachterstand hadden. De wet is in die zin complexer geworden dan in 19e eeuw. "Het verschil met vroeger ligt hem vooral in het feit, dat vele nieuwe rechten speciaal gecreëerd zijn voor groepen die weinig rechten hadden of konden benutten en daardoor minder als rechtzoekenden optraden."¹⁷

Tot slot wordt vermeld dat er in het kader van de besproken innovaties een aantal stukken werden gedeponeerd die juridisch werden vastgelegd onder de volgende SABAM registratienummers:

- 1010-101557-3247
- 1902-272721-7804
- 1902-272846-5628
- 2005-311659-9400

Deze stukken bevatten formats om bepaalde aspecten van het morele kompas te ontwerpen en waar mogelijk te vermarkten.

¹⁵ Het onderzoeksvorstel 'congealed morality creators op school' werd ingediend in het kader van de oproep 'Smart Education @ Schools – oproep 2020 door directeur Peersman en voorzitter Kathelijne Van der Haegen. Aangevraagde subsidie 75000 euro voor HASP-O Zepperen en het Katholieke Basisonderzoek te Borgloon (scholengemeenschap HeWeBo).

¹⁶ VKW Limburg is een ongebonden werkgeversorganisatie. Met schakeltafels worden ondernemers, academici en mogelijke financierders met elkaar in contact gebracht om goede ideeën om te zetten in concrete realisaties met als doel innovatie te bevorderen en economische meerwaarde te creëren. Contactpersoon: Raf Sluismans (manager innovatie & internationalisering).

¹⁷ Geciteerd uit Schuyt, Groenendijk, & Sloot, De weg naar het recht (1987), p. 380

Bijlage nr. 8: Samenvatting

Dit proefschrift onderzoekt mogelijke sociale ordeningsprocessen in een toekomstige samenleving. Het is een discursieve beschouwing waarbij een verzameling van argumenten progressief en onophoudelijk wordt aangepast in een proces van zelfkritisch schrijven. Naast gedachte-experimenten en wijsgerige reflecties, werden aanvullend verdiepend vijf empirische studies opgezet waarvan de belangrijkste indicatieve bevindingen in de onderstaande tekst *ad hoc* worden samengevat (303).

Het algemene doel van de studie lag bij het onderzoeken of een verbetering van de sociale ordeningsprocessen mogelijk is, in het bijzonder waar het betrekking heeft op het morele gedrag van burgers in een samenleving met een toenemende complexiteit. Inspirerend was de leer van Broad die een onderscheid maakt tussen 'substantief vitalisme' (dat naar nieuwe substanties zoekt naarmate de realiteiten ingewikkelder worden) en ontstaansvitalisme (dat niet naar nieuwe substanties zoekt, maar alleen naar een nieuwe wijze van organisatie en integratie).

Het proefschrift las in het ontstaansvitalisme een signatuur van Boutellier. De dissertatie opent daarom met een reconstructie en deconstructie van zijn gedachtegoed. In *De improvisatiemaatschappij* ondernam hij een poging om de sociale ordeningsprocessen te bestuderen. Vertrekpunt van de laterale denkoefening was het idee van een immanente ordening. Het werpt een nieuw licht op de complexiteit van de huidige samenleving in termen van organisatie en integratie. Het feit dat burgers chaos en onoverzichtelijkheid ervaren is begrijpelijk: een immanente ordening onttrekt zich immers aan het directe blikveld van de maatschappij, het speelt zich af op een veel dieper, systemisch niveau. Met behulp van de complexiteitswetenschappen is het mogelijk dit systemische niveau te bestuderen en de orde te herdenken vanuit een logica die voldoet aan wiskundige wetmatigheden (Barabasi). Dat verklaart de andersoortige orde op een systemisch niveau waar Boutellier aan refereert. Hij duidt dit aan met de term 'georganiseerde vrijheid'. In die zin kan de vergelijking worden doorgetrokken naar een goed jazzoptreden: dat is ook een vorm van 'georganiseerde vrijheid'. "Er liggen onder de drukte, de snelheid, de kakofonie nog steeds ritmes: regels die ervoor zorgen dat er richting ontstaat" (Boutellier). Dat geldt evenzeer voor de maatschappelijke processen van ordening en chaos. Hoewel Boutellier met zijn betoog een realistische en inspirerende voorstelling van een nieuwe sociale orde geeft, is de typering niet onproblematisch en zijn er enkele kritische bedenkingen te maken. De belangrijkste worden hieronder samengevat:

303

Ten eerste is de vergelijking van een maatschappij met een jazzorkest op verschillende punten een te simplistische benadering. Ten tweede bleek een te selectieve lezing vanuit de complexiteitstheorie tot op zekere hoogte problematisch vanwege een gebrek aan consistentie en eenduidigheid, mogelijkheid tot multi-interpretatie, te eenvoudige generalisaties vanuit de natuurwetenschappen, en het gevaar van herhalende patronen in de vorm van destabilisaties en destructieve voorkeurstoestanden op systeemniveau. Dit vertaalt zich sociaal eenvoudig naar conflicten en oorlogen (Piepers). Ten derde ontbrak een uitgesproken normatief referentiekader. Het probleem is dat de normatieve sturing met uitspraken over de wijze waarop men moet handelen als burger niet kan worden afgeleid uit de immanente ordening van de samenleving. Zelfs als de ordeningsprocessen op een dieper liggend systemisch niveau zuiver aantoonbaar zijn, is dat geen garantie dat burgers er warm voor lopen.

Het proefschrift beoogde meer inzicht te krijgen in deze dynamiek en daarbij op zoek te gaan naar aanknopingspunten van verbetering. Dat resulteerde in vier onderzoeksvragen die hierna worden besproken.

1. Hoe kan 'georganiseerde vrijheid' als principe van 'sociale ordening' worden verbeterd?

Hoewel de improvisatiemaatschappij niet onproblematisch is, wordt de systemische voorstelling van sociale ordeningsprocessen niet verworpen. Een kritische, constructieve analyse zet wel de deur op een kier voor een andere mogelijke typering – weg van het systemische niveau. De dissertatie ontwikkelt daarom een alternatieve denkoefening die ruimte geeft aan een complementaire benadering van sociale

ordeningsprocessen waarbij het accent verschuift van een 'ontstaansvitalisme' naar een 'substantief vitalisme' dat naar nieuwe substanties zoekt naarmate de realiteiten ingewikkelder worden. Dat voegt iets toe aan het verhaal van de improvisatiemaatschappij.

Met deze laterale weg in achterhoofd, werd de studie van de sociale ordening als toekomstverkenning verdergezet in de vorm van een gedachte-experiment, de Morele MindSphere genaamd. Het is een technologisch monitoringsysteem met de infrastructuur van een cloud-omgeving die wordt gebruikt om een 'geprefereerde moraliteit' te waarborgen. Voor alle duidelijkheid: de burger is aan zet – idealiter geen opgelegde moraal door derden (heteronomie). Op een schaal van ontwikkeling betreft het mijns inziens het hoogst mogelijke stadium: namelijk een autonome moraal met behulp van dataveillance (de systematische creatie en het gebruik van persoonlijke data voor onderzoek of controle van acties of communicaties door één of meerdere personen). In dit geval functioneel voor het aansturen van een 'data-driven morality' met AI als co-creator van het "goede leven". Het betreft een nieuwe besturingsfilosofie: ego-opticon genaamd. Concreet betekent dit dat iedere burger kan beschikken over een eigen dashboard – het meest pragmatische kenmerk van de dashboardsamenleving – met als doel de menselijke beperkingen te overstijgen. Het is een digitale spiegel waarin men zichzelf kan zien in een drievoudig perspectief: het verleden, het heden en de toekomst. Dat was ook de ontbrekende schakel bij het ontwikkelen van een identiteit tot nu toe. Immers, de aanname van de improvisatiemaatschappij was dat "netwerken zich niet aandien als oorzaak maar veeleer als oplossing van de beschreven en ervaren complexiteit" (Boutellier). De voorwaarden voor deze stelling worden kunnen pas worden waargemaakt in een dashboardsamenleving. Er ontstaat dan ruimte voor verschillende faciliterende toepassingen. For the sake of argument kan het dashboard bijvoorbeeld worden ingezet als moreel kompas: een directief om het eigen handelen volgens de aangegeven waarden en normen te operationaliseren en in consensus te evalueren. Het past bij het voortschrijdend inzicht van een maatschappij, waarin we elkaar (en ook onszelf) steeds meer de maat (willen) nemen. Dit is een hypermoraliteit zonder validiteit. We hebben immers geen 'maat'. Dat maakt de denkoefening bijzonder actueel en intellectueel interessant die leidt tot de vraag: 'Wat als we wel een "maat" zouden hebben?'. De dashboardsamenleving verwijst naar een nieuw frame: een hypothetische samenlevingsvorm in een toekomstige maatschappij, waarin we wel in een ijkingsprocedure of afstelinstrument kunnen voorzien ten behoeve van een verbetering van de sociale ordeningsprocessen, in het bijzonder het geweten of in situaties waarbij het validiteit en betrouwbaarheid van het cognitieve apparaat op de proef wordt gesteld.

⚡ *Indicatief was het empirische onderzoek dat werd opgezet in samenwerking met IDlab-Imec Ugent en UCLL om inzicht te krijgen in de wijze waarop technologie menselijke beoordelingen kan ondersteunen, in het bijzonder in het kader van hulpverleningsgesprekken. De computer zou daarbij kunnen optreden als een tweede beoordelaar. Na elk gesprek, genereert de computer een rapport op basis van stemanalyse waarbij bepaalde getranscribeerde interviewfragmenten gekwalificeerd worden naar mogelijke ernst. Het geeft de therapeutische gespreksvoerder een dashboard om de eigen bevindingen te controleren en waar nodig bij te stellen.*

2. Wat zijn de consequenties voor het burgerschap van de toekomst indien technologie de rol aanneemt van een persoonlijk assistentschap en deel uitmaakt van de 'institutionele inrichting'?

Het antwoord op deze vraagstelling gaat uit van de hypothese dat burgerschap in de toekomst een andere invulling krijgt. We kozen voor de uitwerking van het begrip 'onlife-burgerschap', wat het idee van een paradigmaverandering beargumenteert waarbij de ontwikkelingen binnen het domein van ICT ons antwoord op fundamentele menselijke vragen zullen veranderen, inclusief de kwestie wat het betekent om een goede burger te zijn. De ambivalenties van deze tijd stellen hoge eisen aan de burger. Indien technologie de rol aanneemt van een persoonlijk assistentschap zullen de eisen zeker niet minder worden, integendeel, maar de burger is wel beter toegerust om aan die eisen tegemoet te komen.

Ten eerste ontstaat de mogelijkheid om een zeer geavanceerde sociale wetenschap te ontwikkelen met eigen specialismen: een sociale fysica en een hightech antropologie. Het stelt de wetenschap in staat om te zien wat voorheen niet zichtbaar was op het niveau van de sociale en intermenselijke processen. Voor het eerst in de geschiedenis kunnen we met behulp van technologie ons gedrag en intermenselijke actie invasief inventariseren. Het resultaat is een zeer gedetailleerde schatkaart die gebruikt kan worden om elk aspect van het burgerlijke leven te verbeteren. Indien alle

burgers massaal gebruikmaken van informatie-uitwisseling, dan zullen zeer krachtige computers in staat zijn patronen te ontdekken in de relatie tussen het gedrag, de oorzaken en de gevolgen, de rol van de institutionele inrichting en de consequenties op korte en lange termijn. Wanneer het 'algoritmisch burgerschap' in de geschiedenis tot volledige wasdom is gekomen, behoort 'providere' tot de werkelijk nieuwe eigenschappen van de burger. We krijgen namelijk zicht op de mogelijke gevolgen van onze toekomstige handelingen. In het beste geval vindt een verschuiving plaats van 'overtuigingen' naar 'facts' (Latour).

Ten tweede ontstaat de mogelijkheid om technologie en in het bijzonder robotica in te zetten ten dienste van de burger en de samenleving: dat kan ook de vorm aannemen van een persoonlijk assistentschap. Ter illustratie is een eigen opgezet onderzoek rond seksrobotica uitgewerkt met argumenten pro en contra. Hierbij is gewezen op de eventuele gevaren van bepaalde ontwikkelingen. Een vervaging tussen realiteit, virtualiteit, mens en robotica brengt bijvoorbeeld ongekende, nieuwe problemen met zich mee.

☺☺ *Het gedachte-experiment rond androïde robotica met de anatomie van een kind bracht de discussie op het scherp van de snede, zeker omdat aanvullend in 2010 een websurvey werd uitgevoerd waarvan de resultaten voor het eerst werden voorgesteld op het congres 'Beyond the Death Penalty' in Maastricht. Uit het onderzoek bleek dat voor seksrobotica in het algemeen was er een markt, maar het fabriceren van androïde seksrobotica met de anatomie van kind, werd door een meerderheid van de respondenten resoluut van de hand gewezen. Er werd gewaarschuwd voor de eventuele psychologische, juridische en ethische consequenties van kindseksrobotica. Wat niemand had verwacht, gebeurde enkele jaren later, in 2013: een sekspop in kind-formaat kan in Japon online worden besteld.*

Ten derde ontstaat de mogelijkheid om gebruik te maken van een aanvullende realiteit ten dienste van de burger. Wetgeving 5.0 kreeg een plaats in de dashboardsamenleving. De digitale rechter, advocaat of toezichthouder is steeds aanwezig op de schouder van de burger – niet vanuit een 'big brother is watching you-filosofie' maar vanuit hetgeen in het proefschrift is omschreven als een 'little sister approach', dat wil zeggen een technologische adviesfee. Dit betreft een gewenste, geliefde en hulpvaardige assistent met geen ander belang dan het belang van de burger zelf. Tegelijkertijd ontstaat de mogelijkheid om de belangen beter af te wegen tegenover het collectief, zodat de structuren en mechanismen waarmee het gedrag van groepen individuen wordt geleid, optimaal kan worden afgestemd op het hogere doel: het nastreven van een zekere permanentie en sociale continuïteit; het bevorderen van morele coherentie en het overstijgen van individuele belangen en behoeften.

3. Hoe kan de morele coherentie verder doorontwikkelen tot een transhumaan geweten?

De kracht van een substantief vitalistische gedachte-experiment kwam volledig tot wasdom bij de hypothetische evolutie van de moraal zelf in een toekomstige samenleving. Het is een moraal die geen gebruik maakt van de cerebrale gereedschapskist en weinig affiniteit heeft met instincten, intuïties en emoties. Het werd daarom geclassificeerd als een zesde type moraal, ter uitbreiding van de vijfdelige indeling door Verplaetse. Het is veeleer het product van een emergentieproces dat mettertijd opborrelt uit de diepste krochten van onze transhumane samenleving waarin technologie als verlengstuk van de mens wordt ingezet om de tekortkomingen van de menselijke moraal te overstijgen. Emergentie is het proces waarbij nieuwe eigenschappen ontstaan door de interactie tussen simpele, kleine entiteiten die deze eigenschappen niet bezitten. In een dashboardsamenleving zijn wij die kleine entiteiten. Het netwerk van individuele bewustzijnsinhouden die via informatie-uitwisseling worden samengebracht in een cloud vormen als het ware een zeer groot en allesomvattend complex systeem, waardoor nieuwe morele eigenschappen kunnen ontstaan. Eén van deze eigenschappen is omschreven als een 'transhumaan collectief bewustzijn'. Het is een supervermogen. Zet duizend burgers zonder dataconnectie onder supervisie van een Morele MindSphere bij elkaar en ze zullen doelloos rondlopen. Zet een miljoen burgers met dataconnectie onder supervisie van een Morele MindSphere en ze zullen in staat zijn sociale problemen op te lossen waar men voorheen niet toe in staat was: sociale ordening met een H+-richting.

In deze context werd ook gesproken over een diagonale moraliteit: een data-driven moraliteit die de persoonlijke morele overtuigingen op basis van feiten verbindt met de hogere berekende idealen (ethische referentiekaders). Met behulp van een gedachte-experiment was het mogelijk om zich een leefgemeenschap voor te stellen waarbij burgers zich voortdurend controleren en bijstellen op basis van feiten en daarnaast feedback ontvangen van elkaar en artificiële intelligentie in de hogere lagen van de

dashboardsamenleving. Technologie kan een horizontale en een verticale moraliteit met elkaar op een passende wijze verbinden. Bij die triangulatie is de diagonale moraliteit de wijzer op de wijzerplaat van het morele kompas. De vraag waarom de overgang van een cerebrale naar een niet-cerebrale gereedschapskist zou plaatsvinden werd eveneens beantwoord: het achterliggende motief is functionele zelfoptimalisatie. Of men deze mogelijkheid tot zelfoptimalisatie ook zal aangrijpen, blijkt een zeer pijnlijke vraag te zijn – te meer omdat men tijdens het empirische onderzoek indicaties heeft gevonden dat burgers misschien niet willen weten hoe ze “goed” moeten leven (paradox van de normativiteit genaamd).

Het resultaat van deze ambivalente ontwikkeling is het superlatief van wat Latour een ‘gematerialiseerde moraliteit’ noemt. Het geweten krijgt een stem in de AI die ons voortdurend omringt. Het bijzondere aan deze evolutie is dat technologie mogelijk de wezenskenmerken van de moraal zelf zal veranderen. Misschien kunnen we daardoor het verband tussen wie we echt zijn en wat we over onszelf denken sterker maken, maar ontstaat ook het risico dat we daarmee de moraliteit uithollen. In het verhaal van Prometheus (letterlijk vertaald: ‘hij die vooruitziendheid brengt’) en de doos van Pandora bleek een analogie met de dashboardsamenleving. Met behulp van technologie kan meer kennis worden vergaard over goed en kwaad. Deze kennis wordt bij elkaar gebracht in een grote digitale opslagplaats, of de datadoos als men dezelfde metafoor wil gebruiken. Geavanceerde voorspelsoftware kan de databulk importeren om vooruitziende scenario’s te construeren die vervolgens gebruikt kunnen worden om sociale ordeningsprocessen beter af te stemmen, in het bijzonder op de lange termijn. De vraag is wat werkelijk zou gebeuren wanneer deze doos wordt geopend. Naast voordeel zou het evengoed rampspoed en misère kunnen opleveren.

4. Welke mogelijke ethische dilemma's ontstaan bij de processen van sociale ordening binnen een dashboardsamenleving?

Met behulp van een hermeneutische cirkel zijn alle hoofdstukken van de dissertatie opnieuw nagelopen en zijn bepaalde prangende kwesties verder uitgediept. Dit leverde één utopie en zeven ethische dilemma's op die typerend zijn voor een data-driven dashboardsamenleving:

Een *Teiresias-dilemma* ontstaat wanneer de graad van informatie-uitwisseling een kritische drempelwaarde bereikt, waardoor het de (economische) marktwerking kan beïnvloeden. Volgens de principes van Hayek is een goede werking van de rationele economische orde enkel mogelijk wanneer informatie voldoende is verspreid en een zekere mate van onvoorspelbaarheid ontstaat. De dashboardsamenleving daarentegen defragmenteert informatie en maximaliseert het vermogen van voorspelbaarheid (providere). Daardoor ontstaat een keuzeprobleem, omdat AI op kritische momenten zal moeten beslissen tussen fragmentatie (onvoorspelbaarheid) en defragmentatie (voorspelbaarheid) opdat de dynamiek van de samenleving niet in gevaar wordt gebracht. Dit betreft de manier waarop informatie wordt verzameld en verdeeld.

☞ *Indicatief waren de resultaten van een sociaal experiment waarbij proefpersonen een microsamenleving moesten ontwerpen. Proefpersonen moesten nadenken over morele beginselen en informatie-uitwisseling met behulp van AI en moesten worden meegenomen in de consensusvorming. De opzet was om de geprefereerde waarden en normen ook controleerbaar en zichtbaar te maken met behulp van AI (cybernetica). Dit betrof hypothetische leefomstandigheden waarbij burgers in principe meer weten dan nu het geval is. Na observatie van de verschillende sessies kon op basis van analytische inductie een voorzichtige aanwijzing worden gevonden voor een bevestiging van het probleem van Hayek, maar dan uitgebreid naar het speelveld van normen en waarden bij de oprichting van een denkbeeldige samenleving. Ten eerste was de observatie dat naarmate de voorspelbaarheid en de beschikbaarheid van gerichte informatie toeneemt, men moeilijk(er) tot morele consensus kan komen. Het drukt de gevoelige balans uit tussen het handelen op basis van vertrouwen of het handelen op basis van wetenschap. Ten tweede was de observatie dat men in theorie wel graag wil leven volgens afgesproken normen en waarden of hetgeen men persoonlijk het eigen idee van het 'goede leven' noemt. Echter, wanneer het 'goede leven' met de geprefereerde 'waarden en normen' getoetst kan worden, voelt men zich ongemakkelijk en onzeker.*

Een *Nash-dilemma* ontstaat wanneer AI de spelers in een samenleving moet helpen kiezen tussen een dominante strategie die leidt tot voordeel voor de spelers zelf (bijvoorbeeld minder straf krijgen) of een voordeel voor de samenleving (wat niet altijd samenvalt met een voordeel voor de spelers

zelf). Samenwerking mag niet worden bevorderd wanneer dit niet het algemeen welzijn tot doel strekt. De waarde van de vergoeding kan verschillende vormen aannemen, bijvoorbeeld economisch, sociaal, of relationeel. Dit gaat om de manier waarop het beslissingsproces van burgers wordt aangestuurd in interactie met elkaar en in relatie tot vooropgestelde doelen.

Een *Mnemosyne-dilemma* ontstaat wanneer AI in de mogelijkheid wordt gesteld om te beslissen of informatie deel mag uitmaken van een persoonlijke feedback-loop. Het is in principe een keuze tussen vergeten of onthouden, maar dit is in de praktijk zeer complex. Afhankelijk van het beoogde effect kunnen trapsgewijs telkens opnieuw keuzeproblemen ontstaan. Het is niet omdat een burger iets wil vergeten dat het geforceerd herinneren niet waardevol kan zijn voor zijn leerproces, en vice versa. Het is niet omdat een burger het nu wil herinneren en in een later stadium ook nog. In termen van geheugen is er een kritisch moment, waarop burgers hun herinnering niet verdragen. Het gaat over het digitale geheugen van de burger in relatie tot zijn psychische welzijn.

Een *Ego-opticon-dilemma* ontstaat wanneer AI achter een dashboard moet kiezen welke informatie mag worden getoond die lijden veroorzaakt bij de individuele gebruiker (misschien zelfs met een uitschakeling tot gevolg), maar wel in het voordeel is van de algehele samenleving (het grotere belang). Dit gaat om de vraag wanneer informatie-uitwisseling het utilitaristische principe mag dienen met het risico dat een individuele zondebok informatief wordt opgeofferd voor het belang van een meerderheid. Dit betreft het meta-ethische referentiekader op basis waarvan beslissingen worden genomen.

☺☺☺ *Indicatief waren de resultaten van een scenario-onderzoek waarbij respondenten online futuristische ego-opticon tools moesten beoordelen. Hoewel er bereidheid bleek om bepaalde ego-opticon tools te gebruiken, ontstond er een spanningsveld met het idee van een te perfectionistische wereld waarin we geen eigenaar meer zijn over onze herinneringen en gedachten. Het zou een overload van intrusies kunnen genereren met zowel een positieve als negatieve inhoud.*

Een *Arkin-dilemma* ontstaat wanneer de mens als speler niet op het speelveld mag staan. Het gaat in principe over de beperkingen van de burger om in bepaalde omstandigheden volgens de afgesproken ethische referentiekaders te handelen. Zo is het best denkbaar dat een robot in gevaarlijke oorlogsomstandigheden veel beter de Verdragen van Genève kan respecteren dan een elitesoldaat. Het gaat over de diskwalificatie van de mens als uitvoerder van een handeling.

Een *Morpheus-dilemma* ontstaat wanneer de mens in een data-driven dashboardsamenleving moet kiezen tussen geluk of waarheid. Met behulp van AI is men in staat een virtuele beleving te creëren, waarbij enkel informatie met betrekking tot de feiten wordt toegelaten die het geluksgevoel niet negatief beïnvloeden. Kiest men voor deze optie, of gaat de voorkeur toch uit naar een totale beleving waarbij men alles kan zien en weten, maar bijgevolg ook niets wordt bespaard? Het gaat over een rehabilitatie van eudaïmonistische referentiekaders op het meta-ethische ontwerpniveau van de samenleving. Een mildere variant van het dilemma ontstaat wanneer men de keuze moet maken tussen realisme of fictie. Zelfs als het geen geluksgevoel oplevert, zou men met behulp van technologie illusies kunnen creëren waarbij de burger niet weet wat echt is. Verschillende toepassingen kunnen hiervoor worden bedacht maar of het überhaupt wenselijk is en wanneer niet, behoort tot het keuzeprobleemdomein van de burger. Dit werd het *Parrhasius-dilemma* genoemd.

Tot slot kan sprake zijn van een informatie-utopie wanneer een burger de keuze heeft om informatie uit te wisselen om er iets 'betekenisvol' voor in de plaats te krijgen (bijvoorbeeld geldelijke korting of toeslag). Tevens kan vastgehouden worden aan de privacy principes, waardoor niet genoten kan worden van het aangeboden voordeel. Dit heeft te maken met de (tegenstrijdige) verlangens waarmee burgers te kampen hebben, de behoefte aan het ruilmiddel (financieel zwakkere personen zullen eerder geneigd zijn om de privacy principes te laten varen) en de eventuele verdienmodellen die kunnen ontstaan bij de verdere ontwikkeling van een data-driven dashboardsamenleving.

☺☺☺ *Indicatief was het empirisch onderzoek dat werd opgezet naar aanleiding van een living lab experiment, proeftuin Bouw. Tijdens de renovatiefase kregen bepaalde sociale woningen een nieuwe technologische infrastructuur die het mogelijk maakte om in monitoring te voorzien. Er werden tegelijkertijd verdienmodellen ontwikkeld om inzicht te krijgen in de wijze waarop huurders bereid zijn om in ruil voor informatie-uitwisseling korting te krijgen op energiefacturen of andere vormen van retributie. Een alarmerende vaststelling was dat bepaalde kwetsbare huurders bereid bleken om privacy in te ruilen voor comfort of geldelijke toeslag.*

Het uiteindelijke resultaat van de denkoefening is een januskop. De dashboardsamenleving levert een typering op die complementair is aan de improvisatiemaatschappij, met een aantal verbeterpunten maar tegelijkertijd ook nieuwe problemen. Een systeem is maar zo sterk of goed als de zwakste schakel. Misschien willen we niet leven met een bepaalde graad van kennis, omdat we veel meer belang hechten aan geluk. Imperfectie, door een gebrek aan kennis, kan in die zin zeer gelukkig maken. Te weinig kennis geeft echter ook onrust en maakt de mens kwetsbaar. Misschien is het daarom gevaarlijk om de moraal te 'materialiseren' met behulp van AI, omdat het de menselijke vermogens kan aantasten om nog zelf een onderscheid te maken tussen goed en kwaad. Het is niet duidelijk of we in de toekomst nog wel de keuze hebben om gewoon een normaal leven te leiden zonder dat we technologie inschakelen om de wereld beter te beheren en leefbaar te houden.

In deze context klinkt het alsof technologie ons moet helpen om te overleven terwijl deze strategie volgens het proefschrift net zo goed het begin van het einde kan zijn. Zoals echter bij elk excellerend systeem schuilt bij de dashboardsamenleving ook het gevaar van de omslag: als het beste systeem omslaat in het tegendeel, krijgt men het allerslechtste.

Bijlage nr. 9: Summary

This dissertation investigates potential processes of social ordering in societies of the future. It is a discursive contemplation consisting of a collection of arguments that are constantly and progressively examined and polished in a self-critical writing process. In addition to thought experiments and philosophical reflection, this dissertation is based on five empirical studies, the most important findings of which are summarised ad hoc in the text below.

The general aim of these studies was to investigate whether processes of social ordering could be improved upon, especially with regard to the moral behaviour of citizens in an increasingly complex society. Broad's thinking was particularly inspiring in this respect, with its distinction between 'substantive vitalism', which seeks out new substances as realities become more complex, and emergent vitalism, which seeks out new methods of organisation and integration rather than new substance.¹⁸

We identified Boutellier's fingerprints in emergent vitalism, which is why this dissertation will first embark on a reconstruction and deconstruction of his ideas. In *The Improvising Society*, Boutellier set out to study social ordering processes, a lateral thought exercise that began with the idea of immanent order and shed new light on the complexity of organisational and integrative aspects of today's society. It is understandable that citizens experience chaos and confusion, as immanent order is fundamentally invisible at the surface and takes place at a much deeper, systemic level. By harnessing the field of complexity studies, we can explore this systemic level and reconceptualise order based on formal, mathematical logic (Barabasi). This approach can explain the alternative, systemic order that Boutellier calls 'organised freedom'. In that sense, the comparison can be extended to a good jazz performance, which is also a form of "organised freedom". "Beneath the speed, the confusion, the cacophony, there are still rhythms: rules that create direction" (Boutellier). The same applies to processes of social ordering and chaos. Although Boutellier sketches a realistic and inspiring outline of a new social order, it is not an unproblematic one and there are some critical reservations to be had. The main ones are summarised below:

First of all, the comparison of society with a jazz orchestra is, in several respects, overly simplistic. Secondly, Boutellier's overly selective reading of complexity theory proved to be problematic to some extent due to a lack of consistency and unambiguity, the possibility for multiple interpretations, overly facile generalisations based on natural sciences, and the danger of repetitive, systemic patterns resulting from destabilisation and destructive preferences. Socially speaking, this would simply lead to conflict and war (Piepers). Thirdly, there is no explicit, normative frame of reference in Boutellier's social order. The problem is that citizens cannot deduce a normative body of rules for human conduct from the immanent order of society. Even if it were possible to show the ordering processes at a deeper, systemic level, this would in no way guarantee popular support.

The aim of this dissertation was to gain more insight into these dynamics and look for potential leads for improvement. This resulted in four research questions, which are discussed below.

1. How can 'organised freedom' be improved as a principle of 'social ordering'?

Although the improvising society is not wholly unproblematic, the systemic view of processes of social ordering on which it is based should not be rejected. A critical, constructive analysis, however, does open the door to another, non-systemic approach. As such, this dissertation develops an alternative line of thought and advances a complementary approach to processes of social ordering, shifting from 'emergent vitalism' to 'substantive vitalism', which tends to seek out new substances as realities become more complex, and adding a new dimension to the improvising society.

¹⁸ Broad, C. (1925). *The mind and its place in nature*. New York: Harcourt. Interpretation based on Murphy, G., *Human Potentialities*, Basic Books, First Edition (January 1, 1958).

With this lateral path in mind, our exploratory study of future process of social ordering was continued in the form of a thought experiment, called the Moral MindSphere. This is a technology-based monitoring system built on cloud infrastructure that is used to safeguard a 'preferred morality'. For the sake of clarity, this would ideally not entail a heteronomous morality imposed by third parties and keep citizens firmly in the driving seat. In the author's opinion, this is the ultimate stage of development: autonomous morality supported by dataveillance, or the systematic creation and use of personal data to study or monitor the actions or communications of one or more people, used in this case to drive a data-driven morality in which AI is cast as the co-creator of "the good life". This is a new philosophy of governance we call ego-opticon. In concrete terms, this means that all citizens are given access to their own dashboard, the most pragmatic feature of a dashboard society, with the aim of transcending human limitations. This dashboard is a digital mirror that can show three reflections: of the past, the present, and the future. This was exactly the missing link in the development of an identity, as the Improvising Society was based on the assumption that "networks are not the cause of but a solution to perceived complexity" (Boutellier). The preconditions of such a philosophy can only be met in a dashboard society, which would allow for the creation of various facilitating applications.

For the sake of argument, the dashboard could be used, for example, as a moral compass, a tool used to operationalise one's personal actions in accordance with a determined set of values and standards and to evaluate said actions in consensus. Such a system would be a good fit for a society in which people are increasingly judging themselves and each other. Currently, however, this constitutes an entirely invalid hypermorality, as we have no yardstick by which to judge. This makes the exercise at hand particularly current and intellectually interesting, raising the question: "What if we did have such a yardstick?". The dashboard society is a new framework, a hypothetical type of future society in which people do have access to a calibration procedure or tool to improve processes of social ordering, which can be applied especially to the conscience of the people who make up the society or in situations that put the validity and reliability of our cognitive apparatus to the test.

The empirical study set up in collaboration with Idlab-Imec Ugent and UCLL to understand how technology can support human assessments, especially in the context of counseling sessions, was particularly informative in this respect. In these situations, computers could give a second opinion by generating reports of each session based on voice analysis and flagging certain transcribed interview fragments for potential severity. This would give the therapist access to a dashboard that they could use to check their own findings and adjust them where necessary.

2. How would technology assuming the role of a personal assistant and becoming part of the institutional layout of society affect the citizenship of the future?

This question presupposes the hypothesis that the citizenship of the future will in some way be distinct from how it is currently conceptualised. We opted to work up the concept of 'onlife citizenship', based on a paradigm shift that will see IT developments change how we answer fundamentally human questions, including the question of what it means to be a good citizen. The ambivalences of our time make heavy demands on citizens, and although technology assuming the role of a personal assistant will certainly not curb these demands, it will ensure that citizens are better equipped to meeting these demands.

First of all, it would allow for the emergence of highly advanced social sciences with myriad specialisms, from social physics to high-tech anthropology. This would enable scientists what was previously hidden with respect to social and interpersonal processes. For the first time in history, we would be able to use technology to invasively inventorise our behaviour and interpersonal interactions, resulting in a treasure map of unparalleled detail that could serve as a tool to improve every single aspect of civilian life. If all citizens were to adopt information exchange en masse, highly powerful computers would be capable of detecting patterns in and correlations between behaviour, causes and effects, the role of the institutional layout of society, and short- and long-term consequences. By the time that this 'algorithmic citizenship' has grown and reached its full maturity, 'providere', or foresight, would be a truly new attribute of citizens, as we would gain insight into the possible consequences of our future actions. In the best possible case, this would trigger a shift from 'convictions' to 'facts' (Latour).

Secondly, it would create the opportunity to harness technology, and robotics in particular, to serve citizens and society, which may involve robots assuming the role of personal assistants. To illustrate, we set up our own study on sex robots, along with elements in favour and against. The possible dangers of certain developments have been pointed out, as blurred boundaries between the real and the virtual, between humans and robots, for instance, would create unprecedented new problems.

The thought experiment on android robots with the anatomy of a child brought the discussion to the razor's edge, especially when the results of a 2010 web survey were presented at the 'Beyond the Death Penalty' conference in Maastricht. The study showed that there was a market for sex robots in general, whereas manufacturing android sex robots with the anatomy of a child was firmly rejected by a majority of respondents, who warned against the possible psychological, legal, and ethical consequences of child sex robots. Despite the respondents' many qualms, their worst fear came to pass just a few years later, when a child-sized sex doll appeared on online marketplaces in Japan 2013.

Thirdly, such a society would allow for the creation of a supplemental reality at the service of all citizens. A dashboard society would allow for Legislation 5.0, in which a digital judge, lawyer, or supervisor would constantly watch over our shoulder - not from a 'big brother is watching you' philosophy, but with what we would call a 'little sister approach', as a high-tech fairy god parent, of sorts. This would be a loved, desirable, and helpful assistant with no other interest than the interest of each individual citizen. At the same time, this would make it possible to improve how citizens balance pursuing their own interests and society's collective efforts, which would, in turn, optimize the coordination of structures and mechanisms that govern the behaviour of groups and individuals to reach the higher goal: the pursuit of a certain degree of permanence and social continuity; promoting moral coherence and transcending individual needs and interests.

3. How can moral coherence develop into transhuman conscience?

The potential of a substantive-vitalist thought experiment emerged most powerfully when considering the hypothetical evolution of morality itself in a society of the future. This type of morality would be entirely divorced from our own cerebral toolbox and have little to do with instincts, intuition and emotion, making it a sixth type of morality, beyond Verplaetse's quintipartite classification. This morality would be the product of a process of emergence that would gradually bubble up from the deepest crevices of our transhuman society, in which technology is used as an extension of mankind to overcome the shortcomings of human morality. Emergence is the process by which new attributes are created by the though the interaction of simple, small entities that do not possess said attributes. In a dashboard society, we would be those small entities. The network of individual consciousnesses and their contents united in the cloud by means of data exchange would form a massive, all-encompassing complex system that could spawn new moral attributes. One of these attributes has been described as a 'transhuman collective consciousness', a veritable superpower. Put a thousand, unconnected citizens under the supervision of a Moral MindSPHERE and they will wonder around aimlessly. Put a million, interconnected citizens under the supervision of a Moral MindSphere and they will be capable of solving social problems that were simply unsolvable in the past: social order with an H+ connection.

In this context, we also addressed diagonal morality: a data-driven morality that connects fact-based personal moral convictions with higher-order ideals, or ethical frames of reference. In a thought experiment, we were able to imagine a society in which citizens constantly monitor and adjust their own behaviour based on facts, as well as receiving feedback from each other and from artificial intelligence residing in the higher layers of the dashboard society. Technology is capable of linking horizontal and vertical morality, resolving into a diagonal vector that would point us in the right way, as if it were the hand on our moral compass. The question as to why we would ever substitute our cerebral toolbox for a non-cerebral counterpart was also answered: functional self-optimisation. Whether or not mankind will grasp this opportunity for self-optimisation is a question of extreme sensitivity, especially as indications were found that citizens might not want to know how to live "well", also known as the paradox of normativity", during the empirical study.

The result of this ambivalent development is the superlative of what Latour calls a 'materialised morality'. The all-encompassing AI would give our conscience a voice. Peculiarly, this evolution would produce a technology that may change the defining characteristics of morality itself. We may be able to

learn more about who we really are and who we think we are, and the relationship between the two, but there is also a risk that we may erode morality in the process. An analogy was found between the story of Prometheus, literally: he who brings foresight, Pandora's box, and the dashboard society. We can harness technology to learn more about good and evil, storing all our new knowledge in a massive digital repository, or data box for metaphorical consistency. Advanced forecasting software could then import this glut of data to generate prospective scenarios that could then be used to better coordinate processes of social ordering, especially in the long run. The question is what would truly happen if this box were to be opened, as it might bring about as good as it would misery and suffering.

4. What possible ethical dilemmas would arise in connection with processes of social ordering in a dashboard society?

With the help of a hermeneutic circle, all chapters of the thesis were re-examined and certain pressing issues were explored in greater depth. This resulted in one utopia and seven ethical dilemmas that would typify a data-driven dashboard society:

A *Teiresias dilemma* arises when the degree of information exchange reaches a critical threshold at which it could start influencing market forces. According to Hayek, rational economic order can only function properly when information is sufficiently disseminated and a certain degree of unpredictability arises. The dashboard society, however, would defragment information and maximise predictability (providere). This would lead to problems of choice, as AI will have to decide between fragmentation (unpredictability) and defragmentation (predictability) at key moments in order to safeguard the dynamics of society. This is linked to the way in which information is collected and distributed.

The results of a social experiment in which test subjects were asked to design a micro-society were particularly informative in this respect. Subjects had to come up with moral principles, including AI-powered information exchange in the process of consensus building, with the aim of ensuring that the chosen body of values and standards would be verifiable and accessible by means of AI (cybernetics). This society would be based on hypothetical living conditions in which citizens would, in principle, know more than they know now. After observing the various sessions, analytical induction provided a cautious clues confirming Hayek's problem, though extended to the playing field of standards and values in the creation of an imaginary society. First, it was observed that as the predictability and availability of specific information increased, moral consensus-building became more difficult, highlighting the sensitive balancing act that is acting on the basis of trust and acting on the basis of science. Secondly, it was observed that people do theoretically want to live according to a set of agreed standards and values, or what they would personally consider 'the good life', but as soon as their conceptualisation of 'the good life' is benchmarked against a set of preferred 'standards and values', they quickly feel uncomfortable and insecure.

A Nash dilemma occurs when AI has to help players in a society choose between a dominant strategy that will benefit the players themselves, e.g. by mitigating punishment, or society, which may not always be advantageous to the players. Cooperation should not be promoted if it does not serve the common good. Compensation can take various shapes and forms, ranging from economic compensation to social or relational compensation. This concerns the way in which citizens' decision-making processes work when they interact with each other and when they pursue certain predetermined goals.

A *Mnemosyne dilemma* arises when AI is given the opportunity to decide whether to include information a personal feedback loop. Principally, this is a matter of remembering or forgetting, but its practical ramifications are rather complex, as new problems of choice can present themselves at each step of the way, depending on the intended effect. It is not because someone would like to forget that forced memory could not be valuable to their learning process, and vice versa. Nor is it problematic because someone may want to remember a given event now and in the future. With regard to memory, there is a critical moment at which people cannot tolerate their memories. It is about people's digital memory in relation to their psychological well-being.

An *Ego-opticon dilemma* arises when AI has to choose which dashboard information to display that may cause suffering for the individual user (perhaps even resulting in a switch-off), but which would benefit society as a whole (the greater good). This concerns the question of when the exchange of information should be allowed to serve the utilitarian principle with the risk that an individual scapegoat

is sacrificed, by presenting unwanted information, for the sake of a majority. This concerns the meta-ethical frame of reference on the basis of which decisions are made.

The results of a scenario study in which respondents were asked to assess online futuristic ego-opticon tools. Although they appeared to be willing to use certain ego-opticon tools, they were uncomfortable with the idea of an overly perfectionist world in which we no longer own our own memories and thoughts, as this could generate an overload of both positive and negative intrusions.

An *Arkin dilemma* arises when mankind is no longer allowed to enter the playing field. In principle, this relates to mankind's potential inability to act according to the agreed ethical frames of reference in certain circumstances. For example, it is quite conceivable that robots would be far better at respecting the Geneva Convention in dangerous conflict circumstances than even the most elite of soldiers. In effect, this would disqualify mankind from performing certain acts.

A *Morpheus dilemma* arises when people in a data-driven dashboard society have to choose between happiness or truth. AI enables the creation of virtual experiences in which only factual information that does not negatively influence people's feeling of happiness is permitted to exist. Would people choose this option, or would they prefer a fuller experience in which they could see, feel, and know everything? This is about the rehabilitation of eudaimonistic frames of references at the meta-ethical design level of society. A milder variant of the dilemma arises when one has to choose between realism and fiction. Even if it does not produce a sense of happiness, technology could be used to create illusions that would make it impossible for people to distinguish reality from fiction. Various applications may be devised for this, but whether such a situation is desirable at all or when it is and is not desirable, is part of the citizen's problem of choice. This was called the *Parrhasius dilemma*.

Finally, we can consider an information utopia, in which citizens are given the choice to exchange information in exchange for something meaningful, such as a discount or monetary benefits. At the same time, citizens can opt to prioritise their privacy and withhold information, thereby waiving their right to the benefits they would earn by sharing said information. This is linked to the desires that people have to contend with, which may be conflicting at times, the fact that people need resources, which means that people in a weaker financial position may be more inclined to waive their privacy, and the potential earnings models that may arise as the data-driven dashboard society is developed further.

The empirical study set up as a result of the Construction Living Lab experiment was particularly informative in this respect. During the renovation phase, certain low-income dwellings were fitted with new technological infrastructure that allowed for monitoring. At the same time, earnings models were developed to gain insight into the extent to which tenants would be prepared to share information in exchange for a discount on their energy bills or other forms of compensation. Alarmingly, it was found that particularly vulnerable tenants turned out to be willing to trade privacy for comfort or money.

Ultimately, the thought exercise presents a Januslike situation. The dashboard society is complementary to the improvising society and though it introduces improvements in several key areas, it also heralds new problems. A system is only as strong or good as its weakest link. Perhaps we do not desire a greater degree of knowledge because we consider happiness to be a lot more important. Imperfection and ignorance, then, may well be bliss. However, having too little knowledge can cause unrest and leaves mankind vulnerable. Perhaps that is why it is so dangerous to materialise morality with AI, as it would impair mankind's ability to distinguish between right and wrong. It is not clear whether we will be offered the opportunity to live a normal life in the future and opt against enabling the technology used to make the world a better, more liveable place.

In this context, it may sound as if technology is our only chance of survival, whereas the findings of this dissertation suggest that technology may just as well be the beginning of the end. However, as with any excellent system, the dashboard society also comes with the risk of reversal: when the very best system turns into its opposite, mankind is left with the worst possible outcome.